Berend T. Iván

A MAGYAR GAZDASÁGI REFORM ÚTJA

Berend T. Iván

A magyar gazdasági reform útja

Berend T. Iván

A magyar gazdasági reform útja

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Budapest 1988

Lektorálta: Huszár István

© Berend T. Iván, Budapest, 1988

ISBN 963 221 995 3

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
A kiadásért felel: Dalos Vilmos igazgató

88/3189 Franklin Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató
K–5497 · Budapest, 1988
A szerkesztésért felel: Albert Tibor
Műszáki vezető: dr. Martonné Vágó Magdolna
Műszaki szerkesztő: Mező Zsuzsa
A borítógrafika Kiss Ilona munkája
Formátum: A/5 · Terjedelem: 28 ív
Betűtípus: Times

Ránki György felejthetetlen emlékének

Tartalom

Előszó 9

Bevezetés 13

1. A reform szellemi előzményei és az első korrekciós lépések (1953–1964) 37

Az első mechanizmuskorrekciós lépések 37 / Az utasításos tervezési rendszer kritikája; új mechanizmuskoncepció felé 41 Fordulat: kormányzati reformcélok és korrekciós gyakorlat 54 Gazdasági reform és munkástanácsok 66 / Az átfogó reform elve 76 / Ellentervezet a részleges korrekciók jegyében 86 A gazdasági működés azonnali gyakorlati korrekciói 92 / Fellépés a radikális reformtervek, a „közgazdasági revizionizmus" ellen 101 / Apróbb mechanizmuskorrekciók 1958 és 1964 között 130 / Szervezeti korrekciók – a vállalatszerkezet átalakítása 138 / Új mezőgazdasági termelőszövetkezeti modell 150 A korrekciós politika eredménytelenségeinek első kritikái 174

2. Az 1966. évi döntés és az átfogó reform 177

Egyensúlyzavar, feszültségek, a gazdasági működés elégtelenségei 177 / Reformtervek, reform-előkészítések a szocialista országokban 203 / A reform politikai háttere 208 / A reformdön-

tés 214 / Reformviták és előzetes kompromisszumok 228 / Az „új gazdasági mechanizmus" fő vonásai 264 / A reform továbbfejlesztési terve és előkészületei 1968 után 306 / A reform megtorpanása és a visszarendeződés 316 / Az „olajárrobbanás" és következményei 362

3. Visszatérés a reformhoz, késedelem, felemásság; új fordulat az 1980-as években 367

Visszatérés a reformhoz 370 / A reformviták új fejezete, az 1984. évi, valamint az 1987. és 1988. évi reformdöntések 379 Az 1979–80. évi árreform 397 / Az intézményrendszer részleges reformja 406 / Ellentmondásosság és késedelem a reform folyamatában 418 / A kis- és magántevékenység új szerepe; a gazdaság pluralizálódása 421 / Társadalmi feszültségek, reformkritikák – kilátások 440

Előszó

Különös és nem könnyű vállalkozás a jelenről történelmet írni. Még nehezebbé teszi ezt, ha a vizsgált folyamatok legtöbb szereplőjét személyesen is ismeri a szerző. S ha lehet még fokozni a nehézséget, akkor nyilvánvalóan ilyen hatása van annak a ténynek is, hogy az e kötetben tárgyalt mintegy három évtizedes történetből két évtizednek nemcsak kortársa, szemtanúja, de – a magam területén – közvetlen részese is voltam, részt vettem egyik-másik idézett vitában, jelen voltam több hivatkozott testület munkájában.

A személyes érintettség erősen motivált a kötet műfajának megválasztásában: beszéljenek minél többet maguk az események szereplői, szólaljanak meg – a befogadóképesség határai között – minél részletesebben az eredeti dokumentumok, a levéltárak iratai, az egykori folyóirat- vagy újságcikkek, s a szerző lehetőség szerint „húzódjon minél hátrább". A forrásanyag kiválasztásában, szerkesztésében és értelmezésében végül is a legteljesebb mértékben jelen van, és saját álláspontját közvetíti az olvasónak.

Tiszteséges, őszinte krónikás igyekeztem maradni, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy ezzel a munkával is aktív részese lehessek a magyar reformfolyamat jobb önmegismerésének, s további kedvező kibontakozásának.

Írásom a magyar gazdasági reform történetét tárgyalja. Ez nyilvánvalóan elválaszthatatlan a gazdaságpolitika céljaitól s a gazdaság reálfolyamataitól. Most mégsem a korszak gazdaságtörténeti összfolyamatait vizsgálom, hanem – megelégedve az

összefüggések jelzésével – kizárólag a reformfolyamatra összpontosítom figyelmemet. Ennek kapcsán több mint három évtizedes kort ölelek fel; s erről máris magyarázattal tartozom olvasóimnak. Vajon valóban ilyen hosszú története van a reformnak? Hogyan is értelmezem e fogalmat? Az itt következő munkában a reformfolyamat három szakaszáról beszélek, amikor is az első, a szellemi előkészítés évei után 1956–57 fordulóján, a második a hatvanas évek közepén, a harmadik pedig 1979–80-tól figyelhető meg. De vajon mindezen periódusokban valóban reformra került-e sor?

Nem kétséges, hogy az ilyen nézetet könnyű cáfolni. Az adott gazdasági rendszeren belül végrehajtott kisebb-nagyobb, de mindenképpen részleges korrekciók, vagy csupán a gazdaság egyik vagy másik szektorát érintő, esetleg pusztán kísérleti jelleggel bevezetett intézkedések legfeljebb a működés korrekcióját, de nem átalakító reformját képviselték. A reform viszont, ettől eltérően, a működési rendszer átfogó átalakítása. Ilyen értelemben csak 1966–1968-ban beszélhetünk valóságos reformról. Az első és a harmadik periódus csupán korrekciós szakasznak tekinthető. Az előbbi a régi, tervutasításos rendszert igyekezett „ésszerűsíteni", az utóbbi a reform rendszerének rekonstrukcióját és korrekcióját jelentette.

Ami mégis e három évtized együttes vizsgálatát indokolja, és a tárgyalt korszakot történeti-logikai egységbe fogja, az a reform *történeti folyamat* jellege. A szellemi előkészület, a közgazdasági és politikai gondolatok formálódása ehhez ugyanúgy hozzátartozik, mint a részleges korrekciók, az egyes szektorokra, esetenként csupán vállalatokra kiterjedő kísérletek, amelyek esetleg semmi többet nem eredményeznek, mint annak a felismerését, hogy a régi működési rendszer korrekciója nem vezet megoldásra, s kényszerűen a működési zavarok újratermelésének zátonyára fut. A reform történeti folyamatába tehát nagyon is beletartoznak a felemás korrekciós kísérletek, amelyek nélkül végül

is aligha érlelődne meg a valódi reform gondolata és gyakorlata. S bár korántsem tekintem a tárgyalt három évtizedet a valóságos reformok egymást követő hullámainak, s magam is osztom azt az álláspontot, hogy a vizsgált korszakban csupán egyetlen valóságos reformfordulat játszódott le a hatvanas évek közepén-végén, mégis a reform *folyamatának* három nagy szakaszáról és összefüggő történetéről kell számot adnom.

Köszönettel tartozom mindazoknak, elsősorban Antal Lászlónak, Bauer Tamásnak, Gadó Ottónak, Hetényi Istvánnak és Nyers Rezsőnek, akik könyvem kéziratát elolvasva hasznos, értékes észrevételekkel segítették munkámat.

Budapest, 1988. június

Berend T. Iván

Bevezetés

A második világháborúban, a hitleri Németország oldalán elszenvedett vereség a Horthy-rendszer teljes katonai és politikai összeomlásához vezetett. A régi uralkodó hatalmi elit, az államigazgatás, a hadsereg, de a földbirtokosok és a gyárosok jelentős része is elhagyta az országot. A náci csapatokat kiüldöző, a magyar nyilaskeresztes kormányzatot elsöprő Vörös Hadsereg jelenléte, a szövetséges ellenőrző bizottság fegyverszüneti egyezményben rögzített jogköre és az ezen keretben lejátszódott hatalmas politikai átalakulás új helyzetet teremtett Magyarországon. A politikában a demokratikus alapvívmányok, az első szabad választások és koalíciós kormányzat, a nagybirtok felosztása a földtelen parasztság között, a súlyos háborús károk eltüntetését szolgáló újjáépítés, a sikeres, önerőből végrehajtott pénzügyi stabilizáció erőteljes állami beavatkozással, fokozatos-részleges államosításokkal járt együtt.

Az átmenet ezen mozgalmas évei után a világpolitikában 1947–48-ra végbement döntő fordulat, a háborús szövetségi rendszer felbomlása és a hidegháború kibontakozása Közép- és Kelet-Európa térségében különlegesen éles átalakulásokra vezetett. A két szemben álló, elszigetelt táborrá szerveződött világban Magyarországon is gyorsan megvalósult a kommunista és munkáspártok ekkor létrehozott Tájékoztató Irodájának az irányvonala; gyorsított ütemben tértek át az egypártrendszerre, és ültették át a szovjet mintájú politikai-társadalmi szerkezeteket. A sztálini politika, amint azt a Jugoszláviával kiélezett vita, s a jugoszláv vezetés szélsőséges elítélése, sőt „kiátkozása" is je-

lezte, nemcsak elvetette, elítélte a „külön utakat", de a legteljesebben uniformizált formában, egyetlen és egyedül lehetséges modellként szorgalmazta a szocialista viszonyok Szovjetunióban létrejött formájának a bevezetését. A látványos kirakatperek félelmetes ellenség üldözése, a néhány év alatt – gyakorlatilag egyetlen ötéves tervperiódusban – megvalósítani szándékozott feszített iparosítási program, a mezőgazdaság erőltetett kollektivizálásának végrehajtási terve együtt járt a gazdaságpolitika és a gazdaság intézmény- és irányítási rendszerének gyökeres átalakításával, a centralizált szovjet tervgazdasági modell maradéktalan átmásolásával. Mindez 1947 és 1953 között gyors ütemben játszódott le Magyarországon.

A „fordulat évében", 1947–48-ban e politika jegyében mindenekelőtt felszámolták az ellenzéki, sőt a koalíciós pártokat is, a Szociáldemokrata Párt pedig gyakorlatilag beolvadt a Kommunista Pártba, létrehozva a hatalmat megszervező Magyar Dolgozók Pártját. Ezzel egyidőben két radikális államosítási lépésre került sor: 1947 novemberében állami tulajdonba kerültek a legnagyobb bankok, s ezzel gyakorlatilag a gazdaság – a már korábban államosított bányászattal és az állami irányítás alá vont négy legnagyobb nehézipari üzemmel együtt – legfőbb kulcspozíciói. 1948 márciusában azután államosították a száznál több alkalmazottal dolgozó iparvállalatok magyar tulajdonban levő részvényeit. Az állami szektor ezt követően a magyar gyáripar 83 százalékát ölelte fel. Mi több, a tulajdonviszonyok erőltetett ütemű átalakítására törekedve, 1949 decemberében újabb államosításokra került sor, s ekkor a magántulajdonban hagyott ipari üzemek felső határát tíz alkalmazottban állapították már meg, sőt, egyes ágazatokban – mint például a nyomdaiparban, a gyógyszertárak esetében stb. – az alkalmazotti létszámtól függetlenül teljes körű államosítást hajtottak végre. A folyamatot minden ágazatra igyekeztek kiterjeszteni. 1948 augusztusában Rákosi Mátyás, a Magyar Dolgozók Pártjának főtitkára nyilvá-

nosan bejelentette a mezőgazdaság kollektivizálásának megindítását. A nyilvánosságra hozott szövetkezeti átalakítási terv gondosan hangsúlyozta ugyan az önkéntességet és a fokozatosságot, de 1948 novemberében, az MDP Központi Vezetőségének ülésén – a nyilvánosság előtt szigorúan eltitkolva – Rákosi bejelentette, hogy az egyéni parasztgazdaságokat (amelyeknek jelentős része három évvel korábban, a földosztás nyomán jött létre) 3–4 év alatt „be kell terelni" a szövetkezeti keretbe. Ezt az irreális célkitűzést azután tűzzel-vassal igyekeztek valóra váltani az 50-es évek elejének valóságos falusi drámája közepette, a paraszti lakosság súlyos-erőszakos gazdasági nyomásának és rendőri zaklatásának egész arzenálját felvonultatva. A parasztság tömegei azonban inkább a faluról is elmenekültek, műveletlenül hagyták földjeiket, és mindössze egynegyedük csatlakozott a létrehozott mezőgazdasági termelőszövetkezetekhez. (Részben az üresen hagyott, „felajánlott" földeken megtízszereződött az állami gazdaságok földterülete.) A gazdasági lehetetlenítés nyomásával még gyorsabban játszódott le a magánkisipar, kiskereskedelem és általában minden kis magántulajdon és -tevékenység felszámolása. 1949 és 1953 között a kisiparosok és alkalmazottaik száma 368 ezer főről 51 ezer főre, egyhetedére zsugorodott. A magánkereskedelem kistulajdonosainak és alkalmazottainak a létszáma mintegy 100 ezerről kevesebb mint 3 ezerre zuhant.[1]

Az 1940–50-es évek fordulóján szélsőséges radikalizmussal számolták fel Magyarországon a magántulajdont, és teremtették meg az állami (részben szövetkezeti) köztulajdon mindent felölelő szektorát.

A tőkés viszonyok felszámolását követően új helyzet nyílt a gazdaságirányítás rendszerét illetően is, az irányítási mechanizmus átalakítását tűzve napirendre. 1947–48 fordulóján jön létre az új bankrendszer és az új ipariránytási szervezet. A nagyban-

[1] Statisztikai Évkönyv 1949–1955. Budapest, 1957. 128–129., 252. o.

kok 1947 novemberi államosítása után a Magyar Nemzeti Bank korábbi bankjegykibocsátási funkciója mellé a rövid lejáratú hitelezés monopóliumát is megkapta. Az ún. egyszámlarendszer révén a vállalatok ki- és befizetéseit a Nemzeti Bankhoz terelték. A központi bank körül pedig a régi tőkés nagybankok gazdaságfinanszírozó tevékenységét megszüntetve, monopolizált szakpénzintézeteket hoztak létre. A volt Hitelbank technikai kereteire építve szervezték meg a Beruházási Bankot, amely a költségvetésből a beruházások finanszírozására szánt összegeket osztotta szét, míg a Kereskedelmi Bank keretei a devizagazdálkodásra koncentrált Külkereskedelmi Bank kialakításához szolgáltak alapul. A kiterjedt hálózattal rendelkező Pesti Hazai Első Takarékpénztár és Leszámítoló Bank, valamint a vidéki pénzintézetek egy része képezte elsődlegesen a betétgyűjtés és a lakosság hitelezése céljaira 1949-ben megszervezett Országos Takarékpénztár alapjait.

Az átalakított bankhálózat egységes irányítása az ugyancsak újjászervezett pénzügyminisztériumra hárult.

Az iparirányítás szervezete természetesen hasonlóan radikális átalakítást igényelt. A tőkés önálló részvénytársasági forma csakúgy alkalmatlan lett volna a tervgazdálkodás új rendszerében, mint azok az állami ipari formák és irányítási szervezetek – a Magyar Állami Szénbányák vagy a Nehézipari Központ jellegű óriás, egész iparágakat felölelő monopolvállalatok, illetve az anyagelosztástól a finanszírozásig minden operatív irányítási feladatot ellátó Gazdasági Főtanács –, amelyek a részleges államosítások és állami kezelésbe vételek során 1945–1947 között létrejöttek és működtek.

Az állami vállalatok új kereteit az ún. nemzeti vállalat formájában alakították ki, amely formailag önállóan működött, ugyanakkor szorosan illeszkedett az ipar állami szervezetébe. Ennek élén az 1948 első felében átszervezett iparügyi minisztérium állt, amelyre operatív irányítási feladatok is hárultak. Ezeket termé-

szetesen 750 vállalat esetében közvetlenül nem lehetett volna megoldani. Májusban megszervezték tehát az iparigazgatóságok hálózatát. A 29 iparigazgatóság részben hatósági szerv volt, részben közvetlen irányító funkciókat töltött be. (Részletterveket készítettek, a terveket ellenőrizték, a kooperációkat irányították, valamint árhatósági és anyaggazdálkodási teendőket láttak el.) E funkciók részben ellentétes jellege és a közvetlen irányító feladatokhoz képest még mindig túlzottan széles szervezeti keretek további szűkítése céljából a termelési szempontokból rokon vállalatokat horizontális szervezésű ipari központokba fogták össze. Ez lehetővé tette a hatósági és a közvetlen irányítási funkciók szétválasztását. A termelés, az anyagbeszerzés és az értékesítés közvetlen irányítása az ipari központokra szállt, míg az iparigazgatóságok fokozatosan az irányító minisztérium részévé, osztályaivá váltak.

Az 1948-tól kiépült irányítási rendszer, amelyben a vállalati önállóság a legközvetlenebb felső irányítás keretei közé szorult, az egyetlen ipari minisztérium fokozatos ágazati alapon történő osztódását és az ipari minisztériumok egész – szervezetileg gyakran változó – hálózatát teremtette meg. Végezetül 1949-től a különböző gazdasági tárcák és irányító intézmények munkájának a legfelső koordinálására létrehozták a Népgazdasági Tanácsot.

A kiépülő szervezet a tervutasításos rendszer bürokratikus igényeit szolgálta. A hároméves terv 1948. évi módosításakor, az ún. öthónapos terv elkészítése, majd az 1949. évi terv kidolgozása, és különösen az első ötéves terv munkálatai kapcsán már egyre inkább a mind részletesebbé váló, mind több és konkrétabb tervutasítást naturális és értékmutatót tartalmazó tervezési rendszert építettek ki. A piaci kapcsolatok módszereit a termelési viszonyok radikális átalakulása következtében a gazdaságvezetés egyre inkább feleslegesnek tartotta.

Az új tervezési rendszerben a gazdaság egész működését, a

termelés és az elosztás területeit mindenre kiterjedő kötelező tervszámokra épülő utasítások szabályozták. A termelést részletes, évi és vállalati bontásban előírt, rendkívül sok mutató által biztosított terv határozta meg, amelyet a gazdasági törvényszerűségek, a népgazdasági érdekek maximálisan, részleteiben is kifejező megtestesítőjének tekintettek. A terv pontosan előírta, hogy a vállalatok milyen beruházási, pénzügyi, áru-, nyersanyag-, energia- és munkaerőforrásokhoz juthatnak, és ezekkel milyen áruból, milyen választékban, minőségben és mennyit termeljenek. A termelési tervek alapján a Minisztertanács, illetve Népgazdasági Tanács által megszabott keretek között az Országos Tervhivatal anyagmérlegek rendszerével készítette el az anyagterveket, amelyek alapján a minisztériumokban létrehozott anyaggazdálkodási főosztályok, majd – 1951-től – a Tervhivatal mellett szervezett gazdasági irodák bonyolították le az éves, negyedéves elosztási, kontingentálási teendőket.[2]

A termelési, anyagellátási, beruházási stb. előírások egymáshoz kapcsolódó utasítások zárt láncolatával és a funkciók szétválasztásával igyekeztek biztosítani a tervek és utasítások pontos betartását. Ezért a Minisztertanács, illetve Országgyűlés által jóváhagyott tervet évekre, sőt negyedévekre, valamint minisztériumokra, iparigazgatóságokra, vállalatokra bontották le, s minden tervmutató szigorú, névre szóló utasításjelleget nyert. A vállalatok önállósága ebben a rendszerben részben formálissá válik, hiszen a negyedévente megszabott termelési feladatokat az iparigazgatóság írta elő, a központi szervek, beleértve a minisztériumokat, a legtöbb esetben – mindenekelőtt nyersanyag-ellátási

[2] Az új anyaggazdálkodási rendszer 1949 és 1951 között épült ki az NT. 371/1949. számú határozat, majd a 103/1950. IV. 6. MT. számú rendelet, illetve 384/1950. NT. számú határozatok végrehajtása alapján. Az MSZMP Párttörténeti Intézetének Archívuma (a továbbiakban: P. I. Archívuma) 2/9–268–2634. Javaslat az anyaggazdálkodási szervezet átalakítására, 1951.; P. I. Archívuma 2/9–274. 2696. O. T. tervezet az anyaggazdálkodási szervezet kialakítására.

téren – vállalati szintig gazdálkodtak, s operatív irányító, ellenőrző funkciókat töltöttek be. Ezen nem változtat, hogy a gyakorlatban a centralizált tervezés és utasításos irányítás korántsem működhetett ilyen zavartalan központosítással. A központi tervező- és irányító szerveknek és azok munkatársainak, vezetőinek ugyanis természetes érdeke volt, saját sikeres munkájuk szempontjából, hogy a vállalatokkal egyetértésre jutva alakítsák ki a központi utasításokat is. Így jött létre az a „tervalku", amelynek során részben a vállalat is érvényesíteni tudta igényeit és törekvéseit.

A részletekbe menő előírások útján kívánta a gazdaságvezetés központi akaratát érvényre juttatni, ennek során a „véletlenszerűségek" maximális kikapcsolására törekedtek, s ezért az áru- és pénzformákat, a piac szerepét a lehetőség szerint minél teljesebben kikapcsolták a gazdasági életből. Ezt fejezte ki az 1951. évi árreform, amely megszüntette a termelőeszközök és a fogyasztási cikkek egységes árrendszerét.[3] Az árrendezés kiinduló elve szerint az állami szektorban előállított termékek önköltségének és a tiszta jövedelemnek végső soron a fogyasztási cikkek árában kell megtérülni. A termelőeszközök áránál viszont feleslegesnek ítélték az önköltséget és a tiszta jövedelmet tartalmazó árszintet. A termelői és a fogyasztói árak mozgása a forgalmi adó, a bonyolult dotációs rendszer és a mezőgazdasági beszolgáltatási árak tömeges eltérítő hatása nyomán végül is elszakadt egymástól, az ipari alapanyagok nagy részét állami dotációval hozták forgalomba. A nagyarányú, irreálisan alacsony áron történő beszolgáltatás volt elsősorban hivatott a mezőgazdaságban megtermelt jövedelem egy részének elszivattyúzására és az állam felhalmozási alapjába csatornázására. Az ipari árakat viszont az állami szektor esetében egyszerűen technikai tényező-

[3] Vö. *Csikós-Nagy Béla:* Az ipari termelői árak újjárendezése. Közgazdasági Szemle, 1957. 8–9. sz. 818–819. o.

nek, az elszámolások technikai eszközének tekintették. Az alapanyagok árát ezért alacsonyan tartották, nem véve figyelembe az önköltséget később növelő tényezőket sem. Az árak tehát egyre inkább elváltak a valóságos értékviszonyoktól. Ehhez jelentősen hozzájárult a külkereskedelmi árak elszakítása a belföldi áraktól. A termelővállalat ugyanis belföldi termelői áron adta át a termékeket a külkereskedelmi vállalatnak, és a belföldi, valamint a külföldi értékesítési ár közötti, gyakran jelentős különbözetet az állam által biztosított árkiegyenlítés hidalta át. A hivatalos devizaárfolyam a gyakorlatban nem funkcionált, s a belföldi árak a hivatalos devizaszorzóval képzett árakat nemegyszer 4–5-ször is meghaladták.

A helyzetet nehezítette, hogy a szocialista országokkal folytatott külkereskedelemben a koreai háború idején áttértek a rögzített árakra, hogy ezáltal kiküszöböljék a világpiacon jelentkező hadikonjunkturális árhullámzások kedvezőtlen hatásait. Az évek során – a rögzített árak 1957-ig nem változtak – a szocialista piac megmerevített árrendszere teljesen elszakadt a tőkés világpiaci árszínvonaltól és árarányoktól, ami a mindenre – a termelés és külkereskedelem minden területére – kiterjedő tervutasítások rendszerében a tervezést kétségkívül megkönnyítette, hiszen az árváltozások nem tervezhető hatásait kiküszöbölte.

Mindezek következtében az árrendszer alkalmatlanná vált a gazdasági tevékenység ösztönzésére, a ráfordítások és a bevételek összemérésére, a gazdaságosság figyelembevételére. Ilyen hatást azonban a kötelező tervmutatókra épülő utasításos mechanizmus az áraktól nem is várt, mivel az ösztönzés alapja a naturális (forintösszegben is volument kifejező) tervmutató volt.

Az árak végül is lényegében csak a belső piac egy szektorában, a fogyasztási cikkek területén gyakoroltak valóságos árfunkciókat, ám ott is csak a kereslet vonatkozásában, mivel – „a kereslet törvényszerűen megelőzi a kínálatot" sztálini formula alapján – érintetlenül hagyták a kínálatot. A piaci hatások ilyen szűk körre

való szorítása a vállalatokat gyakorlatilag függetlenné tette megtermelt termékeik realizálásától, értékesítésétől. A vállalati eredményt ezek után ugyanis nem befolyásolta az előállított cikkek értékesíthetősége, önköltsége, minősége, technikai színvonala stb.

A mesterségesen kialakított árak mellett, a centrális utasításokkal szabályozott kereslet-kínálat alakulása körülményei közepette a vállalatok érdekeltsége – beleértve a vállalati vezetőknek a prémiumhoz fűződő személyes érdekeltségét és a bérrendszer révén a vállalatok munkásainak az érdekeltségét is – a központi utasítások, tervmutatók teljesítéséhez fűződött. A mindenre kiterjedő központi utasítási rendszerben azonban vállalati szinten képtelenség minden utasításnak maradéktalanul eleget tenni. A vállalatok a számukra legfontosabb előírások teljesítésére összpontosítják erőiket. A legfontosabbnak természetesen az bizonyult, amihez a vállalatoknak közvetlen anyagi érdekeltsége fűződött. A legfőbb érdekeltség viszont a gazdaságpolitika koncepciója alapján a minél gyorsabb termelésnövekedés eléréséhez kapcsolódott. Az 1950 és 1955 között a hivatalos közlönyben kiadott mintegy 200 központi prémiumrendelet és utasítás közül a legfontosabb és legtartósabb az 1952. november 1-jei prémiumrendelet (456/3/1952. M. T. sz.), amely a termelési terv teljesítésének és túlteljesítésének legfőbb prémiumfeladatként való kitűzésével lényegében a „vállalati termelési terv" mennyiségi, illetve érték-előirányzatainak feltétlen teljesítésére ösztönözte a vállalatokat.[4]

Mindez természetesen nem véletlenszerű. Ismételten hangsúlyozni kell, hogy a gazdaságpolitika céljainak megfelelően, a terv fő mutatójává az ipari termelés, azon belül is különösen a kiemelt iparágak termelésnövekedési üteme vált. Az ennek követ-

[4] A prémiumrendszerre lásd: *Lacfalvi–Wágner:* A prémiumok alakulása és a premizálás hatása az iparban. Statisztikai Szemle, 1955. július.

keztében jelentkező ellentmondások áthidalása során a termelés mennyiségi növelését tekintették elsődlegesnek. A számtalan rendeletmódosítás és -átalakítás ellenére a gazdaságirányítás kitartott a tervek mennyiségi teljesítésének, illetve túlteljesítésének elsődleges elismerése és anyagi ösztönzése mellett.

Ez az irányítási alapelv a központi cél áldozatoktól vissza nem riadó munkálását szolgálta. Maximális eredményre törekedett a fő célokat illetően, és ennek alárendelt sok egyéb gazdasági szempontot.

A gazdaságirányítás 1948-tól kiépített mechanizmusának megítélésekor természetesen figyelembe kell vennünk, hogy 1948 körül elsősorban így merült fel a kérdés: vajon mennyiben biztosítja e mechanizmus az iparosodottság elmaradásának és a történetileg kialakult alacsony tőkefelhalmozásnak az ellensúlyozását, mennyiben ad új eszközöket a felzárkózáshoz. Erre a történelem addigi menetében kevés alternatíva kínált megoldást. A Szovjetunióban több évtizede alkalmazott gazdaságvezetési modell, amely a legsúlyosabb háborús igénybevétel próbáját is kiállta, kétségkívül vonzóvá vált az elmaradottsággal küzdő országok számára. Ha mindezek mellett figyelembe vesszük, hogy a szovjet gazdaságirányítási rendszer volt az egyetlen szem előtt tartható szocialista történeti előzmény, és egyéb kipróbált szocialista modell nem volt, tehát a választás lehetősége sem állott fenn, akkor pontosabban ítélhetjük meg a gazdaságvezetés azon döntését, hogy új utak önálló elemzésén alapuló keresése helyett lényegében a Szovjetunióban alkalmazott irányítási mechanizmust vette át. Ez utóbbi kifejezés azonban nyilván eufemizmusnak tűnik, hiszen joggal fogalmazható meg a kérdés: vajon beszélhetünk-e egyáltalán a magyar gazdaságvezetés „döntéséről", a rendkívül erősen érvényesülő sztálini nyomás és a nemzetközi kommunista mozgalom adott állapota közepette. Ugyanakkor azonban más irányú leegyszerűsítés lenne csupán kötelező másolásként felfogni e lépést. A szovjet modell vonz-

erejét mi sem mutatja jobban, mint hogy ezekben az években a leghatározottabban önálló utat járó jugoszláv és kínai forradalmak is maradéktalanul a szovjet megoldáshoz folyamodtak. Ez a maximálisan centralizált, utasításos irányítási rendszer mindenekelőtt az erők maximális koncentrálására való törekvést fejezte ki, amire a viszonylag elmaradott országokban a kívánt gyors fejlesztéshez szükség volt. Ezeknél is fontosabb ugyanakkor, hogy az utasításos tervezés már születése pillanatától összekapcsolódott a lehetőség szerint minél önellátóbb hadigazdaság kiépítésére való törekvéssel is. Ezt a célt azonban nemcsak a harmincas évek Szovjetuniójában, hanem az 1940–1950-es évek fordulója Közép- és Kelet-Európájában is aktuálisnak tekintették. A hidegháború közegében, a berlini válság és a koreai háború közötti években a harmadik világháború lehetősége erősen befolyásolta a szovjet politikát. A magyar kormányzat politikáját is alapjaiban határozhatta meg az az információ, amelyet Sztálintól és Molotovtól kaptak, amely szerint 3–4 éven belül elkerülhetetlennek kell tekinteni a háború kirobbanását.[5] Az 1950 elején indított első ötéves terv gazdaságpolitikai céljai és a gazdaság vezérlésének eszköztára a legszorosabb összefüggésben állt a hadigazdaság kiépítésével, az elkerülhetetlennek vélt háborúra való felkészüléssel. Ez a beruházási tevékenységet olyan mértékben hatotta át, hogy a katonai kiadások az ötéves terv első évében a beruházások 50 százalékát, a terv további éveiben pedig átlagosan több mint egyharmadát érték el. A direkt, utasításos, erősen centralizált gazdaságirányítás kiépítését is a felkészülés fontos részének tekintették. E mechanizmus ugyanis valóban lehetővé tette, hogy az erőforrásokat a gazdaság néhány kívánt ágazatában összpontosítsák, ami a gyors gazdasági növekedés kulcskérdése volt. Ennek alapját pedig a központosított tervezés azon legfőbb előnye biztosította, amely a tőkeszegénység közepette is

[5] *Gerő Ernő* személyes közlése alapján.

lehetővé tette a tőkefelhalmozás ugrásszerű növelését. A két világháború között a nemzeti jövedelem 5–6 százalékát kitevő felhalmozási rátával szemben az 1950-es évek elején Magyarországon 35 százalék körüli felhalmozást sikerült kikényszeríteni. A gazdaságirányítás előzőekben összefoglalt rendszerének legfontosabb és maradandó értéke tehát kétségkívül a benne testet öltő makroökonómiai szemléletben rejlik. Az erőforrások és a fejlesztés koncentrálása korábban ismeretlen lehetőségeinek megteremtésével a gazdaságirányítás szocialista rendszerének a Szovjetunióban kialakított – és 1948 után Magyarországon, valamint más közép- és kelet-európai országokban is átvett – modellje olyan fejlesztési célok megvalósítását tette lehetővé, amelyek egyébként megoldhatatlanok voltak. (Nyilvánvaló, hogy ezen makroökonómiai szemlélet gyakorlati eredményei a polgári közgazdaság-tudományra is hatást gyakoroltak, és az állam gazdasági tevékenységének, szerepének növekedéséhez járultak hozzá a tőkés világban is.)

Nem hagyható figyelmen kívül ugyanakkor, hogy a tervmutató-utasításokra építő mechanizmus olyan átmeneti előnyöket is ígért, amelyek bevezetésük idején fontosak voltak: így például a gyors fejlesztés során a nyersanyagokban szegény és a tőkés világ embargópolitikája által sújtott országokban elkerülhetetlenül fellépő energia- és nyersanyaghiány hatását is mérsékelhetőnek ígérte.

Végül, fontossá vált a központosítás azon körülmények között, amikor is a munkásosztály a hatalom birtokosává válva, kezébe vette az államigazgatás és a vállalatvezetés pozícióit, s amikor nemcsak tapasztalatlan, hanem tömegében képzetlen vezetők kerültek a gazdaság különböző posztjaira. Az előnyök egy része, természetesen, csupán az átalakítás okozta gondokra ígért gyógyírt.

Az irányítási rendszer legfőbb erényei ugyanakkor a legszorosabb összefüggésben álltak azokkal a negatív hatásokkal, ame-

lyek e mechanizmust működésének kezdetétől fogva jellemezték. Ha kiemelhettük például a makroökonómiai célra orientálhatóság elvi előnyét, azonnal hozzá kell tenni a hibásan megválasztott, a valóságtól elrugaszkodó célrendszer érvényesítésének veszélyét, e veszély lehetőségét is. Ha megemlítjük a központosított anyaggazdálkodás, hiányok áthidalását segítő hatását, akkor meg kell azt is jegyezni, hogy e mechanizmus ugyanakkor nagyban hozzájárult a hiányok keletkezéséhez, egyfajta tartós hiánygazdaság-menedzselés állandósulásához is. A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején kiépített irányítási mechanizmus azért volt annyira alkalmas az erősen néhány ágazatra – főként alapanyaggyártásra – koncentrált fejlesztés maximális ütemének a biztosítására, az anyaggazdálkodás megszervezésére stb., mert létrejötte idején tulajdonképpen eleve figyelembe vette a hadigazdaság követelményeit.

A maximálisan centralizált utasításos irányítási modellben, miután kikapcsolták az árak és a piac hatásait a vállalatok tevékenységéből, és az anyagi érdekeltséget a legfontosabbnak ítélt központi célokhoz, a termelés mennyiségi növeléséhez kötötték, hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy sajátos hierarchia épül ki, a legfontosabb tervteljesítési és -túlteljesítési feladatoknak rendelődnek alá a központi akarat egyéb fontos mozzanatai. A termelékenység növelésére, a minőség javítására, az anyagtakarékosságra, az önköltségcsökkentésre stb. vonatkozó előírásokat egyre kevésbé tartották és tarthatták be. A piaci árhatások maximális kiküszöbölésére törekvő irányítási mechanizmus végül is csak részlegesen és ellentmondásosan juttathatta érvényre a központi akaratot, sőt számos alapvető vonatkozásában egyenesen az eredeti célokkal ellentétes hatásokra vezetett.

A továbbiakban a tervekkel, célkitűzésekkel ellentétben álló, fellépő és hamar eluralkodó negatív hatásokat kell tehát áttekintenünk. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy ebben az esetben sem egyszerűen a gazdaságirányítási mechanizmus által

szült káros következményekkel, hanem a gazdaságpolitika és az annak megfelelő, azt szolgáló irányítási mechanizmus *együttes* hatásaival állunk szemben. A gazdaság gyakorlatában csak ritkán választhatjuk el a gazdaságpolitika hibáit az irányítási mechanizmus hibáitól, az okokat aligha különböztethetjük meg, hiszen azok összekapcsolódva, egymás kölcsönös áttételei útján érvényesültek. A gazdaságpolitika vizsgálatától mégis eltekintve, ezúttal csak utalni szeretnék a lehető leggyorsabb, önellátó – hadiipari fejlesztés céljainak mindent alárendelő törekvésre, amelynek az utasításos tervezés adekvát eszközt ígért.

Az említett pozitív hatások és eredmények mellett jelentkező ellentmondások – a gazdaságpolitikával szoros összefüggésben – a túlzottan költséges, alacsony hatékonyságú fejlesztésben és beruházási tevékenységben jelölhetők meg. A valóságos érték- és árviszonyok kikapcsolása rendkívül fontos szerepet játszott a pazarló, új létesítményeket hajszoló és a technikai színvonalat, technológiai követelményeket háttérbe szorító beruházási tevékenység kialakulásában. Ez végső soron egyrészt hatalmas összegeket fagyasztott be az állandóan, egészségtelen mértékben növekvő befejezetlen beruházások állományának révén, másrészt időről időre a nemzeti jövedelem csökkenését vonta maga után.

A pazarlás és az alacsony hatékonyság mint a gazdasági mechanizmus következménye, nemcsak a fejlesztésben, hanem a termelési folyamatban is érvényesült. A centralizált, hiánygazdálkodás jellegű irányítás egyik értelme és fontos célja éppen az anyagellátás legcélszerűbb, legtervszerűbb és ezért legtakarékosabb megoldása volt, ugyanakkor a gazdasági élet gyakorlatában éppen ellenkezőleg, szélsőséges anyagpazarlásra került sor. A vállalati termelési terv teljesítésében érdekelt vállalatoknak ugyanis, amelyeknek az önköltség alakulásából jelentősebb hasznuk nem adódott – az erkölcsi nyomás és az ellentétes népgazdasági érdek ellenére – a termelési érték növelését legegysze-

rűbben több vagy költségesebb anyag felhasználásával érhették el. Az ötvenes évek elején nap nap után hallhattunk ilyen jelenségekről. Így állott azután elő, hogy míg 1949-ben 100 forint anyagfelhasználással 100 forint, addig 1954-ben már csak 71 forint új értéket termeltek.[6]

Tömegjelenséggé vált a terv ún. globális teljesítése is, ami részben ugyancsak az anyagpazarlás kategóriájába sorolható, hiszen a vállalatok a reájuk kirótt termelési tervet sokszor hatalmas tömeg eladhatatlan cikk gyártásával „teljesítették". A termelés összértékének gyakori „túlteljesítése" a valóságban a legszélsőségesebb tervszerűtlenséggé vált, amikor a legkönnyebben előállítható, esetleg leginkább anyagigényes cikkekből készítettek felesleges mennyiségeket. A nagy tonnasúlyú öntvények tervét túlteljesítették, azonban a kis öntvények gyártását elhanyagolták.[7] 1951 nyarán például a Debreceni Ruhagyár 127 százalékos tervteljesítése mögött csak 55 százalékos „tervszerűségi mutató" teljesítés húzódott meg, a Csepel Autógyár 107 százalékos tervteljesítése ellenére csak 65 százalékban tartotta be az áruösszetétel előírásait. Bár korántsem arról volt szó, hogy a „tervszerűség" betartása – az elhibázott fejlesztési célok következtében – kedvező lett volna a magyar gazdaságra, a tervtől való eltérések nyomán egyre hatalmasabb felesleges, nagy anyag-, sőt munkatömeget megtestesítő, eladhatatlan árukészletek halmozódtak fel. 1952 utolsó negyedévétől 1954 utolsó negyedévére az állami ipar 12,7 százalékos termelésnövekedése mellett az említett késztermékkészletek 72 százalékkal növekedtek![8]

[6] Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. 1949–1955. KSH. Budapest, 1957. 12. o.

[7] Példák iparunkban uralkodó jellegzetes tünetekre. 1951. szeptember 14. Az MDP Államgazdasági Osztályának feljegyzése. P. I. Archívuma 2/9–230. 2156.

[8] *Somogyi Miklós:* Az ipar feleslegesen gyártott és elfekvő késztermékéről. Statisztikai Szemle, 1955. május. 414. o.

Az irányítási mechanizmus mindezek mellett ellentétbe került a magasabb termelékenység alapvető követelményével is. A szocialista gazdasági rendben a feltételezések szerint benne rejlő hatalmas lehetőségek a technikai fejlődés előtt tornyosuló akadályokat elvben lerombolják, hiszen a tőkés rendszerrel szemben közkinccsé teszik a legújabb vívmányokat, megszüntetik a vállalati titkokat, lehetővé teszik a centrális törekvések érvényesülését, a távlati tervek népgazdasági szintű valóra váltását. A tervmutatókra épített utasításos irányítási modell valóságában azonban ezek az elméleti, illetve feltételezett előnyök nem juthattak felszínre. Lehetetlenné tette érvényesülésüket a termelővállalatok alapvető érdektelensége termékeik technikai színvonala, korszerűsége tekintetében. A belső piacon élvezett monopolhelyzetben, a piaci realizálás valóságos kockázataitól védve, a vállalat nem került közvetlen kapcsolatba a piaccal, még a külkereskedelemben sem, ahol a technikai elmaradás az érvényesülő verseny révén élesebben jelentkezett. Az árrendszer és a valóságos értékesítésben való érdekeltség teljes kikapcsolása következtében a gazdaságot olyan védőfallal vették körül, amely nemcsak a kedvezőtlen hatásoktól, közöttük a tőkés világpiac hullámzásaitól óvta meg a gazdaságot, de az ösztönző, serkentő hatásokat is kirekesztette. A gyors fejlődés technikai alapkövetelményeinek megvalósítására nem érvényesült semmiféle valóban hathatós ösztönzés. Ezzel szemben a termelés mennyiségi növelésére, az előírt tervmutatók teljesítésére ösztönző közvetlen hatások akadályozták a műszaki színvonal fejlesztését, és ez nem egy esetben visszaesésre vezetett. Ez részben a helyenként – például a bányászatban – felbukkanó rablógazdálkodási jelenségekben öltött testet.[9]

A kialakított irányítási mechanizmus hatására – mint ahogy az

[9] Vö. *Radó Antal:* A hazai szénbányászat közdazdasági sajátosságai és mai helyzete. Közgazdasági Szemle, 1957. 1. sz. 19–22. o.

az irányítási szervekben már 1950-ben felismerhetővé vált, és ahogy azt egyes esetekben meg is állapították – „Általában üzemeinkben az a helytelen vélemény alakult ki, hogy csak a termelés fontos, mert elsősorban azért tartoznak felelősséggel."[10] Ez a szükségképpen kialakult szemlélet a vállalatok hosszú távú érdekeltségét, kutatási-fejlesztési tevékenységét jórészt megszüntette. A vállalatoknak éppen a hagyományos módon, a hagyományos cikkek termelése volt a legkedvezőbb, legnagyobb eredményeket biztosító tevékenység, hiszen a már kitaposott úton könnyebben érhettek el maximális mennyiségi, fejlesztési eredményeket.

Részben már az előző jelenségekből következett, hogy a vállalatoknak nem fűződött érdeke a minél jobb minőségű, a piaci igényekhez való igazodás választékában készített termékek előállításához. Sőt, éppen ellenkezőleg, a gazdasági mechanizmus keretében – az ide vonatkozó nagyszámú mutató és előírás ellenére – a valóságos ösztönzők hiányában és a mennyiségi, valamint a vállalati teljes termelési tervek teljesítéséhez és túlteljesítéséhez fűződő tényleges érdekeltség hatására a minőség súlyosan romlott, a választék rendkívül összeszűkült. E jelenségeket a gazdaságvezetés valóságos eredmény nélkül ostorozta: „. . . ami a minőség terén történik – állapította meg Gerő Ernő már 1951 júniusában –, abszolút tűrhetetlen és tarthatatlan. Meg kell mondani, hogy 1945-ben, 1946-ban, 1947-ben és 1948-ban, amikor sokkal kisebb eszközök állottak rendelkezésünkre, amikor gazdaságilag sokkal gyengébbek voltunk, nem volt ilyen sok és alapos minőségi kifogás a mi kivitelre gyártott áruinkkal szemben . . ." A súlyos visszaesésre jellemző, hogy míg az exportált cipőknek 1950-ben csupán 1 százalékát ítélték a vevők meg nem

[10] A Nehézipari Minisztérium Kollégiumi előterjesztése, 1950. május 20. P. I. Archívuma 2/9–145. 00454.

felelőnek, 1951 első felében a szocialista országok piacára szállított cipők 25 százalékát nem fogadták el.[11]

A legkülönbözőbb rendszabályok ellenére az ösztönző rendszer nem tette lehetővé a kibontakozást; a Duna Cipőgyárban 1952-ben is 20–46 százalék között mozgott a leminősített cipők részaránya, a gumiabroncsgyártás területén 21–26 százalék volt a selejt stb.[12]

A választék szűkülését mutatja, hogy míg a háború előtt nyolcvanféle férficipő készült, addig az ötvenes évek első felére tizenhatfélére csökkent a választék. Általánosan elterjedt a fogyasztási cikkek nagy szériájának a gyártása. Míg a cipőgyárak egy-egy modellből korábban 1–2 ezer pár gyártását is elvállalták, addig most 25 ezer párnál kisebb szériát már nem tekintettek kifizetődőnek. A választék mind a termelő, mind a kereskedelmi vállalatok számára elveszítette jelentőségét, hiszen például a préselt bőrből készült cipőkről is megállapították, hogy bár a vásárlók nem kedvelték „. . . a beérkezéstől számítva napokon belül elfogy, mert a vásárlóközönség más árut nem talál az üzletekben . . .”[13]

A mennyiséghajhászást előmozdító ösztönzési rendszerben tehát végül is a kitűzött népgazdasági célok és a valóságos nemzetgazdasági érdekek az érdektelenség vagy az ellenkező érdek akadályaiba ütköztek. Miután a népgazdasági és egyéni–vállalati érdekek összeütközése esetén csak kivételként érvényesülhetett az előbbi – s valóságos gazdasági ösztönzők nem egyengették útját –, nem volt más lehetőség, mint a tervtörvény adminisztratív módon való érvényre juttatása útján segíteni a központi akarat megvalósulását.

[11] *Gerő Ernő* beszámolója a külkereskedelmi helyzetről a Népgazdasági Tanács 1951. június 4-i ülésén. P. I. Archívuma, 2/9–230.

[12] *Sándor–Wágner:* A szocialista bérezés elveinek érvényesülése az iparban. Statisztikai Szemle, 1954. szeptember. 674–675. o.

[13] Uo. 545. o.

A célkitűzésekkel ellentétes jelenségeket az utasításos irányítási rendszer keretében – természetes gazdasági, piaci ösztönzők híján – mindenekelőtt újabb és újabb utasításokkal és rendelkezésekkel igyekezték kiküszöbölni. Pontos áttekintést, maximálisan operatív beavatkozási lehetőséget akartak biztosítani, hogy úgyszólván napról napra léphessenek közbe a központi utasítások érvényre juttatása érdekében.

Ennek megfelelően az Országos Tervhivatal 1951 novemberében elhatározta, hogy az addigi rendszertelen jelentések helyett be kell vezetni a legfőbb mutatószámok teljesítéséről a napi és tíznaponkénti adatgyűjtést. Az anyagot a vállalatoktól a minisztériumok útján gyűjtötték be.[14] A szükségképpen elburjánzó bürokratizmusra jellemző, hogy például a Belkereskedelmi Minisztérium titkárságának jelentő szolgálata naponta begyűjtötte a megyei tanácsoktól az egyes kereskedelmi vállalatok cukor, zsír, olaj, liszt, kenyér, hús stb. eladási forgalmának adatait, a Budapest Fővárosi Tanácsától pedig naponta további 25 árucikk eladási forgalmáról kérték be az adatokat.[15]

S miután a központi utasításoknak és alapvető gazdasági céloknak újabb és újabb utasításokkal akartak érvényt szerezni, a részletes feladatszabályozás az előírások egyre áttekinthetetlenebb tömegét zúdította a vállalatokra. 1951 nyarán állapították például meg, hogy az illetékes minisztérium szénbányászati főosztálya az év első felében a bányaüzemek számára 121 körrendeletet bocsátott ki, de ezeken felül az egyes osztályok további mintegy 500 utasítást adtak ki. A trösztök és a központok utasításait is figyelembe véve, 1951 első felében minden bányaüzem 1024 minisztériumi és egyéb felsőbb szerv által kiadott körrende-

[14] Az O. T. Kollégium 1951. november 1-i ülésének a jegyzőkönyve. P. I. Archívuma, 2/9–274. 2699.

[15] *Zala Júlia:* Statisztika és bürokrácia a pártkongresszus megvilágításában. Statisztikai Szemle, 1954. június–július. 449. o.

letet, utasítást kapott.[16] A legkülönbözőbb részterületek szabályozását elárasztó központi utasítás tömegére jellemző, hogy egyedül a Kohó- és Gépipari Minisztérium 1952. január 1-től 1954. április 30-ig, 28 hónap alatt kizárólag a premizálás szabályozására 38 rendelkezést, módosítást és kiegészítést, valamint 2 helyesbítést adott ki.[17]

Az utasításos irányítás hallatlan központi információs igénye és a rendeleti-utasítási áradat az adminisztratív apparátust erőteljesen felduzzasztotta: 1941-ben a magyar iparban 9 munkásra jutott egy alkalmazott, 1953-ra már minden 4-dik munkásra.

Ennek ellenére a rendelkezéseknek és előírásoknak egyre kevésbé tudtak érvényt szerezni. A párt- és gazdaságvezetés nagy reményeket fűzött az erkölcsi, nevelő tevékenység gazdasági hatásaihoz is, és a tudati-morális tényezőt a gazdasági ösztönzés társadalmi ellenőrzésének és korrigálásának a szerepével igyekezett felruházni. A széles körben jelentkező, veszedelmes gazdasági jelenséggé váló anyagpazarlás ellen megoldást keresve az MDP Politikai Bizottságának 1951. májusi határozata abban látta a gyógyírt, hogy „olyan közhangulatot kell teremteni az üzemekben, amely a tékozlók, az anyagpazarlók helyzetét lehetetlenné teszi". Amint azonban az anyagpazarlás – mivel elősegítette a terv teljesítését, túlteljesítését –, a műszaki fejlesztés elhanyagolása, a minél szűkebb választék stb. vállalati érdekké vált, a csoport- (vállalati) érdeknek a népgazdasági érdek alá rendelésére vonatkozó gyakori felszólítások hatástalannak bizonyultak. Az esetek többségében a vállalati és a kitűzött népgazdasági cél összeütközésekor az utóbbi maradt alul. Az utasítástömeg, a hivatali ellenőrzés, valamint az erkölcsi és politikai ne-

[16] Az Államgazdasági Osztály 1951. augusztus 17-i feljegyzése. P. I. Archívuma, 2/9–281. 2740.

[17] *Sándor–Wágner:* A szocialista bérezés elvének érvényesülése az iparban. Statisztikai Szemle, 1954. szeptember. 668. o.

velő hatások mellett tehát mind gyakrabban és egyre szigorúbb formákban folyamodtak az adminisztratív számon kérés, a felelősségre vonás eszközéhez. A különböző fokú fegyelmi büntetések – az igen gyakori leváltásig terjedően – az irányítás fontos módszerévé váltak.[18]

Az utasításos irányítási rendszerben, amelyben az alapvető gazdasági feladatokra a vállalati vezetőket – anyagi ösztönzés hiányában vagy éppen az anyagi érdekeltség ellenére – központilag kellett kényszeríteni, a központi célok érvényesítésének *ultima ratió*ja a terv törvény jellegének hatalmi eszközökkel történő számon kérése volt. A gazdaságvezetés már 1950 nyarán a legfontosabb feladatok között tartotta számon a következőket: „Szigorú intézkedéseket kell hozni a tervfegyelem megszilárdítására s a tervfegyelem ellen vétőket . . . nemcsak fegyelmileg kell felelőssé tenni, hanem súlyosabb esetekben, személyekre való tekintet nélkül, bíróság elé kell állítani . . ." Az Elnöki Tanács 1950. évi 4. számú rendelete – amely a tervgazdálkodás büntetőjogi védelmét szabályozta – a részlettervtől való lényeges eltérés esetén, ha az eltérés „kényszerítő szükség nélkül" következett be, két évig terjedhető fogházbüntetés kirovását írta elő. Súlyos, „a népgazdasági terv vagy valamely részletterv szempontjából súlyos veszéllyel vagy sérelemmel járt" bűntett esetén 5 évig terjedhető büntetést róhattak ki. A népgazdasági érdekek szükséges törvényes védelme helyett az utasításos irányításban a diktatórikus módszerek kaptak alapvető szerepet a központi elképzelések valóra váltásában. Az utasításos tervezés és a politikai struktúra parancsuralmi jellege tehát a legszorosabban összekapcsolódott.

Az e célra hozott törvények és a megfélemlítés adminisztratív eszközeinek maximális alkalmazása sem biztosíthatta azonban a

[18] Vö. *Kornai János:* A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1957. 98–100. o.

gazdasági feladatok megoldását, sőt a drasztikus szigor ellenére egyre súlyosabb „fegyelmezetlenségek" váltak uralkodóvá a gazdaságban. Nem tudták elérni, hogy az anyagigényes késztermékek mellett a munkaigényes alkatrészeket is megfelelő mennyiségben gyártsák, ami hallatlan értékek elherdálását, fontos kiviteli lehetőségek meghiúsulását okozta. Képtelenség volt a folyamatos termelést biztosítani, és felszámolni a hó végi, negyedév végi hajrákat, amikor is maximális anyag- és munkaerő-pazarlással „teljesítették" a terveket.

Összegezve: mindezek alapján bebizonyosodott, hogy a túlcentralizált, kötelező tervmutatókra épülő utasításos irányítási rendszer súlyos negatív hatásokkal járt. Ezeknek jelentős része már az utasításos irányítás alkalmazásának első időszakától is érvényesült. Eleinte, rövid távon ezeket alárendelt „vadhajtásoknak" is tekinthették a legfőbb gazdaságpolitikai cél, a maximálisan feszített ütemű növekedés eredményeihez képest, márpedig ennek elérését az irányítási rendszer egy ideig kétségkívül eredményesen segítette. Hosszabb távon azonban az alkalmazott rendszer már ezen központi fejlesztési cél elősegítésére sem volt egyértelműen alkalmas, hiszen az érvényesülő – vázlatosan bemutatott – ellentmondások olyan „elszivárgási csatornákat" nyitottak meg, amelyeken a társadalmi össztermék mind nagyobb hányada tűnik el az újratermelés folyamatából. A legfőbb és statisztikailag is nyomon követhető, elszivárgási csatornákat a készletek állománynövekedése és a befejezetlen beruházások állománynövekedése tette ki.[19] Kétségtelen, hogy 1949 és 1953 kö-

[19] A csehszlovák *Josef Goldmann* a lengyel *Kalecki* és *Brus* tételeire támaszkodva, a csehszlovák, a magyar, a lengyel és a német adatok elemzése alapján bizonyította ezt a tételt. A növekedési ütem időszakos hullámzásai egyes szocialista országok gazdaságában, valamint A növekedési ütem és egyes szocialista országok népgazdasági irányítási modellje című, a Planovane Hospodarstvi 1964. 9. és 11. számában megjelent cikkeiben. A Goldmann cikkei kapcsán kibontakozó vitát ismerteti a Közgazdasági Szemle, 1965. 9. sz.

zött ezeken a csatornákon nem is szivárgott, hanem vastag sugárban ömlött ki a megtermelt nemzeti jövedelem jelentős része. A változatlan áron számított nemzeti jövedelem emelkedését figyelembe véve ugyanis megállapítható, hogy a befejezetlen beruházások állományának növekedése és a felgyülemlő eladhatatlan készletek a nemzeti jövedelem emelkedésének mintegy egyötödét emésztették fel.[20] Ha ezt az arányt tájékoztató jelleggel fogadhatjuk is el – miután a nagy beruházási tevékenységnek részben szükségszerű és elkerülhetetlen velejárója a befejezetlen beruházási állomány növekedése –, mindenképpen egyértelműen utal arra a folyamatra, amely az adott gazdaságpolitika és azt szolgáló irányítási rendszer következtében az ötvenes években kibontakozott, s a további előrehaladás fékjévé vált.

A „fordulat éve" után kialakult tervmutató-utasításos gazdaságirányítási mechanizmus tehát az adott körülmények szülötte volt, amelyet az 1948 körüli feltételek között alakítottak ki, és amely lehetővé tette a gazdaságban rejlő extenzív fejlesztési lehetőségek kiaknázását. E mechanizmus ugyanakkor azonban korántsem volt a viszonyoknak megfelelő, hiszen kezdettől fogva pazarló gazdálkodásra, a nemzeti jövedelem jelentős hányadának elfecsérlésére, a technikai követelmények elhanyago-

[20] A nemzeti jövedelem termelése – változatlan áron számítva – az 1949. évi 37,7 milliárd forintról 1953-ra 59 milliárdra emelkedett. A szövegben említett tételek pontos kimutatása jelenleg lehetetlen. A készletnövekedést és a befejezetlen beruházások állományának alakulását a statisztika a nemzeti jövedelem mérlegében a forgóalapok között tartja nyilván. A forgóalapok viszont 1949 és 1953 között 3,1 milliárdról 6,9 milliárdra emelkedtek, de meg kell jegyezni, hogy már 1951-re 9,1 milliárdos csúcsszintre ugrottak, s ennek 1952-es leszorítását (4,1 milliárd) követően alakult ki az 1953. évi szint. A befejezetlen beruházások állományára vonatkozó külön kimutatások látszólag képtelenül kicsinynek mutatják az előbbi számokat, mivel 1950 és 1953 között egyedül ezen tétel 2,3-ról 10,9 milliárdra ugrott. Ezek az adatok azonban nem változatlan, hanem folyó árakon szerepelnek. A nagyon is valószínű pontatlanságok ellenére azonban az adatok nagyságrendi szintje, tájékoztató jellege vitathatatlan.

lására vezetett, s ezzel a gazdaság fejlődését hátráltató egyoldalúságot és fékező tendenciákat vitt be a gazdasági életbe.

Mivel pedig mindez már kezdettől fogva érvényesült, az iparosodás előrehaladása, a befelé fordult, önellátó fejlesztés lehetetlensége mindinkább napirendre tűzte a gazdasági működés korrekciójának a szükségességét Magyarországon. Ez igen hamar és drámai erővel jelentkezett. 1953-ra nyilvánvalóvá vált az 1950–1954. évekre vonatkozó ötéves terv teljesítésének a lehetetlensége, a 22 százalékkal csökkent reálbérek révén is kiélezett társadalmi feszültségek enyhítésének a politikai szükségessége, a mezőgazdaság hanyatlása sürgős megállításának a követelménye. A koreai háború lezárása, a közvetlen világháborús fenyegettetés nyilvánvaló elhárulása, a nemzetközi enyhülés első jelei a háborús felkészülés jegyében kialakított politika alól kihúzták a talajt. Ahogy Rákosi Mátyás egy beszélgetés során 1955-ben fogalmazta: „ . . . a háborúra készültünk, és reánk szakadt a béke."[21] A változás tehát elkerülhetetlenné vált.

[21] Aczél György személyes közlése alapján.

1 A reform szellemi előzményei és az első korrekciós lépések (1953–1964)

Az első mechanizmuskorrekciós lépések

Az 1952–53 nehéz telén kialakult válságtünetek, a súlyos élelmiszer-ellátási zavarok, az energiarendszer összeroppanása és a gyakori kényszerű áramszünetek, a lakosságot sújtó és mindenre kiható hiány az utcán is láthatóvá, érezhetővé tették a változás szükségességét. Mindez sajátos véletlen folytán egybeesett Sztálin 1953 tavaszán bekövetkezett váratlan halálával, s a Szovjetunióban a gazdaságpolitikában is jelentkező változtatás, az „új kurzus" bevezetésének az igényével. Ahogy korábban az orthodox másolás, most a változtatáshoz való igazodás is az uniformizált közép- és kelet-európai folyamatokban rejlett. A Moszkvába – a korábban általa félreállított Nagy Imrével együtt – kirendelt Rákosi Mátyás tárgyalásainak s a szovjet vezetők leghatározottabb átalakítási kívánságainak megfelelően, 1953 júniusában került sor az MDP Központi Vezetőségének fordulatot hozó ülésére. A pártvezetést a legszigorúbban kézben tartó vezető csoport – tulajdonképpen példátlan módon – kénytelen volt élesen elmarasztalni saját addig folytatott politikáját, sőt, személy szerint is megnevezni a felelősöket (önmagukat) az elkövetett súlyos hibákért, bűnökért.

A törvénytelenségeknek, az elhibázott iparosítási politikának, az erőszakos szövetkezetesítésnek és a tragikus következményekkel járó agrárpolitikának, a pártvezetés diktatorikus módszereinek súlyos elmarasztalása ellenére a Központi Vezetőség 1953 nyári ülése meg sem említette a tervezési-irányítási mechanizmus kérdését. Legfeljebb közvetve találkozhatunk ilyen összefüggést is tartalmazó megállapításokkal: az adminisztratív

irányítás eluralkodásának, a centralizált-bürokratikus gazdaságvezetés módszereinek az elmarasztalásával. „A párt politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában elkövetett hibákról s az ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról" szóló határozat erre vonatkozóan mindössze azt ítélte el, hogy „a párt általános irányvonalában és a gazdaságpolitikában elkövetett hibák nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a dolgozó tömegekkel szemben széles mértékben alkalmaztak és alkalmaznak adminisztratív módszereket, a rendőrség és a hatóságok tömegesen büntetnek . . ." A gazdaság működési mechanizmusát tulajdonképpen egyetlen konkrét kérdésben érintette csupán ez az állásfoglalás: „1954-től kezdve – szögezte le – új, a jelenleginél egyszerűbb beszolgáltatási rendszert kell megállapítani . . ." Ebben az esetben is pusztán szerény korrekció bevezetése volt azonban csak a cél.[1]

Az utasításos tervezési rendszert a politika szintjén ugyanis még maradéktalanul azonosították a szocialista gazdasággal. Ennek ellenére a legsúlyosabb politikai akadály elhárult a változtatás útjából. Lehetségessé vált a valóság elemzése, az addig alkalmazott megoldások vizsgálata és kritikája, sőt, hozzá kell tenni, hogy a gazdaságpolitika elhatározott korrekciójával összefüggésben elkerülhetetlenül jelentkeznie kellett a tervezési-irányítási mechanizmus korrigálási törekvéseinek is.

Az újonnan megalakított Nagy Imre-kormány azonban, amely rövidesen nyilvánosságra hozta programját, változatlanul nem bírálta a gazdasági mechanizmust, annál is kevésbé, mivel e program leginkább a Központi Vezetőség nyilvánosságra nem hozott határozatának a nyomvonalán haladt, és mind a kritikát,

[1] A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a párt politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában elkövetett hibákról s az ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról. 1953. június 28. Propagandista, 1986. 4. sz. 144., 156. o.

mind az átalakítási terveket a gazdaságpolitika és az életszínvonal-politika területeire koncentrálta. A mechanizmus korrekciójának első, rendkívül szerény tervei mégis a kormány 1954. évi működésének a keretében nyertek megfogalmazást. A Minisztertanács 1954. január 15-én hozott határozatot a „káros hivatali bürokratizmus" felszámolására, az államapparátus racionalizálására. E munkák vezetését az e célra létrehozott kormánybizottságra bízták és a munkához irányelveket adtak ki, amelyek többek között azt is kimondták, hogy „a hatáskörök megfelelő részének leadásával a feladatok ellátásához szükséges erők és eszközök ott jelentkezzenek, ahol a feladatok vannak."[2] A Racionalizálási Kormánybizottság mellett létrehozott szakbizottságok gyakorlati és elméleti szakemberek bevonásával elsőként kezdtek olyan vizsgálatokba, amelyek a gazdaság működésének mélyebb elemzésére is vállalkoztak. Különösen a tervezési szakbizottság keretében – 1954 májusára – elvégzett vizsgálat jelentőségét emelhetjük ki, hiszen ez a tervezés egyszerűsítését célozva az előbbiekben idézett irányelveknek megfelelően elsőként tett javaslatot a túlzott centralizáció enyhítésére. A korrekciók lényege ebben az esetben a mindenre kiterjedő kötelező utasítások *számának* jelentősebb csökkentésére vonatkozott. A bizottság javasolta ugyanis, hogy a minisztériumi tervmutatók számát 11 497-ről 3200–3330-ra, a Minisztertanács által jóváhagyott tervutasításokét 5899-ről 655-re csökkentsék. (Hozzá kell tenni, hogy ez részben összevontabb, de gyakorlatilag a korábbihoz hasonló kört felölelő cikkjegyzék összeállítását jelentette.)

Hasonlóan csökkentették a túlzottan részletező, kötelező adatszolgáltatási, ellenőrzési rendszert is, s ezek nyomán 1954.

[2] E kérdéskörre lásd: *Pető Iván–Szakács Sándor:* A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. kötet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 321. o. A működés korrekciójára törekvő „racionalizálás" rövid összefoglalására lásd ezen idézett munka 321–339. oldalait.

szeptember 18-án az államigazgatásban egy hónapon belül, a vállalatoknál 1955 márciusáig 85 ezer fő elbocsátását írták elő.

1954 októberében a Minisztertanács titkárságának vezetésével átfogóbb és hosszú távú munkálatok indultak meg a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítási rendszer átalakításának kidolgozására. Az ekkor kimunkált irányelvek már leszögezték, hogy az eszközök és módszerek átalakítása nélkül nem lehetséges a kitűzött új célok elérése sem. A gyakorlati munka azonban változatlanul a kötelező tervmutatók számának csökkentése útján folyt tovább: az 1955-re előírt kötelező tervutasítások ezt világosan mutatták. Az ipari tervekben jóváhagyott cikkek száma az 1954. évi 2085-ről 1955-re 726-ra, a központilag elosztott gépek, anyagok és áruk száma 1064-ről 680-ra, a mezőgazdasági előírások száma egytizedére, a begyűjtési előírások száma felére csökkent. Az Országos Tervhivatal 1956 júliusában a központi tervezés további egyszerűsítését hajtotta végre, amikor is 1957-re vonatkozóan már feleslegesnek ítélte a teljes termelés negyedéves bontásban megadott mutatóit, sőt lemondott a központi anyagellátásról is olyan cikkek esetében, amelyekből megfelelő készletek álltak rendelkezésre. 1956 tavaszán ugyanakkor a Duna Cipőgyárban, majd nyártól további 80–100 üzemben tervezési és gazdálkodási kísérletekbe kezdtek. Ezeknek a lényege abban jelölhető meg, hogy a kötelező tervmutatók körét mindössze néhány alapvető mutatóra szűkítették, hogy ezáltal lehetővé tegyék a nagyobb vállalati szabadságot. A Duna Cipőgyár esetében mindössze 8 kötelező mutatóval kísérelték megoldani a központi irányítást. A vállalati létszámkeret, a korábbi termékfajtánként előírt termelési terv sok tucat előírását pedig elhagyták.

Az utasításos tervezési rendszer kritikája; új mechanizmuskoncepció felé

A túlcentralizált utasításos tervezés mérséklését, „ésszerűsítését" szolgáló szerény gyakorlati korrekciók kibontakozása idején, 1954-től azonban már megszülettek az első közgazdasági elemzések is, amelyek a tervezési-irányítási rendszer sokkal radikálisabb reformjának az igényét fogalmazták meg.

A reform melletti érvek és viták kifejtésének szócsövévé az 1954 októberében újra életre hívott nagy múltú folyóirat, a Közgazdasági Szemle vált. A szerkesztőbizottság ugyan nem tette azonnal közzé Péter György már rendelkezésre álló tanulmányát – erre még decemberig várni kellett – ám a folyóirat első száma helyet adott Liska Tibor és Máriás Antal A gazdaságosság és a nemzetközi munkamegosztás című írásának. A cikk szerzői vitába szálltak az önellátó fejlesztési politikával, az importpótlással, a devizahozam szempontjaira épülő exportpolitikával, és a nemzetközi munkamegosztásba való szerves bekapcsolódás mellett érvelve, logikusan jutnak el az árrendszer kérdéséhez, amely – mint megállapítják – „nem tükrözi az értékeket". Hangsúlyozzák, hogy az értéktörvény a szocialista országok közötti külkereskedelemben is érvényes, s „a külkereskedelem gazdaságosságát csak a nemzetközi értékek egybevetése alapján lehet meghatározni". A külkereskedelmet a gazdaságpolitika középpontjába állító gondolatrendszer ezer szállal kötődik a piaci kapcsolatok szerepének és az ezt szolgáló árrendszernek a mechanizmust érintő kérdéseihez.[3]

A folyóirat novemberi számában jelent meg Szabó Kálmán és Kopátsy Sándor cikke a mezőgazdasági árak képzéséről. A szerzők elméletileg szögezték le: „Népgazdaságunkban viszonylag

[3] *Liska Tibor–Máriás Antal:* A gazdaságosság és a nemzetközi munkamegosztás. Közgazdasági Szemle, 1954. október. 75. o.

széles körű árutermelés van. Ezért a gazdaságpolitikában meszszemenően érvényesítenünk kell az értéktörvényt . . . A korábbi évek tapasztalatai szerint az értéktörvény hozzáértő felhasználásának mellőzése, merev, adminisztratív eszközökkel való helyettesítése fékezi a termelés és az életszínvonal emelkedését s előbb-utóbb megbontja az újratermelés arányait."

Az adminisztratív irányítás elvetésével a szerzők az áru és piac kategóriáinak a fontosságát emelték ki, amikor leszögezik: „. . . egy-egy mezőgazdasági termékfajta árának meghatározásakor számolni kell az illető termék termelésének jövedelmezőségével."[4]

A viták ebben az időszakban már a gazdaság működésének igen szerteágazó területeire is kiterjedtek. 1954. november 4-én például a Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztálya nyilvános vitát rendezett a háztáji gazdaság kérdéseiről. A vitaindítót Erdei Ferencnek hasonló címmel szeptemberben publikált írása képezte. Erdei álláspontjának kiindulását az az elv jelentette, hogy „a közös gazdaság és a háztáji gazdaság szerves egységet alkot . . ." Kompromisszumokkal átszőtt álláspontja ugyan elvetette a háztáji gazdaság rendszeres árutermelő szerepét, de a vitában Okályi Iván és Markó Lajos már éppen a háztáji gazdaság árutermelő funkcióját emelték ki.[5] Ugyanezen hetekben a Többtermelés című ezoterikus folyóirat hasábjain látott napvilágot Balázsy Sándor igénytelen című írása, amely a szervezési módszerekről szólva leszögezi: a népgazdasági terv „nem a termelés szervezésének alapja".[6]

A szerző – bár írása elsősorban mikroökonómiai megközelí-

[4] *Szabó Kálmán–Kopátsy Sándor:* A mezőgazdasági árak képzésének néhány kérdése. Közgazdasági Szemle, 1954. november. 144., 145. és kk. o.

[5] *Stenczinger László:* Vita a háztáji gazdaság kérdéséről. (A MTA Agrártudományok Osztályának ülése.) Közgazdasági Szemle, 1954. december. 338–341. o.

[6] *Balázsy Sándor:* Javítsuk meg szervezési módszereinket. Többtermelés, 1954. november. 2–12. o.

tésű volt – bemutatta azokat a vállalati magatartásmintákat, amelyek a bruttó termelés kötelező tervmutatójának a könnyebb teljesítését tették lehetővé számukra (mint például a nagysúlyú, nagyméretű öntvények, edények, minél anyagigényesebb termékek gyártása, a pótalkatrészgyártás elhanyagolása stb.), s javasolta a nettó termelési érték, vagyis a vállalatoknál előállított *új* értékek mutatójának az alkalmazását. Mi több, a tervmutatók számának csökkentése címén odáig ment, hogy a naturális terméktervek vállalati „lebontását" – a kötelező utasításos tervezés lényegét – elvetve, mindössze két mutatót javasolt alkalmazni: a nettó termelési értéket és az állami költségvetésbe befizetendő akkumuláció abszolút értékét (vagyis: a bruttó jövedelem és a nyereségadó nagyságát). A vállalatok eszerint, csak saját használatra készítenének terveket, de rájuk csupán két kötelező tervmutató vonatkozna.

Eltérő megközelítésekből került tehát a közgazdasági viták előterébe a terv, az ár és a piac kérdése. Míg az említett cikkek általában a gazdaság valamely részkérdését vizsgálva jutottak el általános működési-irányítási elvekhez, a Közgazdasági Szemle 1954. évi decemberi számában végül is megjelent a valóságos revelációt jelentő átfogó reformkoncepció is. A tanulmány szerzője, Péter György nem az egyes részjelenségek oldaláról közelít a gazdaság működési zavarainak a kérdéséhez, hanem megkísérli az általános okok megragadását. „Vezetésünk fő módszerbeli hibája a túlzott centralizáció, a bürokratizmus . . . alapvetően fontos gazdasági feladatokat . . . főként központi utasítások tömeges kibocsátása révén igyekeztünk megoldani . . . A népgazdasági és a minisztériumi tervek (tervutasítások) a sokezernyi mutatóban kifejezett utasításaikkal is igen részletekbe menően szólnak bele egy-egy minisztérium vagy vállalat életébe."[7] Ezzel

[7] *Péter György:* A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. Közgazdasági Szemle, 1954. 3. szám.

szemben a szerző a tervezési-irányítási rendszer alapvetően új követelményeként azt hangsúlyozta, hogy „nem arra kell törekednünk, hogy minél több, hanem arra, hogy lehetőleg minél kevesebb központi utasítással érjünk el megfelelő eredményt, és ami ezzel egyértelmű: minél több önállóságot, szabadságot biztosítsunk a minisztériumok, igazgatóságok, vállalatok stb. vezetőinek . . . a vállalatok – húzta alá Péter György – *önálló* gazdasági egységek."

A kötelező utasításokkal, érvelt a szerző, feleslegesen avatkozik be a kormányzat a részfeladatok meghatározásába. Az eszközök használatára nem kell utasítani, elegendő az „elérendő célok, feladatok" meghatározása, annál is inkább, mivel a sok részletutasítás ellenőrizhetetlen, az ösztönzés pedig a változatlan áron számított teljes termelési terv teljesítéséhez kapcsolódva csak mennyiségi érdekeltséget biztosított, aminek következtében az „egyes vállalatok termelése néha öncélúvá vált".

A megoldást e koncepció keretében az biztosítaná, ha a „felülről, hatalmi, adminisztratív eszközökkel történő" ellenőrzést az „érdekeltek minél nagyobb mértékű bevonása" váltaná fel. Az ellenőrzés tehát „. . . az egyes vállalatok között fennálló (ugyanígy: a vállalatok és a fogyasztók között fennálló), az áruviszonyokból, az értéktörvény működéséből" eredő piaci kapcsolatok révén valósulna meg. Ehhez a piacot – mai kifejezéssel élve – az eladók piacából a vásárlók piacává kell alakítani: „Biztosítanunk kell, hogy a felhasználók, az átvevők . . . a termékek választékára, minőségére és árára vonatkozóan követelményeket támaszthassanak, válogathassanak és . . . dönthessenek arról, hogy egyes . . . termékeket (az érvényesíteni kívánt áron) átvesznek-e, megvásárolnak-e vagy nem".

Ennek eléréséhez azonban két alapvető követelménynek kell eleget tenni: a hiányok kiküszöbölésére megfelelő készleteket és választékot kell biztosítani, másrészt nélkülözhetetlen „a helyes árszínvonal és a helyes ararányok kialakítása". A „helytelen,

»művi« árarányok" felszámolásával meg kell teremteni . . . az előfeltételeit annak, hogy a pénz funkcióit a szocialista gazdaság irányításának, ellenőrzésének, tervszerű arányos fejlődésének érdekében tudatosan érvényre juttassuk".

Ilyen körülmények között a vállalatok érdekeltsége nem pusztán a mennyiségi tervteljesítésre összpontosulna, hanem a valódi piacon, valódi árak mellett elért, össztevékenységüket kifejező nyereségre. „A vállalatok anyagi érdekeltségét . . . úgy köthetjük össze annak a végső célnak megvalósításával, amelynek elérésére a népgazdaság érdekében törekedniök kell, hogy a vállalat vezetőinek (és közvetve a többi dolgozóinak) anyagi érdekeltségét a vállalatok pénzügyi eredményeivel, minél nagyobb nyereségével hozzuk szoros összefüggésbe."

A Péter György által felvázolt új tervezési-irányítási mechanizmusban a vállalatok számára természetesen megszűnne a fejlesztéshez szükséges eszközök ingyenes állami juttatása is. (Ami miatt „nincsenek anyagilag érdekelve abban, hogy a meglevő forgóeszközeiket jól használják fel".) A vállalatok tehát „a rendelkezésükre bocsátott állóeszközökért, a beruházásokért is meghatározott díjat, . . . »kamatot« fizetnének . . ."

S mindezek megvalósítása esetén természetesen gyökeresen megváltozna a tervezés szerepe is, amelynek homlokterébe „a fejlesztés irányának, a népgazdaság fő arányainak" a meghatározása kerülne. „Elsősorban olyan arányokról van szó, mint a nemzeti jövedelem megoszlása fogyasztás és felhalmozás között, mint a lakosság rendelkezésére álló vásárlóerő és az árualap közötti összhang, mint az egyes társadalmi szektorok fejlesztése, a népgazdaság egyes ágai fejlődésének üteme, a beruházások megoszlása . . . A tervezésnek ez a munkája egész gazdaságpolitikánk szempontjából fő és alapvető jelentőségű, ezt a munkát kell a tervezés fő feladatának tekinteni. Az ilyen átfogó nagy számítások eredményei azonban nem lehetnek tervutasítás jellegűek." Igaz azonban, hogy a tervutasításokat Péter György nem

kívánta maradéktalanul megszüntetni. A legfőbb arányok biztosítása érdekében szükségesnek vélt „néhány, aránylag kevés, de feltétlenül végrehajtandó, *címzett* jellegű tervutasítást". Ezeknek körét a „nagyobb beruházásokra", néhány (nagyon kevés) fontos termék termelésének a mennyiségére és a felhalmozás mértékére vonatkozóan elengedhetetlennek ítélte. A termelési előírások helyét azonban a kereskedelem és ipar között megkötött „szállítási szerződések rendszere" váltaná fel.

Péter György tanulmánya végén koncepciója gyakorlati elfogadtatása érdekében fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a haszon, a nyereség, a kereslet és kínálat elve „hasonlóak azokhoz, amelyek a kapitalista társadalomban . . . érvényesülnek". Alkalmazásuk esetén mégsem valamiféle jobboldali elhajlásról van szó, hiszen, hívja segítségül Sztálinnak az SZK(b)P XIV. kongresszusán elmondott érveit: „Egyáltalán nem az a lényeg, hogy a kereskedelem és a pénzrendszer a »kapitalista gazdaság« módszere. A lényeg az . . ., hogy ezeket a módszereket és fegyvereket sikerrel használjuk fel . . . gazdaságunk szocialista alapjainak felépítése érdekében."[8]

Az előzőekben összegezett történelmi jelentőségű elemzést és a bevezetésre javasolt új gazdasági működési rendszert szerzője mindössze 25 oldalon fejtette ki, vagyis valóban csupán koncepciójának felvázolására vállalkozhatott. A részletes analízist ez a munka nem vállalhatta magára.

Éppen ebből a szempontból nyert különleges jelentőséget az a másik – a közgazdasági gondolkodás hazai történetében ugyancsak meghatározó erejű – munka, amely 1955–56-ban készült el, s mint kandidátusi disszertáció már 1956 szeptemberében nyilvános vitára is került, de könyv formájában csak 1957 tavaszán jelent meg. A kötet szerzője, Kornai János A gazdasági vezetés túlzott központosítása címmel a könnyűipari tapasztalatok be-

[8] Lásd a 7. lábjegyzetet, 301–322. o.

ható kritikai elemzését végezte el, s bizonyítás útján általánosító következtetésekig jutott. Kornai mintegy 200 oldalon részletesen bemutatja a tervutasítások rendszerét, az ahhoz kapcsolódó ösztönzési és büntetéses mechanizmust s mindezek gyakorlati működését, hatásait. A szerző újszerű feladatra vállalkozott. Mint bevezetőjében előrebocsátotta: a tankönyvek tucatjainak, „amelyek leírják gazdaságvezetési, tervezési módszereinket, ár- és bérrendszerünket stb . . . van egy közös súlyos hibájuk: nem azt mondják el, hogyan működik ez a gazdasági mechanizmus a valóságban, hanem azt: hogyan működne, ha úgy működne, ahogy azt a szerzők szeretnék".[9] Kornai viszont valósággal átvilágította a magyar gazdaság működési módját. Vizsgálatának legnagyobb érdeme azonban korántsem csak abban áll, hogy nagy leíró-bizonyító anyaggal tette vitathatatlanná a működési zavaroknak a tervezési-irányítási rendszerben rejlő okait. Azt is feltárta, hogy a különböző hibák nem egymástól független jelenségek, hanem összefüggő rendszert alkotnak: „. . . áttekintettük a túlzott centralizáció különböző jelenségeit. Ezek . . . – hangsúlyozza a szerző – nem véletlenül léteznek egymás mellett, nem függetlenek egymástól, hanem *összefüggő, egységes egészet* alkotnak." S valóban, Kornai meggyőzően tárta fel, hogy „. . . a vállalat önállósága többé-kevésbé formális. A helyzetet – némi túlzással – olyan vállalathoz hasonlíthatnánk, amelynek telepei, műhelyei területileg szétszórtak. Az ipari igazgatóság egyenlő a vállalatvezetéssel, a vállalat pedig egyenlő egy-egy teleppel, műhellyel."[10]

Az önállóságától megfosztott, utasításokat végrehajtó vállalat viszont érdekeltté válik a pazarlásban, a működés rendje ezért

[9] *Kornai János:* A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1957. 3–4. o.

[10] Uo., 185., 25. o.

elkerülhetetlenül termeli a hiányt. A merev, keresletre és kínálatra nem reagáló árrendszer is lehetetlenné teszi azoknak az automatizmusoknak a működését, amelyek a termelést és a fogyasztást összehangolják. Így egyszerre támadnak hiányok, és halmozódnak fel felesleges készletek is. A sok szempontú összefüggés feltárásával a szerző elvezet ahhoz a felismeréshez is, hogy a mechanizmus egyes elemeit nem lehet korrigálni, mert az összefüggésből kiemelve a teljes termelési terv teljesítése mellett (vagy helyett) az önköltség mutatójának a kiemelése és anyagi ösztönzéshez való kapcsolása „a minőségrontás felé tereli a vállalatot . . . (akkor) az önköltség mutatói arra ösztönzik a vállalatot, hogy lehetőleg szűkebb választékra törekedjék, s húzódozzék az új gyártmányoktól". Ezért az „a felemás reform", amit „ma sokan kívánnak . . .: maradjon meg a tervezés, a gazdaságvezetés egész mai mechanizmusa, a vállalatot kötelezzék továbbra is a termelési érték tervének teljesítésére . . ., de kapjon sokkal szabadabb kezet a választék, a részletes program összeállításában . . . legalább annyit árthat, mint amennyit használ".

Éppen a működési rendszer összefüggő szemlélete alapján alakítja ki Kornai János fogalmi rendszerét is: „ez alatt a kifejezés alatt – »gazdasági mechanizmus« – gazdaságvezetési módszereink összességét, a gazdasági élet egész szervezeti formáját, a gazdálkodás egész gépezetét értem . . . Ugyanakkor azonban ki akarjuk fejezni azt is, hogy – a gazdasági mechanizmusról szólva – nem általában a termelési viszonyokra gondolunk (*osztály* értelemben), hanem egy meghatározott termelési mód sajátos *szervezeti* formájára. Ebben az értelemben a termelőeszközök társadalmi tulajdona alapján többféle gazdasági mechanizmus működhet. . ."[11]

[11] Uo. 56., 36., 169. o.

A túlcentralizált, kötelező tervutasításokra alapozott gazdasági mechanizmus logikus, összefüggő rendszer, de – a részletesen leírt tények alapján – alapvető ellentmondások jellemzik működését. „Az ilyen belső ellentmondásokat lehet enyhíteni, de feloldásukhoz meg kell változtatni magát a mechanizmust, amely ezt az ellentmondást szüli."

Ha viszont a mechanizmus összefüggő rendszere hibás, s így minden részleges reform legalább annyi új negatív hatást vált ki, mint amennyit esetleg megszüntet, ha a konkrét működési rendszer nem azonosítható *a* szocialista viszonyokkal, sőt ugyanezen viszonyok talaján többféle konkrét mechanizmus lehetséges, akkor a szerző arra a végkövetkeztetésre jut, hogy „nem hozhatnak kellő eredményt az egymástól függetlenül végrehajtott, szétaprózott kis változások. Egységes és átfogó reformra van szükség!"

Analitikus vizsgálódása során ennek legfőbb irányát Kornai János fel is vázolja. „Vajon a tervezésnek valóban az utasítás-e a lényege – mint ahogy azt sokan . . . tartják? A tervezés lényege: a népgazdaság fő arányainak egységes, központi terv alapján történő kialakítása . . . Az utasítás – az *egyik* nélkülözhetetlen eszköz e feladat teljesítésére. De emellett lehetséges és szükséges más eszközök igénybevétele is." A felhalmozási alap zömét például központilag kell elosztani. „A fő beruházási összegek felosztásának arányai az egyes népgazdasági ágak, iparágak között; a legfontosabb beruházások terve – ez kötelező utasítás. Ez az utasítások igénybevételének talán legfontosabb területe."[12] A gazdaság működését egyébként az utasítás kényszere helyett *gazdasági* „kényszer" alá kell helyezni, amikor is a vállalatot „a megrendelőért vívott verseny készteti". A büntetést nem adminisztratív úton szabják ki valamely utasítás teljesítésének az elmulasztásáért. A vállalat és a gazdasági vezető „minden

[12] Uo. 44., 202., 171. o.

adminisztratív beavatkozás nélkül »pénzbüntetésben« részesül", a büntetés „önműködően" jár együtt a rossz lépéssel. [13]

Úgy vélem, további, részletesebb illusztrálás nélkül is bizonyítottnak tekinthető, hogy Péter György és Kornai János munkái milyen nagymértékben „vágtak egybe". Mind a kötelező utasításokra épülő, túlcentralizált tervezési-irányítási rendszer kritikája, mind pedig az új gazdasági mechanizmus javasolt átfogó reformja lényegében egymást erősítve, kiegészítve nyert elméleti megalapozást írásaikban.

Munkám jellegéből adódóan aligha lehet feladatom az átfogó reformmunkálatok elméleti megalapozásának kritikai értékelése. Ezek az írások – s természetesen több más, hasonló irányú tanulmány – a jugoszláv reformfolyamat és a lengyel közgazdasági iskola ez időben elért elméleti teljesítményeinek nyilvánvaló hatását is figyelembe véve, úttörő szerepet játszottak, s úgyszólván évtizedekre irányt szabtak a gazdasági reform folyamatainak. Ezt a történeti szerepet a legkevésbé sem gyengítheti tehát annak a megállapítása, hogy a tudományos felismerés szintje még nem minden területen vezetett az okok és az összefüggések legmélyebb rétegeinek a megértéséhez. A megismerés az újabb és újabb tapasztalatok feldolgozásának, a már megszerzett tudásrétegek egymásra épülésének természetes fokozatain alapszik. Semmiképpen sem az utólagos bölcsesség számon kérésével, csupán a tények pontosságának az igényével jegyzem meg, hogy Kornai Jánosnak is további negyedszázadra volt szüksége ahhoz, hogy A hiány című könyvében bebizonyítsa: az extenzív mennyiséghajhászás, s ami ezzel összekapcsolódik, a termelés szférájában jelentkező úgyszólván kielégíthetetlen kereslet, az újratermelődő hiány s az éppen ezáltal gerjesztett készlethalmozási tendencia nem egyszerűen egyfajta gazdaságpolitika következménye, s nem is egyszerűen a gazdaságpolitikával összefüggő

[13] Uo. 174. o.

gazdasági mechanizmus terméke. Ezeket a „torzulásokat" nem kívülről erőltetik a vállalatra, sőt „. . . az expanzió belső kényszere még fontosabb, mert még erőteljesebb a hatása a rendszer működésére. Az expanzió belső kényszere magyarázza meg a beruházási éhséget, annak csillapíthatatlan újratermelődését". A tapasztalatok – éppen a végrehajtott reformok tapasztalatai – azt mutatják, hogy a gazdaságvezetés igazi nehézségei akkor jelentkeznek, amikor szembefordul az „alulról" jelentkező túlkereslettel. Az igazi növekedési nyomás, az extenzivitás és az expanzió – ebben az elemzésben – „alulról" jelentkezik, mivel a vállalatok számára a termelésben nem jelent korlátot a tőke szükségessége. „A vállalat túlélése garantált; tartós veszteség esetén előbb-utóbb állami támogatás . . . segíti ki . . . A vállalat növekedése kevéssé függ a jövedelmezőségtől. Mindezek következtében érvényesül az a tendencia, hogy a vállalat kereslete a folyó inputok iránt minden határon túl növekedjék, annál is inkább, mert . . . a hiány által okozott bizonytalanságok a vállalatokat az input-készletek halmozására késztetik." És ehhez – a mikroökonómiai elemzés eredményeit a makroökonómiával összekapcsoló tanulmányában – Kornai hozzá is fűzi: „Az igazi kockázat hiánya magyarázza meg, hogy a vállalatok, közületek, az alsó és középfokú gazdasági vezetők, ágazati irányítók részéről nincsen önkéntes korlátja a beruházási erőforrások igénylésének. Ezért mondhatjuk, hogy a beruházási javak iránti kereslet majdnem kielégíthetetlen."[14]

A tapasztalatok azt is bebizonyították, hogy a vállalat óhajtott önállósága aligha lehetséges a beruházások változatlan (vagy lényegében változatlan) centralizálása esetén. Amit tehát 1954-ben és 1957-ben mind Péter György, mind Kornai János még *természetszerűnek* tartott – vagyis hogy a beruházásoknak tervuta-

[14] *Kornai János:* Növekedés, hiány és hatékonyság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 35., 59–60. o.

sítás formájában központosítva kell megvalósulniuk – alapvetően ütközik gondolati építményük alapelemeivel.

A reform elméleti alapvetése idején tehát még meglehetősen részleges volt a felismerés szintje. Legtöbbször megállt az utasításos tervezési-irányítási rendszer visszaszorításánál, s nem jutott el annak felszámolásáig. Bár a már idézett gondolatrendszerek is bizonyították ezt, érdemes talán a „reformközgazdászok" 1956 nyarán-kora őszén született további megállapításait is felidézni. Nagy Tamás például úgy fogalmazott, hogy „. . . az értéktörvénnyel kapcsolatos gazdasági mechanizmusok a népgazdaság központi tervszerű irányításának keretei között működjenek". Ebbe egyértelműen beleértette a „termékek túlnyomó része fölötti központosított rendelkezést", „a fontosabb beruházások központosítását", „a külkereskedelem központi irányítását", sőt szükség esetén a termelés mennyiségére és választékára vonatkozóan az egyes vállalatoknak adott központi utasításokat.[15]

Erdős Péter – 1956 szeptemberében – óvott az értéktörvény „korlátlan szabadjára engedésétől", mivel ezzel a „szocializmus legnagyobb előnyéről mondanánk le", arról, hogy „közvetlenül az egész társadalom érdekeinek megfelelően fejlesszük gazdaságunkat."[16] A reform mellett érvelve a szerző kiállt az irányítás kötelező elemei mellett is. Kornai János pedig a Szabad Nép 1956. október 14-i számában hangsúlyozta, hogy az igazgatási, utasításszerű irányítást „minél nagyobb arányban" váltsa fel a gazdasági emelők alkalmazására épülő irányítás.[17]

„Mindebből az a következtetés adódik – idézhetem egyetér-

[15] *Nagy Tamás:* Előszó. Megjelent *Péter György:* A gazdaságosság és jövedelmezőség jelentősége a tervgazdálkodásban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1956. 13–30. o.

[16] *Erdős Péter:* A népgazdaság központi irányítása és a gazdasági mechanizmusok. Szabad Nép, 1956. szeptember 14.

[17] *Kornai János* cikke. Szabad Nép, 1956. október 14.

téssel a mechanizmusvita első hullámának elemzőjét –, hogy 1954–1957-ben az akkor ismert tervgazdálkodási modell olyan értelmű racionalizálását akarták, amely lehetőleg formális tervlebontás nélkül, a vállalat érdekeltségének szabályozásával érné el a központilag kidolgozott tervek maradéktalan . . . teljesítését. Ezekben az elképzelésekben háttérbe szorult a szabályozók normatív jellege, amely lehetővé tenné, hogy a vállalatok . . . maguk alakítanák ki a termelés gazdaságos és versenyképes szerkezetét."[18] A reformerek újító szándéka tehát még nem vezetett el a korábbi működési mechanizmus teljes felváltásának az igényéhez. Ugyanakkor az elemzések és az átalakítási irányok meghatározásai eléggé átfogóak és lényegre törőek voltak ahhoz, hogy a gyakorlati útkereséshez alapul szolgáljanak.

Ehhez azonban 1954 és 1956 között még nem nyílt meg az út. A szovjet vezetésen belüli küzdelmektől és Malenkov félreállításától korántsem függetlenül, 1955 tavaszán Rákosi Mátyás és csoportja ismét felülkerekedett, s a Központi Vezetőség 1955 márciusi ülésén Nagy Imrét és az 1953 júniusi határozat „jobboldali eltorzítását" megbélyegezve, a közgazdaság-tudomány köreiben kibontakozó mechanizmusvitákat is elítélték. A Közgazdasági Szemle 1955 március-áprilisi számában nyomatékos szerkesztőségi önkritikát közöltek: „Közgazdaságtudományunk, s egyetlen elméleti közgazdasági folyóiratunk, a Közgazdasági Szemle is felelős azért, hogy . . . helytelen, nem marxista nézetek is szóhoz jutottak." E szerkesztőségi cikk egyértelműen elutasította „az értéktörvény átmeneti időszakbeli szerepének túlbecsülését". „Az értéktörvény szerepének túlbecsülése (azaz a piac szerepének kiemelése) a legutóbbi másfél évben közgazdászaink közt széles körben elterjedt . . . egyes cikkek odáig mentek az értéktörvény szerepének túlbecsülésében, hogy lényegé-

[18] *Szamuely László:* A mechanizmusvita első hulláma Magyarországon, 1954–1957. Valóság, 1982. 7. sz. 30. o.

ben ki akarták terjeszteni e törvény hatását a szocialista ipar termelésének szabályozására is."[19]

A folyóirat ugyanezen számában Kemenes Egon Péter György, Friss István pedig Nagy Imre nézeteivel szállt vitába. Nyilas József ugyanekkor erős retorikával igyekszik teljesíteni a márciusi határozatban megjelölt „fő feladat"-ot, a „káros, jobboldali nézetek ideológiai szétzúzását, ezek teljes elszigetelését".[20]

Fordulat: kormányzati reformcélok és korrekciós gyakorlat

A fordulatra csak 1956 őszének súlyos tragédiája után a politika és vezetés megújulásának általános keretei között kerülhetett sor.

1956 őszén gyökeresen új helyzet alakult ki. A súlyos politikai krízis, a rendkívül széles tömegeket átható bizalmi válság a szocializmus radikális megújításának erői mellett talajt teremtett a szocialista átalakulás ellenzékének irányzatai számára is, és mindez, a fegyveres harcok nyomán – a szovjet katonai beavatkozás ellenére – a rendszer összeomlásához vezetett. 1956 őszén, telén a hatalom helyreállításával párhuzamosan – a régi vezetés által képviselt politika maradéktalan bukása ellenére jelentkező restaurációs törekvésekkel szemben –, az újjászületés útjait keresve, természetszerűen előtérbe került a radikális változtatás igénye. Erre annál is nagyobb szükség volt, mivel az előzőleg követett gazdasági stratégia politikailag is válságba jutott, hitelét veszítette.

[19] Feladataink a Központi Vezetőség márciusi határozatának megvalósításában. Közgazdasági Szemle, 1955. március-április. 262–265. o.

[20] *Nyilas József:* A szocialista iparosítás időszerű elvi kérdései. Közgazdasági Szemle, 1955. március-április, 292. kk. o.

A fegyveres harcok elülte után, ám még a szigorú éjszakai kijárási tilalom „félháborús" közegében és az országot bénító sztrájkokkal egyidőben ült össze 1956. december 5-én az egy hónapja alakult Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Központi Bizottsága, hogy elemezve a megelőző évek tragédiába futó útját, meghatározza a cselekvés új programját. 1956 júliusa és decembere között azonban ezúttal nem néhány hónap eltelte, hanem korszakos változás húzott történelmi mezsgyét. Úgy tűnt, sok mindent újra kell kezdeni. Az MSZMP a korábbi – nem utolsósorban személyi – tehertételektől megszabadult, új vezetése első legjelentősebb állásfoglalásában, a három nap és három éjjel vitáiban megérlelt decemberi határozatában leszögezte:

„A Rákosi–Gerő-klikk . . . 1948 végétől kezdve letért a marxizmus-leninizmus elvi alapjáról . . . a gazdasági élet irányításában szektás és dogmatikus politikát . . . bürokratikus vezetési módszereket honosított meg . . . Olyan gazdasági politikát erőltettek a népre, amely figyelmen kívül hagyta az ország gazdasági adottságait, gátolta a dolgozók életszínvonalának emelését . . . a termelőszövetkezeti mozgalmat súlyosan kompromittálták a parasztság jelentős része előtt. A szovjet példa gépies másolásával . . . a nemzeti érdekek háttérbe szorításával . . . súlyosan megsértették a magyar nép nemzeti és hazafias érzéseit . . . Az Ideiglenes Központi Bizottság azt tartja – hangsúlyozta a határozat a legfontosabb feladatok között –, hogy a kormánynak az illetékes állami szervek és a legjobb gazdasági szakemberek bevonásával mielőbb ki kell dolgoznia az új helyzetnek megfelelő gazdaságpolitikát. E gazdaságpolitikának minden tekintetben gazdasági adottságainkon és sajátosságainkon kell épülnie. Segítenie kell messzemenően az egyéni kezdeményezés és szaktudás érvényesítését . . . alkalmazni kell az anyagi ösztönzést minden területen, így a műszaki fejlesztés előmozdítására, a minőség javítására, az önköltség csökkentésére, a munka termelékenységének emelésére. A tervezés fontossága nem csökkent, de a fel-

adatkörének meg kell változnia, és elsősorban a népgazdaság legfontosabb arányai és fejlesztési iránya megállapítására kell figyelmét fordítani, ahol ez a szocializmus építését nem veszélyezteti, nagyobb lehetőséget kell biztosítani a magánszektor fejlesztésére. Egész gazdaságpolitikánk fő kérdése, hogy a nemzeti jövedelem elosztásában, gazdasági beruházási terveink készítésében elsődleges szempont a dolgozók életszínvonalának fokozatos emelése legyen. A Magyar Szocialista Munkáspárt egyik legfőbb feladatának tekinti . . . a munkás-paraszt szövetségnek állandó erősítését. Kormányzatunk mezőgazdasági politikájának ezen alapvető célkitűzést kell szolgálnia . . . A dolgozók életszínvonala emelése érdekében elő kell segítenie a mezőgazdasági termelés erőteljes fellendítését, az egyéni paraszti gazdaságokban és a mezőgazdaság szocialista szektorában egyaránt."[21]

Hosszan időztem a határozat gazdasági helyzetelemzésének és programadó elveinek az újraindulás szükségességét tükröző mondatainál. A *változtatás,* a megújítás, a sajátosságoknak megfelelő utak felkutatása 1956 végének súlyos történeti helyzetében az alapvető érték rangjára emelkedett, politikailag elkerülhetetlenné vált.

Ugyanilyen alapvető érték és politikai szükségszerűség volt az új kormányzat számára a *folytonosság* biztosítása is. Ne feledjük, hogy 1953 és 1956 között a viták és a különböző politikai csoportosulások, valamint az október végén fellépő pártok nagy része az iparosítás gyakorlati elvetéséig és a kisparaszti mezőgazdaság piedesztálra állításáig jutott.

A kisparaszti gazdaságra épülő mezőgazdaság elsődlegességének „kert-Magyarország" koncepciójával és más nézetekkel szemben a politikai hatalomnak és a szocialista átalakulás történetileg kialakult, korábbi útjának helyreállításával párhuzamo-

[21] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 13., 14., 22., 23. o.

san az MSZMP – többek között az 1957 júniusi pártértekezleten – nagy nyomatékkal hangsúlyozta a gazdaságpolitika folytonosságait. Alapvető politikai és gazdaságpolitikai értékelvnek tekintette a nehézipar elsődlegességére alapozott iparosítási politika folytatását és a mezőgazdaság – valóban önkéntes és fokozatos – szövetkezeti átszervezésére alapozott agrárfejlődés gazdaságpolitikai alapelveinek kontinuitását.

A változás és folytonosság gazdaságpolitikai dilemmája nem volt egyszerű. Folytonosság az alapelvekben és változás a megvalósításban? De hol végződnek az alapelvek, és hol kezdődik a kivitelezés gyakorlata? S ugyanez a dilemma hatotta át a tervezési-irányítási mechanizmus átalakítási törekvéseit is. A radikális reform és a régi működési mechanizmus érdemi fenntartására alapozott részleges és fokozatos korrekciók élesen szemben álló nézetei ütköztek egymással. Azt sem feledhetjük természetesen, hogy ha az MSZMP új vezetőségét egészében át is hatotta a változtatás igénye és a folytonosság szükségessége, az új vezetés maga is egyfajta politikai megegyezés eredményeként formálódott, s létrehozó csoportjai – leegyszerűsítve fogalmazva – nyilván nem egyformán hangsúlyozták a folytonosság és változtatás követelményeit. Az ideológia és a politikai intézmények régi építménye – nagyjából – fennmaradt. A dilemma feloldását a társadalomban és a politikai vezetésben kialakult erővonalak rendjében mozgó erők nem egyforma módon képzelték el.

A változás és folytonosság dilemmája az első perctől fogva áthatotta a gazdaságot és az új utak keresését. Mégis nyilvánvalóan bontakozik ki a tényekből, hogy 1956–57 folyamán az ellentétpár két oldala korántsem egyforma súllyal érvényesült. 1956 novembere és 1957 márciusa között a bizalom visszanyerésének és a hatalom megszilárdításának mindennapi harcai közepette a radikális változás igénye nélkülözhetetlen politikai létkérdésként jelentkezett. Történetünk fontos mozzanata azonban, hogy 1957 tavaszától, a gyors politikai-gazdasági konszoli-

dáció kibontakozása és a hatalom egyértelmű megszilárdulása következtében sokan úgy látták, hogy a dilemma könnyen feloldható, amennyiben – ahogy májusban Berei Andor a mechanizmusreform kérdésében megfogalmazta – nem *mást* kell csinálni, hanem *jobban*. Ebben az értelmezésben a gazdaságpolitika és az irányítás folytonosságát csak olyan változások erősíthetik, amelyek nem mennek túl a korábbi „vadhajtások", szélsőségek lenyesegetésénél, s a régi út eredményesebb, konfliktusmentesebb követését biztosítják. Ezt a koncepciót képviselték és kívánták erősíteni az első ötéves terv olyan értékelései, amelyek a gazdaságpolitikai hibák lényegét az 1951 elején végrehajtott túlzott mértékű tervelőirányzat-emelésekben, a túlfeszítésben jelölték meg. Ugyanazon fejlesztési út követése, csak mérsékeltebb felhamozással és beruházással, kevésbé szélsőséges fejlesztési aránytalanságokkal és természetesen az életszínvonal állandó, mérsékelt emelésével – e felfogás szerint – kiválóan biztosíthatná a szükséges változásokkal megerősített folytonosságot. Ezek az elgondolások az MDP Központi Vezetőségének 1956 júliusi gondolatrendszerére emlékeztetnek. S valóban, 1957 tavaszán-nyarán a középvezetés egyre szélesebb köreiben vallották, hogy a júliusi program zavartalan megvalósítása a kívánt útra terelte volna a magyar gazdaságot, ám követése még mindig nem időszerűtlen, sőt eredménnyel járhat.

E nézet rendkívül világos megfogalmazásával állapította meg az országgyűlés terv- és költségvetési vitájában 1957 júniusában elmondott beszédében Friss István: „. . . sok egészséges kezdeményezés után 1956 júliusában a párt lényegében a helyes gazdaságpolitika és gazdasági vezetés mellett foglalt állást . . . (1956 októbere óta pedig) jelentős lépéseket tettünk a már korábban helyesen kijelölt úton."[22] Három évvel később az Akadémia

[22] *Friss István:* Gazdaságpolitikai problémáink és az 1957. évi terv. Közgazdasági Szemle, 1957. 7. sz. 704. o.

közgyűlésén tartott előadásában Friss István ugyanezt a gondolatot, az 1950 és 1960 közötti évtized s különösen az 1956 júliusi elvek és az 1957 utáni gyakorlat folytonosságát még élesebben hangsúlyozta: „Több mint tíz év során és különösképpen az utolsó három évben szerzett tapasztalataink minden kétséget kizáróan igazolták a lenini demokratikus centralizmusnak, mint – a többi között – gazdasági szervezésünk alapelvének helyességét. . . Az ellenforradalom óta elért gazdasági sikereinkben nagy része volt annak, hogy – részben a már 1956 júliusában hozott párthatározatnak megfelelően – nagy lépést tettünk előre a gazdasági irányítás decentralizálásában."[23]

E törekvésekben és nézetekben a változás és folytonosság egymást ellensúlyozó ellentétpárjából egyértelműen a folytonosság javára billent azonban a mérleg. E nézeteket erősítették az elméleti beidegződések, a dogmatizmus évtizedeinek megszokásai, a Szovjetunió sajátos történeti helyzetében a húszas évek második felében kialakított, a harmincas évektől követett – s Sztálin révén a szocialista iparosítás elméleti rendszerébe foglalt –, s ebben az időben is lényegében változatlanul fennálló gazdaságpolitika és tervezési-irányítási rendszer minden főbb vonásának, sőt részletének azonosítása a szocializmus természetes és örök, mindenhol és mindenkor érvényes követelményeivel.

Természetesnek tekinthetjük ugyanakkor, hogy a gazdaságipolitikai konszolidáció kibontakozásával a nagyobb változás-változtatás rangja és politikai szükségszerűsége leértékelődött.

Voltak, akik a korábban meghirdetett kétfrontos harcból a szektás doktriner politika elleni küzdelmet már nem tekintették igazán fontosnak. Révai József 1957 júniusában, az MSZMP országos pártértekezletén elmondott felszólalásában rendkívül

[23] *Friss István:* Az MSZMP VII. kongresszusa és a közgazdaságtudomány feladatai. Közgazdasági Szemle, 1960. 5. sz. 527–528. o.

világosan fejtette ki e körök álláspontját. 1956 novemberére visszatekintve, az MDP régi, exponált vezetőinek kikapcsolásáról szólva leszögezte: „Abban a szituációban, hogy úgy mondjam, ez *taktikailag* feltétlenül helyes volt. Az ellenforradalmi nyomás körülményei közepette nem lett volna helyes egy olyan tehertételt magunkra venni, mint az MDP-vel való jogfolytonosság, politikai folytonosság külön hangsúlyozása . . ."[24]

A pártvezetésnek a változtatást mint elkerülhetetlen, ám csupán taktikai engedményként felfogó nézetet élesen elutasító többsége számára is úgy tűnhetett azonban, hogy minden nagyobb, radikálisabb változtatás felkavarhatja a konszolidáció megnyugvási folyamatát. Ugyanakkor az egyoldalúbb, bár „korrigált" folytonosság képviselői maguk is konszolidálódtak, megszilárdították helyüket a gazdaságvezetés középső és alsóbb szféráiban, ahol is radikális személyi változások nem játszódtak le. Nézeteikben természetesen érdekeik is kifejeződtek.

E bonyolult politikai folyamatok elemzésére e keretek között aligha vállalkozhatnék, bár néhány elemére a gazdasági átalakítás konkrét vizsgálata kapcsán még visszatérek, s részletesebben is bizonyítani igyekszem az itt előrebocsátott végkövetkeztetést: míg 1956–57 fordulóján a radikális változás, 1957 nyarára már a korrekciókkal helyesbített folytonosság kapott nagyobb hangsúlyt.

Az 1956 vége és 1957 nyara közé eső fél év gyors sodrású politikai folyamatai közepette indul meg Magyarországon a gazdasági újraorientáció munkálata.

Néhány nappal az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának már idézett határozata után, 1956. december 10-én ült össze a kormány legfelsőbb, új gazdasági koordinációs testülete, a

[24] A Magyar Szocialista Munkáspárt Országos Értekezletének jegyzőkönyve, 1957. június 27–29. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957. 148. o. (Saját kiemelésem.)

Gazdasági Bizottság. A jegyzőkönyv tanúsága szerint Apró Antal elnök bejelentette: „ki kell dolgozni a kormányprogram gazdasági részét . . . Ezenkívül szükségesnek tartja egy széles körű, gazdasági szakértőkből, munkástanácstagokból, ipari és mezőgazdasági szakemberekből álló bizottság létrehozását, amely a gazdaságpolitika és gazdaságvezetés módszerei kérdéseit a kormány számára kidolgozza."[25] Tizenegy, egyenként 15–30 tagú albizottsággal (a bel- és külkereskedelmi, a bér- és munkaügyi, az ár- és anyaggazdálkodási, az ipari termelési és szervezési, valamint a pénzügypolitikai koncepciók kidolgozására) hamarosan életre is hívták a szakértőbizottságot. Ennek munkáját két főbizottság volt hivatva egyeztetni és összehangolni: Péter György, a KSH elnöke (az 1953 utáni közgazdasági viták egyik vezéregyénisége, az átfogó tervezési-irányítási reform első hazai szószólója) vezette Ipari Termelési Bizottság, valamint a legátfogóbb koordinációra létrehozott Közgazdasági Bizottság, amelynek élén, elnöki tisztén, az ötvenes években félreállított Varga István professzor,[26] titkári minőségben pedig a kormány – következő hónapoktól a pénzügyminiszteri tisztet betöltő – tagja, Antos István állt. A bizottság összetétele és vezetése nyilvánvalóvá tette, hogy *ez* a szakértőbizottság radikális reformok tervét teszi majd a kormány asztalára. A párt- és kormányzati vezetés jelentős körei nyilván ezt is igényelték, bár voltak, akik a „népfrontos" személyi összetételt inkább politikai, taktikai jelentőségűnek tekintették, és a bizottság kezét eleve megszabott irányelvekkel, továbbá a végső program koordinálásának és ki-

[25] A Gazdasági Bizottság 1956. december 10-i ülésének jegyzőkönyve. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

[26] *Varga István* a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem professzora, a felszabadulás előtt a Gazdaságkutató Intézet igazgatója, a koalíciós kormány idején a Nagy Ferenc vezette Újjáépítési Minisztérium államtitkára, a Kisgazdapárt – párton kívüli – közgazdasági szakértője, majd az intézmény megszűnéséig, a negyvenes évek végéig az Anyag- és Árhivatal elnöke volt.

alakításának a bizottság hatásköréből való kivonásával kötötték volna meg.[27] A szakértőbizottság felkérésekor azonban végül is nem ez az álláspont érvényesült.

A radikális tervezési-irányítási reform előkészítése azonnal megindult. Sőt, mielőtt a kormány szakértőbizottságát összeállították volna, s mielőtt az MSZMP Központi Bizottsága összeült volna, a Pénzügyminisztériumban már el is készült *A nemzetgazdaság szervezésének és irányításának időszerű kérdései* című javaslat, amely nagyon határozott elveket fogalmazott meg a magyar gazdaság irányításának gyökeres átalakítására. „A termelőeszközök túlnyomó többségének szocialista tulajdona továbbra is szükségessé teszi a *tervszerű gazdálkodást.* Ebből következik, hogy szükség van a nemzetgazdaság fejlesztését, helyes arányait és összefüggéseit biztosító országos programra – olvashatjuk az 1956. december 5-én elkészült javaslatban. A vállalatok ugyanakkor a munkástanácsok által jóváhagyott terv alapján gazdálkodnak. Megoldandó az a kérdés, hogy az országos program és az önálló vállalat terve milyen módszerekkel és eszközökkel hangolható össze . . . Általános elv, hogy az elfogadott országos gazdasági program adatai *vállalati lebontásra nem kerülnek.* A program célkitűzéseinek megvalósítását a gazdasági befolyásolás eszközeivel kell elérni. A vállalati önállóság megteremtése mellett a gazdasági befolyás érvényesítése érdekében

[27] *Friss István* 1956. december 12-i és 15-i javaslatai szerint először „az irányelvül szolgáló rövidebb programot dolgozza ki a Gazdasági Bizottság", majd „. . . . a részletesebb program kidolgozásába nagy számban vonjanak be szakembereket . . . A szakemberek között lehetőleg nagy számmal legyenek pártonkívüliek és idősebb, még a felszabadulás előtt nevet szerzett emberek." A szakértőbizottságok javaslatait végül maga a kormány Gazdasági Bizottsága koordinálja, kidolgozva „az egész programtervezetet". (P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957. Javaslat a kormány programjának kidolgozására. 1956. december 15.; uo. Javaslat a kormány gazdasági programjának kidolgozására létesítendő bizottságokra. 1956. december 12.)

ugyanakkor szükség van a gazdaság szervezésében bizonyos kérdések központosított irányítására."[28] A központi törekvések érvényesítését e koncepció szerint a központi beruházások, a legfontosabb anyagokkal való központi gazdálkodás és a bérmozgás – legalábbis átmeneti – központi szabályozása biztosíthatná. (Ez utóbbira vonatkozóan 1957-ben az egy főre jutó átlagbér kifizethető összegének központi előírását javasolják.)

A közvetett irányítás és szabályozás lényegéből következően „a nemzetgazdaság átszervezésének egyik legdöntőbb problémája az *árrendszer*. Olyan árrendszert kell kialakítani, amelynél a . . . gyakorlati élethez alkalmazkodó rugalmasság érvényesül." A javaslat szerint a fogyasztási cikkek esetében szilárd, központilag meghatározott árakra van szükség, a termelőeszközök ára azonban szabad egyezkedés tárgya legyen. A központi akarat érvényesítését ez esetben a legfontosabb anyagok árának hatósági szabályozása biztosítaná.

A gazdasági tevékenység ösztönzésére is értelemszerűen új megoldásra volt szükség. Az előzőekből következett a javaslat: „Az új gazdasági rendben nagymértékben növelni kell a nyereség szerepét . . . Mindez indokolja *a nyereségből való részesedésnek* bevezetését." Erre azonnal szükség van, s az intézkedést „egyébként a munkástanácsok is követelik". (A vállalat nyereségéből az állami költségvetési befizetés mellett nyereségrészesedési, valamint beruházási, felújítási, jóléti alap képzését tartották szükségesnek.)

A Pénzügyminisztériumban készült tervezet összekapcsolódott egy átfogóbb munkálattal, amely 1956 decemberében – a Pénzügyminisztérium mellett az ipari minisztériumok, a bankok és az Országos Tervhivatal szakértőiből álló, mintegy 30–40

[28] P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957. A nemzetgazdaság szervezésének és irányításának időszerű kérdései. Pénzügyminisztérium, 1956. december 5. (Saját kiemelésem.)

főnyi csoport közreműködésével – indult meg. Az 1957. január elején elkészült javaslatot tavasszal már különböző fórumok vitatták.

A szakértők közötti nézetkülönbség több kérdésben jelentős volt, s 1957 áprilisában a csoport hat tagja a Közgazdasági Szemle hasábjain közzétette koncepcióját.[29]

Ezúttal nem célom e reformjavaslat részletesebb bemutatása, részben mivel fő elveiben sok egyezést mutat a Pénzügyminisztériumban készült elgondolással, részben mert fő gondolatai a következőkben bemutatásra kerülő közgazdasági bizottsági reformjavaslatba is beépültek.

E – nevezzük így – minisztériumközi szakértőbizottság abból indult ki, hogy a tervezést a következőképpen kell erősíteni: meg kell szüntetni a „tervlebontás" kötelező utasításos rendszerét, s meg kell teremteni a jó érdekeltségi rendszert, amely a vállalat össztevékenységét motiválja. Az új mechanizmusban a működés és ösztönzés alapja „az értéktörvényt figyelembe vevő árarányok" kialakulása, beleértve a fogyasztói árak változását is.

A reformjavaslat a központi irányítás és a piaci hatások sajátos ötvözését tartotta szem előtt. Miközben szükségesnek ítélték, „. . . hogy az iparban általában letérjünk a folyó termelés elsősorban utasításokkal való irányításáról. Ugyanakkor azonban nem tartjuk kívánatosnak valamiféle tisztán piaci mechanizmus (szabad árak, szabad profil, külkereskedelmi konkurrencia, központi irányító szervezet hiánya) kialakítását sem." A vállalatok fő termelési profilját például az irányító minisztérium szabná meg. „A profil bővítéséhez, változtatásához, esetleg szűkítéséhez . . . a felügyeleti hatóság engedélyét kell kikérni." Ugyanígy

[29] *Bokor János–Gadó Ottó–Kürthy Pál–Meitner Tamás–Sárosi Sándorné–Wilcsek Jenő:* Javaslat az ipar gazdasági irányításának új rendszerére. Közgazdasági Szemle, 1957. április. 371–392. o.

bizonyos fő anyagokat központi gazdálkodással osztanának el, s az árrendszer is a kötött és a szabad árak kombinációjából állna.

Mindezzel összefüggésben olyan szervezeti-intézményes átalakításra is javaslatot tesznek, amely a közvetett gazdasági módszerek érvényesítését, a vállalati önállóság fejlődését segítené elő. „Nem szabad azonban azt hinni – érveltek –, hogy ez a mai vállalati keretek változatlan fenntartásával végrehajtható . . . Az új mechanizmus alkalmazása megkívánja, hogy az . . . erőltetetten szétbontott vállalatokat összevonjuk. Hasonlóképpen elképzelhető, hogy egyes kis, önmagukban »önálló« vállalatként célszerűen működtethető vállalatokat trösztökbe tömörítsük." A vállalatok „valamiféle tömörülését, amely az egységes iparági szempontokat érvényesíti", az új működés fontos szervezeti feltételének tekintették.

A december-január folyamán készült reformjavaslat tehát kiegyensúlyozásra törekedett a központi tervezés és a rugalmasabb piaci hatások összekapcsolásában.

Ezen a ponton természetesen nem szabad elfelejteni, hogy e reformjavaslatok rendkívül nehéz történeti körülmények között születtek, s megfogalmazásukat nemcsak az elméleti felismerések adott szintje (és gyengéi) határozták meg – ezekre már korábban is utaltam –, hanem taktikai követelmények, az elfogadhatóság érdekében tett engedmények is. A javaslatok megfogalmazói mindezzel együtt is úgy vélték, hogy a gazdaság működési zavarai – a vállalatok részleges önállósításával és a piaci, illetve értékarányokat reálisan tükröző árak nagyon is részleges megvalósításával – leküzdhetők lesznek. Továbbá – s ebben gyakorlatilag igazuk volt –, a gyökeres reformokat csakis fokozatosan lehet elfogadtatni.

Az 1956–57 fordulóján kialakított gazdaságirányítási koncepciók – a folyamatok értékelése során ezt is figyelembe kell venni – természetszerűen számoltak a munkástanácsok szerepével.

A legkorábbi, december eleji, új gazdaságirányítási reformkoncepció, mint az elmondottakból is kitűnik, figyelembe vette a vállalati munkástanácsok szerepét, sőt úgyszólván ebből indult ki: „A centralizmust, a bürokratikus gazdaságirányítást – állapította meg az előzőekben idézett pénzügyminisztériumi javaslat bevezetője – a munkásság öntevékenyen a munkástanácsok létrehozásával, a munkásönkormányzattal váltotta fel. Az új helyzet több gazdaságszervezési kérdést vet fel, amelyekben sürgősen – legalább elvi síkon – állást kell foglalni."[30]

Elméleti megközelítésben ugyanezt a kérdést feszegette a Közgazdasági Szemle hasábjain Balázsy Sándor, amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy a munkás-önigazgatás előfeltétele a vállalati önállóság és eredményorientáció, vagyis munkásönigazgatás csak „. . . a munkáskollektívának a vállalat eredményes munkájához fűződő közvetlen anyagi érdekeltsége alapján képzelhető el". Nálunk viszont a politikai helyzet alakulása folytán fordított a sorrend: előbb valósult meg a munkásönigazgatás, „. . . és utólag kell a működésének feltételét jelentő vállalati önállóság fokozatos megvalósítására és a vállalati érdeknek a munkáskollektíva közvetlen anyagi érdekével való összekapcsolására berendezkedni".[31]

A kialakult politikai feltételekhez tehát mintegy utólag kell

[30] A nemzetgazdaság szervezésének és irányításának időszerű kérdései. Pénzügyminisztérium, 1956. december 5. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

[31] *Balázsy Sándor:* Üzemi munkástanács, vállalati önállóság, iparvezetés. Közgazdasági Szemle, 1956. november-december. 1297. o.

megteremteni a gazdasági intézményrendszert, az önálló vállalatot.

A politika – úgy tűnt – valóban sajátosan kész helyzetet teremtett az önigazgatás terén. A Magyar Közlöny 1956. november 24-i számában jelent meg ugyanis az Elnöki Tanács törvényerejű rendelete a munkástanácsokról. A korábban spontán módon létrejött intézményt törvényesítve a rendelet már a bevezetőjében kimondta, hogy a „gyárak, bányák, üzemek vezetését az ipari vállalat dolgozói által választott munkástanács végzi". A rendelet 8. §-ának első pontja szerint: „A munkástanács a vállalat legfontosabb kérdéseiben dönt, irányítja a vállalat egész tevékenységét." Az ötödik és hatodik pont kimondta, hogy a tanács „megállapítja a vállalat terveit és a dolgozók létszámát, meghatározza a vállalat szervezeti felépítését". A jogkör kiterjedt továbbá – törvényes rendelkezések keretei között – a vállalati bérek, bérezési formák és besorolások megszabására, a vállalatnál maradó nyereséghányad felhasználásának eldöntésére, amennyiben „meghatározza a vállalati nyereségnek termelési, szociális és kulturális beruházásra és felújításra, valamint az üzem dolgozói részére nyereség-visszafizetés" kifizetésére fordítható arányát. A munkástanács elnöksége pedig, a rendelet 9. § (1) értelmében „megszabja az üzem igazgatójának feladatait". A (3) az elnökség jóváhagyásától tette függővé a vállalatok vezető beosztású dolgozóinak alkalmazását és elbocsátását.[32]

Rendkívül széles jogkörük alapján a Népszabadság a munkástanácsokat „a gazdasági vezetés új rendje alapintézményének" nevezte.[33]

Csakhogy e politika szülte intézmény ezekben a hónapokban a legteljesebb konfliktusban volt a gazdaság fennálló működési-

[32] A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 25. számú törvényerejű rendelete a munkástanácsokról. Magyar Közlöny, 1956. november 24.

[33] Újévi gondok – újévi remények. Népszabadság, 1957. január 1.

irányítási rendjével. Érthető, hogy hónapokon keresztül nyilvános sajtóvita folyt e kérdéskörről. 1956. december 25-én a Zuglói Vegyészeti Termékek Gyára munkástanácsának elnöke az ellentmondást abban látja, hogy „az igazgató egyaránt alárendeltje a felettes állami szervnek és a munkástanácsnak . . . a törvény megosztja a vállalati főhatalmat, így lehetőséget ad a vitára, az ellentétekre, a lazaságra". A megoldást úgy követeli, hogy „az üzemnek csak egy gazdája lehet, a munkástanács".[34] A Vízvezeték- és Fűtésszerelési Vállalat igazgatója két hét múlva viszont úgy érvel, hogy „ténylegesen a vállalatnak az állam a tulajdonosa. . . A rendelet hibája éppen az, hogy elvi félreértésre ad alkalmat azzal, hogy olyan feladatok elvégzését bízza a munkástanácsokra, amelyek a gazdasági vezetésre tartoznak. Márpedig a közvetlen gazdasági vezetés nem lehet a munkástanácsok feladata, mert nem operatív szervek".[35] Az egyik vitázó szerint „sokan úgy értelmezik, hogy a tanács hatásköre eldönteni, miből mit termeljenek. . . Szerintem ez nem így van, hiszen a vállalat nem tudja felmérni valamennyi cikkből az országos szükségletet . . ."[36] Az Elektromos Készülékek és Anyagok Gyára munkástanácsának elnöke viszont a végrehajtandó gazdaságpolitikai változások alapján – éppen a felsőbb szervek irányelveit figyelembe véve – a munkástanácsok által kidolgozott vállalati tervek segítségétől várja, hogy „végre valódi tervfegyelemről beszélhessünk".[37]

Az ellentmondást a Népszabadság egyik szerkesztőségi cikke

[34] *Gombás Zoltán:* A népgazdaság igazgatásának alapja a munkás-önigazgatás. Népszabadság, 1956. december 25.

[35] *Baller Konrád:* A felelősség és a hatalom kérdései az igazgató és a munkástanács kapcsolatában. Népszabadság, 1957. január 10.

[36] *Pesti László:* Munkástanács és vállalati tervezés. Népszabadság, 1957. január 16.

[37] *Láng Tivadar:* Vizsgálják felül a technikai felkészültséget és a gyártási profilt. Népszabadság, 1957. február 15.

– egy vállalati igazgató szavait idézve – így fogalmazta meg: „Két malomkő között őrlődünk. Fentről szorít és utasít a minisztérium, lentről pedig a munkástanács." A cikk ugyan ezt az ellentmondást jól áthidalhatónak ítélte, amennyiben a munkástanács elvi irányító és nem operatív szerepét hangsúlyozza, az igazgató kettős alárendelését pedig nem „most kitalált és átmeneti" jelenségnek nyilvánította, amit „nem megszüntetni, hanem továbbfejleszteni kell . . . hogy mielőbb olajozottan és precízen működjék az üzemi munka gépezete".[38]

A helyzet azonban valóban ellentmondásos volt. Nyilván ebből indult ki a kormányzat is, amikor december közepén életre hívta a munkás-önkormányzatot előkészítő bizottságot. E testület 1957. január 30-i ülésén az elnöklő Apró Antal iparügyi miniszter a központi tervgazdaság jelentősége mellett hangsúlyozta, hogy a rendkívüli viszonyok, a súlyos anyag- és energiahiány következtében, „amíg nehézségeink jelentős részét leküzdjük . . . erős központi irányításra van szükség". Leszögezte, hogy „a vállalat igazgatóját a minisztérium is és a helyi munkástanács is irányítja. De a vállalat vezetése teljes egészében az igazgató feladata." E kettősséget abban látta, hogy „a munkástanácsok létrehozása gyakorlatilag azt jelenti, hogy – a szocialista államigazgatásra jellemző – kettős irányítás érvényesül".[39]

A gazdaság előrehaladó konszolidációja azonban hosszabb távra elodázhatatlanná tette a választ: vagy a vállalati önállóságot kell megteremteni, vagy nem lehet komolyan venni a munkás-önigazgatásról, a munkástanácsokról szóló rendeletet.

A munkástanácsok körül azonban elsősorban másfajta vita, másféle harc folyt ugyanezen hónapokban. A politika – könyvünkben nem tárgyalt – története helyett hadd emlékeztessek e

[38] Két malomkő között? Népszabadság, 1957. február 6.

[39] Ülést tartott a munkás-önkormányzatot előkészítő bizottság. Népszabadság, 1957. február 1.

harcra és vitára Kádár János 1957 nyarán mondott szavainak felidézésével: „A munkástanácsok . . . olyan körülmények között születtek, és olyan elemek irányítása alatt jöttek létre, hogy kezdetben az ellenforradalom érdekeinek szolgálatában álltak. Később javult a helyzet, a munkástanácsok megtisztultak, de a pártszervezetek és a munkástanácsok között politikai harc folyt."[40] Ezt a harcot nem kis mértékben motiválta, hogy az 1956. november 14-én létrejött Budapesti Központi Munkástanács elszántan használta az általános sztrájk fegyverét, és nyílt harcot folytatott a kormányzat ellen.

A Budapesti Központi Munkástanács ugyanakkor célul tűzte ki a gazdaságvezetés átszervezését is. A korábbi központosított állami irányítás helyett egy-egy iparág vállalatainak *kamarák*-ba történő szervezésével kívánt olyan középszintű szervezetet létrehozni, amely a vállalatok anyagellátásában, értékesítési, piackutatási tevékenységének összehangolásában, a termelési volumenek felosztásában, szállítási keretszerződések előkészítésében az önálló vállalatok segítségére siet. Az iparági kamarák azután országos szinten működő Országos Iparkamarába tömörülnének. Falun – területi elv alapján – hasonlóképpen mezőgazdasági kamarákat létesítenének, legfelsőbb érdekképviseleti szervként pedig létrehoznák az Országos Mezőgazdasági Kamarát. Az országos kamarák – amelyek a szövetkezeti, kereskedelmi, közlekedési stb. ágazatokban is létrejönnének – képviselőiből alakulna meg később az Országos Gazdasági Tanács önkormányzati testülete, amely mellett szakértői szervként létrehoznák a Gazdasági Tervbizottságot.

A gazdasági élet önkormányzati szervezetével párhuzamosan működött volna – ezen elgondolások szerint – a közigazgatási

[40] Az MSZMP Országos Értekezletének jegyzőkönyve. 1957. június 27–29. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957. *Kádár János:* A Központi Bizottság beszámolója a politikai helyzetről és a párt feladatairól. 57. o.

hatalom végrehajtó szervezete, a minisztertanács, valamennyi minisztérium és területi igazgatási tanács. Ezek hatásköre a gazdaságban a felügyeletre, a jogi, találmányi ügyekre, a munkavédelemre, a műszaki-tudományos fejlesztés elvi kérdéseire és a beruházási keretek – az Országos Gazdasági Tanács javaslatai alapján történő – folyósítására, valamint felhasználásának ellenőrzésére terjedt volna ki. A kormány azonban december 9-én a budapesti központi, kerületi, valamint vidéki megyei és városi munkástanácsokat, mint politikai-hatalmi ellenközpontokat betiltotta. Az üzemi munkástanácsokat viszont – megfelelő személyi változásokkal – az üzemi demokrácia intézményeként, 1957 tavaszán-nyarán is tolerálhatónak ítélte. Fock Jenő az MSZMP Központi Bizottságának 1957. május 18-i ülésén elmondott előadói beszédében hangsúlyozta: „Pártunk erős, proletárdiktatúránk szilárd alapon áll. Nem indokolt éppen ezért a türelmetlenség, kapkodás, mely a munkástanácsokkal kapcsolatban pártszervezeteink munkáját jellemzi. Világosan meg kell mondanunk: a munkástanácsok úgy töltik be hivatásukat, ha legalább három alapvető feltételnek megfelelnek", a szocializmus talaján állnak, segítik az üzemi demokráciát, és segítik a gazdasági kérdések megoldását. Azokat a munkástanácsokat – hívta fel a figyelmet –, amelyek megfelelnek ezen követelményeknek, támogatni kell, a többit pedig ilyenné kell tenni.[41] Ez-

[41] *Fock Jenő* előadói beszéde. A népgazdaság helyzete és az 1957. évi terv fő feladatai. Az Intézőbizottság beszámolója az MSZMP KB 1957. május 17-i ülésén. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.
A pártvezetés tavaszi állásfoglalása azonos volt a januári megnyilatkozásokkal: „. . . arra kell törekedni – mondta *Kádár János* 1957. január 27-én az MSZMP csepeli aktívaértekezletén –, hogy a tanácsok helyes átformálásával mindenütt a munkáshatalom érdekeit szolgálják . . . A munkástanács akkor végezhet igazán hasznos és eredményes munkát, ha . . . a munkásosztály pártja vezeti. Ezt azonban nem lehet parancsszóval elérni. Arra van szükség, hogy a párttagság áldozatosan dolgozzon a cél megvalósításáért." [*Kádár János:* Szilárd népi hatalom: független Magyarország. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 24. o.]

zel szemben a konszolidáció folyamatával párhuzamosan üzemi szinten – nem utolsósorban a politikai visszavágás erőteljesen érvényesülő közegében s a helyi hatalmi restaurációval összekapcsolódó személyes motívumoktól sem elválaszthatóan – megindult a munkástanácsok felszámolása. „Borsod megye legtöbb üzemében – jelentette be a megyei pártbizottság másodtitkára 1957 nyarán – már elhaltak a munkástanácsok . . . ezek a munkástanácsok nem a forradalom, hanem az ellenforradalom szerveként jöttek létre és működtek . . . a sztrájkot szervezték . . . a politikai szabotázs és a kormány elleni izgatás szervei voltak. Ezért szerintem Magyarországon az üzemi munkástanácsokat intézményesen meg kell szüntetni."[42] De az 1957. júniusi országos pártértekezleten, ahol az előbbi szavak is elhangzottak, egyáltalán nem ez volt a többség végül is elfogadott álláspontja. Révai József is vitába szállt ezzel a nézettel: „Kukucska elvtárs álláspontját . . . szektás álláspontnak tartom. Igaz, hogy a munkástanácsok nálunk az ellenforradalom szülöttei voltak . . . De nem ez a döntő, hanem az, hogy vannak-e még – és mennyire jelentékeny munkásrétegek, amelyek magukénak érzik a munkástanácsok intézményét . . . Nincs jogunk nem törődni ezeknek az álláspontjával."[43] Lehet, hogy Révainál ebben az esetben is a politikai taktika követelménye állt első helyen, ám a pártvezetés és a kormány álláspontját korántsem csupán e taktika – ne szaladjunk előre a munkástanácsok felszámolásában, ha a munkások nagy része még saját intézményének tekinti azokat – vezérelte. Ezt világosan fejezte ki Kádár János 1957 nyári állásfoglalása: „Mi volna a helyes eljárás a munkástanácsokat illetően?. . . Hogyan döntsünk tehát? Helytelennek tartom, hogy

[42] Az MSZMP Országos Értekezletének jegyzőkönyve. 1957. június 27–29. *Kukucska János* felszólalása. 130. o.

[43] Az MSZMP Országos Értekezletének jegyzőkönyve. 1957. június 27–29. *Révai József* felszólalása. 153. o.

egyes munkástanácsokat május elsejei felajánlásokban likvidáltak . . . bár azt mondják, a dolgozók követelték, hogy szűnjenek meg a munkástanácsok. Némely helyen valóban a dolgozók követelték. Például egyes bányavidékeken . . . Másutt pedig esetleg 30 kommunista dolgozó haragudott meg rájuk, de 700 textilmunkásnő nem. . . Nem ez a kérdés megoldásának útja. Hamarosan ki kell dolgozni a párt ezzel kapcsolatos álláspontját . . . Úgy gondolom, az a legfontosabb, hogy a munkásellenőrzést . . . intézményesen növeljük a gyárakban. Biztosítani kell, hogy a munkások közvetlen választottai megvalósítsák a munkásellenőrzést . . . Ez az ellenőrzés természetesen nem gyengítheti a központi irányítást, nem likvidálhatja az igazgató hatáskörét, de reális ellenőrzést jelentsen, beleszólást az ügyekbe. Ez a döntő. Hogy munkástanácsnak vagy másnak nevezik, az másodrendű kérdés. Szerintem nyugodtan nevezhetjük munkástanácsnak."[44]

1957 nyarán a Központi Bizottság kezdeményezésére már megindult a munkástanácsok átalakításának előkészítő munkája. Ennek gondolatkörét jól jellemzi az a május végén megfogalmazott belső állásfoglalás, amely visszautalt az 1956 elején felmerült, az üzemi demokrácia fejlesztésével kapcsolatos tervekre. A gazdasági vezetés bizonyos decentralizálásával együtt jelentkezett „az a követelmény, hogy az üzemi dolgozók közvetlenül folyjanak bele a vállalatok irányításába. Ilyen előzmények után – olvashatjuk az elemzésben –, az ellenforradalom közepette jöttek létre a munkástanácsok. Ezek legtöbb esetben ellenforradalmi szervezetekké váltak. Jelenleg, mint gazdasági szerveknek, nem tisztázott a szerepük. A munkástanácsok jövőjét illetően a következő elgondolások lehetnek: központilag meg lehet állapítani, feladatuk újabb rögzítésével egyidejűleg, hogy

[44] Uo. *Kádár János* előadói beszéde. 57–58. o.

milyen vállalatoknál kell és hol lehet munkástanácsokat létrehozni; a szakszervezetek örvendetes megerősödése lehetővé teszi, hogy a munkástanácsokat mellőzve növeljék az üzemi demokráciát, így a munkástanács a dolgozók többsége egyetértésével megszüntethető; átalakíthatók az igazgató olyan tanácsadó szervévé, amelybe a tagok 50 százalékát kinevezik, 50 százalékát pedig választják. A Központi Bizottság határozata alapján a kiküldött bizottság a közeljövőben javaslatot dolgoz ki a munkástanácsokról".[45]

1957 tavaszán-nyarán a gyakorlatban tehát nagyrészt megindult a munkástanácsok felszámolása, ugyanakkor erőteljes viták folytak az intézmény további sorsáról is. Bár a felső kormányzati szinteken nemcsak a türelmes politikát, hanem az üzemi élet demokratizálásának a követelményeit is döntőnek és ezért az intézményt, a *központi irányítás rendszerébe építve,* fenntarthatónak is ítélték, a felszámolás-átalakítás kérdése került előtérbe. Az intézmény ügye mindenesetre már gyökeresen másként jelentkezett, mint a munkástanácsokról hozott törvény kibocsátásának heteiben.

A munkástanácsi intézmény politikai helyzete és szerepe nyilvánvalóan hozzájárult ahhoz, hogy a legkorábbi, 1956 decemberi reformtervektől eltekintve, a későbbi, átfogó gazdasági reformkoncepciók már nagyon is tudatosan választják szét a munkás-önigazgatás és a mechanizmusreform ügyét. Egyáltalán nem abból indulnak ki, hogy a munkás-önkormányzat előzetesen kialakult intézményéhez kell megteremteni a vállalati önállóság gazdasági feltételeit, hanem határozottan le is szögezik, hogy a gazdasági reform ügye független a munkástanácsok és a munkás-önkormányzat sorsától.

[45] A Párt gazdaságpolitikája. Államgazdasági Osztály, 1957. május 27. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

Igaz, 1957 tavaszán-nyarán minden jelentős reformjavaslat számolt ezzel az intézménnyel. A reform működését és a munkástanácsok tevékenységét összekapcsolhatónak ítélték. A minisztériumközi szakértőbizottság előzőekben említett reformjavaslata azonban hangsúlyozta: „A munkástanácsok konkrét feladatait az iparvállalatok irányításában a mechanizmus kialakítása után részletesen – többé-kevésbé – véglegesen meg kell határozni. Nem értünk egyet az olyan véleményekkel, amelyek szerint az új mechanizmus kialakítását a munkástanácsok léte teszi szükségessé."[46]

A kormányzat által létrehozott, Varga István és Antos István vezette szakértőbizottság javaslataiban megállapította: „A Közgazdasági Bizottságnak . . . az a véleménye, hogy az általa javasolt gazdaságvezetési módszerek eredményesebben alkalmazhatók abban az esetben, ha a vállalati kollektíva intézményes formák közt aktívan részt vesz a vállalat irányításában és ellenőrzésében. . . Arra való tekintettel, hogy jelenleg érvényben levő rendelkezések szerint az iparvállalatoknál üzemi munkástanácsok működnek, az látszik célszerűnek, hogy a szóban forgó funkciókat ezek a tanácsok lássák el."

Ugyanakkor *A népgazdasági tervezés, valamint a tervteljesítés tényezői és módszerei* című, 1957. május 2-i előterjesztés azt is egyértelműen és nyomatékosan leszögezi, hogy: „A Közgazdasági Bizottságnak a szocialista vállalatok új működési elveire vonatkozó javaslatai a Bizottság meggyőződése szerint akkor is célszerűek volnának, ha a vállalatok irányításában munkástanácsok nem működnének közre."[47]

[46] *Bokor–Gadó–Kürthy–Meitner-Sárosiné–Wilcsek:* i. m. 375. o. – lásd a 29. lábjegyzetet.

[47] A Közgazdasági Bizottság második előterjesztése a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány gazdasági programja számára. 1957. május 29. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

A gazdasági reform útja tehát 1957 tavaszán a politikai folyamatok következtében egyértelműen elvált a munkástanácsok és a munkás-önigazgatás sorsától.[48]

Az átfogó reform elve

Visszatérve a mechanizmusreformról szóló javaslatokhoz, mielőtt a közgazdasági szakértőbizottság tevékenységéről írok, szükségesnek tartom előrebocsátani, hogy 1956–57 fordulója körül a politikai vezetés felső szintjein – mint az 1956. decemberi párthatározat is mutatta – a legszorosabb összefüggésben a feszített iparosítási törekvések, az erőszakolt kollektivizálás és az életszínvonal rovására is érvényesített fejlesztési politika elvetésével a tervezés és az irányítás radikális változtatására törekedtek. A munka megindítását politikai fegyverténynek tekintették, s a szükséges nyilvánosságot is megteremtették.

A Népszabadság 1957. január elején közli a szerkesztőség belső munkatársának, Földes Istvánnak a cikkét: Milyen lesz tervgazdálkodásunk új módszere? Korábbi gazdasági mechanizmu-

[48] A munkástanácsok intézményét egyébként hamarosan fel is számolták. 1957 novemberében jelent meg a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 63. számú törvényerejű rendelete a munkástanácsokról, ami az 1956. évi 25. számú rendeletet hatályon kívül helyezte, vagyis a munkástanácsokat megszüntette. (Magyar Közlöny, 1957. november 17.) Ugyanezen a napon bocsátják ki a Kormány és a Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetségének elnöksége 1086/1957. (XI. 17.) számú határozatát az üzemi tanácsokról. A határozat I/1. pontja kimondta, hogy ez az intézmény a megszüntetett munkástanácsok helyére lép. Leszögezte, hogy „az üzemi demokrácia továbbfejlesztése a . . . gazdag tapasztalatokkal rendelkező szakszervezetnek . . . megtisztelő kötelessége". A szakszervezet irányítása alatt az üzemi tanácsok „az üzemi dolgozóknak a vállalatok gazdasági irányításába, a termelés társadalmi ellenőrzésébe való fokozottabb bevonása céljából" létesültek.

sunk, „. . . amelyben mindent felülről, kötelező érvényű utasítások tömegével rendeltek el . . . megfojtotta a vállalatok önállóságát . . . lehetetlenné tette a népgazdaság igazi érdekeinek még a felismerését is". A gazdasági élet belső erőit mozgásba hozó új „gazdasági mechanizmus kialakításáról már hosszabb idő óta elég széles körű vita folyt hazánkban. . . Ennek a munkának azonban voltak akadályai, elsősorban a régihez makacsul ragaszkodó gazdasági és pártvezetők . . . ellenállása következtében. . . Az akadályok elhárulásával most meggyorsult ez a munka. A Tervhivatalban külön részleget hoztak létre az új gazdasági mechanizmus irányelveinek kidolgozására . . . *a gazdasági élet állami irányításának fő eszköze nem a kötelező érvényű utasítás, hanem a gazdasági módszerekkel történő tervszerű befolyásolás*".[49] Egy héttel később a lap hasábjain arról olvashatunk, hogy „a gazdálkodás elhibázott rendszere nem tette érdekeltté az embereket", s a „nagykorúsított" üzemek takarékos, gazdaságos tevékenysége az egyéni érdekeltség alapján bontakozhat ki.[50] Február elején interjúk sorozata ad számot a készülő kormányprogramról. Közlik Péter György nyilatkozatát az általa vezetett reformbizottsági munkáról, a közvetlen utasítások helyére állítandó „gazdasági számonkérés és anyagi ösztönzés" alkalmazásáról. Wilcsek Jenő nyilatkozata az árrendszer átalakítási terveiről ad számot.[51] Ismét egy héttel később e bizottságoknak az iparvezetés demokratizálása érdekében kifejtett munkáját hangsúlyozva írja a Népszabadság: „Az iparvezetés demokratizálása szocialista építőmunkánk sikerének fontos feltétele, amiről nem akarunk és nem is fogunk lemondani."[52]

Nem folytatom a sort. A nyilvánosságnak szánt újságcikkek

[49] Népszabadság, 1957. január 5.
[50] Népszabadság, 1957. január 12.
[51] Népszabadság, 1957. február 7.
[52] Népszabadság, 1957. február 17.

mellett azonban a szakszervezetek belső állásfoglalását is érdemes feleleveníteni. A Szakszervezetek Országos Tanácsa 1957 februárjában türelmetlenül szögezi le a gazdasági helyzetről készített tájékoztatójában: „Az új gazdasági mechanizmusnak még körvonalai sem tisztázódtak. Jelenlegi gazdasági helyzetünk egy sor területen még a régebbit is meghaladó centralizmust tesz ideiglenesen indokolttá (pl. anyag- és energiaelosztás), azonban az egyes rendeletekben és nyilatkozatokban . . . nem fejtjük ki határozottan a jelenleg indokolt centralizált rendelkezések ideiglenes jellegét, sőt nemegyszer a centralizmus távolabbi szükségességét is túlzott mértékben hangsúlyozzuk . . . *Nemegyszer azonosítjuk a tervszerű gazdálkodás követelményét a túlzott centralizálás káros módszerével . . . gyors ütemben ki kell alakítani mind a gazdaság szerkezetére, mind az új gazdasági mechanizmusra vonatkozó elgondolásokat . . .*"[53]

A politikai közeg 1957 első hónapjaiban a radikális gazdálkodási átalakítást sürgette. A kormány, illetve annak Gazdasági Bizottsága által kiküldött szakértőbizottságok valóban azonnal megkezdték a munkát. Mivel javaslataikat egy hónapon belül kellett elkészíteni, a részletjavaslatok koordinálására és az egységes reformtervezet kidolgozására hivatott, Varga István és Antos István vezetése alatt álló Közgazdasági Bizottság már igen hamar benyújthatta reformtervezetét. Az első átfogó reformjavaslat 1957 márciusának elején készült el, s a javaslatok első részét április végén már a kormány elé terjesztették. Ezt követően A népgazdaság tervezése, valamint a tervteljesítés tényezői és módszerei címmel május végén nyújtották be javaslataik második részét, majd június 1-jén összefoglaló tervezetüket.

E javaslatok jelentősége igen nagy, hiszen módszeres, a gazdaság működésének és szervezetének, a tervezésnek és a válla-

[53] SZOT Közgazdasági Tájékoztató. Előzetes tájékoztató a januári gazdasági helyzetről. 1957. február 11. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

lati tevékenységnek minden szféráját átfogó – a gazdaságpolitika céljával összefüggő, annak elérését szolgáló – reformjavaslat készült el.

Az összefoglaló javaslat[54] – amelynek alapján a következőkben a reformkoncepciót bemutatom – három fejezetre tagolódott. Az első a gazdaság adott helyzetét, a második az új gazdaságpolitika kiinduló alapelveit összegezte. (Ezek bemutatásától, a címben választott témára, a reform történeti útjára összpontosítva a vizsgálatot, a szoros tartalmi összefüggések ellenére is eltekintek.) A harmadik fejezet a gazdaságirányítás és -tervezés új mechanizmusának tervezetét vázolta fel. „Szilárdan megmaradva a központilag irányított szocialista tervgazdaság útján – szögezték le ennek bevezetőjében –, nekünk is keresnünk kell azokat az eszközöket és módszereket, amelyek felhasználásával rugalmasabbá tehetjük gazdaságirányításunkat, de kizárólag azért, hogy ezzel is hatékonyabbá, a központi tervek megvalósításának még jobb eszközévé tehessük." „Közvetlen utasításokra bizonyos vonatkozásokban mindig szükség lesz – folytatódik az összefoglaló javaslat –, de a közvetett befolyásolás eszközeinek helyes, tudatos alkalmazása révén a közvetlen utasítások jelentős része feleslegessé válik." „A népgazdaság távlati terve alapján továbbra is elkészítendők az éves tervek, amelyek megvalósításáért az irányító szervek a maguk hatáskörében felelősek. Az egyes tervfeladatok vállalatok szerinti felbontására azonban csak kivételesen kerül sor: az irányító szervek ugyanis a rájuk bízott tervfeladatok teljesítését jelentős részben a közvetett irányítás eszközeivel fogják biztosítani. A terveknek éppen ezért tartalmazniok kell azoknak az eszközöknek és módszereknek a meghatározását is, amelyekkel a tervteljesítést az irányító szervek biztosítják."

[54] A Közgazdasági Bizottság összefoglaló javaslata a kormány gazdasági programnyilatkozatához. 1957. június 1. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

A reformjavaslat szerint a kormányzat „. . . a vállalati önállóságot az új gazdaságirányítási rendszer egyik alapelvének tekinti". Ehhez természetesen elengedhetetlenül szükséges, hogy „. . . árrendszerünkben a termelői árak egymás közti arányai helyesen tükrözzék a termelés vállalati és társadalmi ráfordításainak arányait".

Az árreform az ipari termelői áraktól a szolgáltatási díjakon keresztül a fogyasztói árak átalakításáig terjedne. A rögzített, maximált és szabad árak rendszerének bevezetése mellett a fogyasztói árarányok értékarányos átalakítását is elkerülhetetlennek ítélték: „Az új árrendszer életbe léptetésével egyidejűleg [. . .] a létfenntartási költségek összetétele helyesebb arányok szerint lenne kialakítható." Ezen belül a lakbérek, a közlekedési díjak és a szolgáltatások 3–5 éves időszak alatt végrehajtott lényeges áremelése következne be, amit az ipari árakba épített illetményadók csökkentéséből végrehajtott béremelések ellensúlyoznának (lakbérpótlék címén). Sőt, „sajátos magyar viszonyaink [. . .] fokozottan megkövetelik, hogy az új árrendszer kialakításánál a világpiaci árviszonyokra megfelelő tekintettel legyünk. Az importárak helyes megállapításához mindenekelőtt reális devizaárfolyamok kialakítása szükséges [. . .] Az importnyersanyagok árainak tükrözniök kell azokat a tényleges ráfordításokat, amelyek beszerzésük érdekében felmerülnek." Ugyanakkor „az exportáló termelővállalatokat a külföldön elérhető árban lehetőleg érdekeltté kell tenni. A termelővállalat a külföldön elérhető árat a reális árfolyamon átszámítva kapja meg." A vállalatokat tehát piaci árak orientálnák, és egyben érdekeltté tennék tevékenységükben. A javaslat – ennek megfelelően – a nyereségrészesedés azonnali bevezetése mellett foglalt állást. A vállalati önállóság megalapozása ugyanakkor a beruházások és a vállalati finanszírozás rendszerének átalakítását is szükségessé teszi. Ezért „. . . a vállalatok álló- és forgóeszköz-ellátásának olyan rendszerét léptetjük életbe, amely meg-

szünteti a vállalatok számára az eddigi ingyenes álló- és forgóeszköz-használatot, s tőlük az állóeszközökért használati díjat, a forgóeszközökért pedig aránylag magas kamat fizetését kívánja meg".

A reformtervezet kiterjedt a gazdaságirányítás szervezetére is. Az új rendszerben a gazdaság csúcsirányító testülete az Országos Tervbizottság lenne, amelybe a gazdasági miniszterek és a bankelnök mellett más közgazdasági szakértőket is bevonnának. „A minisztériumok operatív munkájuk jó részétől mentesülnek." Feladatuk főként fejlesztési koncepciók és beruházások előkészítéséből, piaci információs tevékenységből, a vállalatok ellenőrzéséből állna. A direkt irányítás az eddigi középirányító szervek szintjén is megszűnne, sőt ezek helyét általában trösztök, egyesülések vennék át, amelyek a vállalatok egy-egy csoportját fognák össze, s közvetlen kapcsolatban állnának a minisztériumokkal. Mint a tervezet egy korábbi változata megfogalmazta: „Megvizsgálandó, hogy bizonyos átmeneti időszak után nem volna-e helyesebb egy egységes iparügyi minisztérium létesítése."[55]

A lényeges átalakítás tervei ellenére, a reformjavaslat rendkívül sok biztosítékot tartalmazott a központi tervezés, valamint a központi kormányzati törekvések érvényesítésére. A biztosítékok között is első helyet foglalt el a beruházások centralizált, költségvetésből biztosított rendszerének a fenntartása.[56] A reformjavaslat ugyanakkor a központi anyaggazdálkodás fenntar-

[55] Javaslat a gazdasági struktúra és mechanizmus kialakítására. 1957. március 2., *Antos István, Varga István.*

[56] A vállalat megnövelt önállósága tehát „. . . sehol sem jelentheti a központi irányítás feladását vagy akár lazítását. Így például a beruházások tekintetében a vállalatok javaslatokat tehetnek, de . . .a beruházási feladatok megállapítása teljesen központosítottan történik. Enélkül nem lehetne biztosítani a népgazdaság helyes irányú . . . fejlesztését."

tását is változatlanul szükségesnek ítélte, méghozzá hosszú időre, s csak a „biztos árubőség" esetén tartotta megszüntethetőnek. Ugyanígy az áralakulás központi szabályozását is beépítette rendszerébe, s a szabadpiaci áralakulást – akkor is csak bizonyos területeken – a megfelelő árubőség feltételétől tekintette függőnek.[57]

Mindezek mellett bizonyos – pontosan meg nem határozott – keretek között a közvetlen tervutasítások módszerét is fenntarthatónak ítélték.

A radikális változásokra törekvő szakértők tehát eredeti elgondolásaikhoz képest lényegi kompromisszumokat, a realitásokkal számoló átmeneti megoldásokat és a központi törekvések érvényesítésének biztosítékait is beépítették tervezetükbe.

Úgy vélem, természetesnek tekinthetjük tehát, hogy mivel a kormány számára készített reformjavaslat sokféle realitással igyekezett számolni, a tudományos felismerés szintjétől szükségszerűen elmaradt. A tudományos felismerés azóta felhalmozódott eredményeinek és nem utolsósorban a hosszabb időtartamú, fokozatos reformok folyamatából leszűrt tapasztalatoknak a birtokában utólag nyilvánvalónak tűnik, hogy a javaslatok megvalósítása távolról sem vezethetett volna a gazdaság korábbi működési zavarainak maradéktalan kiküszöbölésére. Ennek utólagos bizonyossága sem változtat azonban az *adott* gazdaságipolitikai körülmények között realitásra törő reformjavaslat történelmi jelentőségén.

1957 nyarán – bár a javaslatnak még a módosított változata is érdemi szerkezeti változtatásokra irányult – az összefoglaló

[57] Megfelelő áruellátás esetén „. . . sor kerülhet a bőségesen rendelkezésre álló cikkek áralakulásának szabaddá tételére . . . Hangsúlyozni kell azonban, hogy erre bármilyen távoli jövőben is csupán a termelés és a lakosság ellátása szempontjából kevésbé fontos cikkeknél kerülhet sor." Az alapvető cikkek, anyagok, ipari típuscikkek, legfőbb szolgáltatások „. . . árait mindenkor rögzítetten (maximum-minimum) kell megállapítani".

reformtervezet már számos további erőteljesebben kompromisszumos jellegű vonást, a reform mérséklésére, visszafogására irányuló törekvést is mutatott. Ezt egyébként Varga István és Antos István 1957. június 17-i, Apró Antalhoz, a kormány Gazdasági Bizottságának elnökéhez írott levele is igazolja. A Közgazdasági Bizottság vezetői ugyanis tájékoztatják a Gazdasági Bizottság elnökét, hogy a május 29-i második jelentésükhöz a Bizottság négy tagja különvéleményt nyújtott be. Ennek hátterére utal a következő megállapítás: „Az eredeti tervezet arra az elgondolásra épült, hogy a tervutasítások rendszere (a beruházások kivételével) megszűnik, és az állam felső vezetése számára kidolgozott terv végrehajtását a gazdasági ösztönzések rendszerében biztosítják. A Közgazdasági Bizottság ülésein lefolytatott tárgyalások során ez a koncepció módosult. A most megküldött dokumentum már abból indul ki, hogy bizonyos körülmények között a tervutasítás módszereit is alkalmazni kell."[58]

A visszalépés nyilvánvaló akkor is, ha a Közgazdasági Bizottság Antos István és Varga István által aláírt első, 1957. március 2-án készült reformtervezetét *(Javaslat a gazdasági struktúra és mechanizmus kialakítására)* szembesítjük az előzőekben bemutatott május végi összefoglaló jelentéssel. Az összefoglaló jelentés idézett szigorú megszorításaival ellentétben, amely szabad árakat csak másodlagos jelentőségű cikkek esetében tart lehetségesnek, a március eleji tervezet még abból indul ki, hogy „Az árubőség megteremtése után *mindazon cikkekben,* amelyekben az már biztosíthatóvá vált, a kereslet és kínálat alakulásának befolyása lesz az egyes iparcikkek áralakulására." Ugyancsak kivétel nélkül általánosságban deklarálják, hogy „az állami dotációkat elvileg az egész vonalon meg kell szüntetni".

[58] *Varga István* és *Antos István* 1957. június 17-i levele *Apró Antalhoz.* P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

Az árrendszerre vonatkozó elképzelések természetszerűen a legszorosabb kapcsolatban álltak az utasítás jellegű tervezés következetes felszámolásának a koncepciójával. „A vállalati gazdasági életben – olvashatjuk a március eleji tervezetben – továbbra is érvényesülni fog a tervgazdálkodás. Minden egyes vállalat továbbra is fog vállalati tervet készíteni, ha ezek nem is lesznek utasítás jellegűek." A vállalatok és a minisztériumok, illetve az Országos Tervhivatal kölcsönösen tájékoztatják egymást, de a központi szervek tervei nem kötelezőek a vállalatokra. „A vállalati gazdálkodás irányításában [. . .] nagyobb szerephez jutnak a különféle gazdaságpolitikai eszközök, így a hitel-, ár- és adópolitika eszközei is." A tervezethez kapcsolt 1. számú mellékletben, az Ipari Szervezési Bizottságnak az iparvezetés módszereinek alapelveire vonatkozó javaslatai között ugyanezt a gondolatot fogalmazzák meg, amikor leszögezik: „A gazdaságvezetés új módszerében a meglevő vállalatok irányítása tekintetében fokozatosan túlsúlyba kell kerülniök *közvetett,* gazdasági eszközöknek, elsősorban ezek alkalmazása révén kell működnie a gazdasági apparátusnak és a jelzőrendszernek is . . . Ilyen eszközök elsősorban az árrendszer, a jövedelemelvonás különböző módja [. . .] a hitelrendszer, valamint az anyagi érdekeltség fokozott alkalmazása, ami a bérrendszerben, a premizálás rendszerében jut kifejezésre."

Ebben a koncepcióban a tulajdonos állam „. . . a tulajdonában levő vállalatot, vagyis az álló- és forgóeszközöket és a »goodwill«-t, hírnévértéket bérbe adja a vállalati kollektívának". A vállalat ennek fejében 5–6 százalékos használati díjat fizet a rendelkezésére bocsátott állóalapok után; licitálás alapján megszabott kamatot fizet az értékcsökkenési alap központosított hányadából versenytárgyalás útján kapott felújítás-beruházási összegekért; 18–20 százalékos kamatot fizet a rendelkezésére bocsátott forgóalapokért. Az ezek után fennmaradó vállalati nyereség egy részéből a vállalat tartalékalapot létesíthet a rugal-

mas gazdálkodás biztosítására, a másik részéből pedig nyereségrészesedést fizethet. Azok a vállalatok, amelyek nem jól gazdálkodnak, és nem képesek ezeknek a kötelezettségeknek eleget tenni, tönkre is mehetnek. „Bizonyos esetekben – olvashatjuk a tervezetben – a fizetésképtelen vállalatokkal kapcsolatos csődeljárásokra is sor kerülhet."

Mint Varga István és Antos István előzőekben idézett levelükben is megfogalmazták, ebben az első koncepcióban a direkt központi hatáskör és beavatkozás egyetlen területen maradt volna fenn, a beruházáspolitikában. S valóban, a Közgazdasági Bizottság március eleji reformtervezetében is egyértelműen leszögezik: „a beruházások céljára fordítandó összegek továbbra is utasítás jellegű részletes tervezés tárgyai lesznek". A tervezet ugyanakkor a centralizált beruházásokat is összekapcsolja a vállalati önállóság elvével, hiszen az „. . . új létesítmények költségfedezetét költségvetési eszközökből, szigorú tervezés alapján kellene rendelkezésre bocsátani, de ezeket sem ingyenesen, hanem olyan kamatláb alapján, mint amilyet az önálló alapok használati díja fejében általában előirányoztunk". Az új vállalat létrehozása is vállalati keretben történne azonban, amikor is a beruházás megindulása előtt létrehoznák már az új vállalatot, kineveznék vezetőit, akik az első perctől kezdve érdekeltek lennének a leggazdaságosabb beruházásban, aminek az irányítása is reájuk hárulna. Bár ebben a rendszerben a vállalati nyereségből is lehetséges a beruházás, ezeknek volumene a költségvetési invesztícióknál csak kisebb lehetne.

Az átfogó reformtervezet bemutatása kapcsán végezetül hangsúlyozni kell, hogy a szakértőbizottság az 1956–57 fordulója körül megbomlott népgazdasági egyensúly elsődleges helyreállítási feladatát is összekapcsolta a reformmal. Eleinte nagyrészt a jelentős áruhiány miatt tartotta fontosnak az intenzívebb központi, direkt beavatkozást. Ezeket fokozatosan kapcsolhatták volna ki az egyensúly, vagy ahogyan gyakran fogal-

mazták, az „árubőség" biztosítottsága esetén. A helyreállítást 1957–58-ban látták megoldhatónak. Ennek figyelembevételével leszögezték: az új „gazdasági mechanizmus csakis fokozatosan valósítható meg". Ugyanakkor – az eredeti reformtervezet már idézett 1. számú mellékletében – egyértelműen megfogalmazták, hogy mit értenek s mit nem fokozatosság alatt: „A fokozatosság nem jelentheti azt, hogy a javaslatok részleges bevezetését évekre el kellene vagy lehetne odázni. A gazdaságvezetés régi módszerei nem folytathatók tovább, nem oldanák meg jelenlegi súlyos nehézségeinket . . ."

Ellentervezet a részleges korrekciók jegyében

Mielőtt a kormányzat által megbízott szakértőbizottság reformtervezetének további sorsáról számot adnék, fel kell vennünk történetünk másik fonalát. A kormányzati szférákban ugyanis kezdettől fogva rendkívül erős volt – értelemszerűen – az az irányzat, amelyik alapjában helyesnek ítélve az ötvenes évek tervezési-irányítási rendszerét, annak csak „túlzásait", „torzulásait" tartotta lenyesegetendőknek. Ezen az alapon a legélesebben utasították el a radikálisabb, átfogó reformokat. Érvelésük szerint az MDP júliusi határozata a gazdaságirányítás tekintetében is megjelölte a kiutakat, az előkészített második ötéves terv (amely 1956 és 1960 között lett volna érvényben) megindította volna az eredményes kibontakozást. Ezt a folyamatot zavartatörte meg 1956 októbere. Most, a hatalom megvédését követően tehát nincs más feladat, mint visszatérni az 1956 júliusi útra. Világosan fogalmazta meg ezt a nézetet az országgyűlés terv- és költségvetési vitájában 1957 júniusában elmondott beszédében Friss István: „. . . sok egészséges kezdeményezés után 1956 júliusában a párt lényegében a helyes gazdaságpolitika és gazdasági vezetés mellett foglalt állást . . . a gazdasági életben a de-

mokratizmus kiterjesztése, a nagyfokú decentralizálás, a helyi önállóság fokozása, az egyéni érdekeltség, az anyagi ösztönzés helyesebb kialakítása" mellett döntött. 1956 októbere óta pedig „jelentős lépéseket tettünk a már korábban helyesen kijelölt úton".[59]

Miközben az MSZMP 1956 decemberi határozatának megfelelően – komoly szakértői gárda bevonásával – 1957 első felében megindult és előrehaladt az új tervezési-irányítási rendszer kidolgozása, a másik koncepció hívei a kormányzati apparátusokban saját megoldásaikat igyekeztek kimunkálni és érvényre juttatni. Álláspontjukat rendkívül világosan fejezi ki A párt gazdaságpolitikája című, 1957. május 24-én elkészült feljegyzés: „Mi szilárdan kitartunk a központi irányítás, a népgazdaság egészét átfogó tervek marxi-lenini eszméje mellett . . . Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a hibákból tanulnunk kell, azokat ki kell javítanunk . . . A népgazdaság egészére kiterjedő tervezést, a központi irányítást maximális helyi önállósággal, a helyi kezdeményezés bátorításával kell összekötni. Az 1956 júliusi párthatározatok ilyen irányba mutatnak utat, az abban kijelölt úton mentünk az ellenforradalom előtt, és azon haladunk tovább az ellenforradalom leverése óta."[60]

Néhány nappal később, e feljegyzés átdolgozott változata az előbbi állásfoglaláshoz még azt is hozzáillesztette, hogy „. . . a gazdasági életben a lenini demokratikus centralizmust kell érvényesíteni".[61]

Annak az elmélettörténeti vitatásába természetesen felesleges lenne belebocsátkozni, hogy „a központi irányítás, a népgazda-

[59] *Friss István:* Gazdaságpolitikai problémáink és az 1957. évi terv. Közgazdasági Szemle, 1957. július. 704. o.

[60] A párt gazdaságpolitikája. 1957. május 24. Államgazdasági Osztály. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

[61] Uo. 1957. május 27.

ság egészét átfogó tervek marxi-lenini eszméje" a dolog lényegéből következően nem lehetett kidolgozott tervezési irányítási koncepció, ugyanis Lenin életének utolsó néhány évében, a forradalom győzelme után *az* először a hadikommunizmus direkt elosztási rendszerével, majd az Új Gazdasági Politika (NEP) piaci kapcsolatokra alapozott politikájával is összekapcsolható volt. Azt végképp nem lehet vitatni – hiszen jelszószerű megfogalmazáson kívül e koncepció érdemi kifejtésére soha sem került sor –, hogy a demokratikus centralizmus lenini pártszervezési elve mennyiben hozható kapcsolatba a gazdaságirányítással. Ha a pártszervezési elvet lefordítjuk a gazdasági működés nyelvére, akkor a „demokratikus centralizmus" semmi más nem lehet, mint az utasításos tervezés gyakorlatából jól ismert „tervalku" intézményesítése. Ebben a működésben a vállalatok vitázhatnak, kifejthetik álláspontjukat, de végül is a meghozott központi döntés végrehajtása kötelező érvényű számukra. A gazdasági életben a demokratikus centralizmus elvének a hangoztatása a centralizált, központi utasításokkal működő gazdálkodási rendszer valamiféle korrekcióját, részleges decentralizálását célozta csupán.

A decentralizáció elve mindenesetre ebben a felfogásban a gazdasági működés hibáinak korrekciója szempontjából fontos szerepet játszott. Rendkívül érdekesnek és figyelemreméltónak ítélhető ebből a szempontból az a vizsgálat, amelyet az MSZMP Államgazdasági Osztályán Friss István osztályvezető irányításával ugyanezen hónapokban végeztek el, s amely a tervezés korábbi rendszerének ésszerűsítésére irányult. Miközben tehát a kormány által kiküldött szakértőbizottság reformjavaslatai készültek (fő vonalaik már tavasz óta ismeretesek voltak), megindult s nagyjából egyidőben fejeződött be egy másik munkálat is. Ebben harminc iparvállalat 1957 tavaszi tapasztalatait elemezték. „Erre az időszakra ugyanis – állapította meg a tapasztalatokat összegző és elvi következtetéseit levonó Friss István – az volt

a jellemző, hogy megszűnt a gazdasági vezetésnek az 1956. október 23-a előtti rendszere, s új gazdasági vezetési módszert még nem alakítottunk ki. Ilyen körülmények között a gazdálkodás legfontosabb meghatározó tényezőit maguk a vállalatok alakították ki, az általuk legjobbnak vélt módszereket alkalmazták. Ez egyben azt jelenti, hogy az iparban – de más népgazdasági ágakban is – az elmúlt időszakban egy népgazdasági méretű kísérlet folyt."[62]

A tapasztalatok valóban érdekesek voltak. Mint a Csepel Autógyár igazgatója beszámolt róla, „az elmúlt év decemberében és 1957 január-február havában iparági igazgatóság, illetve minisztérium által irányított tervgazdaságról nem beszélhettünk. Vállalatunk mindössze egyetlen keretszámot kapott előirányzatként, mely a beállítható termelési értéket az előző negyedév hasonló időszakához maximálisan 60 százalékban határozta meg. Ennek a keretszámnak cikkekkel történő kitöltését a vállalat teljesen önállóan végezte el, oly módon, hogy kapcsolatokat keresett a vele kooperáló vállalatokkal és a vevőkkel. Ezeknek igényei alapján állítottuk össze a termelési, munkaügyi és termelési-költségvetési terveket".[63]

Az Április 4. Gépgyárban is hasonló volt a helyzet: „A vállalat számára előírt két fő mutatószám a befejezett termelés nyeresége és az exportterv teljesítése volt . . . A két központi feladatból adódó valamennyi összefüggő tervfeladat meghatározása így a vállalat feladatává vált".[64]

Mindebből Friss István – a már idézett összefoglalójában – azt a tanulságot vonta le, hogy „az elmúlt időszak kétségtelenül

[62] *Friss István:* Az iparvállalatok irányításának, gazdálkodásának egyes időszerű kérdései. 1957. július 8. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

[63] 1957. június 18-i beszámoló. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

[64] Uo. 1957. június 15-i beszámoló.

egyik legpozitívabb tapasztalata, hogy a tervezésben a sablon, az uniformizálás megszűnt . . . a tervek jobban igazodnak az illető iparág, illetve vállalat sajátosságaihoz, mint korábban".[65] A Hazai Fésűsfonógyár számára például központilag írták elő a beruházási kereteket, a késztermékek mennyiségét, a felhasználható alapanyag és fonal mennyiségét, a vállalati átlagbért és a rentabilitást. A Kőbányai Gyógyszerárugyár esetében három kiemelt cikk termelésének mennyiségét, az exportszállítások forintértékét és két termék esetében mennyiségét, a két legfőbb alapanyag felhasználását, a béralapot és a realizálási eredményt határozták meg. A „teljes termelési érték" előírása a gyakorlatban eltűnőben volt, főként az élelmiszeriparban használták.

Friss István ennek alapján azt a javaslatot tette, hogy „A tervezés mostani rendjéből tapasztalataink szerint az is következik, hogy a vállalatok számára célszerű előírni a népgazdaságilag legfontosabb termékek termelésének mennyiségét, az exporttervet, a népgazdasági szempontból legfontosabb anyagok felhasználásának maximális mennyiségét, egy, a béreket szabályozó tényezőt, továbbá a vállalati eredményt, illetve összes költségeket. Ezeknek a mutatóknak címzett jellegű kötelező előírását több körülmény indokolja . . . különben a véletlenre lenne bízva, hogy milyen vállalatok, milyen termékek termeléséhez hogyan tudnak . . . anyagot szerezni, nem is beszélve az elkerülhetetlen spekulációról és korrupcióról".

A javaslat értelmében azonban a megnövekedett vállalati önállóságot, az erőteljesen csökkent központi szabályozást fenn kellene tartani: „Ezt a spontán módon kialakult helyzetet kívánatos állandósítani, és elejét venni olyan – kétségtelenül jelentkező – törekvéseknek, hogy a minisztériumok a korábbi megkötöttségeket a tervezésben kivétel nélkül visszaállítsák".

[65] P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

A tervezés ésszerűsítése szempontjából fontos új tanulságként összegezi az elemzés, hogy a korábbi pontos gyártmányelőírásokkal szemben most a minisztériumok ezeket nem írják elő, „. . . ezt maguk az érdekelt termelő- és nagykereskedelmi vállalatok alakítják ki", ami az igények jobb kielégítésével jár.[66]

Ugyancsak sok spontán változás ment végbe a bérezési rendszerben.[67] Ezekben a hónapokban vezették be a korábbi részletes, közvetlen bérelőírások helyett az átlagbérek előírását, ellenőrzését is. A vállalatok általában élesen bírálták ezt a rendelkezést. „Az átlagbér-ellenőrzés nem örvend nagy népszerűségnek, a vállalatok nagyon támadják. A fő kifogás ellene az, hogy meggátolja a bérek növekedését", továbbá, hogy „kapun belüli munkanélküliséget eredményez, mert fölösleges munkásokat vesznek fel alacsony keresettel, hogy az átlagot leszorítsák. Akadályozza a termelékenység növelését . . . Akadályozza az ösztönző bérrendszerek . . . bevezetését." Ennek ellenére a javaslat – amely egy „ésszerűsített" utasításos tervezés koncepcióját képviselte – kategorikusan leszögezi: „. . . Szükséges volt az átlagkeresetnek előírása, és továbbra is helyes az átlagbéreknek . . . központi kézben tartása, mert különben . . . a bérek nagyon különbözően növekednének. Ez egyrészt nagyfokú munkásván-

[66] Uo.

[67] 1956 októberéig a munkások kétharmada darabbérben dolgozott, novemberétől úgyszólván általánossá vált a sima órabér, amit az év harmadik negyedének keresetei alapján alakítottak ki. Ezt követően azonban a vállalatok igen sokféle megoldást kísérleteztek ki. Megjelent a személyenkénti, teljesítményhez kötött órabér, a feladathoz kapcsolt prémium, a darab- és órabér. A korábban teljesen központilag szabályozott premizálás úgyszólván megszűnt, s a vállalatok abszolút összegben kapták meg a prémiumkereteket, amelyeknek egy része felett az igazgatók dönthettek, más része a minisztérium által meghatározott feltételek teljesítése esetén vált kifizethetővé.

dorlást eredményezne, másrészt helyenként túl nagy béremeléssel járna".[68]

Friss István javaslatai tehát a régi tervezési-irányítási rendszer korrekciójára vonatkoztak. Rugalmasabb, a vállalatoknak valamelyest nagyobb mozgásteret biztosító, kevesebb – de végül is minden döntő szférát meghatározó – központi tervutasítással operáló, vagyis racionalizált, de változatlanul centralizált, utasításokkal működő tervezés korrigált fenntartását célozták a javaslatok. Az adott történeti időszakban ugyanakkor ez nem csupán a korábbi gazdasági rendszer javítását szolgálta, hanem az átfogó, a nélkülözhetetlen változtatásokat valóban hordozó reform alternatívája is kívánt lenni, mintegy helyettesítve, pótolva a reformváltozásokat, látszólagosan kielégítve a változtatási igényeket, ily módon a régi modell fenntartását célozva.

A gazdasági működés azonnali gyakorlati korrekciói

Miközben a gazdasági reform, illetve a korábbi működési mechanizmus korrekciójának eltérő koncepciói formálódtak, a legkülönbözőbb területeken azonnali gyakorlati döntéseket kellett hozni. Várni nem lehetett. A halasztás az adott politikai és gazdasági helyzetben lehetetlen volt. Az ésszerű kisebb korrekciók egész sora került tehát a kormányszervek elé. A Gazdasági Bizottság és más kormányzati szervek zsúfolt programmal tárgyalták az újabb és újabb azonnali korrekciós intézkedéseket. A teljesség igénye nélkül hadd említsek meg néhány fontosabbat.

[68] Az ugyancsak újonnan bevezetett nyereségrészesedési rendszert a javaslat nem tartja értékelhetőnek, mivel „. . . a vállalatok fokozott önállósága olyan termelői árrendszer mellett következik be, mely helytelenül tükrözi a ráfordításokat, ez a gyakorlat igen sok ellentmondásra, káros következményekre vezet. A vizsgálat tehát igazolta a termelési árak rendezésének időszerűségét."

Az egyik legelső döntés az árrendszer átalakítására vonatkozott. A kormány Gazdasági Bizottsága már 1956 decemberében tárgyalta az Árhivatal létesítésére vonatkozó javaslatot. Az előterjesztés fogalmazása szerint: „Gazdasági életünk demokratizálása, az új gazdasági mechanizmus kialakítása elengedhetetlenül szükségessé teszi az árak szerepére és szabályozására vonatkozó állásfoglalást . . . A kialakítandó új gazdasági rendben az állami árszabályozás nem kell hogy felölelje a termékek termelésének és forgalmának egészét, jelentős szerephez kell hogy jussanak az árképzésben a vállalatok . . . szélesebb körben kell alkalmazni az árszabályozás közvetett vagy lazább formáit".[69]

Másfél hónappal később pedig az új Országos Árhivatal elnöke „Az ipar árszabályozásának soron levő feladatairól" szóló előterjesztésében már a következő alapelveket terjeszti a Gazdasági Bizottság elé: „A Gazdasági Bizottság megállapítja, hogy az ártámogatási rendszer alkalmazása nem felel meg a szocialista ármechanizmus követelményeinek, és ezért ezt a rendszert csak ideiglenesen lehet fenntartani. Az ipar termelésének és önköltségszintjének normalizálódása után 1957. december 31-ig el kell végezni az ipar termelői árrendezését úgy, hogy azok 1958. január 1-én életbe léptethetők legyenek." Az előterjesztés az értékarányos árak kialakítását összekapcsolja a vállalati önállóság követelményével és a fennálló munkás-önigazgatás tényével: „. . . az anyagi ösztönzés elsorvadása – állapítja meg Csikós-Nagy Béla – éppen olyan időpontban következnék be, amikor a munkás-önigazgatás rendszerét kívánjuk beépíteni a gazdasági mechanizmusba".[70]

A kormány a fogyasztói árak védelmében ugyanakkor már-

[69] Előterjesztés a Gazdasági Bizottsághoz Árhivatal létesítésére. 1956. december 14. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

[70] Az Országos Árhivatal elnökének előterjesztése a Gazdasági Bizottsághoz. 1957. január 31. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

ciusban ideiglenesen rendezi az ipari árszabályozást, de határozatában megerősíti, hogy az ártámogatásos rendszer „nem felel meg a szocialista ármechanizmus követelményeinek", és csak a termelői árrendezésig tartható fenn.[71] A termelői árrendezés munkálatai valóban meg is indultak, hogy az érték- vagy ráfordításarányos árak rendszerét alakítsák ki a gazdasági tisztánlátás, orientálás és ösztönzés érdekében.

A legnagyobb horderejű s legkövetkezetesebb, valóban reform érvényű lépés a mezőgazdaság irányítási rendszerében játszódott le. A kiindulás nyilvánvalóan politikai jellegű döntés volt: a hatalom szempontjából létkérdéssé vált a parasztság megnyerése, amihez nem lett volna elég az ötvenes évek erőszakos szövetkezeti szervezésének és adminisztratív zaklatásainak a megszüntetése. A gyűlöletessé vált kötelező beszolgáltatás eltörlése is elkerülhetetlen volt. Annál is inkább, mivel a beszolgáltatás korábbi módosítása, enyhítése után a Nagy Imre-kormány már deklarálta a beszolgáltatás eltörlését. A visszatérés a régi módszerhez politikai szempontból is kizárt volt. Úgyszólván hasonlóan alakult a helyzet az agrártermelés korábbi másik központi tervezési módszerével, a kötelező vetéstervek rendszerével is.

1956 novemberében a kormány tehát bejelentette a kötelező beszolgáltatás és más kötöttségek megszüntetését. Ezzel, ebben az ágazatban kihúzta a talajt a korábbi irányítási-tervezési rendszer alól. A kötelező, direkt termelési-beszolgáltatási előírások és az értéktől eltérített árak korábban a mezőgazdaságban is következetesen érvényesítették az utasításos tervezési-irányítási módszereket, amelyeket a gazdaság más ágazataiban is alkalmaztak. Most azonban ebben az egyetlen szektorban ennek a rendszernek nem az egyik vagy másik elemét helyettesítették,

[71] A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1029/1957. sz. határozata. Magyar Közlöny, 1957. március 10.

hanem az alappilléreit döntötték le. A kötelező előírások helyett alapvetően piaci alapokra helyezték az állam és a parasztság gazdasági kapcsolatát. A kötelező vetéstervek előírásai és a kötelező beszolgáltatás mennyiségi meghatározása helyett az árösztönzések fegyvere maradt a kormányzat kezében. Joggal állapíthatta meg az élelmezésügyi miniszter egyik 1958 tavaszi előterjesztésében: „A kötelező beadás megszüntetése után az állam és a parasztság közötti adminisztratív kapcsolatok helyébe elsősorban a kereskedelmi jellegű árukapcsolatok léptek".[72] A kapcsolatok logikája megkövetelte, hogy ne csak a korábbi ún. beszolgáltatási árakat váltsák fel a valóságos értékhez közelebb eső felvásárlási árakkal, hanem ezeket az árakat fokozatosan közelítsék a valóságos értékarányokhoz is, valamint iktassák ki az adminisztratív-mesterséges különbségeket, mint például eltérő árak fizetése (nagyüzemi felár címen) az egyénileg dolgozó paraszt és a szövetkezetek termékeiért. A 3263/1957. számú kormányhatározat ennek megfelelően előírta az egységes mezőgazdasági árrendszer bevezetését.

A kormányzatnak természetesen meg kellett küzdenie az új piaci kapcsolatok, az új mezőgazdasági politika érvényesítéséért. Borsod megyében 1957 nyarán például az edelényi járási tanács „felajánlásgyűjtő" íveket köröztetett. „Egyes helyeken – állapította meg az Országos Felvásárlási Bizottság számára készített jelentés – veszélyes jelenség tapasztalható, különösen a tanácsok részéről, ami abban mutatkozik meg, hogy a szabad felvásárlási tervek teljesítése érdekében a régi módszereket alkalmazva többet árthatnak, mint használnak . . . könnyen túlkapások is történhetnek, vagy pedig erőszakolt »felajánlásokkal« csekély mennyiségeket biztosítanak . . . külön ki kell hangsúlyoz-

[72] Előterjesztés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányhoz (élelmezésügyi miniszter) 1958. május 2. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1958.

nunk, hogy . . . a termelők most kezdik igazán hinni, hogy megszűnt a kötelező beadás."[73]

A kötelező vetéstervek eltörlését sem tekinthetjük a rendelkezés megjelenésével természetesen együtt járó gyakorlatnak. A helyi szervek, a tanácsok különböző burkolt formákban, néha egyszerűen „nyomatékos" ajánlások útján igyekeztek érvényesíteni terveiket, s a régi megszokások még évekig kísértettek.

A különböző korrekciós lépések azonban más területeken is a mindennapi gyakorlat elengedhetetlen követelményei voltak. A könnyűipari miniszter például 1957 márciusában sürgette az új gazdaságpolitikai célokat legjobban szolgáló mechanizmus kialakítását. A gyakorlati igények szülte lépések ellentmondásosságát azonban mi sem igazolhatja jobban, mint éppen e javaslat. A régi reflexek, a gazdálkodás korábbi gyakorlatának úgynevezett „szocialista gazdaságelméletté" merevedése meghatározó volt. A rugalmas érdekeltség és nyereségszemlélet alkalmazását sürgető miniszteri javaslat következő sorai nem hagyhatnak kétséget efelől: „. . . számolni kell azzal, hogy egyes, az átlagosnál kevésbé nyereséges vagy veszteséges termékek gyártását a vállalatok el fogják hanyagolni. Ezt úgy kívánjuk kiküszöbölni, hogy az igazgatóságok . . . *utasítást* adnak az adott temékek legyártására, és büntető szankcióként a nyereség mértékét a gyártás elmulasztása esetén csökkenthetik".[74] Az utasítás tehát – ha nem is komplex rendszerként, de – ultima ratióként élt tovább. Ez egyébként nemcsak az irányító, miniszteriális szervekre volt jellemző. Maguk a vállalatok is bizonytalanul mozogtak az új közegben, s amikor 1956–57 fordulója körül a központi tervezés rendkívül meggyengült, s csupán néhány kötelező mutató előírására korlátozódva összehasonlíthatatlanul nagyobb szabadsá-

[73] 1957. július 22. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

[74] Előterjesztés a Gazdasági Bizottsághoz. 1957. március 26. (Saját kiemelésem.) P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

got biztosított a vállalatoknak (például a termékszerkezetet, az eladásokat és a beszerzéseket illetően), akkor – nyilvánvalóan részben azért, mert a tervezés alapvető jellege a kevesebb mutató ellenére sem változott, részben mivel az adott vállalati vezetői gárda nagyobb része a számára könnyebb utat jelentő centralizált gazdálkodásban ismerte ki magát, s végül, hogy a szállítóikkal szemben biztosíthassák pozíciójukat – a vállalatok jó része is határozottabb centralizált irányítást igényelt.

Ennek nyomán „. . . a minisztériumi és *vállalati* gazdálkodó szervek sürgették a gazdálkodási fegyelem helyreállítását annak érdekében, hogy a terveik teljesítése megalapozást nyerjen".[75]

Kísérteties gyorsasággal igazolódott be azoknak a közgazdászoknak az előrejelzése, akik már 1956-ban – az akkori apróbb tervezési korrekciók kapcsán – hangsúlyozott polémiával húzták alá: „. . . a megoldást nem kereshetjük a kötelező utasítások számának, a kimutatások hasábjainak vagy az adminisztratív dolgozók létszámának egyszerű mennyiségi csökkentésében." Sőt egyesek szellemesen mutattak rá, hogy az ilyen részleges egyszerűsítés, a mechanizmus alapjainak, a kötelező utasításokra épülő tervezésnek változatlanul hagyása „. . . csak az egészségtelen irányban működő spontaneitást erősíti, és ezzel megszüli az önmaga ellen ható tendenciát: a megszüntetett tervmutatók és prémiumfeltételek visszaállítására irányuló törekvést".[76]

Az ellentmondásos helyzet ellenére a kormányzat sorozatosan kezdeményezett különböző korrekciós intézkedéseket. Részleges változásokat készítettek elő például a külkereskedelem mű-

[75] A gazdasági irányítótevékenység alakulása 1957 óta, elsősorban az ipar vonatkozásában. 1. számú melléklet. Országos Tervhivatal. 1959. április 17. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1959.

[76] Elhangzott *Kornai János* kandidátusi értekezésének vitáján, 1956 szeptemberében. Vö. Közgazdasági Szemle, 1956. november-december, 1490–1492. o.

ködési mechanizmusában. 1957 januárjában tárgyalta a Gazdasági Bizottság a közös pénzügyminiszteri és külkereskedelmi miniszteri javaslatot a külkereskedelemben addig alkalmazott árkiegyenlítési rendszer átalakításáról.[77]

Addig is – javasolja a két miniszter – „szükség van határozott intézkedésekre, amelyek gazdaságosabb külkereskedelmi munkára ösztönöznek . . . bevezetését indokolja az a körülmény is, hogy bővül a közvetlen külkereskedelmi joggal felruházott vállalatok száma . . .” A javaslat szerint már 1957 áprilisától belső felárakkal kell kiegyenlíteni az irreális valóságos valutaárfolyam és a reális árfolyam közötti különbözetet. „A jelenlegi árfolyam . . . az exportra fékezőleg, az importra ösztönzőleg hat.” A javaslat szerint ugyanakkor „. . . meg kell szüntetni az esetenkénti tényleges árkülönbségnek az állami költségvetésből történő automatikus rendezését”.[78]

Az elvetett átfogóbb reform helyett tehát átmeneti, részleges korrekciókkal igyekeztek úrrá lenni a gazdaság működésének zavarain és az új gazdaságpolitikai célokkal ellentétes hatásokon.

Az addig alkalmazott modell korrekciójához tartozott a ko-

[77] *Antos István–Incze Jenő:* Előterjesztés a Gazdasági Bizottsághoz. A külkereskedelem árkiegyenlítési rendszerének módosítása. 1957. január 25. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957. Az árkiegyenlítés „. . . a kizárólag volument szem előtt tartó exportpolitikának megfelelően” alakult ki, s bármilyen alacsony áron értékesítették az exportcikkeket, az árak különbözetét a belföldi árak szintjének megfelelően automatikusan kifizették (1955–56-ban több mint 10 milliárd forintnyi árkiegyenlítéssel terhelték a költségvetést). Ezért az árrendszer és a valutaárfolyamok reális értékarányok szerinti átalakítása nélkülözhetetlen.

[78] A hivatalos árfolyam 1 dollár = 11,75 Ft, a javasolt felár a hivatalos árfolyam és a 30 Ft-os „árnyék”-árfolyam közötti különbséget egyenlítené ki, az automatikus árkülönbség-térítés helyett pedig rögzített árkiegyenlítési kulcsok bevezetését javasolják, amikor is a vállalatok nem számolhatnak el minden értékesítési ráfizetést, csak annyit, amennyit árucsoportok szerint, tapasztalati alapon előre rögzített kulcs megenged.

rábban – szűkkeblű doktriner gondolkodás miatt – úgyszólván felszámolt gazdasági magántevékenység feltételeinek szélesebb körű biztosítása is. Mind a mezőgazdaságban, mint az iparban. A magángazdaságok történelmileg hosszabb távra tervezett és lehetségesnek, szükségesnek tartott működése, valamint a meglevő szövetkezeti szektoron belül is kívánatosnak ítélt háztáji gazdaság elismerése is dokumentálta ezt a törekvést. A magántevékenység ipari és egyéb szektorokra vonatkozó kibontakoztatására érdemes idézni az Országos Tervhivatal elnökének 1956 december közepi beszámolójából: „Az Országos Tervhivatal az 1957. évi terv kidolgozását a következő főbb szempontokból kiindulva kezdte meg: [. . .] d) a korábbinál lényegesen nagyobb teret kell engedni a magánkezdeményezésnek, mind a termelésben, mind a forgalomban, ennek érdekében elő kell segíteni a népgazdaság szempontjából előnyös magánberuházásokat is".[79]

A napi sajtó már 1957. január 5-én hírül adja: „A lehető leggyorsabban, egy-két nap alatt megkapják . . . az engedélyt az építőiparban dolgozó kisiparosok, az ácsok, a kőművesek, a szobafestők-mázolók, a villanyszerelők . . . stb".[80] A kormány január 26-án határozatot hozott a magánkisipar fejlesztéséről, s ebben többek között kimondta az érvényes adókulcsok 20 százalékos csökkentését, valamint a hivatalos áraktól eltérő kalkulációs ármegállapítást az 1946-os rezsi- és haszonkulcsok visszaállításával. Lehetővé tette a kisiparosok közületi munkavállalását, nyilvános pályázati alapon biztosította – az állami szektorral azonos áron – az anyagellátást, továbbá módosította az exporttevékenységüket akadályozó jogszabályokat.[81] Egy hónappal ké-

[79] *Kiss Árpád:* Az Országos Tervhivatal 1956. december 14-i előterjesztése. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

[80] Népszabadság, 1957. január 5.

[81] A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1014/1957. (I. 26.) sz. határozata a magánkisipar fejlesztéséről. Magyar Közlöny, 1957. január 26.

sőbb a kisipari adócsökkentést a magán-kiskereskedőkre és az önálló szellemi foglalkozásúakra is kiterjesztették.[82]

A magántevékenység ösztönzésére született a Gazdasági Bizottság döntése is 1957. február 1-jén az állami boltok egy részének bérbeadásáról. Az állami kiskereskedelem és vendéglátóipar „vállalati gazdálkodás keretében nagy nehézségekkel" üzemeltethető egységeit eszerint magánosoknak adnák bérbe. Ezt „kísérletképpen mintegy 200 egységnél vezetik be, majd kb. 1000 egységet, a kiskereskedelmi hálózat kereken 6 százalékát adják bérbe". Ezzel egy időben nagyobb teret kívántak biztosítani a magán-kiskereskedelemnek is. Az előterjesztés szerint a működő 9500 magán-kiskereskedő számát újabb engedélyezésekkel „legfeljebb 20 000-re fel lehet emelni".[83] Február 19-én már a kormány határozata is megjelent erről.[84] Az egymás mellé illesztett határozatok azonban nem kelthetik azt a látszatot, mintha a magántevékenység valamiféle szabadjára engedésére került volna sor. A Közgazdasági Szemlében Hoch Róbert egyenesen arra hívta fel a figyelmet, hogy erős „az indokolatlan ellenállás a magántevékenység kiszélesítésével szemben, az akadékoskodás és a gáncsoskodás, a magánkereskedelemtől (és a magánkisipartól) való pánikszerű félelem. Pedig világosan kell látni ennek . . . alaptalanságát . . . Ha feltételezem egy pillanatra azt az *abszurditást,* hogy a magánkereskedelem részesedése a forgalomból 1955-höz képest tízszeresére nőne, még akkor is az 1950. évi részesedés kétharmadánál kevesebb volna."[85]

[82] A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1023/1957. (II. 24.) sz. határozata. Magyar Közlöny, 1957. február 24.

[83] A Gazdasági Bizottság 1957. február 1-i határozata és Tausz János miniszter 1957. január 18-i előterjesztése. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

[84] A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1022/1957. sz. határozata. Magyar Közlöny, 1957. február 10.

[85] *Hoch Róbert:* A magánszektor szerepe a kereskedelemben. Közgazdasági Szemle, 1957. 3. sz. 271. o.

Felülvizsgálták az állami tulajdonba vett házak ügyét is.[86] Ezt a lépést az ötvenes évek szélsőségesen túlzó államosítási politikája tette szükségessé. Az állami tulajdonban levő lakóházak 30 százaléka ugyanis egylakásos volt (!), s további jelentős része 2–4 lakásos. Ezekből a 6 lakószobát meg nem haladó méretű épületeket – mintegy 70 ezer, összesen 200 ezer lakást magában foglaló lakóházat – tervezték eladni a magánosoknak.[87]

Anélkül, hogy a tulajdonviszonyok addig érvényesülő, gyakorlatilag a közösségi tulajdon teljes uralmát kötelezőnek tekintő gyakorlatát és elméletét elvileg korrigálták, s a szocializmus felé haladó társadalomban a magántevékenység viszonylag jelentősebb szerepét és létjogát deklarálták volna, megindult a tulajdonviszonyok korábban kialakított szerkezetének valamelyes módosítása.

Nem folytatom a sort. A legkülönbözőbb területekről felsorakoztatott példák is illusztrálják a különböző korrekciós lépések szerteágazó körét. Sokan úgy vélték, hogy az ilyen jellegű javítások a gazdaság működését gördülékennyé teszik, s a megoldásra váró kérdésekre megfelelő választ adnak. Néhány évnek kellett eltelnie, hogy e korrekciós politika kormányzati képviselői előtt is nyilvánvalóvá váljon elgondolásuk kudarca.

Fellépés a radikális reformtervek, a „közgazdasági revizionizmus" ellen

Mindazok, akik az ötvenes évek gazdálkodási rendjétől való minden érdemi eltérést alapjában a szocializmussal összeegyeztethetetlennek tartottak, a gyakorlat követelte különböző ki-

[86] A Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1957. évi 28. sz. tvr. Magyar Közlöny, 1957. április 21.

[87] Az állami tulajdonban álló kisebb házingatlanok elidegenítésének szabályozása. 1958. december 1. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1958.

sebb-nagyobb korrekciókkal, ésszerűsítésekkel megoldhatónak ítélték a gazdasági működés új rendjének a kialakítását. Csakhogy amennyire ez a szemlélet a változtatást, átalakítást szolgálta, legalább annyira tartotta szem előtt a régi működési keretek alapvonásainak a fenntartását is. Ebben a felfogásban az azonnali módosítások nem az átfogóbb, radikális reformhoz való átmenetet jelentették, hanem magát a reformot *helyettesítették*. A radikálisabb átalakítást, a komplex tervutasításos rendszertől való elszakadást viszont elvi alapon egyértelműen elutasították.

Ugyanakkor az elméleti és gyakorlati közgazdászokból létrejött szakértőbizottságok reformjavaslatai egyértelműen a körültekintő, de radikális reform mellett foglaltak állást. Erre vonatkozóan már idéztem a Közgazdasági Bizottság nézetét, amely rövid átmenettel számolva kimondottan hangsúlyozta, hogy a javaslat egyik vagy másik elemének bevezetése semmiféle megoldást nem hozhat. A december és január folyamán felpörgetett sebességgel elkészített minisztériumközi szakértői reformjavaslat pedig kimondottan vitába szállt az elodázás, a lassú fokozatosság és az apróbb részletekre irányuló részleges korrekciók koncepciójával.

„Véleményünk szerint – bocsátották előre a már korábban idézett állásfoglalásukban – a mechanizmus *teljes megvalósítását* sem szabad távoli, perspektivikus célkitűzésként kezelni . . . Mérlegelni kell azt is, hogy a gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmus kölcsönösen hatnak egymásra." Ezzel a reformjavaslat kidolgozói arra kívánták felhívni a figyelmet, hogy a kormányzat által is vallott gazdaságpolitikai irányváltás szükségessége – a feszített mennyiségi növekedés, valamint a „vas- és acélprogram" elvetése, továbbá az ország adottságaihoz és hagyományaihoz kapcsolódó, az agrárfejlődéssel és életszínvonalemelkedéssel együtt járó fejlesztési politika – veszélybe kerül az új célokat szolgáló átfogó reform elmulasztása esetén. A „helyes gazdaságpolitikai célkitűzéseket nem lehet alátámasztani az ed-

digi mechanizmussal, sőt ezzel a mechanizmussal – amelyben a gazdasági tisztánlátás sem valósítható meg – aligha lehet helyes gazdaságpolitikát kialakítani".

Ugyanakkor egyértelműen leszögezték: „A központi utasítások – és a mutatószám-rendszer – egyszerűsítésére, valamint a vállalatok önállóságának fokozására korábban hozott intézkedések nem bizonyultak hatékonyaknak. Ezek az intézkedések a legjobb esetben is csak kisebb *mennyiségi* változást hoztak, de *minőségi* változást nem eredményeztek."[88]

A közgazdászok között ez az álláspont rendkívül széles körben terjedt el, s képviselői heves vitában álltak a részleges javítgatások koncepciójának képviselőivel.

Míg az átfogó reform hívei élesen elutasították a mutatószámcsökkentés típusú részleges javításokat, a sok évre elodázott részleges reform koncepcióját, addig ez utóbbi álláspont képviselői a politikai hatalom megszilárdulásával egy időben határozott ellentámadásba kezdtek.

Ez esetben természetesen nem egyszerűen különböző megoldási elképzelések konfliktusáról volt szó. Mindazok, akik úgy vélték, hogy a gazdaság működésének zavarai, hibái az MDP júliusi határozata szellemében leküzdhetők, az átfogó reformokat a szocializmussal összeegyeztethetetlennek, „reformistának", vagyis a marxizmus és a szocialista forradalom elárulásának, feladásának tekintették. Nem feledhetjük, hogy a széles körben s a különböző szintű politikai vezetés döntő többségében – úgyszólván általános érvénnyel – élő szocializmuskép elidegeníthetetlen elemének tekintették a tervezésnek és a gazdaságirányításnak az 1920–1930-as évek fordulóján, a Szovjetunió történeti viszonyai között kialakult, s ez idő tájt is fennálló konkrét rendszerét, s azt azonosították a szocialista tervezés egyedül lehetséges módjá-

[88] *Bokor–Gadó–Kürthy–Meitner–Sárosiné–Wilcsek:* Javaslat az ipar gazdasági irányításának új rendszerére. Közgazdasági Szemle, 1957. április 371–392. o.

val.[89] Ebből következett, hogy a tervezési rendszer alapvető vonásainak érinthetetlensége mellett legfeljebb egyes részelemek korrekcióját tartották a szocializmus-felfogással összeegyeztethetőnek. Ennek a politikai-elvi küzdelemnek egyik jellegzetes és különlegesen világos megnyilvánulása volt *Berei Andor*nak, a korábbi pártvezetés egyik közgazdasági szakértőjének, a Terv-

[89] A tervezés lehetőségét és szükségességét, mint a jövő szocializmusának egyik alapvonását már Marx és Engels, koruk kapitalizmusának elemzéséből, levonták. A termelés rohamos társadalmasítása, ami a gépi nagyipar kialakulásával megindult, elkerülhetetlenül szükségessé teszi a termelés társadalmi szabályozását. A proletárforradalom után – hangsúlyozta Engels – a tőkeminőségüktől megszabadult termelőeszközök révén „most már lehetővé válik az előzetesen megállapított terv szerinti társadalmi termelés". A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. (Marx-Engels Válogatott Művek, II. kötet, Szikra, Budapest, 1949. 150. o.)

A tervgazdaság konkrét formája természetesen jó ideig kialakulatlan volt, sőt Lenin gyakorlati gazdaságpolitikai tevékenységéhez kapcsolódva, az Októberi Forradalom után több változatban jelent meg. (Egy-egy konkrét feladat megoldására, mint például a közlekedés helyreállítására készült ötéves terv, de a távlati célokat leginkább a hosszú távú villamosítási terv szolgálta.)

A húszas-harmincas évek fordulójától alakult ki az ötéves tervek jellegzetes tervezési-irányítási módszere, ami szorosan összekapcsolódott az ez időtől napirendre tűzött feszített iparosítási célokkal, a külső fenyegettetésből eredő hadigazdasági feladatokkal és az évszázados lemaradás honvédelmileg nélkülözhetetlen, különösen gyors behozási törekvésével. Sztálin a gazdasági vezetők feladatairól írott cikkében, 1931 februárjában rendkívül világosan fogalmazta meg az összefüggést: „Legkésőbb tíz év alatt be kell futnunk azt a távolságot, amellyel elmaradtunk a kapitalizmus vezető országai mögött . . . Itt az ideje, hogy véget vessünk a termelésbe való be nem avatkozás rothadt álláspontjának. Itt az ideje, hogy . . . . a mai időszaknak megfelelő álláspontot tegyük magunkévá: azt, hogy *mindenbe be kell avatkozni.* (Sztálin Művei. 13. kötet, Szikra, Budapest 1950. 44. o.)

Ebben a konkrét közegben és céllal alakult ki a „tervjavaslatokat" és „tervjóslásokat" elvető, utasításokra építő tervezési-irányítási rendszer, ami az ezt követő három évtizedben azután a szocialista gazdaság egyedül lehetséges modelljévé merevedett.

hivatal korábbi elnökének, aki 1956 ősze óta a Szovjetunióban tartózkodott, 1957. május 24-én keltezett és nyilvános közlésre szánt tanulmánya, amelynek szerzője Eszmei harcot a revizionista közgazdasági nézetek ellen címet adta. A cikkben kifejezett nézetek jelentőségére utal, hogy az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága (a Politikai Bizottságot nevezték ekkor így), *Fock Jenő* kívánságára, szükségesnek tartotta a gyökeres reformokat elvető írás megvitatását is. A terjedelmesebb cikk gondolatvezetését és főbb megállapításait feltétlenül érdemes nyomon követnünk.

„Revizionista nézetek – indítja tanulmányát a szerző – közgazdasági irodalmunkban 1956 októbere előtt egyre gyakrabban jelentkeztek . . . Ezek a nézetek gazdasági életünkre jelenleg is – nem lebecsülhető – hatást gyakorolnak. Ez a cikk . . . kritikai elemzés tárgyává teszi a közgazdasági revizionizmus nálunk jelenleg legdivatosabb megnyilvánulását, amely az »új gazdasági mechanizmus« zászlaja alatt lép fel." Valóságos hibák kritikájából indulnak ugyan ki, „a tényleges hibákat azonban felnagyítják, általánosítják".

A bevezetés után *Berei Andor* felteszi a gondolatvezetése szempontjából legfontosabb kérdést: „Lehetséges-e . . . a népgazdaság tervezése a népgazdaság valamennyi ágára, az ország minden részére kiterjedő kötelező tervfeladatok nélkül? A népgazdasági tervek a szocialista gazdaság fejlődésének jelenlegi szakaszában – adja meg azonnal a választ – csak központilag kidolgozott állami tervek lehetnek . . . Az egységes, központi terveket csak állami eszközök alkalmazásával, elsősorban *a termelést, a termékek forgalmát stb. szabályozó tervfeladatok kötelezővé tételével* lehet biztonságosan, egyöntetűen megvalósítani. Ha a tervek nem öltenék a *tervutasítások* formáját, úgy ez a terveket megvalósításuk reális lehetőségétől fosztaná meg. Hogyan lehet egyáltalán tervnek nevezni azt a gazdasági elképzelést, mely se nem törvény, se nem utasítás . . ."

A hagyományos tervezés egyedüli lehetőségének deklarálása után a szerző vitába bocsátkozik: „Az új mechanizmust hirdető közgazdászok arra hivatkoznak, hogy »az utasítási rendszer« megszüntetése nem zárja ki a népgazdasági tervek végrehajtását, mert az állam közvetett eszközökkel, pénzügyi és más intézkedésekkel képes tervszerű mederbe terelni a vállalatok tevékenységét . . . Egymagában azonban a pénzügyi, hitelnyújtási és más hasonló intézkedések – állítja a szerző minden bizonyítás nélkül – nem biztosíthatják, hogy a vállalatok ezrei és tízezrei azt, akkor és olyan mennyiségben termeljék és szállítsák, mint azt az egységes népgazdasági terv megkívánja . . .”

Ebben a felfogásban az ún. tervlebontás, a kötelező tervutasítás megszüntetése nem más, mint visszaút a kapitalizmushoz: „ . . . Világosan bontakozik ki előttünk – olvashatjuk a tanulmányban – az áthidalhatatlan ellentét, amely az új gazdasági mechanizmus rendszerében a tervszerűség elvi elismerése és gyakorlati tagadása között fennáll. A szocialista állam gazdasági vezető szerepének megszüntetésével a valóságban megszűnne a tervszerű gazdálkodás is. Akarva, nem akarva az új mechanizmus visszatérést jelent a termelés anarchiájához, a »vak törvények« uralmához . . . és napról napra egyre nagyobb mértékben »újratermelnék« a népgazdaság kapitalista elemeit.” „A tervgazdaság revizionista bírálói . . . detronizálják a szocializmus sajátos fejlődéstörvényeit, és az így megüresedett trónra egy nem annyira új, mint inkább már rég ismert bálványt ültetnek az értéktörvény képében.” A szerző ítélete a „lenini elvek” és a „szocializmus elvei” interpretálásának kizárólagos monopóliumát természetes jognak tekintve, kategorikus és egyértelmű: „Az új gazdasági mechanizmus címe alatt jelentkező nézetek és elméletek, bár részletekben tartalmaznak helyes elgondolásokat is, alapjukban a szocializmus gazdasági építése lenini elveinek, a szocializmus politikai gazdaságtana fontos tételeinek kardinális revízióját jelentik . . . *az új gazdasági mechanizmust, mint a re-*

vizionizmus megnyilvánulását, mint tévútra vezető elképzelést elvetjük . . ."

Nyilván nem jelentőség nélküli véletlen, hogy e cikk megírásának napjaiban, 1957 tavaszán, amikor a kormány által megbízott közgazdasági szakértőbizottság *Varga István* elnökletével lázasan dolgozott a reformjavaslat elkészítésén, *Berei Andor* fontosnak tartotta a *Varga István* elleni udvarias személyes támadást is: „az új mechanizmus – mint . . . a magát tiszteletreméltó nyíltsággal nem marxista közgazdásznak valló *Varga István* írja – »csak a népgazdasági egyensúly fennforgása esetén« működhet . . . Az új mechanizmus hívei nyilván azt remélik, hogy ha a kiindulási ponton fennáll az egyensúly, úgy azt gazdálkodási rendszerük sem fogja felborítani . . . Az új gazdasági mechanizmus felett a végső ítéletet éppen az mondja ki, hogy »a népgazdasági egyensúly fennforgását« ez a rendszer sem kiindulásakor, sem folyamatosan nem tudja elérni."[90]

Érdemes volt hosszabban elidőzni ezen a soha nem publikált cikktervezet gondolatrendszerénél, hiszen rendkívül tisztán, egyértelműen fejezte ki a radikálisabb reform ellenzékének nézeteit. Ugyanezen okból tartom szükségesnek a cikk utolsó gondolatkörét, a mérsékelt korrekciók mechanizmusreformmal szembeállított koncepcióját is felidézni: „A hibák kijavításának nem az az útja – írja Berei Andor –, hogy leromboljuk a tervgazdaság alapjait, amelyek egyedül felelnek meg a szocialista gazdaság követelményeinek, hanem az, hogy gyökeresen és alaposan kiküszöböljük a szocialista gazdaság lenini elveinek megvalósításában mutatkozó antidemokratikus, bürokratikus és voluntarista torzításokat . . . A más mechanizmust követelő közgazdászoknak azt feleljük: nem mást, hanem jobban! Nem más mechanizmusra van szükségünk, hanem arra, hogy fennálló terv-

[90] *Berei Andor* cikktervezete: Eszmei harcot a revizionista közgazdasági nézetek ellen. P. I. Archívuma, 288. f. 11/85. 1975. május 24.

gazdasági rendszerünk jobban, tökéletesebben működjön." Ebből a logikából magától értetődik a következő lépés is: a valódi javításra „. . . irányuló rendkívül szükséges törekvések és kutatások eredményességét az új gazdasági mechanizmushoz fűződő revizionista nézetek nemcsak nem segítik elő, hanem annak egyik legnagyobb akadályát képezik . . . Az új mechanizmus nem gazdasági csodaszer, hanem a revizionizmus egyik legkárosabb megnyilvánulása. Meggyőző erejű eszmei harcot kell folytatni ellene."[91]

Hasonló álláspontokat a legkülönbözőbb formákban fogalmaztak meg 1957 tavaszától. Az Országos Tervhivatal tervgazdászkörében március 19-én megrendezett vitában a radikális reform többek által képviselt álláspontjával vitázva, a Tervhivatal számos felszólaló munkatársa érvel a tervutasításos rendszer fenntartása mellett.[92]

Néhány nappal később az újonnan megjelenő Gazdasági Figyelő hasábjain Ripp Géza Tervgazdaság vagy anarchia? című terjedelmes, különlegesen éles reformellenes cikkében leszögezi: „A valóban meglevő hibák bírálata ürügyén támadást indítottak a szocialista gazdaság irányításának lenini elvei . . . ellen, és

[91] Uo.

[92] Vita a gazdasági irányítás tökéletesítéséről az Országos Tervhivatal közgazdász körében. Közgazdasági Szemle, 1957. május. 568–577. o.

Katócs Albert arra hivatkozott, hogy mivel új ipari struktúra kialakítása a cél, s ez csakis tervszerűen hajtható végre, „ebben az időszakban a terv címszerűségének felszámolása nem lenne járható út". *Bartos István* és *Morva Tamás* azt hangsúlyozta, hogy „a gazdasági mechanizmus fejlesztésében csak mennyiségi változásokra van szükség", az értéktörvény felhasználásán alapuló ösztönzési módszerek csak kisegítő szerepet játszhatnak. *Füsti Pál* ugyanezt megismételve azt a következtetést vonta le: „most az a feladatunk, hogy a hibákat helyrehozzuk, és ne a tervgazdaság alapjait szüntessük meg." *Soós József* többek közt azt a kérdést tette fel: „. . . hogyan biztosíthatjuk az általunk megtervezett vásárlóerőnek megfelelő árualapot a mechanizmuson keresztül, amikor a vállalatok lényegében azt termelnék, ami számukra a leggazdaságosabb?"

ehelyett valami újat javasoltak . . . A centralizált irányítás elvetése, a decentralizáció . . . azt jelenti, hogy a tervszerűség útjáról a spontaneitás útjára térünk. A vállalatok függetlensége a központi irányítástól, a vállalatok közti konkurrencia . . . azt a reális veszélyt rejtik magukban, hogy a gazdasági folyamatok irányítása kikerül a társadalom ellenőrzése alól. A spontaneitás . . . csak anarchikus tendenciák keletkezéséhez és fokozódásához vezethet, amely szükségképpen gátolja a szocialista viszonyok fejlődését, és erősíti a még meglevő magántulajdonon alapuló gazdasági formákat."[93]

A Gazdasági Figyelő április elején A tőkés rendszer visszaállítása című szerkesztőségi glosszájában egyenesen ellenforradalomnak denunciálva a reformot, éberségre hívja fel a figyelmet: „Minthogy Magyarországon a frontális támadás csúfosan csődöt mondott, az ellenforradalom receptje változott . . . türelmesen, feltűnés nélkül, lépésről lépésre kívánnak haladni. Ezért hangsúlyozzuk szakadatlanul, hogy legyünk éberek a gazdasági kérdések eldöntésénél. . ."[94]

Többen úgy érveltek, hogy a korábbi gazdasági bajok oka eleve nem a gazdasági működés rendszerében, hanem csupán a gazdaságpolitikában keresendő. Háy László is ezt a nézetet hangsúlyozta, kiemelve a terv „túlméretezését", „túlfeszítését", s leszögezte: „A gazdaságpolitikában rejlett az alapvető baj".[95]

A Közgazdasági Szemle áprilisi számában Bieber Ilona, Fábián József és Gulyás Emil közös cikkükben ugyancsak elutasítják, hogy az ötvenes évek hibái a tervezési-irányítási rendszerből (a termelési viszonyok adott formájából) eredtek volna: „Véleményünk szerint – írják – a hibák nálunk nem a gazdasági alapból, a termelési viszonyokból fakadtak, hanem gazdaságpoliti-

[93] Gazdasági Figyelő, 1957. március 28.
[94] Gazdasági Figyelő, 1957. április 5.
[95] Gazdasági Figyelő, 1957. május 2.

kai eredetűek. A gazdaságpolitika túlméretezett volt . . . A gazdaságpolitikában elkövetett hibák kijavítása nem tett szükségessé olyan minőségi változást, mely a szocialista termelési viszonyok megváltoztatását követelte volna."[96]

Ezekkel az álláspontokkal vitázva egyes közgazdászok nyomatékosan síkraszálltak a gazdaságpolitika és a tervezési-irányítási mechanizmus kérdéseinek a szétválasztására irányuló törekvések, illetve a mechanizmusreform gondolatának kategorikus elvetése ellen. Ha „. . . valamelyik közgazdász szocialista tervgazdálkodásunk megjavítása végett új gondolatokat vet fel, akkor egyesek rögtön meghúzzák a vészharangot, és általánosítva a szocializmus nyílt és leplezett ellenségeire vonatkozó bírálatukat, ezeket a jó szándékú embereket is meghátrálásra kényszerítik, alkotó kedvüket szegik."[97]

A bírálatok, éles kritikák hulláma azonban, különösen az év nyarától egyre magasabbra csapott.

Molnár Endre a Társadalmi Szemle hasábjain szállt vitába a Közgazdasági Szemlében megjelent különböző írásokkal Revizionista nézetek a szocialista állam gazdasági szerepéről című cikkében. „Az új gazdasági mechanizmus kidolgozására irányuló törekvések során – állapította meg – a támadások középpontjába került az a sztálini megállapítás, hogy »a mi terveink nem tervjóslások, nem tervtalálgatások, hanem tervutasítások«. Az új gazdasági mechanizmust követelő javaslatoknak éppen az a közös vonása, hogy a népgazdaság erősen központosított állami irányítása ellen irányulnak, amely állami irányítás elsősorban az egész népgazdaságot átfogó, egységes, kötelező érvényű

[96] *Bieber Ilona–Fábián József–Gulyás Emil:* Megjegyzések a Közgazdasági Szemle 1956. 11–12. számának vezércikkéhez. Közgazdasági Szemle, 1957. április. 396. o.

[97] *Varga György:* Gazdasági mechanizmus „vagy" gazdaságpolitika? Vitacikk. Közgazdasági Szemle, 1957. 7. sz. 767. o.

népgazdasági tervben ölt testet." „Az új gazdasági mechanizmus hívei között – olvashatjuk a továbbiakban – vannak eltérések és különbségek. Abban azonban sokan megegyeznek, hogy a kötelező tervet, az utasítást a szocialista gazdaság állami irányításának rendszerében legfeljebb szükséges rossznak hajlandók elfogadni, és nosztalgiával fáradoznak egy olyan gazdasági mechanizmus megkonstruálásán, amelyben az ár- és értékmechanizmusok, a gazdasági ösztönzők rendszere automatikusan szabályozza" a gazdaságot. Ezzel szemben a valós tények, az adott működés káros hatásai vizsgálatának igénye nélkül, az utasításos tervezés egyedül lehetséges elvének talaján állva, kategorikusan szögezi le a cikkíró: „Ha a vállalatok gazdasági tevékenységét nem szabályozzák kötelező érvényű állami tervfeladatok . . . ha tehát a termelést lényegében véve az értéktörvény és a piaci mechanizmusok szabályozzák (ami a kapitalista gazdaságban jellemző), akkor szükségképpen fellépnek a tőkés gazdaságra jellemző káros jelenségek is."

Molnár Endre érvelésében mindez a kapitalizmus és szocializmus nemzetközi harcával is összefüggésben áll, hiszen „az erős proletárállam és a következetes, központosított állami vezetés szükségessége a gazdaság területén is következik az imperialista és a szocialista tábor közötti antagonizmusából".[98] Ugyanakkor Friss István argumentációja éppen a kapitalizmusban és a szocializmusban egyaránt érvényesülő technikai fejlődéstendenciák hangsúlyozásával jut hasonló következtetésre. „A technikai haladásnak a különböző társadalmi berendezésű országokban azonos főbb hatásait tárgyalva . . . végül még egy tényt akarunk említeni. Ez az állami bevatkozás növekvő súlya . . . az a kérdés, hogy végső fokon milyen irányba mutatnak a technikai haladás társadalmi-gazdasági következményei, arra a másik kérdésre fut

[98] Társadalmi Szemle, 1957. június. 51–54., 57. o.

ki, hogy fokozza-e a technikai haladás a gazdasági élet központi irányításának szükségességét vagy sem . . . A tények által adott válasz . . . – állapítja meg a szerző meglehetősen önkényesen válogatva a tényekben – elég egyértelmű. Az állami beavatkozás egyre növekvő súlya a nem szocialista országok gazdasági életében, a nem szocialista országok egyre növekvő számú kísérlete arra, hogy több évre szóló terv alapján fejlesszék gazdaságuk jó részét vagy egész gazdaságukat, arra mutat, hogy *a gazdasági élet központi irányítása egyre inkább kényszerűséggé, szükségszerűséggé válik."*[99]

A nyáron még heves, nyilvános viták folynak. Júniusban a Gazdasági Figyelő lapjain bontakozik ki szópárbaj Varga István és Háy László között. Varga István kikelt a Gazdasági Figyelő több írása ellen, amelyek „egyeseknek" a revizionizmus, a kapitalizmus visszaállítására való törekvés szándékát tulajdonítva viaskodnak olyan téves nézetekkel, amelyeket – a szerző szerint – a magyar közgazdászok nem osztanak. „Lehet, hogy vannak Magyarországon »egyesek«, akik valóban a szóban forgó cikkekben megbélyegzett . . . véleményeket vallják. De mégis különös, hogy például én . . . eddig kivétel nélkül csak »kettesekkel« találkoztam."[100]

Háy László, a lap szerkesztője, válaszában konkrét példákat sorol fel annak bizonyítására, hogy „a revizionista nézetek . . . igenis jelentkeztek". Ezek közé sorol minden olyan nézetet, amely a bajok okát nem gazdaságpolitikai hibákban látta, s a tervezés és irányítás adott rendszerét rossznak minősítette. „Ez azt jelenti, hogy amikor az új mechanizmus . . . kibontakozik, ak-

[99] *Friss István:* A technikai haladás társadalmi-gazdasági következményei. Közgazdasági Szemle, 1956. november-december. 1350., 1353. o.

[100] *Varga István:* Az „egyesek" és a „kettesek". Gazdasági Figyelő, 1957. június 6.

kor az adminisztratív eszközöknek . . . a címzett tervutasításoknak el kell tűnniük."[101]

A vita a napisajtó hasábjaira is átterjedt. 1957 augusztusában Bácskai Tamás a Népszabadságban ismétli meg újra: „. . . súlyos hiba volt, hogy az új gazdaságpolitikánkhoz nem kerestük meg idejében a megfelelő tervezési és irányítási módszereket, hanem – utal vissza az 1953 és 1956 közötti évekre – a régi, más irányú módszerek toldozgatásával veszedelmesen felemás helyzetet teremtettünk." Péter György reformkoncepciójáról pedig megállapítja, hogy annak lényege nem az, hogy „a terv legyen az értéktörvény spontán mechanizmusának függvénye, hanem hogy az értéktörvényt is állítsuk a terv szolgálatába . . . az úgynevezett gazdasági mechanizmus, a tervezési és irányítási módszerek . . . gyökeres tökéletesítésre szorulnak. Ez a gyökeres változás azonban . . . nem jelent revizionizmust."[102]

Három héttel később azonban ugyanezen lap hasábjain Varga Edit Tervgazdálkodásunk megjavítása vagy revíziója című, egész oldalas cikkében homlokegyenest ellenkező álláspontot képviselt.[103]

Hogy melyik nézet kerekedett felül, arról a Népszabadság olvasóinak 1957 októbere után már végképp nem lehetett kételye. Friss Istvánnak az MSZMP Politikai Akadémiáján Népgazdaságunk vezetésének néhány gyakorlati és elméleti kérdéséről című előadása egyértelműen megfogalmazta a részleges, mérsékelt korrekciós politika céljait, ugyanakkor pedig részletesen tárgyalta a magyar közgazdaság-tudományban jelentkező revizionista tendenciákat. Ezen belül hosszan foglalkozott Péter

[101] *Háy László:* Vagy alusznak, vagy nem hallják . . . Válasz *Varga Istvánnak.* Gazdasági Figyelő, 1957. június 6.

[102] *Bácskai Tamás:* Az értéktörvény jobb felhasználása még nem revizionizmus. Népszabadság, 1957. augusztus 14.

[103] Népszabadság, 1957. szeptember 8.

György álláspontjával. „Nézetei valóban igen közel jutnak a revizionizmushoz – összegzi –, . . . annak ellenére, hogy ő nem revizionista, ez a tendencia magában foglalja – nála vagy másnál – a revizionizmus kitermelésének veszélyét." Kornai János mechanizmusfelfogását – azt, hogy gazdasági mechanizmus alatt a gazdasági vezetés módszereinek összességét, egész gépezetét érti, s annak megváltoztatását tartja szükségesnek – viszont úgy lehet érteni – szögezi le –, hogy Kornai elveti egész szocialista típusú gazdasági rendszerünket. Más alternatíva hiányában, feltehetően a kapitalizmussal szeretné felcserélni." Az árnyaltabb értékelés igényével mégis leszögezi Friss István, hogy mivel a közgazdasági munkák zöme helyesli a tervgazdaságot, és valóban hasznos javaslatokkal is szolgál annak megjavítására, ellentmondásos jellegük folytán helyesebbnek tartja a revizionizmus helyett csak „revizionista tendenciáról" beszélni, s javasolja, hogy „csínján bánjunk a revizionista jelző osztogatásával", annál is inkább, mert a vitákban „egyeseket minden alap nélkül vádoltak" ezzel.[104]

A nyilvános vita záróakkordját a közgazdasági szakértőbizottság, illetve az ennek alapján Varga István által a Közgazdasági Szemlében közzétett reformkoncepció heves elutasítása jelentette. Varga Edit különösen kategorikusan fogalmaz, amikor már bevezetőben kijelenti: „Varga István cikke, amely számos helyes részletmegállapítást tartalmaz, lényegében, összhatásában mégis helytelen . . . Varga István állítása szerint a tervgazdálkodás . . . megszilárdítását kívánja előmozdítani; cikkének gondolatmenete, logikája azonban az ellenkező hatást váltja ki az olvasóból . . . Gondolatmenete a tervezés megjavításának jelszavával tehát a valóságban a tervezés lehetetlenülésének zsákutcájába jut." Az aggályoskodással és kételyekkel szemben

[104] Népszabadság, 1957. október 2.

a szerző teljes biztosítékot fedez fel a gazdasági törvények helyes felismerésében. „Nincs okunk feltételezni, hogy a szocialista gazdaság törvényeit . . . ne ismerjük majd meg pontosabban, és terveinkben ne tudjuk a jelenleginél nagyobb mértékben megközelíteni." Másrészt a terv a proletárdiktatúra rendszerébe illeszkedik. „A terv fő eszköz a proletárdiktatúra gazdaságpolitikájának végrehajtásában . . . Ha a tervek reálisak, megfelelnek a gazdasági fejlődés törvényeinek, megvalósításuk elsősorban a szocialista állam szerveinek tevékenységén múlik. Lehetséges-e a proletárdiktatúra gazdasági programjának végrehajtása utasítások nélkül? Nyilvánvalóan teljesen lehetetlen." S ha Varga István vitatott tanulmányában még Sztálinhoz is fordult érvekért saját álláspontja igazolására, idézve Sztálin azon megjegyzését, hogy „nem szabad megfeledkezni arról, hogy a tervgazdálkodásunk által befolyásolható elemeken kívül népgazdaságunknak vannak olyan elemei is, amelyek a tervgazdaságnak egyelőre nem vethetők alá", akkor Varga Edit filológiai pontossággal olvassa fejére, hogy Sztálin bizony éppen az ő kritikáját támasztja alá, hiszen Varga István csak a sztálini mondat felét idézte, holott a folytatás úgy szól, hogy vannak szemben álló osztályok, „melyeket nem lehet egyszerűen azzal leküzdeni, hogy az állami tervhivatal terveket dolgoz ki", ezért „a terv által nem szabályozható kérdéseket az osztályharc eszközeivel kell megoldani".[105]

Szurdi István végül hivatalosan is megerősíti a kritikákat, amikor az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközössége által is megvitatott – a reform-előkészítő bizottság számos részletjavaslatát értékesíthetőnek, hasznosnak ítélő – írásában kimondja: „. . . itt azt kell egyértelműen megállapítani, hogy a szocialista tervgazdálkodás velejárója, alapvető jellemzője, az állami sza-

[105] *Varga Edit:* A tervezés módszereinek megjavítása. Közgazdasági Szemle, 1958. július. 696., 697. és 700. o.

bályozás fő módszere az állami tulajdonban levő vállalatok utasítása."[106]

A reform alapkérdéseiben a gazdaságpolitika irányításának fontos személyei mondták ki a vitát lezáró „végső" szót és a politikai-ideológiai elmarasztalást.[107] A nyilvános viták ezzel átmenetileg lezárultak, ám hangsúlyozom: csak átmenetileg zárultak

[106] *Szurdi István:* Néhány észrevétel a közgazdasági szakértőbizottság elgondolásaihoz, javaslataihoz. Közgazdasági Szemle, 1958. július. 694. o.

[107] A három legutóbb idézett szerző közül *Friss István* és *Szurdi István* a Központi Bizottság osztályvezetői, *Varga Edit* pedig helyettes osztályvezetője volt. *Friss István* közel két évtizeddel később visszatekintve erre az időszakra, megállapította: „Az 1968. évi gazdasági reform bevezetése után akadtak, akik úgy vélekedtek: milyen jó lett volna ezt már 1957-ben bevezetni, de akkor az új mechanizmus szószólóiba belefojtották a szót. A tények . . . ezt az állítást legalábbis erős túlzásnak mutatják. Tényegesen *a reformot 1957-ben senki hozzáértő nem tartotta bevezethetőnek,* azokat viszont, akik a változás mellett kardoskodtak, egyes vitázó ellenfelek ugyan revizionizmussal vádolták, de sem a párt, sem a kormány részéről nem bélyegezték meg, nem is ítélték el." Az előzőekben bemutatott hivatalos állásfoglalások azonban megkérdőjelezik e visszaemlékezés és megállapítás realitását. [*Friss István:* Gazdaságpolitikai tanulságok. Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai (1957–1960) Kossuth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 332. o.]

Ebben az összefüggésben szeretném hangsúlyozni, hogy a korszak gazdaságpolitikai útkereséseit átfogóan, tudományos igénnyel úgyszólván egyedül az a Friss István irányításával dolgozó kutatócsoport vette bonckés alá, amelynek eredményeit éppen az előbb idézett tanulmánykötetben tette közzé. E kötet tanulmányainak szerzői – *Hegedűs Miklós, Ungvárszki Miklósné, Rédei Aranka, Barta Judit, Esze Zsuzsa, Gyenis János* és maga *Friss István* – úttörő munkát vállaltak, betekintettek elsődleges forrásanyagokba, dokumentumokba is. Tanulmányaik megállapításával sok részletben, gondolatvezetésük vonalával több kérdésben egyetértek. Számos ponton azonban másként látom és értékelem a folyamatokat, s ez részben abból is adódik, hogy munkámban egyrészt jóval bőségesebb forrásanyagot dolgoztam fel, másrészt nem szakítottam meg a vizsgálatot az 1960. évvel, hanem az egységet képező egész évtizedet felöleltem. Munkámat – műfajából adódóan is – nem szeretném azonban az egyetértések, kiegészítések és viták terhével nehezíteni.

le. Miközben a viták folytak, a magyar gazdaság helyzete az 1956–57 fordulója körüli súlyos egyensúlyzavarok, inflációs veszély és foglalkoztatási gondok után meglepő gyorsasággal konszolidálódott.[108]

Az őszi-kora téli hónapokban még sztrájkok bénította termelés 1957 januárjától – amikor az egy napra jutó termelés az előző év hasonló időszakához képest 72 százalékot tett ki – gyorsan normalizálódik. Az egy napra jutó termelés februárban már több mint 17, márciusban közel 28, májusra pedig 35 százalékkal haladja meg a januári szintet, és ezzel 4 százalékra közelíti meg az 1956 májusi termelés értékét. A Népszabadság Az első negyedév és néhány tanulság címmel már arról ad számot, hogy a mimisztériumi ipar egészében az egy évvel előbbi szint 80 százalékát érte el.[109] A legkritikusabb területen, a szénbányászatban különösen látványos volt a fordulat. Decemberben naponta átlagosan 14 700 tonnát, áprilisban már 67 312 tonnát termeltek.[110] A széntermelés 1957 májusában elérte az 1955. évi azonos havi termelési szintet. A villamosenergia- és acéltermelés megközelítette, a pamutszövet- és cipőgyártás meg is haladta az 1956 előtti

[108] A konszolidációs folyamat felgyorsulására utal, hogy *Friss István* 1957. január 10-én még arról ad számot, hogy „a Kohó- és Gépipari Minisztérium üzemeiben számottevő termelés nem folyik", hogy „a téglaipar jelenleg szenet nem kap", és „minden cementgyárban áll a klinker- és mészégetés . . . az üvegiparban hét gyár áll . . .", ám már 1957 februárjában megállapíthatta: „A jelenlegi számítások szerint az ország gazdasági helyzete 1957-ben kedvezőbbnek ígérkezik, mint ahogyan azt akár december közepén, akár csak január közepén meg lehetett ítélni." Az 1957. évi népgazdasági terv. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957. 1957. február 5.

[109] Népszabadság, 1957. április 14.

[110] A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1046/1957. (IV. 28.) számú határozata a szénbányászatról. Magyar Közlöny, 1957. április 28. A termelés konszolidációja nyomán az 1956. decemberében létrehozott szénkormánybiztosi intézményt – melyet *Fehér Lajos* és *Papp Károly* irányítottak – 1957. május 1-jével megszüntették.

szintet. Az 1956 októbere és decembere között 14,5-ről 8,7 milliárd forint értékre csökkent belkereskedelmi árukészletek ismét növekedni kezdtek, és elérték a 12,5 milliárdos értéket.[111] A nemzetközi fizetési kötelezettségeket, az exportot jóval meghaladó behozatalt és a költségvetés hiányát a szocialista országok részéről rendelkezésre bocsátott közel 300 millió dollár értékű áru- és devizahitelből lehetett finanszírozni.[112]

Ez a folyamat együtt járt a politikai stabilizáció egyidejű, különös gyorsaságú folyamataival (s részben éppen belőlük táplálkozott). 1957 áprilisában, majd május 1-jén már a szó legszorosabb értelmében hatalmas tömegek sorakoztak fel a kormányzat mögött.

Amint a súlyos összeomlás sokkhatása szükségszerűen erősítette a radikális reformok irányzatát, úgy e sokkhatás feloldódása, a különlegesen gyors gazdasági-politikai konszolidáció vitathatatlanul megerősítette azokat a nézeteket és erőket, amelyek – a korábbi tervezési-irányítási mechanizmus alapvető vonásainak fenntartásával – a részleges-fokozatos korrekciók politikáját és az átfogó reform elvetését képviselték.

Ebben a lényegesen megváltozott közegben került sor a döntésre. Vajon a már sok területen amúgy is megkezdett részleges módosításokkal tegyék-e működőképesebbé a tervezési-irányítási rendszer korábbi formáját, avagy az adott viszonyokat erőteljesen megbolygató, elkerülhetetlenül átállási zavarokat is előidézhető átfogó gazdasági reformot valósítanak-e meg? A döntést nyilvánvalóan számos gyakorlati, politikai, ideológiai megfontolás is befolyásolta. Feltehetően nagy szerepet játszott ezek között az eredményes konszolidációs folyamat minél ked-

[111] Az ország gazdasági helyzetének főbb vonásai. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957. 1957. június 15.

[112] Jelentés a januári gazdasági helyzetről. *Friss István:* 1957. február 19. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

vezőbb, békésebb, megrázkódtatásmentesebb közegének fenntartására irányuló törekvés. Ugyanakkor a sajátos történelmi feltételek között – a harmincas évek szovjet gazdaságában – kialakult tervezési-irányítási rendszer alapvonásait a dogmatizmus évtizedei után még mindig azonosították a marxi-lenini elmélettel, a szocializmus törvényeivel. A politikai vezetés szintjén különböző álláspontok és törekvések ütköztek, s éppen 1957 nyarán, az MSZMP júniusi országos pártértekezletén lépett fel nagy erővel a régi dogmatikus szárny, hogy „helyreigazítsa" az új pártvezetés addig követett politikáját. A legfőbb kérdés ebben a helyzetben e támadás visszaverése és az új politikai vonal megvédése volt. Ez nemcsak nyílt ellentámadást,[113] hanem bizonyos területeken taktikai kompromisszumokat is megkövetelt.

[113] *Kádár János* a hozzászólásokra adott válaszában leszögezte: „Amikor *Révai* elvtárs az emelvényre lépett – képletesen szólva –, kezében tartotta a párt zászlaját . . . később azonban a bukott vezetőség összetört zászlaját lengette meg a teremben . . . rágalmaknak a megismétlésével, akaratlanul a bukott vezetőség jelszavait hangoztatta . . . . *Bakó* elvtársnő szerintem nagyon helyesen jegyezte meg, hogy nem lehet a decemberi határozattal játszani. Egyesek szerint ez a határozat nem egészen jó, a februári már jobb, a későbbi még jobb . . . . *Révai* elvtárs bírálta a decemberi határozatot . . . Ha vannak is hibák a decemberi határozatban, a Központi Bizottság értékelése fő vonalaiban helyesnek bizonyult, s ma nem dolgozhat senki hasznosan a párt javára, aki e határozat lényeges pontjait teljes egészében nem teszi magáévá." (A Magyar Szocialista Munkáspárt Országos Értekezletének jegyzőkönyve. 1957. június 27–29. 215., 220. o.)

*Aczél György, Révai Józsefe*l élesen vitázva, így fogalmazott: „. . . ma már sokan vannak olyanok, akik november-decemberben meghúzódtak, s most szigorúan bírálnak olyan elvtársakat, akik éppen ebben a legnehezebb időszakban álltak ki a párt mellett, de akik egyik vagy másik kérdésben nem láttak tisztán, vagy helytelenül fogalmazták meg mondanivalójukat. Abban az időben nehéz körülmények között dolgoztunk . . ." „Révai elvtárs azt is mondotta, hogy »a körülmények nem mentenek senkit . . .« én nem hiszem, hogy pártunk vezetőségének bármilyen fokon is mentségekre volna szüksége . . . *Révai* elvtársnak elvileg nincs igaza . . . Mi marxisták vagyunk, akik . . . valljuk, hogy bármely jelenség értelmetlenné válhat, ha a környező viszonyokból kikapcsolva, azoktól elszakítva vizsgáljuk . . ." (Uo. 172. o.)

Mindezekhez a tényezőkhöz pedig hozzájárult, hogy az új politikai vezetés még nem rendelkezhetett megfelelő gazdasági tapasztalatokkal, s a politikai vezetés szintjén a gazdaság működési zavarai a közvetlen hibaforrásnak tekintett okok kiküszöbölésével megszüntethetőnek tűntek. Inkább egyes kérdések megoldásában gondolkodtak, azokhoz igyekeztek haladéktalanul hozzányúlni, jó ideig kevésbé érzékelve a jelenségek közötti összefüggések cselekvést meghatározó szerepét. A szakértők egyes csoportjai már felismerték a működési zavarok egységes rendszerszemléletű kezelését, ám ez ekkor még nem emelkedett a politikai felismerés, vagyis a kormányzati politika szintjére. Hogy ez így alakult, abban talán valamelyest közrejátszott az értelmiség jelentős és éppen a szocialista reformpolitikának elkötelezett csoportjaiban jelentkezett politikai, valamint ezzel kapcsolatosan morális válság és az ebből fakadt félrehúzódás, a kormányzati tevékenységtől való távol maradás törekvése is. Szemükben ekkor a gazdaság kérdései úgyszólván jelentőségüket veszítették a politikával szemben, s ez a reform belső táborát is gyengítette.

A belső folyamatok ugyanakkor felerősödtek, s részben nyilván ösztönzéseket is kaptak a nemzetközi kommunista mozgalomban 1957-ben végbement átalakulások nyomán. A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa és a sokféle virág szabad virágzását meghirdető kínai pártprogram után 1957-ben a konzervatív ellenhatások erősödtek fel. Kínában úgyszólván azonnal éles, „balos", dogmatikus fordulatra került sor, s a Közép- és Kelet-Európát megrettentő magyar és lengyel válságok, a szocializmus elleni nyílt támadások következtében az 1957 őszén Moszkvában összeülő kommunista és munkáspártok többsége a belső bomlással fenyegető revizionizmusban jelölte meg a fő veszélyt. Az értekezleten elfogadott nyilatkozat – leszögezve, hogy „a dogmatizmus és a szektásság . . . egyik vagy másik párt fejlődésének egyes szakaszaiban a fő veszélyt képez-

heti" – hangsúlyozta, hogy „a dogmatizmus elítélése mellett a kommunista pártok úgy vélik, hogy a jelenlegi viszonyok között a fő veszély a revizionizmus . . ." Jugoszláviával ismét kiélező-dött az ellentét, s a jugoszláv pártvezetés elveit, közöttük a munkás-önigazgatás rendszerét és az átalakított gazdasági modellt élesen bírálták, bennük a revizionizmus megtestesülését fedezték fel és ezt ítélték el. A meghirdetett és követett „kétfrontos harc" folytatása mellett „az MSZMP – hangsúlyozta Münnich Ferenc Moszkvából visszaérkezve, a magyar párt tapasztalataira hivatkozva a Társadalmi Szemlében írott cikkében – a revizionizmust tekintette és tekinti ma is fő veszélynek . . ."[114]

E konzervatív fordulat, úgy tűnik, végül is hosszabb időre eltorlaszolta a gazdasági reformpolitika útját. Nemcsak 1957-ben nem kerülhetett sor átfogó, gyökeres reformra – ez magától értetődött, hiszen ez az év legfeljebb az előkészítés éve lehetett volna –, de a következő évekre sem tűzték ki azt.

Ezt már jelezte az 1957. júniusi országos pártértekezletnek a párt gazdaságpolitikájával kapcsolatban kialakított állásfoglalása. Míg a határozat ugyanis nagy meggyőző erővel és következetesen áll ki a „kétfrontos" harc mellett, addig a hevesen dúló viták közepette „A gazdasági vezetés rendszerével kapcsolatban a pártértekezlet leszögezi, hogy az állam központi irányító szerepének döntő jelentőséget tulajdonít . . . visszautasítja azokat a helytelen nézeteket, amelyek tagadják az állami központi irányítás és ellenőrzés szükségességét. Ha ezek a nézetek érvényesülnének . . . az anarchiához, a kapitalista elemek erősödéséhez, a szocialista gazdaság és a nép súlyos megkárosításához vezetne. A párt figyelembe veszi azt is, hogy a gazdasági irányításban a központosítás az elmúlt években a szükségesnél nagyobb mér-

[114] *Münnich Ferenc:* Az MSZMP tapasztalatai a revizionizmus elleni harcban. Társadalmi Szemle, 1958. 11. sz. 28., 29., 31. o.

tékű volt . . . A túlzott központosításhoz vezető intézkedések egy részét már megszüntették, és dolgoznak a legjobban megfelelő gazdasági vezetés kialakításán . . ."[115]

Ez azonban már nem a kormány Gazdasági Bizottsága által kiküldött közgazdasági szakértőbizottság javaslatai, nem a gyökeres reform koncepciója jegyében történt. Rövidesen arról adtak számot, hogy a kormány – a Gazdasági Bizottság – által kezdeményezett reformmunkák abbamaradtak. Az MSZMP Politikai Akadémiáján elmondott, már idézett beszédében Friss István meglehetősen egyoldalúan tájékoztatta a széles nyilvánosságot erről a tényről: „Hozzátartozik a párt és a kormány gazdaságpolitikájához . . . a gyakorlati és tudományos élet szakértőinek bevonása a kormányhatározatokat megelőző tanácskozásokba. A legjelentősebb e téren tizenegy szakértőbizottság munkája volt . . . Összesen e bizottságokban több mint 200 szakember dolgozott, és igen sok hasznos, jó gondolatot vetettek fel. *A javaslatok jellegéből következett, hogy nagy részük még nem volt közvetlenül megvalósítható*, de a kormány . . . több szempontot felhasznált gazdasági intézkedései kidolgozásában."[116]

A Gazdasági Bizottság 1957. évi tevékenységéről számot adó belső jelentés egyértelműbben fogalmaz: „Ismert a gazdasági vezetés és irányítás rendszerének továbbfejlesztését szolgáló intézkedések kidolgozásának félbemaradottsága. A kormány még 1957 januárjában utasította a Gazdasági Bizottságot, hogy fogjon hozzá – az inflációs veszély elhárítására vonatkozó javaslatokkal egyidőben – a gazdaságirányítás rendszerének felülvizsgálatához, és dolgozza ki a rendszer továbbfejlesztéséhez szükséges javaslatokat. Bár a javaslatok kidolgozását célzó széles

[115] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. 75. o.

[116] *Friss István:* Népgazdaságunk vezetésének néhány gyakorlati és elméleti kérdéséről. Népszabadság, 1957. október 2. (Saját kiemelésem.)

körű munka – mintegy 200 gazdasági szakember bevonásával – megindult, *az elkészült javaslatok megvitatására nem került sor*, a konkrét intézkedési feladatok terve nem készült el. S néhány kisebb intézkedésen túlmenően változás nem következett be . . ."[117]

A közgazdasági szakértőbizottságok reformtervezetének sorsáról még pontosabb képet fest az alábbi értékelés: „A bizottságok közel egy éve fejezték be a munkájukat, s készítették el összefoglaló javaslataikat. *Azóta jelentősen megváltozott népgazdaságunk helyzete*, sok mindent világosabban látunk . . . A javaslatok egy részét a kormány gazdasági intézkedéseiben felhasználta . . ."[118] Az elemzés a továbbiakban felsorolja a szakértőbizottságok felhasznált javaslatait. A részleges korrekciós lépések között említi a rekonstrukciók előtérbe helyezését az új beruházásokkal szemben, a vasút korszerűsítésére vonatkozó nézetek elfogadását és a nyereségrészesedési rendszer bevezetését. Egyes javaslatokat – mint például a bérarányok átalakítását – később megvalósíthatónak ítéli meg. Ezt követően azonban leszögezi: „A Közgazdasági Bizottság összefoglaló javaslata a felsorolt helyes javaslatok mellett helytelen elképzeléseket is tartalmaz, amelyek nem felelnek meg a marxizmus-leninizmus követelményeinek, eltérnek pártunk és kormányunk célkitűzéseitől . . . a bizottság tagjai határozottan és élesen elhatárolták magukat a múlt dogmatikus felfogásától és a szektás gyakorlattól, de ezt korántsem tették meg teljesen a revizionista, jobboldali felfogás és gyakorlat felé . . ." Ennek bizonyítékát látták abban is, hogy a bizottság szerint „. . . a közvetlen utasítások jelentős része feleslegessé válik . . . a tervfeladatok vállala-

[117] Beszámoló a Gazdasági Bizottság 1957. évi munkájáról. (Tervezet.) A Gazdasági Bizottság Titkársága. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1958. 1958. február 4.

[118] Megjegyzések a Közgazdasági Bizottság javaslataihoz. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1958. (Saját kiemelésem.)

tok szerinti felbontására csak kivételesen kerül sor". „A vállalati önállóság fokozása irányában 1957-ben mi is jelentős lépéseket tettünk. Ezek többsége bevált, de egyes területeken, mint pl. az anyaggazdálkodás és a beruházások területén túlzásokba is estünk . . . helyes, ha bizonyos, a vállalatok önállóságára bízott gazdasági tényezőket ismét a központi irányítás hatáskörébe vonunk."

Végül is az 1956–57 fordulója körüli útkeresés során a részleges, fokozatos korrekciók koncepciója kerekedett felül, amelyben az átfogó reformjavaslatok egyes elemeit is figyelembe vették. E koncepció megvalósítása érdekében, a gyakorlat azonnali szükségleteihez igazodva, 1956 végétől az utasításos tervezés rendszerének fenntartása mellett a részleges korrekciók egész sorát vezették be. Az Országos Tervhivatal egyik 1959 tavaszi beszámolója a következőkben foglalja össze ezeket a módosításokat: „Az ellenforradalmat megelőző években már számos lépés történt a tervezés egyszerűsítése érdekében, amelyeket az 1957. évi tervjóváhagyás során még újabb intézkedések egészítettek ki. Az 1957. évi intézkedések alapvető célja az volt, hogy a tervgazdálkodás eredményességét a minisztériumok és vállalatok önállóságának növelése útján fokozzuk. Ezek az intézkedések a kötelező tervmutatók további csökkentésével jártak együtt."[119]

Az 1957-től kialakult tervezési-irányítási rendszer kétségkívül mutatott eltéréseket a korábban érvényes gazdasági rendszerhez képest. Mindenekelőtt a kormány által megszabott tervmutatók száma csökkent. Mégis érdemes felsorolni a változatlanul maradt kötelező előírások körét, hiszen az nem kevesebbre terjedt ki, mint: a teljes termelés értékére; a legfontosabb cikkek terme-

[119] A gazdasági irányítótevékenység alakulása 1957 óta, elsősorban ipari vonatkozásban. Országos Tervhivatal. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1959. 1959. április 17.

lésének negyedévi bontásban megszabott mennyiségére (az 1954. évi tervelőírásokhoz képest azonban a tételek számát tekintve csak a termékek 17 százalékát ölelték fel); a belkereskedelemnek kötelező szállítások mennyiségére (értékben és negyedévi bontásban előírva, de az 1954. évi tervutasításokhoz képest, ugyancsak a tervmutatók tételszáma alapján, csak a termékek 25–50 százalékára kiterjedően); a külkereskedelemnek kötelező szállítások mennyiségére és értékére ugyancsak negyedévi bontásban (de ez esetben is a korábbi cikklista 25–50 százalékának erejéig); a legfőbb nyersanyagok ellátási tervére (a korábbi cikklista egyharmadát ölelve fel); az összes béralapra; a száz forint termelési értékre jutó költségekre; a beruházási keretekre (mégpedig anyagi-műszaki bontásban és az egyes beruházások külön, tételes jóváhagyási rendszerével); a vállalati felújítások építési hányadára; a munkások átlagbérére (évi meghatározásban), továbbá az alkalmazottak prémiumkeretére.

Az Országos Tervhivatal beszámolója ezt követően leszögezi, hogy „a minisztertanács által jóváhagyott mutatók körének kialakításában . . . érvényesült az a törekvés, hogy az irányítás csak a legdöntőbb, a szakmai sajátosságoknak leginkább megfelelő néhány tervmutatón keresztül történjék". Ez a megállapítás messzemenően túlzott, hiszen a felsorolt tervutasítások a vállalati működést teljes egészében meghatározták, és a központi hatóságok döntésétől tették függővé. Ez alól leginkább csak a termékfélék kötelező gyártási előírásainak részbeni megszüntetése jelent kivételt és változást. A „legfontosabb cikkek" kötelező termelési előírásai sem csökkentek azonban olyan mértékben, mint az 1954. évi előírás-mennyiséggel való fenti szembeállítás mutatja. Az előírástételek 17–50 százalékra csökkenése ugyanis részben a terv előírás-tételeinek összevonásából eredt. Az alsóbb fokú irányító szervek a kiemelt és központi előírások körét valamelyest még tovább is szélesíthették stb., „. . . A jóváhagyott mutatók mellett azonban számítási anyagként, irányszám-

ként közölni szokták a tervezés többi mutatóit is."[120] Az utasításos tervezés rendszerében nem meglepő természetesen, ha e közölt „számítási anyag" a gyakorlatban kvázi tervként viselkedett.

Az egyes minisztériumok esetenként eltérő tervezési módszereket alkalmaztak, s a kötelező tervutasítások száma is különbözött. „A tervmutatók számának legradikálisabb csökkentését a Könnyűipari Minisztérium hajtotta végre."[121]

Végül is tehát a vállalatok önállósításának legfőbb eredményeként éppen a tervmutatók számának és a kiemelt termékek számának, különösen a mennyiségi előírásoknak a csökkentését és a termelési érték negyedévi bontásának elhagyását emelték ki.

E korrekciókról kialakult álláspontokat összegezve az Országos Tervhivatal előzőekben idézett összefoglalója őszintén közli a vállalatok valóságot tükröző véleményét is: „A vállalatok sem vélekednek egyöntetűen arról, hogy a mutatószámok csökkentése, a tervezés és irányítás változása jelentős mértékben növelte-e önállóságukat. Egyes vállalatok ezt határozottan kétségbe vonják azzal, hogy igaz, hogy a mutatószámok csökkentek, de a megmaradók – melyek éppen a vállalat legfontosabb tevékenységét szabják meg – éppúgy megkötik végeredményben a vállalatot, mint a régebbi sok mutató. Igaz, hogy az alsóbb fokú

[120] Uo.

[121] „A minisztériumok tehát a szakmai adottságoknak megfelelően saját hatáskörükben állapítják meg, hogy a vállalatok részére milyen kötelező tervmutatókat hagynak jóvá. Ezzel a joggal egyes minisztériumok nagyobb, mások kisebb mértékben éltek. Jelenleg a legkevesebb mutatóval a Könnyűipari Minisztérium dolgozik. A könnyűiparban négy alapvető mutatószám-rendszert hagynak jóvá, mégpedig 1. az áruértékesítést . . . 2. az anyagellátást, 3. az átlagbért, 4. a beruházási és felújítási kereteket." *Antos* István: Gazdaságpolitika és gazdaságirányítás az ellenforradalom után. Társadalmi Szemle, 1959. 10. sz. 12. o.

irányító szervek és vállalatok kevesebb kötelező mutatót kapnak, de a gyakorlat szerint irányszámként vagy számítási anyagként megkapják a minisztertanácsi mutatókat vagy más részletmutatókat is, s így a helyzet szerintük a múlttal szemben semmit sem változott . . . a vállalatok az önállóság hiányát látják abban, hogy kevés, majdnem semmi eszköz nem áll rendelkezésükre, hogy legfontosabbnak ítélt fejlesztési feladataikat a maguk erejéből meggyorsítsák."

Enyhült továbbá a munkaerő-gazdálkodás centralizáltsága is, hiszen a kötelező létszámelőírásokat megszüntették (igaz, a béralapon és az átlagbéren keresztül ezt is szabályozták).

Hasonlóan a korábbi tervezési-irányítási rendszer túlzottan merev és bürokratikusan centralizált rendszerének enyhítését célozta, hogy számos területen, különösen a könnyűiparban megszüntették a gyártmányok központi előírását. „A tényleges termelés – összegezte az Országos Tervhivatal – az igények alapján az ipar és kereskedelem folyamatos tárgyalásai szerint történik."[122]

Az anyaggazdálkodás mindenre kiterjedő, mérlegrendszerű előírásait is szűkebb körre korlátozták.[123] A vállalatokat a korábbinál jobban bevonták a tervek készítésébe is.[124] Ez utóbbi lépést azonban legfeljebb az addig is létező „tervalku" valamelyes intézményes legalizálásaként foghatjuk fel.

[122] Az OT. 1959. április 17-i beszámolója. A gyártmányok tervelőírásának helyét „az ipar és kereskedelem közötti specifikációs megállapodás váltotta fel", „iparigazgatóságonként rendezett árubemutatók s azok alapján kötött szállítási szerződések vették át", P. I. Archívuma, 288. f. 23/1959.

[123] Míg 1954-ben 1271 és 1956-ban is 567 termékre készítettek országos anyagmérleget, 1957-től a gazdálkodás alá vont kiemelt élelmiszerek és fogyasztási cikkek nélkül „mintegy 290 termékre vonatkozóan készülnek anyagmérlegek".

[124] Egyes minisztériumok, például a Kohó- és Gépipari Minisztérium a vállalatokkal készítteti el a terveket, más minisztériumok a vállalati javaslatok felhasználásával együttesen terveznek.

A külkereskedelemben kísérletként bevezetett közvetlen exportjog az ipari termelő és a külkereskedelmi tevékenység szervesebb összeolvasztásával igyekezett a termelővállalatok értékesítési érdekeltségét megteremteni, s magát a külkereskedelmi tevékenység ösztönzését is átalakították, és a korábbi tervutasítások teljesítése helyett az árkiegyenlítés nagyságához kötötték.[125]

Részleges változtatásokat vezettek be a beruházási rendszerben is,[126] ami azonban nem változtatta meg érdemben a beruházási tevékenység mechanizmusát, hiszen „. . . a beruházási célt szolgáló eszközök továbbra is szinte kizárólag ingyenesen állnak a vállalatok rendelkezésére". A vállalatok tehát változatlanul „. . . minél nagyobb beruházási igény elfogadtatására törekszenek".

Ésszerűsödött az ösztönzési-érdekeltségi rendszer is, hiszen a korábbi egyoldalú mennyiségi tervteljesítési és túlteljesítési ösztönzés (ami az ún. teljes termelési terv végrehajtásához kapcsolódott) megszűnt. Ennek a korrekciós lépésnek feltehetően nagyobb volt az elvi jelentősége, mint a gyakorlati hatása. Feltétlenül csapást mért ugyanis a komplex utasításrendszer ideológiájára, mivel hivatalosan elismerte: nemcsak a tervmutató lehet

[125] Az árucsoportonkénti – meghatározott árkiegyenlítési kulcsokkal – kedvezőbb árkiegyenlítésből a vállalat részesedést kapott. Ugyanakkor azonban – mint a Tervhivatal megállapította – a termelővállalatok és a külkereskedelmi tevékenység összekapcsolása nem volt következetes, hiszen „. . . ezeknél a vállalatoknál is mindeddig külön anyagi érdekeltségrendszere van az ipari tevékenységnek és külön a külkereskedelmi tevékenységnek".

[126] A vállalatok az elért nyereségből, igaz, szerény mértékben, a többletnyereség 10 százalékáig terjedően részesedhettek, s hozhattak létre belőle fejlesztési alapot. Ugyanakkor növelte a vállalatok önálló lehetőségét, hogy a felújítási pénzforrások terhére is lehetett bizonyos, nem építési jellegű beruházási tevékenységet folytatni.

a vállalati gazdálkodás és érdekeltség mércéje. A prémiumkeret egy része felett a vállalat rendelkezett, s a prémiumkeret önmagában is jelentősen – az összkereset korábbi 50 százalékot is elérő arányáról 25 százalékra csökkent. A vállalati tevékenység eredményességét előtérbe állító nyereségrészesedési rendszer bevezetése, bár ez is a tervutasításos irányításba épült, a mennyiségi ösztönzés helyett éppen a minőségi igényeket kívánta előtérbe állítani. Ugyanakkor az adott gazdasági közegben (beleértve az árrendszer és a vállalati gazdálkodás lehetőségeit) – joggal állapíthatta meg a Tervhivatal elemzése – „. . . a nyereségrészesedési rendszer nem az, mint amit a neve takar, jelenlegi formájában nyugodtan lehetne kollektív prémiumnak, illetve évenként egyszer kiszámított igazgatói alapnak is mondani".

Mindezek a változások valamelyest kétségtelenül rugalmasabbá tették a tervezési-irányítási rendszert, s annak több korábbi, kirívó ellentmondását is igyekeztek feloldani. A tervezési-irányítási mechanizmus azonban 1956–57-ben végül is csak a mezőgazdaságban alakult át jelentősebben, és szolgálta eredményesen az agrárpolitikai célokat, míg az iparban és a gazdaság más területein a végrehajtott változások ellenére alapjában a folytonosság érvényesült.

A tervezési-irányítási mechanizmus részleges, fokozatos átalakításával 1956–57 fordulójától a magyar gazdaság rálépett az utasításos irányítási rendszer korrekciójának, a változtatásoknak az útjára. A jelentéktelen eredményeknél sokkal fontosabb volt az ennek nyomán bekövetkezett szemléletváltozás és az újabb tapasztalatok felhalmozása.

A következő néhány év egyszerre volt a mérsékelt korrekciós vonal folytatásának és a jelentkező konfliktusok – újabb részleges átalakítások útján történő – kiküszöbölési törekvésének a színtere. A korrekciók, bármennyire is részlegesek voltak, a gazdasági folyamatok kísérőjelenségévé, természetessé váltak, s ezzel hozzájárultak a szocializmus gazdasági rendszeréről vallott

megrögzött ideologikus felfogás eróziójához, az átalakításoknak a revizionizmussal, a reformnak a reformizmussal való korábbi azonosítása fokozatos „feltöredezéséhez".

Apróbb mechanizmuskorrekciók 1958 és 1964 között

Az 1956–57 folyamán végrehajtott korrekciós lépésekkel a kormányzat nem tekintette lezártnak a tervezési-irányítási rendszer átalakítását. A korrekciós vonal folytatása részben a megkezdett, előkészített, ám az első időszakban még meg nem valósított átalakítások bevezetésének szükségességéből következett. De legalább annyira abból a szemléleti változásból is, amely már nem tekintette tabunak, változtathatatlan adottságnak a tervezési-irányítási rendszer minden elemét.

Ugyanakkor nem kerülheti el a figyelmünket, hogy a radikális reform elvetése egyben a legkülönbözőbb, jellegében és irányában korántsem egységes, hanem legtöbb elemében ellentmondásos kísérletek színterévé tette az 1957 utáni éveket. A gazdaság működésének legkülönbözőbb területein jelentkező, felismert hibákat az 1957. évi korrekciós irányba illeszkedő további apróbb változtatásokkal igyekeztek orvosolni.

A korábban elhatározott további mechanizmuskorrekció 1957-től áthúzódó legfőbb újabb lépése az ármechanizmus változatlanul hagyása talaján végrehajtott árrendszer-korrekció volt.

A gazdaság működési zavarainak vizsgálata már az 1953 és 1956 közötti években is nyilvánvalóvá tette, hogy az érvényben levő árrendszernek súlyos hibái vannak. Egyrészt a fix árak rendszere nem tette lehetővé, hogy az 1950. évi termelési feltételekre alapozott ipari termelői árak kövessék a munkaidő-ráfordítás egyes termelési területeken bekövetkező változásait (javulását vagy éppen romlását). Egyes termékeknek, különösen a fűtő- és nyersanyagoknak mélyen az előállítási költségek alatt

megszabott árai nemcsak a gazdasági tisztánlátást tették lehetetlenné, hanem egyenesen a nagyobb energia- és anyagfelhasználásra ösztönöztek. Mindezek nyomán az ipari termelői árak (és teherszállítási díjak) rendezésének munkája már 1956 elején megkezdődött.

Az új helyzetben természetesen már nem csupán arról volt szó, hogy a félbeszakadt árrendszer-korrekciót folytassák. 1956–57 folyamán ugyanis az árrendszer különösen fontos szerepet kapott az átfogó gazdasági reformok gondolatkörében. Hozzá kell tenni, hogy ezekben a hónapokban széles körű viták bontakoztak ki több más szocialista országban is a tervezési-irányítási és árszabályozási kérdésekről. Az 1951-es magyarországi árreform idején még a szocializmus természetes elemének tekintett árpolitikai elveket már sok oldalról bírálták, és kétségbe vonták.

A szocialista országokban ekkor általánosan érvényes, Magyarországon 1951-ben bevezetett árrendszer legfőbb jellemzője abban határozható meg, hogy a központilag megállapított, fix termelői árak – az állami vállalatok által termelt és az állami szektorban felhasznált cikkek esetében – elvileg az önköltség szintjén alakultak ki, s nem tartalmazták az önfinanszírozáshoz nélkülözhetetlen nyereséget, adó pedig nem terhelte őket. Továbbá: az önköltséget sem a valóságos költségek szintjén, hanem szűkebbre szorítva állapították meg, sőt a fontos ipari alapanyagok esetében eleve dotációs árakra törekedtek. „Az alacsony alapanyagárakat a korábbi években olyan indoklással tartották helyesnek – írta Csikós-Nagy Béla 1957-ben –, hogy az ár az állami szektor belső forgalmában csak az elszámolások technikai eszköze, és ily módon a félkész- és készáruárak »felduzzasztásának« lehet elejét venni."[127] A termelőeszközök és a fogyasztási

[127] *Csikós-Nagy Béla:* Az ipari termelői árak újjárendezése. Közgazdasági Szemle, 1957. 8–9. sz. 819. o.

cikkek egységes árszínvonalát megbontva, az állami szektorban termelt és felhasznált termékek önköltségének tehát ebben a rendszerben csak a fogyasztási cikkek árában kellett megtérülnie, vagyis akkor, amikor a termék kilép az állami szférából, és külső felhasználóhoz (a lakossághoz vagy külpiacra) kerül. A fogyasztási cikkek fogyasztói árát tehát magas forgalmi adó terhelte. A két árszféra, a termelői és a fogyasztói árak elkülönültek, mozgásuk elvált, közvetlenül nem befolyásolták egymást.

E dióhéjba foglalt helyzetleírást azért kellett megismételnem, hogy utalhassak az 1956–57 fordulóján jelentkező árpolitikai viták új megoldási javaslataira, s végül ezek együttesében mutathassam be a magyar gazdasági kormányzat által választott árkorrekciók megoldási útját.

Mindenekelőtt arra kell utalni, hogy az árviták – az eltérő irányítási-tervezési koncepcióknak megfelelően – az átalakítási megoldások rendkívül széles skáláját alakították ki. A változtatási javaslatok egyik szélső pólusán azt az álláspontot láthatjuk, amely szerint megfelelő piaci egyensúly és bőséges árukészletek esetén a hatósági árakra általában nincs szükség, a termelői és a fogyasztói áraknak együtt kell mozogniuk, nem lehetnek egymástól mesterséges elszigeteltségben, s az ármozgást alapvetően a piacnak kell befolyásolnia.

Más nézetek szerint a hatósági árak rendszerét fenn kell ugyan tartani, de az árképzés módszerének gyökeres átalakításával. Alapelvként kell érvényesíteni, hogy az újratermelési folyamathoz valóban hozzátartozó költségek kifejeződjenek az önköltségben. Sokan a hatósági árak rendszerét is a termelői és a fogyasztói árak összekapcsolásával javasolták fenntartani.

E keretek között természetesen nem lehet feladatom, hogy a kiterjedt árvitát szakmai részletekbe nyúlóan ismertessem, és az eltérő álláspontok rendkívül sok variációját is bemutassam. Igen hamar jelentkeztek ugyanis olyan nézetek, hogy „nem szabad az árrendszert *csak* mint fix árak rendszerét vagy *csak*

mint szabadon alakuló árak rendszerét szemlélnünk, hanem a kettőt kombinálni kell . . . ma minden árrendszer ténylegesen a kettő kombinációja. A probléma . . . – hangsúlyozták a vita egyes résztvevői – nem is a kombinálás szükségessége, hanem először a kétféle árrendszer alkalmazásának aránya s még inkább az, hogy a két ellentétes rendszer kombinálása milyen újabb nehézségeket és ellentmondásokat okoz. Naivság volna azt hinni . . ., hogy a kétféle árrendszer összekeverése feloldja a külön-külön meglevő ellentmondásokat, megszünteti a negatív hatásokat, és csak a pozitív hatások érvényesülnek."[128]

Születtek javaslatok, amelyek a termelővállalat piaci (vagyis minőségi, korszerűségi stb.) érdektelenségét úgy kívánták kiküszöbölni, hogy „a termelői ár megállapításakor a fogyasztói árból indulnak ki, és . . . ebből az árból levonjuk a nagykereskedelmi és a kiskereskedelmi haszonkulcsot, a . . . forgalmi adót, a megmaradó összeget pedig elfogadjuk termelői árnak."[129]

Ezen messzemenő korrekciókból függetlenül, magának a szűken értelmezett ipari termelői árképzésnek is több átalakítási javaslata látott napvilágot. Az érvényes termelői árképzési elvvel, az önköltség jellegű nettó termelői árrendszerrel szemben azt javasolták például, hogy a tiszta jövedelem iparáganként, a munkabérek arányában realizálódjon (érték típusú árrendszer). Egy másik nézetcsoport nem csupán az élőmunka-ráfordítást tekinti kiindulásnak, hanem az iparágak álló- és forgóeszközigénybevétele arányában a tiszta jövedelemnek a termelői árakban való realizálását javasolta (termelési ár típusú árrendszer). Végül egyes javaslatok – nemzetközileg a Lengyel Közgazdasági

[128] *Hoch Róbert–Rédei Aranka:* A fogyasztói árképzés fő elvei. Közgazdasági Szemle, 1957. 1. sz. 4. o.

[129] *Jávorka Edit:* Az ipari árrendszer egyes kérdései. Közgazdasági Szemle, 1957. 2. sz. 123. o. „Ebben az esetben – teszi hozzá a szerző – a termelővállalat érdekeltté válik abban, hogy minél több jobban értékesíthető cikket gyártson."

Tanács ártéziseire, a hazai vitákban (bár még a későbbiekben visszatérek rá) Liska Tibor álláspontjára utalhatok – a világpiaci ararányokhoz igazodó termelői árak bevezetését képviselték. E nézet szerint a belföldi árakat nem az adott ország és iparág társadalmilag szükséges költségei határoznák meg, hanem a nemzetközi piacok árviszonyai. Mérsékeltebb változatban ezt a rendszert csupán a fontosabb nyersanyagok, végletesebb formában az egész feldolgozóipar esetében érvényesítenék.[130]

A vitákban felmerült különböző árrendszermegoldások közül a választást természetesen elsősorban és alapjában a tervezési-irányítási mechanizmusreform radikalizmusának a mértéke határozta meg. A kötelező tervutasítások, tervlebontások rendszerének fenntartása eleve kizárta azokat az árreformtípusokat, amelyek a piac jelentősebb felhasználása, a vállalatok nagyfokú önállósága, a direkt utasítást korlátozó, kiküszöbölő állami szabályozás elsőbbsége esetén nélkülözhetetlenek lettek volna. Az utasításos gazdasági mechanizmus alapvonásait megőrző s annak mindössze „kinövéseit" korrigáló koncepció tehát az „árreform" jellegét is megszabta. A kormányzat ennek megfelelően határozta meg a célokat. A Gazdasági Bizottság 1957. július 1-jén hozott határozatot az ipari termelői árak 1958. évi általános újjárendezéséről. Ennek értelmében az ekkor, 1958. július 1-jétől bevezetni tervezett új termelői árakkal „komoly előrehaladást kell tenni az egységes, az értékhez igazodó ipari árrendszer kialakításának irányában". Ennek érdekében „az önköltségbe vissza kell helyezni az onnan korábban indokolatlanul kirekesztett költségtényezőket: a műszaki fejlesztési alapot".

[130] A Lengyel Közgazdasági Tanács ártéziseit *W. Brus* terjesztette elő. Ezt a koncepciót osztotta *M. Kalecki, Z. Augustovski* és mások. A nemzetközi és hazai árvitában jelentkező különböző termelői árrendszertípusok összefoglalását lásd: *Vincze Imre:* A jelenlegi termelői árrendezés alapelvei. Közgazdasági Szemle, 1958. 9. sz. 993–1007. o.

„Nem lehet . . . dotálni – szögezték le – az alapvető iparágak termékeit, s így meg kell szüntetni a szén, valamint a vaskohászati termékek állami ártámogatását."

Az árarányok – foglalt állást a határozat – tükrözzék a társadalmi munkaráfordítások arányait.

A kialakult korrekciós koncepcióból nyilvánvalóan következett, hogy az ipari termelői árrendszer korszerűsítése nem terjedt ki az árrendszer legfőbb vonásainak, a fix árak gyakorlatilag majdnem általános alkalmazásának, valamint a termelői és a fogyasztói árrendszer merev elkülönítésének alapkérdéseire. „A rögzített hatósági árak jelenlegi rendszerét általában fenn kell tartani" – rendelkezik a határozat.

S ugyanígy: „A termelői árak újjárendezésének munkálatait úgy kell végrehajtani – mondja ki a határozat –, hogy . . . kivételektől eltekintve, ne érintse a fogyasztói árakat. Olyan esetben, amikor az új termelői árak nem férnek bele a fogyasztói árakba – teszi hozzá –, állami dotáció előírásával kell biztosítani a fogyasztói árak fenntartását."[131]

Az új termelői árak bevezetésére végül 1959. január 1-jén került sor. Az ötvenes évek jellegzetes árrendszere kétségkívül lényegesen megváltozott. A legjelentősebb változást a hazai termelésű alapanyagok dotációs árainak megszüntetése és tényleges önköltségi szintre való emelése eredményezte. A lépés horderejére utal, hogy 1958-ban az árbevételhez viszonyított dotáció a szénbányászatban 85, a vaskohászatban 22, a gyapjúiparban 27 és a húsiparban 16 százalékot tett ki. Az alapanyagárak erős dotációja az önköltségviszonyokat az egész gazdaságban torzzá tette. Az új árak az önköltségi szint alapulvétele nyomán lényegesen emelkedtek. Az ipari szén, a nagyüzemi villamos energia és a kohókoksz ára több mint háromszorosára ugrott. A bauxit, a

[131] Az ÁGB 1957. július 1-jei határozata. Az ipari termelői árak 1958. évi általános újjárendezéséről. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

mangánérc és az ólom ára mintegy két és félszeresére, a vasérc, a fűtőolaj, a gyapjú és a fenyőfűrészfa ára kereken kétszeresére, a búza, a rozs és a cukorrépa ára pedig mintegy másfélszeresére nőtt. Ezzel együtt az importált alapanyagok és termelőeszközök árát is beillesztették az árrendszerbe, megszüntetve azt a régebbi gyakorlatot, hogy a vállalatok az importált anyagokat a beszerzési árnál jóval alacsonyabb belföldi árszinten kapták meg. Az árrendezés után az importáruk belföldi átadási árát a több évi világpiaci átlagárból kiindulva határozták meg. Mindez az anyagok és az energia pazarló felhasználására ösztönző, az egyoldalú mennyiségi növekedésre orientált addigi rendszert kívánta felváltani korszerűbb, kisebb anyagigényű termelést szolgáló árarányokkal.

A termelői árrendszer változtatásának másik legfőbb jellemzője a technikai korszerűsítést szolgálta, amennyiben lényegesen felemelte a termelőeszközök addig alkalmazott értékcsökkenési (amortizációs) kulcsát, valamint a műszaki fejlesztési és a garanciális alapot is beépítette a termelés költségei közé. Az árváltozás következetes átvezetése érdekében újból megvizsgálták – bár a folyamatok lényegéből következően nem valóságos piaci értékelésre került sor – az épületek és a gépi berendezések értékét, s azt a minisztériumi ipar egészében közel 70 százalékkal emelték.[132]

Mindezek nyomán az ipar termelői árszínvonala átlagosan 53,8 százalékkal emelkedett. Megváltozott a termelési költségek szerkezete: az anyagköltségek aránya a korábbi 68,8 százalékról az új árakban 72,4 százalékra, az amortizáció 5 százalékról 6,9 százalékra nőtt, míg a bérköltség 23,9 százalékról 18,2 százalékra csökkent. A vállalati nyereség, amelyet a tervek szerint 3

[132] Vö. *Vincze Imre:* Az új termelői árak és az értékben kifejezett népgazdasági mutatók. Közgazdasági Szemle, 1959. 7. sz.

és 8 százalék között akartak kialakítani, végül is 1959 első félévében a teljes termelés 9,3 százalékát tette ki.[133]

A termelői árrendezés, miközben a valódi költségeket figyelembe véve ésszerűsítette az árrendszert, mint láttuk, a megfogalmazott igényekhez viszonyítva eleve csak szerény, részleges célokat tűzött maga elé. Az addigi árrendszer olyan kritikus pontjait, mint a termelői és fogyasztói árak összekapcsolása, ugyanúgy nem oldotta meg, mint ahogy nem korlátozta a kötött árak úgyszólván általános érvényét sem. A fix árak rendszerének változatlan fenntartása önmagában hordta a realitások, a valódi ráfordítások figyelembevételének a múlékonyságát. Az új árrendszer a termelésszerkezeti és ráfordítási feltételek bekövetkező *változásainak* a figyelembevételére továbbra is alkalmatlan maradt. Ez előrevetítette az önköltség-arányosság gyors felbomlásának, a dotációs rendszer minden korábbi hibájának a visszatérését.

Az egyszeri árrendezés amúgy is részleges eredményeinek gyors múlandósága vezérelte az Országos Árhivatal elnökét arra, hogy a Gazdasági Bizottsághoz benyújtott előterjesztésében a fix árak viszonylag gyakoribb korrigálásának, „karbantartásának" javaslatával éljen: „Felvetődik, hogy az árak állami szabályozásának eddig követett gyakorlatában – írja Csikós-Nagy Béla –, amely szerint a termelői árakat általánosan 5–6 éves időszakonként újra rendezzük . . . bizonyos módosításokat eszközöljünk . . . mérlegelni kell, hogy . . . nem volna-e célszerű az árakat legalább kétévenként rendszeresen felülvizsgálni, és a szükséghez képest módosítani".[134]

[133] Tájékoztató a Politikai Bizottság számára a termelői árrendezés eddigi tapasztalatairól. *Friss István:* P. I. Archívuma, 288. f. 11/481.

[134] Az Országos Árhivatal előterjesztése a Gazdasági Bizottsághoz. A termelői árrendezés közgazdasági értékelése. *Csikós-Nagy Béla:* P. I. Archívuma, 288. f. 23/1959. 1959. december 1.

Egy évvel a rendkívül mérsékelt árrendezést követően tehát már újabb árrendszer-korrekciót, a fix áraknak legalábbis gyakoribb változtatását és a mindenkori értékviszonyokhoz igazítását hirdették meg.

Szervezeti korrekciók – a vállalatszerkezet átalakítása

A további korrekciós lépések más területekre is kiterjedtek. Az MSZMP Központi Bizottsága 1959. március 6-án bejelentette, hogy a soron következő pártkongresszuson „javaslatot fog tenni a kormányzati munka, a gazdasági vezetés megjavítására". Néhány héttel később Kállai Gyula miniszterelnök az MSZMP Politikai Akadémiáján tartott előadásában feladatként emelte ki: „. . . alaposan tanulmányoznunk kell a népgazdaság vezetésében kialakult módszereinket . . . a megfelelő változtatásokat az irányításban késlekedés nélkül végre kell hajtani . . .".

Az újabb módosítások meghirdetése ebben az esetben két forrásból is táplálkozott. Egyrészt és legfőképpen 1958-ban, a Szovjetunióban a gazdaságirányítás nagyarányú *szervezeti* átalakítására került sor: a korábbi ágazati-miniszteriális irányítási szervezetet (iparági minisztériumokat) a területi alapon szervezett népgazdasági tanácsokkal váltották fel. (E területi központok azonban maguk is ágazati jellegű irányítást gyakoroltak.) Csehszlovákiában ugyanakkor, fenntartva az ágazati minisztériumokat, jórészt megszüntették a középirányító iparigazgatóságokat, s e lépést összekapcsolták a vállalatok számának összevonások útján történő radikális csökkentésével. Lengyelországban az iparigazgatóságokat vállalati egyesülésekkel váltják fel.

„A magyar gazdaságszervezeti intézkedések – a többi szocialista országhoz hasonlóan – egyik velejárója lehet az irányítási

lépcsőfokok számának csökkentése"[135] – vonták le a következtetést a Közgazdasági Szemle cikkírói.

A magyar gazdaságvezetés ugyanakkor a környező szocialista országokban meginduló szervezeti átalakítások miatt nyúlt ismét vissza – s ez volt e részleges újabb korrekció másik forrása – az 1956–57 körüli reformjavaslatok egyes, félretett elemeihez. Az Országos Tervhivatal tervgazdász körében, 1957 márciusában folytatott vita során például úgyszólván általánosan elfogadták azt az elvet, hogy „az új gazdasági mechanizmusra való áttérés előfeltétele . . . a megfelelő szervezeti változás . . . olyan szervezeti egységek kialakítása, amelyek az adott termék termelésében elfoglalt súlyuk, méreteik, egységes profiljuk, szakember-ellátottságuk stb. alapján képesek az új mechanizmus kereteiben működni".[136] Az előző fejezetben már említett, minisztériumközi szakértőbizottságnak nevezett testület radikális reformjavaslataiból is érdemes ebben az összefüggésben ismét felidézni azt a gondolatot, amely a vállalati önállóság erősítéséhez szervezeti átalakítást is javasolt: „Nem szabad azonban azt hinni, hogy ez a mai vállalati keretek változatlan fenntartásával végrehajtható . . . Az új mechanizmus alkalmazása megkívánja, hogy az . . . erőltetetten szétbontott vállalatokat összevonjuk. Hasonlóképpen elképzelhető, hogy egyes kis, önmagukban önálló vállalatként célszerűen működtethető vállalatokat trösztökbe tömörítsük."[137]

E gondolatok megfogalmazásában nyilvánvalóan szerepet játszott, hogy a tervezett reform alappilléreként elképzelt vállalat

[135] *Balázsy Sándor–Varga György:* A szocialista iparirányítás szervezeti kérdéseiről. Közgazdasági Szemle, 1959. 8–9. sz. 847. o.

[136] Vita a gazdaságirányítás tökéletesítéséről az Országos Tervhivatal tervgazdász körében. 1957. március 19. Közgazdasági Szemle, 1957. 5. sz. 577. o.

[137] *Bokor–Gadó–Kürthy–Meitner–Sárosiné–Wilcsek:* Javaslat az ipar gazdasági irányításának új rendszerére. Közgazdasági Szemle, 1957. 4. sz.

valóságos önállóságát aligha lehetett volna kialakítani az ötvenes évek vállalatszervezeti keretei között. Akkor ugyanis a természetes vállalati egységet megbontva, számos esetben az egyes, korábbi üzemegységeket „önálló" vállalatokká alakították. A csepeli Weiss Manfréd Művekből például – az Acélmű, a Csőgyár, a Fémmű, a Motorkerékpárgyár stb. elkülönítésével – tizennyolc önálló vállalatot hoztak létre. Ezeket azután 1955. január 1-jétől iparági igazgatóság irányította. A mesterségesen szétdarabolt vállalatok egységének a helyreállítása vagy több, teljesen azonos termelési profillal működő kisebb vállalat egységesítésének a törekvése már az ötvenes évek közepén jelentkezett. Ehhez egyértelműen hozzájárult a központosítási folyamattól, a minél nagyobb egységek létrehozásától általában remélt előny hiedelme. A központosítási beavatkozás egyik első példája volt a tíz önálló gyárból 1955. január 1-jén létrehozott Magyar Selyemipari Vállalat. Egy egész iparág – egy fonalelőkészítő, egy fonoda, hét szövöde és egy kikészítőgyár – egyetlen országos vállalattá tömörítése azzal az előnnyel kecsegtetett, hogy „az irányítás . . . a vállalattá szervezett iparágon belül nagyon centralizált. A vállalat gazdasági önállósága viszont jóval nagyobb, mint az iparigazgatósági vezetés alatt működő vállalatoké".[138] Hasonló kísérletet készítettek elő 1956-ban a tömegcikkiparban, ennek megvalósítására azonban csak 1958 végén került sor. Ekkor azonban már felgyorsult a folyamat: a Gazdasági Bizottság 1958. október 18-án hozott határozatot a Magyar Országos Söripari Vállalat alapítására, amely 1959 elején egyetlen vállalatba tömörítette az addig létezett négy nagy sörgyárat. „Az új szervezetben – mondta ki a határozat – meg kell szüntetni az

[138] *Botka Tibor:* Iparági irányítás vállalati formában. (A Magyar Selyemipari Vállalat tapasztalatai.) Közgazdasági Szemle, 1960. 1. sz. 93. o.

irányító és a termelő szervezet különállását."[139] 1958–59 fordulóján néhány hónap alatt 93 vállalat egyesült 13 új összevont vállalati keretben. A söriparhoz hasonlóan a festékgyárak és a gázgyárak is ezt az utat „választották".

Ez utóbbi összevonások azonban már egyre inkább beilleszkedtek a vállalati szervezet országos átalakításának átfogó munkálataiba. 1959. január 16-án készült el ugyanis a Politikai Bizottság számára az Apró Antal által előterjesztett javaslat „az ipar és a gazdasági vezetés szervezetében megvalósítandó változások előkészítésére kiküldendő bizottság munkatervére".[140] A bizottságnak megszabott főbb irányelvek kimondták, hogy „. . . az üzemek önállóságának növelésével biztosítani kell a helyi kezdeményezés kibontakozását, (. . .) az új igazgatási szerveknek úgy kell felépülni, hogy . . . minél kevesebb közbeiktatott lépcső legyen". 1961 végéig azonban az átszervezésnek csak első, szerényebb hulláma történt meg.

A részleges korrekciók ekkor úgyszólván kizárólag szervezeti átalakításokra összpontosultak, de ez sajátosan egybeesett a magyar gazdaságban 1959–60-ban jelentkező feszültségek gondjaira keresett válaszokkal. A fejlesztési-növekedési ütem felgyorsítása nyomán ugyanis ismét erőteljesebben jelentkeztek a tervezési-irányítási rendszerből fakadó negatív hatások. (Az előző évek mérsékelt növekedési üteme természetszerűen tompítóan hatott.) A gazdasági mechanizmus iránti figyelem ismét élénkké vált. „A szocializmus gyorsabb építése – hangsúlyozta Fock Jenő a Magyar Tudományos Akadémia 1960. évi közgyűlésén elmondott hozzászólásában – egyebek között megköveteli, hogy a népgazdaság vezetésének módszerei állandóan fejlődjenek, vezetési módszereink, a népgazdaság irányítása, az úgyne-

[139] Előterjesztés a Gazdasági Bizottsághoz. Söripari Országos Vállalat alapítása. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1958. 1958. október 18.

[140] P. I. Archívuma, 288. f. 23/1959.

vezett mechanizmus megfeleljen a termelőerők fejlettségének, ne gátolja, hanem elősegítse azok gyorsabb kibontakozását . . . Az utóbbi időben azonban nincs kellő előrehaladás a gazdaságvezetési módszerek tökéletesítésében . . . nincs a kérdésben megfelelő vita, nincs útkeresés, nem csapnak össze különböző vélemények." Fock Jenő felszólalásában megemlítette, hogy a közgazdászok nagy része nyilván azért nem foglalkozik e kérdésekkel, mert „valamikor igen sokat foglalkozott velük . . . (s eközben) akaratán kívül is revizionista talajra siklott . . . Vannak olyan közgazdászok is, akik éppen az előbbiek példáján »okulva«, nem merészkednek erre a sikamlós talajra". Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra a centralizáció erősítésének jelszavával takarózó káros tendenciára, hogy „egyes központi szervek a korábban leadott hatáskörök visszavételére törekszenek". Az úgynevezett kétfrontos harc szellemében aláhúzta: „saját szűklátókörűségünk, szektás, dogmatikus gondolkodásunk és cselekedeteink vagy ennek saját sorainkon belüli »bocsánatos bűnként« való kezelése . . . a revizionizmus malmára hajtja a vizet. Mindezt azért mondtam el – folytatta –, mert szeretném elősegíteni, hogy a közgazdászok bátrabban, alkotó módon elemezzék szocialista építésünk új jelenségeit. . ."[141]

A Fock Jenő után felszólaló Kiss Árpád, a Tervhivatal elnöke a gazdasági fejlődés minőségi oldalait hangsúlyozta, kiemelve, hogy „a növekedési ütem önmagában még nem fejezi ki magát a fejlődést". Hont János földművelésügyi miniszterhelyettes a mezőgazdaságban bevezetett új irányítási mechanizmus eredményességét hangsúlyozta: „Mezőgazdasági termelésünk tervszerű befolyásolása és irányítása immár több mint három éve az adminisztratív eszközök kiiktatásával, gazdasági módszerekkel (az

[141] Közgazdaságtudományi előadások a Magyar Tudományos Akadémia 1960. évi nagygyűlésén. Közgazdasági Szemle, 1960. 6. sz. 751. o. (*Fock Jenő*, az MSZMP KB titkára, a PB tagja hozzászólása *Friss István* előadásához.)

ár-, adó-, hitel- és felvásárlási politikával . . .) történik, s a tapasztalatok félreérthetetlenül igazolták ennek a politikának a helyességét. Jelenlegi rendszerünk lényegesen hatékonyabb, és nagyobb tervszerűséget biztosít, mint az 1957 előtti, túlnyomóan adminisztratív irányítás rendszere . . . Mint helytelen és következményeiben káros módszert kell elvetni az olyan törekvéseket, amelyek a termelőszövetkezeti üzemterveken keresztül adminisztratív úton akarnak »nagyobb tervszerűséget« . . .»[142]

A gazdaságvezetés intenciói a lezárult vita újraindítását, a gyakorlati cselekvés új megoldásainak keresését szolgálták. A közgazdasági szaksajtó hasábjain lassan újra megjelennek a reform szükségessége melletti érvek. Hegedüs András teoretikus megközelítésben és érvelésben fejti ki, hogy „a tervgazdálkodás konkrét rendszere a szocialista nemzet társadalmi valóságának gazdasági nézőpontból kialakított modellje . . .” „A közgazdaságtudományban jelentkező dogmatizmus egyik jellegzetes sajátossága, hogy a szocialista tulajdonviszonyok között alkalmazható gazdasági formák körét sokszor *egyetlen formára* szűkíti le . . . holott – érvel a szerző – a fejlődés különböző szakaszaiban más és más konkrét gazdasági forma jelenti az optimális megoldást . . . A konkrét gazdasági formák időnkénti megváltoztatásának szükségességéhez aligha férhet kétség . . . A konkrét gazdasági formák módosulása . . . nem érinti a termelési-gazdasági viszonyok lényegét . . .»[143]

A gazdasági reform elvi lehetőségének teoretikus megfogalmazásánál jóval továbbment Liska Tibor, s az 1957-ben megszakadt vita óta eltelt években egyedül állt nézetével. A szerző ugyanis nem elégedett meg az 1954–1957 közötti reformelvek újrafogalmazásával (bár hozzá kell tenni: általában még erre sem

[142] Uo. 752., 754. o.

[143] *Hegedüs András:* A tervgazdaság konkrét rendszeréről. Közgazdasági Szemle, 1960. 12. sz. 1429., 1430., 1438. o.

került sor a közgazdaság-tudomány hatvanas évek elején – reformügyben – megfigyelhető csendjében). Igaz, Liska Tibor is abból indult ki, amit 1954 októberében, az újonnan megjelenő Közgazdasági Szemle első számában már leszögezett. Most (1963 őszén) Kritika és koncepció. Tézisek a gazdasági mechanizmus reformjához című tanulmányában a következőket írja: „Gazdasági vezetésünk az utóbbi években megfontoltabbá, szakszerűbbé vált, a vezetés mechanizmusa azonban lényegében nem változott . . . lehet és kell gondolkozni gazdasági vezetésünk új, korszerűbb mechanizmusának kialakításán is, mert a jelenleginek nemcsak egyes elemei, hanem egész rendszere elavult . . . A gazdasági vezetés új, korszerű mechanizmusának megtervezésénél az árrendszer reformjából kell kiindulni." Liska elvetette a hazai önköltség bázisára épülő árrendszert, annak minden változatát, vagyis elutasította a korábbi reformviták és javaslatok árrendszerre vonatkozó elveit, s azzal érvelt, hogy a hazai önköltségből kiinduló árképzés „gátolja a technikai fejlődést", „autarkiára ösztönöz", s „a belső piac korlátainak szentesítésével lassítja a gazdasági fejlődés ütemét".

Ez az árrendszer alkalmatlan az egyes termelési fázisok gazdaságosságának mérésére, ezért hátráltatja „a fázisonkénti nemzetközi specializációt", s ezzel „a világszínvonal utolérését". Liska Tibor, az árrendszer átfogó kritikájára építve, a mechanizmusreform lényegét a világpiaci árak bevezetésében jelölte meg: „A társadalmilag szükséges munka . . . ma egyértelműen egyenlő az általános világgazdasági viszonyok szempontjából szükséges s így a világpiacon realizálható munkaráfordítással . . . Mi tehát a megoldás? A világpiaci árbázisú belföldi árrendszer s az erre épülő gazdasági mechanizmus kialakítása! . . . A világpiaci árbázisú belföldi árrendszerben minden egyes külkereskedelmi forgalom tárgyát képező vagy képezhető . . . termék árcentruma a világpiaci ár lenne, devizánként egységes ár-

folyammal forintra átszámítva. Az árakat tehát nem »képeznénk«, hanem csak megállapítanánk . . ."[144]

Liska Tibor, aki az árrendszer mellett állam és vállalatok viszonyát is tárgyalta, ezzel messze túlment az 1957-es reformjavaslatok követelményein, s az 1956-ban a Lengyel Közgazdasági Tanácsban előterjesztett – egyébként az 1957-es belső hazai árvitákban is jelentkező – koncepciót állította javaslatai középpontjába. A koncepció a gazdaság működési rendszerének lényegét ragadta meg. A világpiaci hatások automatikus közvetítésének középpontba állításával a magyar gazdaság új pályára való lépésének döntő eszközét kívánta megteremteni. E javaslat azonban ekkor még nem került kapcsolatba a gyakorlati cselekvés szférájával. Közzététele ellenére Liska nézete elszigetelt megnyilatkozás maradt. Említésével elsősorban az újra jelentkező, ekkor meglehetősen magányos reformigények bemutatására törekedtem.

A Közgazdasági Szemle e tanulmányt vita rovatában tette közzé, ám ez egyáltalán nem azt jelentette, mintha a nyilvános vita újabb hulláma bontakozott volna ki. A vita rovat tulajdonképpen a cikk vitathatóságát volt hivatva kifejezni. Vitatkozni természetesen jócskán lehetett volna a gazdasági-társadalmi következményeket és összefüggéseket jórészt nem tárgyaló írással. A reformjavaslatok körül azonban nem bontakozott ki újabb vita, bár a folyóirat Liska cikkével együtt két válaszcikket is közölt,[145] ezek azonban lényegében csak az elutasítás álláspontját fogalmazták meg. Csikós-Nagy Béla „a klasszikus kapitalizmus piaci ármechanizmusáról alkotott primitív elképzeléseket" el-

[144] *Liska Tibor:* Kritika és koncepció. Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz. 1058., 1068. o.

[145] *Csikós-Nagy Béla:* Kritikai megjegyzések a világpiaci árbázisú árrendszerhez; *Nagy Tamás:* Egy kritikáról és koncepcióról. Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz.

vetve, élesen utasította el azt a beállítást, hogy „a szocialista országok . . . nem tudnak reális árakat létrehozni, és ahhoz, hogy piaci árugazdaságuk lehessen, a tőkés világból kell az árakat adaptálniok".[146] Hozzá kell tenni azonban, hogy a válasz szerzője nem a világpiaci árak figyelembevételét utasította el. A világpiaci árak automatikus, konvertibilitásra alapozott bevezetése ellen érvelve, a fő kérdést, „amiről vitatkozni kell", a világpiaci ár figyelembevételének *módjában* jelölte meg.

A gazdasági reform körüli hosszas hallgatás a hatvanas évek elején tehát csak lassan oldódott, s a politika szintjén még egyáltalán nem vezetett el az 1957-ben kialakított korrekciós koncepció módosításához. Ezt még nem találták időszerűnek. A Központi Bizottság 1962. február 2-i ülésén a gazdasági vezetés továbbfejlesztéséről hozott határozat változatlanul a szervezet átalakítása útján keresett megoldásokat. „Az ipar és építőipar termelőerői kívánatos koncentrálásának előmozdítása érdekében a kis termelőerőt képviselő vállalatokat össze kell vonni", hogy gazdaságosabbá váljanak. Önállóságukat viszont növelni kell, s ezzel együtt az iparirányítás közbülső lépcsőit, az iparigazgatóságokat meg kell szüntetni. Az átszervezést 1963 végéig kell végrehajtani.[147] A kormány Gazdasági Bizottsága ugyanez év szeptember 5-én Fock Jenő elnökletével – Kádár János és Gáspár Sándor részvételével – tárgyalta meg az ipar átszervezésének tervezetét. „A tervezés címzett rendszerének módosítása, illetőleg megváltoztatása jelenleg nem időszerű. E kérdést – szögezték le az előző évek kategorikus tagadásához képest új módon – a későbbiek folyamán kell megvizsgálni." A gazdaság jobb működésének céljai – tűzték ki legközvetlenebb feladatként –

[146] Uo. 1078. o.

[147] Emlékeztető a Gazdasági Bizottság 1962. szeptember 5-i üléséről. P. I. Archívuma, 288. f. 11/1019. 1962. szeptember 8.

„. . . alapvetően a termelőerők koncentrációja útján érhetők el". Az iparvállalatok nagyarányú összevonásával mindenekelőtt e koncentrációt kívánták előmozdítani. A más szocialista országokban is alkalmazott hasonló megoldások követése mellett e törekvésben az a felfogás is érvényesült, hogy a nagyobb vállalatok – automatikusan – gazdaságosabbak is. Ugyanakkor az „átszervezés határozott célja az iparigazgatóságok megszüntetése, az irányítás közbülső lépcsőinek csökkentése" és ezzel a működés további ésszerűsítése volt. Az önállóbbá és egységesebbé váló nagyvállalat ebben a rendszerben közvetlenül kapcsolódhat a minisztériumhoz, s ezzel egyszerre lehetséges – vélték – a központi irányítás erősítése (bürokratikus, nehézkes áttételeinek kiküszöbölése) *és* a vállalatok önállóságának fokozása. Ezért irányozták elő, hogy „az átszervezéssel egyidőben feltétlenül csökkenteni kell a központi tervmutatók számát . . ."[148]

1962 őszén a Gazdasági Bizottság úgyszólván futószalagon tárgyalta a szakminiszterek sorozatos előterjesztéseit a vállalati összevonásokról. Az addigi tíz önálló vagy külön telephelyen működő öntödéből országos Öntödei Vállalatot létesítettek. Tizenegy cukorgyárat és egy kutatóintézetet országos Cukoripari Vállalattá vontak össze, a nyolc állami pincegazdaságot és a Parafafeldolgozó Vállalatot először (1963. január 1-jétől) Boripari Trösztbe fogták össze, majd egy évvel később Magyar Állami Pincegazdaság néven országos vállalattá alakították. Az 1962–63. évi átszervezés során jött létre hat édesipari vállalat összevonásával az Édesipari Országos Vállalat, továbbá az ugyancsak egész iparágat tömörítő Országos Gumiipari Vállalat.

Az „átszervezések – jelentették – 1964. január 1-jével lénye-

[148] Emlékeztető a Gazdasági Bizottság 1962. szeptember 5-i üléséről. P. I. Archívuma, 288. f. 11/1019.

gében befejeződnek".[149] Ennek nyomán a magyar ipar vállalati szerkezete gyökeresen átalakult. Több iparág – mint láttuk – egyetlen országos vállalattá szerveződött. „Az összevonás nem minden esetben teszi lehetővé – szögezi le Szurdi István, az átszervezés egyik irányítója –, hogy egy vállalat képviselje az egész iparágat vagy akár annak csak egy-egy homogén gyártmányokat felölelő, nagyobb területét is. Ilyen esetekben a vállalatok összefogására és irányítására trösztöket létesítettek."[150] Az állami iparvállalatok száma az 1950. évi 1427-ről 1965-re 839-re csökkent. Az egy vállalatra jutó munkáslétszám viszont 336-ról 1183 főre nőtt. E példátlan méretű koncentráció, mint az előzőekből is nyilvánvaló, jelentékeny részben csak látszólagos, szervezeti változás következménye volt. A jogilag-igazgatásilag létrejött nagyvállalat, esetleg országos, iparági vállalat belső tartalmát tekintve legtöbbször csupán sok kisebb telephely formális összekapcsolását jelentette. Az átalakítással járó jelentősebb személyi változások ugyanakkor javították a vállalati vezetés szakmai színvonalát.

A vizsgált téma szempontjából azonban nem is elsősorban a vállalatokon belül lejátszódó folyamatok érdemelnek figyelmet. Az 1962 februárjában hozott átszervezési határozat már címében is a gazdasági vezetés továbbfejlesztéséről beszélt, és – mint idéztem – a vállalat nagyobb önállóságát, a középirányító szervek leépítését, vagyis a vállalatok helyének megváltoztatását, az

[149] Előterjesztés a GB részére. A KGM Autó- és Traktoripari Igazgatóság trösztté történő átszervezése. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1963. 1963. szeptember; Előterjesztés a GB részére. A Diósgyőri Gépgyár megalakítása. 288. f. 23/1962. 1962. október 17.; Tájékoztató jelentés a Politikai Bizottság részére a KB 1962. február 2-i határozatának végrehajtásáról. 288. f. 11/1290. 1964. május 5.; Jelentés a gazdasági vezetés továbbfejlesztéséről szóló határozat végrehajtásának állásáról. 288. f. 23/1963.; 288. f. 11/1091. 1963. február 21.

[150] *Szurdi István:* Az ipari vállalatok összevonásáról. Társadalmi Szemle, 1963. 3. sz. 11. o.

utasításos tervezési rendszer további ésszerűsítő korrekcióját célozta az iparirányítás rendszerében.

Az iparirányítás szervezete valóban lényegesen megváltozott, hiszen – mint az átszervezések befejezését követően megállapították – a minisztérium és vállalat között elhelyezkedő iparigazgatóságok széles hálózata úgyszólván megszűnt, mindössze öt igazgatóság és egy főigazgatóság maradt fenn. Igaz, az igazgatóságok egy része más formában tovább élt, s a korábban felügyelete alatt álló vállalatokat az új rendszerben tröszt jellegű szervezetbe fogta vagy irányította. (Az átszervezés után 17 tröszt jött létre.) Az e formákban működő középirányító szervek végül is a vállalatok 7 százalékát vezették ugyan, de itt összpontosult az állami ipar munkásainak az 50 százaléka. Nem utolsósorban éppen erre alapozva tájékoztatják a Politikai Bizottságot 1964 tavaszán: „Több területen a szervezeti változások még csak formálisak, ezért egyesek vitatják az összevonások gazdasági indokoltságát is".[151] Az ipar másik, a középirányítást valóban kiküszöbölő felében sem következett be valóságos változás az irányítási rendszer érdemi kérdéseiben. A kötelező tervutasítások rendszerének változatlansága, a tervmutatók lebontása és az azok teljesítésének ellenőrzésére alapozott ösztönzés, egyszóval a működés régi keretei az érdemi változások útját állták.

A valóságos baj azonban nem abból származott, ami nem változott, illetve csak formálisan módosult. A gazdaság gyakorlatában ugyanis a vállalati összevonások az ésszerű funkcionális egyesítést a hierarchikus monopóliumteremtés síkjára terelték. Az irányítási hierarchia bürokratizmusa a monopolvállalatokon belüli bürokratikus kapcsolatokban nemcsak újratermelődött, hanem jelentős piacszűkítő hatásával az utasításos tervezés korrekciója helyett annak lényeges megerősítésére vezetett. A vál-

[151] Tájékoztató jelentés a Politikai Bizottság részére. 1964. május 5. P. I. Archívuma, 288. f. 11/1290.

lalati átszervezés végül is, intenciói ellenére, erőteljesen és tartósan a reformfolyamat ellen ható tényezővé vált. (Súlyosan kedvezőtlen hatásait még a következő negyedszázadban sem sikerült leküzdeni.)

Új mezőgazdasági termelőszövetkezeti modell

Ugyanezekben az években jóval jelentősebb átalakulások zajlottak le a mezőgazdaságban. A kormányzat, amikor 1958 végén a *politikai* feltételekre helyezve a hangsúlyt, ismét napirendre tűzte a mezőgazdaság tömeges kollektivizálását, a hagyományos sztálini útra kanyarodott vissza. Jó kompromisszumot keresve mégis eltért attól, hiszen a paraszti érdekeltség intézményes biztosításával az élet követelményeinek megfelelő, a parasztság számára elfogadható szövetkezési formákat keresett.

A politikai vezetés elvetette a magánparaszti gazdaság konzerválásának álláspontját, s a politikai konszolidációt követően félretette az évtizedes léptékű, a fejlett nagyüzem térhódítására építő szövetkezetesítés 1957. évi tervét is. Mi több, elvetette azokat a megoldásokat is, amelyek a szakszövetkezetek és a szántóművelési szövetkezetek formái révén javasolták az egyéni parasztgazdaság és a szövetkezetesítés kombinációját. Az MSZMP tehát nem választott más utat, mint amit addig vagy éppen abban az időszakban a többi szocialista átalakulást követő közép- és kelet-európai ország járt. Ez részben elkerülhetetlenül maga után vonta – főként a helyi középapparátusban – a régi reflexek feléledését, az erőszakos szövetkezetesítést.

Mégis, a szövetkezeti átszervezés újabb kezdeteitől lényeges új elemek épültek be az átalakítási folyamatba, s ezek az átszervezés éveiben, majd azt követően lépésről lépésre a mezőgazdaság szocialista átalakításának és a szövetkezeteknek új modelljét hozták létre Magyarországon.

Az agrárpolitika változatlan hangsúlyt helyezett a szövetkezetek korszerű nagyüzemmé fejlesztésére. A helyzet természetesen lényegesen módosult 1957-hez képest. Most már nem lehetett szó arról, hogy a vonzó nagyüzem lesz a szövetkezeti fejlődés húzóereje, kiindulása. A megfelelő nagyüzemi feltételeket a tömeges kollektivizálás során nem lehetett általánosan megteremteni.

Miután a mezőgazdaság kollektivizálása 1959 és 1960 folyamán váratlan gyorsasággal lejátszódott, az átszervezés másnapjától megkülönböztetett figyelmet fordítottak az anyagi feltételek megfelelő utólagos biztosítására, a létrehozott termelőszövetkezetek *megszilárdítására.*

„A termelőszövetkezeti megyékben és járásokban a dolgozó parasztság túlnyomó többsége már termelőszövetkezetekbe tömörült . . . Mondhatjuk-e azonban, hogy ezeken a helyeken már kiépült a mezőgazdaság szocialista nagyüzemi rendszere? . . . Ez a fordulat . . . – emeli ki az agrárpolitika egyik képviselője – *nem vége, hanem csak kezdete* annak a bonyolult és eléggé nehéz feladat megoldásának, amit a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság rendszerének teljes felépítése . . . jelent."[152]

A következőkben a kibontakozó új szövetkezeti modell néhány legfőbb vonásának kiemelésére s csupán azok lényegének bemutatására törekszem.

Ezek a vonások végül is az 1958. év végi kollektivizálási koncepció legfőbb új jellegzetességeivé váltak. Az MSZMP vezetése által elfogadott hagyományos szövetkezeti átszervezési út leginkább azáltal vált sajátossá, hogy a parasztgazdaság életfeltételeinek lehetetlenné tételét elvetve, a „kettős feladatot" szem

[152] *Csizmadia Ernő:* Átmeneti formák és megoldások mezőgazdaságunk szocialista nagyüzemi rendszerének építésében. Közgazdasági Szemle, 1960. 11. sz. 1275. o.

előtt tartva, a tömeges, gyors kollektivizálás és az artel típusú szövetkezetek keretein *belül* nyúlt új megoldásokhoz. Ez az út a parasztság egyéni törekvéseit, tulajdonosi ösztöneit is igyekezett figyelembe venni, és a magángazdaság, valamint a szövetkezeti nagyüzem kombinációját a klasszikus szövetkezeti keretben törekedett megvalósítani.

Ha a szövetkezeti nagyüzem kialakulását az agrárpolitika hosszú folyamatként fogta fel, s magát a szövetkezet megalakulását ezen belül csak döntő állomásnak tekintette, akkor ebből értelemszerűen következett a különböző átmeneti formák kialakulásának, érvényesítésének a felkarolása, támogatása. Az átmeneti formák természetesen egészen mást jelentettek 1957–58-ban, mint a hatvanas évek elején. 1957-ben ugyanis ösztönözték mind az úgynevezett alacsonyabb szövetkezési formákat – a beszerzés és az értékesítés közös megszervezését –, mind a gazdálkodás egyes mozzanataira is kiterjedő földművesszövetkezeti és egyéb szervezeti „variációkat". Az 1958. végi viták során ennek a koncepciónak egyik változatát jelentette a szakszövetkezetek és a növénytermelési szövetkezetek útján történő kollektivizálás gondolata. A tömeges szövetkezetesítés – egyes vidékeket, leginkább Bács-Kiskun megyét leszámítva – ezeket a megoldásokat elsöpörte. Az új helyzetben, szakítva a korábban legmerevebben értelmezett szövetkezeti modell gyakorlatával, a különböző átmeneti formákat és „alacsonyabb rendű" szövetkezési megoldásokat az új termelőszövetkezeten *belül* valósították meg. Ezek közül az egyik legjellegzetesebb „találmány" a szövetkezeteken belül kialakított *részes művelési* rendszer volt, amelyet „családi munkaszervezésnek" is neveztek, s leginkább a kapásnövények termelésében alkalmaztak. A műveléshez szükséges gépesítés hiánya is egyértelműen közrejátszott abban, hogy a szövetkezet közös területének egy-egy parcelláját családoknak adták ki részes művelésre. Ez – minden kezdetlegessége ellenére – egyszerre segített a szövetkezetben végzett munka paraszti

érdekeltségének megalapozásában és a nagy mennyiségű kézi munka időben történő elvégzésében, valamint a családi munkaerő bekapcsolásában és a munkaigényes kultúrák termelésének bővítésében.

1960 februárjában az abai Bacsó Béla Termelőszövetkezet elnöke, Szabó Imre összegezi ez irányú tapasztalatait a Népszabadságban: „Egy ideig sok baj volt a mi termelőszövetkezetünkben is . . . Tanakodni kezdtünk, mit tehetnénk, és mint új módszert alkalmaztuk a növénytermelésben a területfelosztást . . . A kapások területét elosztjuk, »szétparcellázzuk« vetéstől betakarításig a növénytermelő brigád tagjai között . . . a felosztott területen szerzett munkaegység értékén kívül a többlettermés 25–50 százalékát is megkapja természetben az a tsz-tag, aki művelte és betakarította a növényt . . . A növénytermelő brigádban 86 tag dolgozik, és tavaly 250 embert is megszámláltunk naponta kapáláskor a tsz tábláin, a szétosztott területen. Jött a gyerek, a feleség, de még a városból is érkezett rokon segíteni . . . Megháromszorozódott a brigád ereje."[153]

Negyedévvel később a paksi járás 24 szövetkezetéből 18-ban alkalmazták ezt a területfelosztásos rendszert. A dunaföldvári Alkotmány Termelőszövetkezet közgyűlése úgy határozott, hogy aki a szétosztott földekről 15 mázsa holdankénti termésnél többet takarít be, a többlet 50 százalékát megkapja, burgonyából pedig a 70 mázsa feletti eredmény 40 százaléka a részesedés. Volt, ahol a szénabetakarítás többleteredményéből is részesedést biztosítottak.[154]

Még fontosabb volt azonban a paraszti magántevékenység

[153] *Szabó Imre:* Hogyan fokozhatjuk a szövetkezeti tagok szorgalmát? Népszabadság, 1960. február 9.

[154] *Major Lajos:* Családokra osztották a kapások területét, és prémiumot adnak a paksi járás tsz-ei. Népszabadság, 1960. május 11.

szerepe az állattenyésztésben. A nagy anyagi terhek vállalása ellenére sem sikerülhetett ugyanis a nagyüzemi állattartás feltételeinek azonnali megteremtése. A paraszti állatállomány jelentős része számára nem tudtak közös istállókat, ólakat stb. építeni. „Nézzük csak, hogyan alakítják ki a tsz állattenyésztését, és mi marad a háztájiban? – írt a Népszabadság 1959 tavaszán a Kapospula termelőszövetkezeti községben tett látogatásról. – Kovács Máté brigádvezető a tsz tervét és saját naplóját lapozgatja: . . . házról házra jártunk és leltároztunk – mondja. – Van a községben 365 szarvasmarha, ebből 180 darab hamarosan a tsz-be kerül, 185 pedig a háztáji gazdaságban marad. 276 darab a sertés . . . az egyelőre mind kinn marad a tagoknál. A szövetkezetbe négy tenyészkant hozunk be, és amikor már lesz abraktakarmány . . . húsz tenyészkocát hozunk be . . .” Az átszervezés után sem az állatszám, sem az állatitermékeladás nem csökkent, sőt az utóbbi – 689 mázsáról 748 mázsára – még emelkedett is. „A közös gazdaságok kialakítása során – összegezi a Népszabadság cikkírója – a kapospulai példából máshol is okulhatnak, tanulhatnak!”[155] „A közös állatállomány kialakítása a dolog természeténél fogva hosszabb időn át tartó folyamat . . . – figyelmeztet az átszervezés közepén Fehér Lajos –, e téren mindenféle előreszaladás, türelmetlenség, erőszakoskodás kárt okoz a népgazdaságnak. Azzal jár, hogy csökken az állatállomány . . . Előreláthatóan beruházási lehetőségeinknek megfelelően a közösbe hozandó jószágállományt teljes mértékben, bármennyire is szeretnénk, elegendő férőhely hiányában sok helyen nem tudjuk közös fedél alá hozni, hanem *átmenetileg a háztájiban kell hagynunk.*”[156] Ekkor valóban a háztáji sertésállomány három és fél-

[155] *Major Lajos:* A közös állattenyésztés kialakításának problémái. Látogatás Kapospula tsz-községben. Népszabadság, 1959. április 10.

[156] *Fehér Lajos:* A termelőszövetkezetek megszilárdításának feladatai. Társadalmi Szemle, 1960. 6. sz. 8. o.

szer haladta meg a szövetkezeti közös állományt, s a szarvasmarhák több mint 60 százaléka a háztájikban maradt.

Az ebből a kényszerből erényt kovácsoló attitűd, a háztáji állattartás különleges szerepe végül is a növénytermelési szövetkezet és más egyszerűbb vagy átmeneti szövetkezeti forma kombinációit beépítette a klasszikus szövetkezeti modellbe.

A tömeges szövetkezeti átszervezés idején és azt követően is működött természetesen a régi reflex. A doktriner módon a szocializmussal azonosított kolhozmodell követelményeinek megfelelően sok helyen úgy vélték, hogy nem igazi termelőszövetkezet az, ahol nem terelik azonnal közösbe az állatokat.

A Politikai Bizottságot tájékoztató jelentés már 1959 nyarán felhívta a figyelmet, hogy „több helyen tapasztalható a háztáji állattenyésztés lebecsülése is, ami megnyilvánul abban, hogy nem biztosítanak a háztáji állatok részére legelőt vagy egyéb takarmányt".[157] Az azonnali kormányintézkedés (az 1959. évi 37. számú kormányrendelet) törvényes biztosítékot teremtett az ilyen törekvések ellen, mégis, egy évvel később, a Társadalmi Szemle hasábjain Fehér Lajos követeli: „Szerezzenek érvényt e téren is a törvényességnek. A tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy sok helyen hibák vannak ezen a területen, s a legelőmegvonással, irreálisan magas legeltetési bérrel gyakorlatilag a háztáji állatállomány felszámolására tesznek burkolt intézkedéseket."[158]

A kormányzat a törvény, az utasítás és az érvelés eszközeivel igyekezett érvényt szerezni a háztáji gazdaságokra vonatkozó toleráns politikájának. A doktriner „szocializmusféltéssel" szemben erőteljesen hangsúlyozták a háztáji gazdaságok átmeneti

[157] Tájékoztató jelentés a PB számára a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről. 1959. június 26. P. I. Archívuma, 288. f. 11.

[158] *Fehér Lajos:* A termelőszövetkezetek megszilárdításának feladatai. Társadalmi Szemle, 1960. 6. sz. 10. o.

szerepét. Kibogozhatatlanná vált, hogy maguk az agrárpolitika irányítói is néhány éves kényszerű átmenetnek tekintették-e a háztáji erőteljesebb szerepét, amire a beruházási lehetőségek korlátozottsága, a közös gazdálkodás elkerülhetetlen átmeneti gyengeségei kényszerítik a kormányt, avagy a szűk látókörű, merev, ötvenes évekből ismert szövetkezetmodellt következetesen érvényesíteni törekvő helyi apparátussal szemben – amelynek kezében volt a végrehajtás – így látták taktikailag hatásosabbnak a vitát. Feltehetően mindkettő igaz. A régi szövetkezeti modell rossz, egyenesen káros volt, s most nem arról volt szó, hogy teoretikusan újat formáltak helyette, hanem sokkal inkább a mindennapi élet követelményei szerint formálták, változtatták azt. Nyilvánvalóan még egyáltalán nem láthatták, hogy az egyes intézkedésekből mi az „átmeneti", ami után vissza lehet térni a „véglegeshez", az elméletileg esetleg még természetesnek tekintetthez, s mi válik az átmenetiből „véglegessé".

„Az artel típusú szövetkezet és vele a háztáji gazdaság a szocializmus egész időszakában fennmarad – olvashatjuk a Közgazdasági Szemlében. – Miközben azonban a közös gazdaság gyorsan fejlődik, a háztáji eleinte viszonylag, később abszolút mértékben is egyre inkább visszaszorul . . . Kezdetben . . . az ország ellátása szempontjából is jelentős . . . Később, a felépült szocializmus időszakában árutermelő szerepe egyre csökken, míg végül teljesen megszűnik, fokozatosan csökken a szerepe a szövetkezeti tagok személyi fogyasztásában is. A Szovjetunió több kolhozában például a háztáji tehéntartás már megszűnt."[159]

A hangsúly azonban nem a jövőre vonatkozó távlati elképzeléseken, az elvi állásfoglaláson, hanem a gyakorlati rugalmassá-

[159] *Csizmadia Ernő:* Átmeneti formák és megoldások mezőgazdaságunk szocialista nagyüzemi rendszerének építésében. Közgazdasági Szemle, 1960. 11. sz. 1286. o.

gon volt. Nem doktrínák közé akarták szorítani a szövetkezeti életet, hanem a lakosság érdekeihez, életéhez alakítani az intézményt. E gondolkodásmód és politikai gyakorlat logikája nagyszerűen rajzolódik ki Fehér Lajos már idézett, 1960 nyarán írott cikkének következő mondataiból: „A kiadott átmeneti intézkedések megfelelőek . . . A párt- és államapparátusban dolgozók, még inkább a termelőszövetkezeti vezetők egy része *nem érti* ezt a politikát, vagy *nem ért egyet vele* . . . A háztáji gazdaság a közös szövetkezeti gazdálkodás *kiegészítő szerves része* . . . Szükség lesz rá mindaddig, míg a termelőszövetkezetek gazdálkodása, nevezetesen árutermelése *olyan magas szintet el nem ér,* hogy a közös árutermelés átveheti a termelőszövetkezeti paraszt családi szükségleteinek . . . ellátását és emellett az árutermelésnek azt a részét is . . . És ekkor: csakis ekkor, ennek alapján válik feleslegessé és értelmetlenné a háztáji gazdaság. Addig viszont szükség van rá, és nagyon komolyan kell ezt a kérdést venni . . . sok helyen az átmeneti intézkedéseket szektás módon »kapitalista tendenciák« minősítik, vagy valamiféle, »a szocializmussal szemben álló véteknek és fellépésnek« tekintik . . . Ezeket a káros, szűk látókörű felfogásokat *most már erélyesen fel kell számolni,* és megértetni mindenkivel . . . hús kell az országnak!"[160]

Feltételezhető, hogy csak átmenetileg, a beruházási lehetőségek kényszere miatt, mintegy szükséges rosszként fogadták el a háztáji gazdaság árutermelő tevékenységét. Ez a hatvanas évtized első felére szóló második ötéves terv előkészítő munkája során, az Országos Tervhivatal belső, a Politikai Bizottság számára készített előterjesztésének a fogalmazásából is kitűnik: „Az előirányzatok *még az ötéves terv végére is – beruházási okokból* –

[160] *Fehér Lajos:* A termelőszövetkezetek megszilárdításának feladatai. Társadalmi Szemle, 1960. június 10. 12. o. *(Saját kiemelésem.)*

nagy arányokban számolnak a háztáji gazdaságok árutermelő szerepével."[161]

Ebben a kérdésben az agrárpolitika legfelsőbb irányításának úgyszólván napról napra kellett harcolnia a helyi apparátusok szűk látókörű „szocializmusféltésével". Az erre vonatkozóan rendelkezésre álló, végtelen számú dokumentumból hadd idézzek csupán kettőt, mégpedig – a jelenség nehezen, lassan leküzdhető jellegét is bizonyítva – ezúttal a hatvanas évek közepéről: „Komoly figyelmeztetésnek kell tekintenünk azt, hogy 1961 márciusa és 1963 áprilisa között . . . a háztáji tehénállomány 66 000 darabbal csökkent. Hasonló a kép a kocaállománnyal is . . . 90 000 darabbal csökkent a háztáji kocaállomány . . . A háztáji termelés és különösen a háztáji állattartás csökkenésében szubjektív és objektív tényezők is közrejátszottak. Szubjektív tényezőnek tekinthetők a különféle helytelen nézetek. Így igen sok szövetkezeti vezető elősegítette a csökkenést nézeteivel és ezekből eredő intézkedéseivel."[162]

Negyedévvel később Németh Károly ismétli meg: „. . . a gyakorlatban nem mindenütt valósították meg következetesen azt az elvet, hogy a közös gazdaság erősítésével egyidőben a háztáji gazdaságok termelését is segíteni kell. Egyesek helytelenül szembeállítják a közöst a háztájival, mondván, hogy a közös gazdaság fejlesztésének akadályozója a háztáji gazdálkodás . . . . gátat kell vetni azoknak a törekvéseknek, amelyek – nem véve figyelembe az élet reális követelményeit – a háztáji gazdálkodás felszámolására irányulnak . . . A falusi lakosság élelmiszer-ellátásának nagy részét a háztáji gazdaságok biztosítják . . . a felvásárolt áruk mennyiségének 22 százalékát is ezek a gazdaságok

[161] OT-előterjesztés a Politikai Bizottság részére a II. ötéves tervvel kapcsolatos főbb problémákról. *Kiss Árpád:* P. I. Archívuma, 288. f. 23/1959. 1961. augusztus 26.

[162] *Szabó Ferenc:* A háztáji gazdaságok helyzete és megítélése. Társadalmi Szemle, 1964. 1. sz. 31. o.

adták . . . Könnyű megérteni tehát, milyen nehézségek elé kerülne az ország, ha teret engednénk a háztáji gazdaságok felszámolására irányuló törekvéseknek, és nem szereznénk érvényt annak az elvnek, hogy *a háztáji gazdaságot a közös gazdasághoz szervesen kapcsolódó résznek kell tekinteni.*"[163]

A háztáji gazdaság esetében fokozatosan sikerült felismerni és beláttatni, hogy a realitásokhoz alkalmazkodni kell. Eleinte leginkább olyan átmeneti formának, engedménynek tekintve a háztájit, amely a nagyüzem kiépüléséig, a nagyobb beruházási lehetőségekig terjedő időszakban nélkülözhetetlen. Az agrárpolitika következetesen küzdött a kiegészítő magántevékenységek lehetőségéért, s eljutott a közös gazdaság és a háztáji tevékenység egymást kiegészítő, szerves egységének, a nagyüzem és kisgazdaság kombinálásának a gyakorlatából fakadó, de végül is *modellteremtő értékű* felismeréséig. A háztáji gazdaságok szerepének újszerű felfogása és ennek biztosítása nélkül sem a szövetkezeti átszervezés, sem az agrártermelés fejlesztése, különösen pedig e két feladat együttes megoldása nem lett volna lehetséges.

Az új szövetkezeti gazdálkodás és modell kialakulásában ugyancsak rendkívül nagy jelentősége volt a gazdaságok *gépesítésének,* ami a korábbi modelltől eltérően lehetővé tette, megalapozta az *önálló üzemi gazdálkodást.*

A változást ez esetben nagyban elősegítette, hogy a Szovjetunióban is éppen ezekben az években vizsgálták felül és számolták fel a gépállomások rendszerét. N. Sz. Hruscsov 1958. március 27-én terjesztette a Szovjetunió Legfelső Tanácsa elé a kolhozrendszer továbbfejlesztéséről, a gépállomások átszervezéséről szóló határozattervezetet. Ennek kiindulásaként mondta ki, hogy a gépállomások szövetkezet- és termelésszervező politikai funkciója feleslegessé vált. Ugyanakkor a technikai ellátottság

[163] *Németh Károly:* Mezőgazdaságunk fejlesztésének feladatai. Társadalmi Szemle, 1964. 4. sz. 126–127. o.

magasabb fokán a gépállomások gazdasági funkciója is megszűnt.[164]

Ez a folyamat Magyarországon ennek ellenére sem volt gyors. Pedig kezdetei 1955 nyarára nyúltak vissza, amikor is Orosházán önálló elszámolóegységgé alakították át az egyes traktorosbrigádokat. 1956-ban már kísérletek folytak a gépállomások önelszámoló vállalatokká szervezésére, szeptemberben pedig minisztertanácsi döntés született a szövetkezetek korlátozott gépvásárlásának az engedélyezéséről. Ezt a kormány 1026/1957. III. 2. számú határozata[165] 1957. április 1-jétől országosan be is vezette.

Mindez lényeges átalakulási folyamatokat indított útjára. Igaz, a gépállomási rendszer létét ezzel még nem kérdőjelezték meg. A döntést előkészítő tárgyaláson, a Gazdasági Bizottság 1957. februári ülésén a földművelésügyi miniszter előterjesztése alapján leszögezték: a Bizottság „. . . egyetért azzal, hogy . . . a gépállomások hálózatát továbbra is fenn kell tartani".[166] A már idézett kormányhatározat pedig nyomatékosan megerősítette: a gépállomások átalakítása költségvetési intézményből önálló elszámolás alapján működő vállalattá mit sem változtat a gépállomások legfőbb funkcióján, ami „a mezőgazdaság szocialista átszervezésének gazdasági és politikai elősegítése".

Ennek ellenére – bár ebben az évben csak 270 traktort vettek a szövetkezetek – megtört a mezőgazdasági gépek tulajdonának az állami monopóliuma. Ennél is nagyobb jelentőségű volt azonban, hogy változóban volt a gépállomások szerepe: politikai irányítóból és központból gazdálkodó vállalattá kezdtek átalakul-

[164] Vö. *Sárosi Mária:* Az állami gépállomások politikai és gazdasági szerepe a mezőgazdaság szocialista átalakításában. Doktori értekezés a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. 1981. 226–227. o. Erre a tanulmányra a továbbiakban is támaszkodom.

[165] Magyar Közlöny, 1957. március 2.

[166] A Gazdasági Bizottság 1957. február 18-i ülésén hozott határozat a gépállomások működésének szabályozásáról. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

ni. A gépállomási tanácsok megszüntetése és a gépállomási agronómusi rendszer felszámolása is hozzájárult e politikaiközpontszerep fokozatos megszüntetéséhez s a szövetkezetek önállósodásához. Ezeknek az intézkedéseknek vezérlő motívumait fogalmazta meg az ötvenes évek végén Dimény Imre: „Ma már világos, hogy nem volt helyes a termelőszövetkezeti gazdálkodás közvetlen irányítását a gépállomásokra bízni. Ez indokolatlan beavatkozást jelentett a termelőszövetkezetek belső ügyeibe, egyben korlátozta a termelőszövetkezetek önállóságát és a szövetkezeti demokráciát."[167]

A Népszabadság 1957 áprilisában a szövetkezetek gépesítéséről folytatott vitának adott helyet hasábjain. Horváth László Vásároljanak-e gépeket a tsz-ek című vitaindító cikkében hangsúlyozza: „Már tavaly ősszel több termelőszövetkezet vásárolt traktort . . . Amint nőtt a . . . gépek iránti érdeklődés, ugyanígy vita keletkezett a szakemberek körében, vajon helyes-e, ha a tsz-ek gépeket vásárolnak . . . mindenekelőtt a merev egyoldalúságok ellen akarunk szót emelni. Az olyanféle intézkedések és elgondolások ellen, amelyek a formák és a sablonok kedvéért hajlamosak figyelmen kívül hagyni a terméshozamok növekedését, a szövetkezetek fejlődését . . ."[168] Az egyik hozzászóló kiemeli: „A gépállomás gépi felszerelését elsősorban a nagy gépek kell hogy jellemezzék . . . Más a helyzet a vetéselőkészítés, a vetés és a növényápolás munkagépeinél és a vontatásukhoz szükséges könnyű erőgépeknél. Magas színvonalú, belterjes növénytermelés, nagy termésátlagok el nem képzelhetők anélkül, hogy *ezek* a gépek ne legyenek a helyszínen . . ."[169]

Csakhogy a válasz is gyorsan jött. A Földművelésügyi Miniszt-

[167] *Dimény Imre:* Mezőgazdaságunk traktorszükségletét meghatározó tényezők. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 14. o.

[168] Népszabadság, 1957. április 9.

[169] Népszabadság, 1957. április 11.

térium Gépállomási és Gépesítési Főigazgatóságának vezetője, Marosújvári Gyula arra hivatkozott, hogy „tavaly az ellenforradalom ideológiai előkészítésének egyik célpontjává a gépállomások váltak . . . Jó néhány szövetkezet vezetősége, amelyik most tavasszal saját gépével fogott munkához, már rájött, hogy igen felületes szemléletből fakadt az a nézetük, miszerint jóval olcsóbb lesz a munka, ha saját gépükkel dolgoznak . . . a termelőszövetkezet évi 11 500 forintot fizet rá egyetlen Zetor traktor üzemeltetésére . . . Mit tegyenek tehát a termelőszövetkezetek? . . . a gépállomások gépeinek jobb kihasználásához kell megadni a lehetőséget azzal, hogy igénybe veszik azokat."[170]

A viszontválasz sem késett: „Szövetkezeti parasztságunk a gépesítés iránti szeretetét éppen napjainkban nyilvánítja ki – szól hozzá a vitához Hodek József, a kisbér-battyánpusztai termelőszövetkezet elnöke –, amikor azt halljuk, hogy a készpénzzel nem rendelkező tsz-ek még a gatyájukat is képesek eladni, hogy gépet vehessenek. Erre azt mondják, hogy ezt nem szabad."[171]

A gazdaságvezetés álláspontját egyértelműen szögezi le Fock Jenő a Központi Bizottság május 17-i ülésén: „Lehetővé kell tenni a meglevő termelőszövetkezetek erősödését azáltal is, hogy vásárolhassanak univerzális traktorokat és munkagépeket."[172]

Az MSZMP 1957. júliusi irányt szabó agrárpolitikai tézisei már pontosan elhatárolták a gépállomások rendeltetését és a szövetkezeti gépesítés útját: „. . . nagy szerep vár a gépállomásokra. Elsősorban az alapvető mezőgazdasági munkák gépesítését kell . . . biztosítaniok (szántás, aratás, cséplés) . . . A ter-

[170] Népszabadság, 1957. április 13.

[171] Népszabadság, 1957. április 17.

[172] *Fock Jenő* előadói beszéde az MSZMP KB 1957. május 17. ülésén. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957.

melőszövetkezetek jövedelmükből a kombájn, cséplőgép és általában a szántótraktor kivételével minden, a termeléshez szükséges mezőgazdasági gépet (erő- és munkagépet) megvásárolhatnak. E gépek segítségével egészségesen kiegészíthetik a gépállomás által végzett munkákat."[173]

Néhány héttel később az MSZMP Politikai Bizottságának határozata azonban nyilvánvalóvá tette, hogy az önálló szövetkezeti gépesítést még csupán kivételnek tekintették: „a mezőgazdaság gépesítését – szögezték le – továbbra is elsősorban a gépállomásokon keresztül kell megvalósítani. Ennek megfelelően a gépállomások gépparkját állandóan fejleszteni kell . . ."[174]

E folyamat 1959 őszén újabb lendületet nyert. Ez abból a kényszerhelyzetből adódott, hogy a meginduló tömeges kollektivizálás anyagi terhei súlyosan nehezedtek a költségvetésre, és elengedhetetlenné vált a szövetkezeti beruházási források minél szélesebb körű igénybevétele is. „Az eddiginél szélesebb mértékben kell lehetővé tenni saját erőből . . . a termelőszövetkezetek gépvásárlását" – szögezte le a Központi Bizottság 1959 októberében. Ennek ellenére még a következő ötéves terv időszakára is a gépállomások vezető szerepét hangsúlyozták. „A mezőgazdaság gépesítése a szocialista átszervezés befejezéséig alapvetően a gépállomási hálózaton keresztül történjék" – szögezte le az MSZMP VII. kongresszusa 1959 decemberében.[175]

[173] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962., 107–108. o.

[174] A határozat megállapította: „. . . továbbra is lehetővé kell tenni, hogy azok a termelőszövetkezetek, amelyek jól gazdálkodnak . . . a nagyüzemi gépkihasználás feltételei megvannak . . . kötelezettségeiket teljesítik, saját erőből univerzális traktorokat vásárolhatnak, munkagépekkel együtt." A Politikai Bizottság határozata a termelőszövetkezetek politikai, gazdasági és szervezeti megszilárdítására. P. I. Archívuma, 288. f. 20. 1957. augusztus 13.

[175] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962., 390., 487. o.

A kétcsatornás gépellátás természetesen részben a még gyenge szövetkezetek anyagi tehermentesítését is szolgálta.

Az önálló gépesítés tehát csak lassan haladt előre. Az 1961 elején született határozat alapján kezdték meg – hat megyében – a gépállomások használt gépeinek kiárusítását és a túrkevei, valamint a székesfehérvári gépállomások átalakítását gépjavító üzemmé. Ez év végén az országban található több mint 44 ezer traktornak még csupán egynegyede volt a termelőszövetkezetek tulajdonában. Ekkor – vagyis már a szövetkezeti átszervezés befejezése után – mindössze 28 olyan termelőszövetkezet működött, amely – részben átvett gépekkel – teljes gazdaságát gépesítette, s további 70, amely a szükséges erő- és munkagépek többségével rendelkezett. Ekkor született meg a döntés: „A termelőszövetkezeti gépek üzemeltetésének tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a népgazdaság szempontjából az a legelőnyösebb, ha a termelőszövetkezetek a biztonságos üzemeltetés feltételeit megteremtik, teljes gépesítést eszközölnek, és minden munkát saját gépeikkel végeznek el."[176] 1962-re a beszerzett új mezőgazdasági gépek zömét, de legfeljebb kétharmadát már a szövetkezeteknek tervezték eladni, s közvetlen célként tűzték ki a gépállomások 20 ezer darabos traktorparkjának az eladását is, egybekötve a gépállomások fokozatos javítóvállalattá történő átalakításával.

Végül is 1964 februárjában született meg a döntés: „A termelőszövetkezetek gépesítésének eredményeként, a tanácsi területre jutó traktorállománynak mintegy háromnegyede ez évben már a szövetkezetek tulajdonába kerül. Ma már időszerűvé vált

[176] Jelentés a Politikai Bizottság számára az egyes gépállomások gépeinek eladására hozott PB-határozat végrehajtásának tapasztalatairól és javaslat a tennivalókra. P. I. Archívuma, 288. f. 20/104. 1962. március 8.

a gépállomások árszervezése."[177] 1961-ben, a kollektivizálás befejezése körüli hónapokban 235 gépállomás működött az országban, s ezekből 1964 elejéig még 143 fennmaradt. A következő évben azonban már csak 63, 1967-ben pedig mindössze 20 gépállomást találunk. Az évtized végéig a gépállomási hálózat teljesen megszűnt. (Ezzel egyidejűleg 1961-ben mindössze 2, ám 1964-ben már 57, 1967-ben pedig 131 gépjavító üzem alakult – a gépállomásokból.)

Ebben az esetben is mintegy évtizednyi időre volt tehát szükség, hogy a korábbi szövetkezeti modellből kibontakozzon a korszerű, teljes gépesítéssel, önálló üzemként működő termelőszövetkezet.

Ugyanezen időszakban – már 1957-től – a szövetkezetek bérezési rendszerének átalakítása is kezdetét vette. Nagy viták bontakoztak ki a munkaegység szerinti díjazás tapasztalatairól s a különböző új díjazási formák bevezetéséről.[178] Az átalakulás e téren is fokozatos. 1957 nyarán még határozat szögezi le: „A jövedelemelosztás szocialista alapelvétől eltérő részesedési módszerek alkalmazását vissza kell szorítani. Azokat a jövedelemelosztási módszereket pedig, amelyek a jövedelemelosztás szocialista alapelvén épülnek fel, és munkaegység szerinti vagy azt továbbfejlesztő módszereket alkalmaznak, gyakorlati alkalmazásukban s eredményeikben meg kell vizsgálni, és a tapasztalatokat hasznosítani kell."[179]

[177] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966. 65. o.

[178] Vö. *Erdei Ferenc:* A termelőszövetkezeti munkadíjazás és jövedelemelosztás kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1957. július; *Markó Lajos:* A mezőgazdasági termelőszövetkezetek jövedelemelosztásának kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1957. augusztus–szeptember.

[179] A Politikai Bizottság határozata a termelőszövetkezetek politikai, gazdasági és szervezeti megszilárdításáról. P. I. Archívuma. 288. f. 20/9. 1957. augusztus 13.

A gyakorlat lassú, fokozatos korrekciója és az ezt kísérő elvi vita ez esetben is sok évre elhúzódott. A Társadalmi Szemle cikkírója még 1961 elején is kétfelé hadakozva vitázik: „Vannak, akik a munkaegységet szükséges rossznak tartják, és mindenestül elvetik . . . Mások pedig úgy gondolkodnak, hogy a szövetkezeti tulajdonviszonyok között az elosztás szocialista elvét kizárólag a munkaegység-rendszer tudja megvalósítani. Ezért, ahol eltérnek a munkaegységtől – állítják –, ott egyben lemondanak a szocialista elosztás elvéről is."[180]

Megindult tehát a különféle kísérleti bérezési formák bevezetése. A jövedelemrendszer átalakításának úgyszólván legegyszerűbb átmeneti formájaként jelent például meg a hagyományos munkaegység-díjazás kiegészítése a pénzelőlegekkel: „. . . a termelőszövetkezetek az idén nagy figyelmet fordítottak a tagok személyes anyagi érdekeltségének fokozására. Ennek egyik legjobb módszere – foglal állást a Földművelésügyi Minisztérium képviselője – a rendszeres készpénz-előlegezés. E területen nagy előrehaladást értünk el. A termelőszövetkezeteknek csaknem 80 százaléka rendszeresen osztott előleget a teljesített munkaegységekre."[181]

Ezekben az években azonban ennél már jóval többről volt szó. „Az új jövedelemelosztási formák keresésével 1957 tavasza óta foglalkozunk – mondta el a tetétleni Hunyadi Termelőszövetkezet elnöke – . . . a jelenlegi munkaegységrendszer nem teszi eléggé érdekeltté a tagokat a termelés végső eredményében. Ha valaki rosszul műveli meg a földet, az is úgy részesedik a ledolgozott munkaegységek után, mint aki becsülettel ellátta feladatát. Ezért én azt tartom célravezetőnek és igazságosnak, hogy egy-

[180] *K. Nagy Sándor:* Az elosztási formák fejlesztése termelőszövetkezeteinkben. Társadalmi Szemle, 1961. 2. sz. 74. o.

[181] *Márczis Antal:* Hasznosítsák szövetkezeteink az első félév tapasztalatait. Népszabadság, 1960. augusztus 2.

egy tag az általa megtermelt érték után részesüljön a jövedelemből."[182]

A legjobb szövetkezetek merészen szakítottak a klasszikus munkaegység-bérezéssel. A barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezetben a munkanormák értékének pénzbeli kifizetésére tértek át. A tótkomlósi Haladás Termelőszövetkezetben bevezették a terméseredmény szerinti jövedelemelosztást. Pest megye 230 szövetkezetéből 200 már 1960-ban áttért az új jövedelemelosztási formákra. A Népszabadság ankétján felszólaló Tömpe István, a földművelésügyi miniszter első helyettese a Központi Bizottság 1959. októberi határozatára emlékeztetve támogatta ezeket a törekvéseket, és bírálta saját minisztériumának korábbi merev gyakorlatát: „Az új, bevált jövedelemelosztási formákat szélesebb körben el kell terjesztenünk . . . Sajnos, a kezdeményezők eddig sok támogatásban nem részesültek, de ma már a minisztérium vezetői egyetértenek ezekkel a kezdeményezésekkel, segítik ezeket a törekvéseket . . . a tótkomlósi Haladás Tsz módszere vagy a barcsi Vörös Csillag módszere az, ami . . . követendő."[183] Sok helyen a szövetkezeti tagok igényeihez igazították a javadalmazást, máshol az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetében kidolgozott megoldásokat alkalmazták. Az Erdei Ferenc által irányított munkának jelentős szerepe volt abban, hogy a szövetkezetek szerepének korábbi doktriner, csupán a termelési viszonyok, az elosztási rendszer elképzelt céljaiból kiinduló felfogása és ennek megfelelő szabályozása helyett az átalakulás idején s főként azt követően a szövetkezeteket gazdálkodó, önálló vállalatként kezdték kezelni. Az egyes műkö-

[182] Hogyan fokozhatjuk a szövetkezeti tagok anyagi érdekeltségét? Termelőszövetkezeti ankét a Népszabadság szerkesztőségében. Népszabadság, 1960. február 15.

[183] Uo. Ezt a változást nem kismértékben mozdította elő, hogy a hagyományos mintához ragaszkodó földművelésügyi minisztert időközben éppen a barcsi szövetkezet elnökével, *Losonczi Pál*lal váltották fel.

dési elemeket pedig – azon belül a bérezést, valamint a munkaszervezés és a vezetés más tényezőit is – a tagok érdekeltsége és igénye, az üzemi demokrácia érvényesítése, a jól működő, hatékony gazdaság követelménye alapján kívánták megoldani. Nem utolsósorban Erdei Ferenc révén a két világháború közötti paraszti szövetkezeti törekvések legjobb útkereső hagyományai is beolvadtak az új szövetkezeti útkeresésbe. Mindez a termelői érdekeltség fokozatos, egyben jelentős növelésére vezetett. „Némelyek aggályoskodnak . . . – ad teret az új szövetkezeti bérezési tapasztalatok előadásának a Társadalmi Szemle 1961-ben. – Ezeknek csak egyet mondhatunk: azt, hogy az élettől elszakadt sablonosság, a megváltozott körülmények figyelmen kívül hagyása nagyon veszélyes. Ha ezzel a módszerrel többet termelhetünk, akkor alkalmazása eredményes és szükséges a szocializmus és a tsz-ek fejlődése szempontjából . . . Kiszámítottuk – folytatják –, hogy Heves megyében tavaly csak a zöldség, a szőlő, a szőlőoltvány és a szántóföldi kapások területének megműveléséhez az összes tsz-tagok munkájára szükség lett volna. A kalászosok és a takarmány megtermelésére, az állattenyésztésbe és fogatosnak nem is jutott volna tsz-tag, ha a szokásos brigádrendszerrel csak a munkaegység alapján . . . szerveztük volna meg a munkát . . . Jól átgondolt felkészülés után elhatároztuk, hogy 1961. január elsejével a munkaegység alkalmazásáról áttérünk a közvetlen pénzdíjazásra . . .”[184]

Sok szövetkezetben tértek át a munkaigényes kapásnövényeknél a termés szerinti jövedelemrészesedés rendszerére, ennek továbbfejlesztett formájaként pedig esetenként a megtermelt új érték szerinti jövedelmrészesedést is bevezették. Az átmenet egyik legegyszerűbb formája a prémiummal kiegészített munkaegység-rendszer volt, amelyben a terv túlteljesítése esetén a megtermelt többlet 20–50 százalékát természetben vagy

[184] Eszmecsere. Társadalmi Szemle, 1961. 3. sz. 64., 68. o.

pénzben fizették ki. A hatvanas évek elején a „népszerűsítés" igényével tudósítanak: „. . . jelentős számban találhatók már olyan jól gazdálkodó . . . erős termelőszövetkezetek, amelyek évek óta garantálják a munkaegység értékét, sőt egyesek már áttértek a végzett munka közvetlen pénzbeli díjazására. A párt és a kormány támogatja a termelőszövetkezeteket . . . hogy a hagyományos munkaegység-rendszert továbbfejlesszék . . . Küzdjék le azt a nem egy helyütt tapasztalható szűk látókörűséget, amely a szocializmus ügyét félti ezektől a megoldásoktól, ezért elzárkózik előlük, tiltja alkalmazásukat . . . A tapasztalatok azt mutatják, hogy a szocialista munkadíjazással szemben támasztott valamennyi követelménynek . . . a munka közvetlen pénzbeni értékelése, a teljesítményt közvetlenül pénzben elszámoló javadalmazás felel meg a legjobban."[185]

A legkülönbözőbb premizálási-díjazási rendszerek széles körű terjedése ellenére Dimény Imre még majdnem három évvel később is joggal állapíthatta meg: „Ezen eredmények ellenére az anyagi ösztönzők felhasználásában még csak a kezdet kezdetén vagyunk . . . Bőven van tehát mit tennünk azért, hogy minden ágazat dolgozóira kiterjesszük a közvetlen érdekeltséget. . ."[186]

A bérezési rendszer új modelljének a kialakulása is végigkísérte tehát a vizsgált évtizedet.

Az új szövetkezeti útkeresés legfőbb elemei közül végül is a szövetkezeti üzem komplex felfogását emelhetem ki. Míg korábban, mint láttuk, még az önálló szövetkezeti gépesítés lehetőségét is elvetették, most – ugyancsak fokozatosan – kialakulóban volt az a nézet, hogy a szövetkezet nemcsak szántó-vető, állat-

[185] *K. Nagy Sándor:* Az elosztási formák fejlesztése termelőszövetkezeteinkben. Társadalmi Szemle, 1961. 2. sz. 75. o.

[186] *Dimény Imre:* A magyar mezőgazdaság fejlődésének néhány kérdése. Társadalmi Szemle, 1963. 11. sz. 16. o.

tartó üzem, hanem olyan komplex vállalat, amelynek működéséhez szervesen hozzátartoznak bizonyos *ipari tevékenységek.* Így – az önálló géppark létrejöttével párhuzamosan – a gépjavító tevékenységet és a megtermelt termények önálló ipari feldolgozását ide sorolhatjuk.

Az ipari melléküzemek alapításának elvi elfogadása és helyeslése úgyszólván az új szövetkezeti út keresésének a kezdetétől megfigyelhető. Az MSZMP 1957. júliusi agrárpolitikai tézisei már leszögezték: „Lehetővé kell tenni azt is, hogy a termelőszövetkezetek termelvényeiket maguk dolgozhassák fel . . . Ezért módot kell adni arra, hogy kisebb feldolgozó üzemeket (tejfeldolgozó, daráló, szeszfőzde, aszaló stb.) létesítsenek, illetve ilyeneket állami és egyéb szervektől átvegyenek."[187]

Igaz, a szövetkezeti átszervezés folyamán és azt követően, a hatvanas évek közepéig még nem bontakozott ki igazából a mezőgazdasági üzemek ipari tevékenysége. A létrejött élelmiszeripari, tartósító és feldolgozó üzemek azonban valóságos jelentőségüknél is nagyobb szerepet játszottak, ugyanis hozzájárultak az egységes élelmiszer-gazdaság szemléletének, a szövetkezeti üzem és az ipari tevékenység összekapcsolásának kialakulásához.

A háztáji gazdaság új szerepe, a szövetkezetek gépesítésének új lehetősége és az ösztönző új bérezési módszerek elterjedése nélkül nyilván már az 1959–1961 közötti tömeges kollektivizálás sikere is érthetetlen lenne. S ehhez nem kis mértékben járult hozzá, hogy ezen átalakulás keretében és annak eredményességét alapvetően befolyásolva az agrárértelmiség nagy mozgásteret kapott, és szervesen beépült az új agrárszervezet vezetésébe. E folyamatok – már kibontakozásuk kezdeti szakaszában is – hozzájárultak ahhoz, hogy a szövetkezetek, még mielőtt komoly

[187] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962., 108. o.

anyagi befektetések segítségével valóban vonzó nagyüzemi gazdaságokká alakulhattak volna, elfogadhatóak legyenek a parasztság számára, s egyben lehetőséget biztosítsanak a nagyüzemi gazdálkodás és az egyéni érdekeltség harmonikus kölcsönhatására.

A szövetkezeti modell átalakulásának kiragadott néhány mozzanata is bizonyítja, hogy mindezen változások a hatvanas évek közepéig fokozatosan bontakoztak ki, és még korántsem zárultak le. A vizsgált évtized végére mindenesetre már erőteljesen kialakulóban volt az új magyar szövetkezeti gyakorlat és modell, amely – a szövetkezeti átszervezés befejeződése után a magyar mezőgazdaság új, erőteljes fellendülésének az alapjait teremtette meg. A rugalmasan átalakuló, megújuló agrárszervezet és a korrekciók ellenére lényegében változatlanul merev ipari rendszer ezáltal meglehetősen éles és szembetűnő ellentmondásba került egymással.

Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a termelőszövetkezetek fokozatos belső átalakítása mellett mindvégig biztosítani kellett a mezőgazdaság megfelelő külső gazdálkodási feltételeit is, s ezt nem csupán, sőt nem is elsősorban az ágazat magas beruházási részesedése alapozta meg. Következetesebben kellett érvényre juttatni a piaci és értékviszonyokat, amelyeket a kötelező beszolgáltatási rendszer 1956. év végi eltörlésével és az ahhoz kapcsolódó irreálisan alacsony beszolgáltatási árakat felváltó felvásárlási árak bevezetésével még csak megalapoztak. Igaz, a felvásárlási árak, a korábbi piaci árak alapján, több mint 80 százalékkal haladták meg a kötelező beszolgáltatási árakat. Ennek az árintézkedésnek hatását azonban az 1957 júniusában végrehajtott, átlagosan mintegy 10 százalékos felvásárlásiárcsökkentés, majd az ipari árak emelkedése és az adóemelések rövidesen ellensúlyozták. Ezt követően a mezőgazdasági termelői árszínvonal fokozatosan, bár mérsékelten emelkedett, 1958 és 1961 között még csak alig több mint 4 százalékkal.

Az érték- és árviszonyokat egy csapásra természetesen nem lehetett helyreállítani. 1961 tavaszán például az MSZMP Államgazdasági Bizottsága kénytelen volt megállapítani, hogy a szarvasmarha-tenyésztésben nincs kellő érdekeltség. A tehéntartás költségei 7–8 év alatt térülnek meg, a tej önköltsége a jó gazdaságokban is 2,80–3,20 forint, felvásárlási ára viszont csak 2,40 forint.[188] Az 1956–57 fordulója körüli, majd az ötvenes évek végén hozott kisebb-nagyobb árintézkedések után az agrárárak 1961–1965 között újabb 7,5 százalékkal emelkedtek, de az agrárolló még a hatvanas évek közepén is jelentős. „A mezőgazdasági termékek felvásárlási árszínvonala alacsony – hangsúlyozza Dimény Imre az Államgazdasági Bizottság elé terjesztett jelentésében, 1965 tavaszán – értékáron számítva 32 százalékkal, termelési áron számítva 26 százalékkal alacsonyabbak . . . Az ipari árak ugyanakkor értékáron számítva 16 százalékkal, termelési áron számítva pedig 11 százalékkal magasabbak a társadalmilag szükséges ráfordítások szintjénél."[189] A mezőgazdaság felvásárlási ára – állapíthatta meg 1965 nyarán a Politikai Bizottság – „indokolatlanul alacsony". A mezőgazdaságban használt ipari anyagok és eszközök ára ezzel szemben az Árhivatal számítása szerint 1965-ben több mint 16 százalékkal haladta meg az 1958-as szintet. „Ilyen körülmények között – vonta le a következtetést a határozat – a termelőszövetkezetek saját erejükből képtelenek a korszerű gazdálkodás nagy befektetéssel járó anyagi-műszaki megalapozására . . . A harmadik ötéves terv időszakában – jelölik meg feladatként a hatvanas évek második felére vonatkozóan – indokolt olyan mezőgazdasági árszínvonal

[188] Az 1961. március 7-i határozat a szarvasmarha-tenyésztésről. P. I. Archívuma, 288. f. 20.

[189] Jelentés az Államgazdasági Bizottság számára a termelőszövetkezetek helyzetéről az 1965. évi zárszámadások alapján. *Dimény Imre:* P. I. Archívuma, 288. f. 15. 1965. április 2.

kialakítása, amely a termelőszövetkezetek többsége számára lehetővé teszi, hogy bevételeikből fedezni tudják . . . kiadásaikat, beleértve a bővített újratermelés szükségleteinek egy részét is."[190]

Ugyanebben az évben a mezőgazdasági rentabilitás megteremtése érdekében az agrárolló révén is felgyülemlő szövetkezeti adósságok ügyét kellett rendezni. A Politikai Bizottság határozata értelmében 3181 szövetkezet 20,5 milliárd forint összegű hitelállományából az állam 3090 szövetkezetnek összesen 12,7 milliárd forint hitelösszeget engedett el, további 5,4 milliárdnyi hitelnek pedig meghosszabbították a visszafizetési határidejét. „A hitelrendezés után – összegezték az eredményt – a termelőszövetkezetek hitelterhe az állóeszközök nettó értékéhez viszonyítva 19,7 százalékot tesz ki, szemben a rendezés előtti 73,6 százalékos hitelteherrel."[191]

A szövetkezetek tehát csak lassan, fokozatosan kerültek az önálló gazdálkodás valódi lehetőségei közé. A termeléshez szükséges eszközöket például 1964-ben csak 6,5 százalék erejéig, 1966-ban pedig már 37 százalékban tudták saját forrásból finanszírozni.

A hatvanas évek közepén meginduló gazdasági reform előkészítése idején hozott újabb agrárárемelések már jelentősebbek: 1965–66-ban mintegy 10 százalékot tesznek ki, s a reformmechanizmus új árrendszerének bevezetése előtt újabb 8 százalékos agrártermelői áremelésre került sor.

1967-ben mindezek alapján a termelőszövetkezetek szükséges beruházásaiknak már 50 százalékát fizették saját eszközökből.[192]

[190] A PB 1965. július 6-i határozata a mezőgazdasági ár-, adó- és pénzügyi rendszer továbbfejlesztéséről. P. I. Archívuma, 288. f. 20.

[191] Jelentés a Politikai Bizottság számára a termelőszövetkezetek hiteleinek rendezéséről. P. I. Archívuma, 288. f. 11. 1967. május 15.

[192] Uo.

Az agrárolló a vizsgált évtizedben, sőt még ezt követően sem zárult be. A rentábilis gazdálkodás feltételei tehát csak fokozatosan javultak és részben alakultak ki.

A mezőgazdaság működése – az elmondottak is érzékeltetik – 1956 és 1964 között a kötelező utasításos irányítás helyett a piaci kapcsolatok bevezetésével, a reálisabb piaci árak és az új szövetkezeti modell kialakításával a radikálisabb reform úttörő szférájává, s a kedvező tapasztalatok felhalmozása révén általános ösztönzőjévé is vált.

A korrekciós politika eredménytelenségeinek első kritikái

A mezőgazdaság működési mechanizmusának kedvezőbb eredményei nyilvánvalóan hozzájárultak a felismeréshez: az állami szektor részleges, töredékes működési korrekciói nem vezetnek eredményre.

„*A vállalati önállóság növelésében* – szögezte le egy politikai bizottsági tájékoztató 1964 májusában – *lényeges előrehaladás nem következett be.*"[193] Ugyanígy – egy 1964. decemberi belső értékelés szavait idézve – „a minisztériumok munkájában alig került előtérbe a perspektivikusabb, elvibb jellegű munka . . . a minisztériumoknál nem csökkent, hanem növekedett az operatív munka". A direkt irányítás a középirányító intézményektől ugyanis közvetlenül a minisztériumokhoz került át, ami sem a központi irányítást, sem a vállalati önállóságot nem erősítette. „*Ahhoz azonban* – összegezte végső következtetésként az imént idézett *tájékoztató –, hogy a vállalatok hatásköre, felelőssége és*

[193] Tájékoztató jelentés a Politikai Bizottság részére. P. I. Archívuma. 288. f. 11/1290. 1964. május 5.

joga a lényeges, az érdemi kérdésekben jelentősebben megváltozzon, egész gazdálkodási rendszerünk reformjai szükségesek."[194]

A részleges korrekciók tehát közvetlen eredménytelenségük ellenére is láncszemként illeszkednek a gazdasági reformfolyamat hazai láncába.

Az iparvállalati rendszer átszervezésének befejezésével úgyszólván egyidőben került sor a mechanizmust részlegesen módosító intézkedések utolsó lépésére, hiszen éppen 1964 januárjától vezették be – ismét az 1957-es reformjavaslatok egyik elemét realizálva – az *eszközlekötési járulék* rendszerét. A vállalatokat eszközeik gazdaságosabb kihasználására ösztönözni kívánó rendelkezés értelmében az állóeszközök bruttó értéke után a vállalatoknak 5 százalékos használati díjat kellett fizetni.[195]

A fokozatos, részleges korrekciók azonban ezzel a végéhez is értek. Nyolc év felgyülemlő tapasztalatai, mint az imént idézett elemzések határozott megállapításai is jelzik, bebizonyították, hogy a részleges korrekciók az „egész gazdálkodási rendszer reformjai" nélkül nem vezetnek a várt eredményre. Az egész periódust végigkísérő apróbb, s az összműködést aligha érintő korrekciós lépések ellenére végül is a hatvanas évek közepére is jellemző maradt, amit a Tervhivatal elnöke az 1957–1960 közötti

[194] Tájékoztató a KB 1962. február 9-i, A gazdasági vezetés továbbfejlesztéséről hozott határozat végrehajtásának néhány tapasztalatáról. P. I. Archívuma. 288. f. 11/1451. 1964. december 18. *(Saját kiemelésem.)*

[195] Az iparban használt állóeszközök 85 százalékára terjedt ki a járulék fizetésének a kötelezettsége. Ezzel a vállalatokat a beruházásokban is közvetlenül érdekeltté kívánták tenni, hiszen arra törekedtek, hogy csak olyan beruházás legyen kifizetődő a vállalatnak, amelynek révén az árbevételben a használati járulék is megtérül. Csakhogy a tervezési-irányítási rendszer alapjában változatlan közegében, ezen belül a kötött, hatóságilag megszabott termelői árak mellett sem a gazdaságos eszközkihasználást, sem a beruházások szelektálását nem befolyásolhatta ez a lépés, hiszen a termelői árrendszerben – amely nem is volt arányos a felhasznált állóeszközök hatékonyságával – amúgy is realizálódott a tiszta jövedelem, s az eszközlekötési járulék végul árképzési tényezővé vált.

évekről szólva már élesen kimondott: „Az említett időszakban a tervgazdaság egésze . . . vonatkozásában is bizonyos egyszerűsítések valósultak meg, de *lényegében az 1954–1956. évi* rendszer nem változott."[196] E folytonosságot a hatvanas évek első felének gazdasági feszültségei, működési zavarai közepette már károsnak ítélték: „A népgazdaság központi irányításának rendszerében az utóbbi években kezdőlépések történtek . . . – állapította meg a Központi Bizottság apparátusában készített elemzés 1965 tavaszán. Ezek az intézkedések egyes részterületeken eredményesnek bizonyultak, de tervcéljaink és irányítási rendszerünk kívánatos összhangját nem tudták kielégítően megteremteni."[197]

A változtatások, az apróbb mechanizmuskorrekciók mindennapi gyakorlattá vált rendszere és az ezáltal kialakult szemlélet új közegében e felismerések ismét az átfogó reform napirendre tűzéséhez vezettek.

[196] Jelentés a Gazdasági Bizottság részére. *Kiss Árpád:* P. I. Archívuma, 288. f. 23/1960. 1960. január 29.

[197] Gazdasági fejlődésünk értékelése. P. I. Archívuma, 288. f. 11/1548. 1965. április 29.

2 Az 1966. évi döntés és az átfogó reform

Egyensúlyzavar, feszültségek, a gazdasági működés elégtelenségei

Az ország gazdasági szerkezetének átalakulása, az iparosítás nagy lendületű befejező évtizede önmagában is nyilvánvalóvá tette, hogy a magyar gazdaságfejlődés szakaszhatárhoz közeledik. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem színvonala a fejlett európai országok második világháború előtti szintjéhez közelítve jelezte, hogy a következő időszakban újszerű gazdasági feladatok elé kerül az ország. Ugyanerre utalt az addig kimeríthetetlennek tűnő munkaerőforrásoknak a hatvanas évek közepére már-már kiapadó utánpótlása. Az iparfejlesztés addig követett, főként az új munkaerő bevonására (és az ehhez szükséges új munkahelyek létrehozására) építő útja lehetetlenné vált. Az ipari munkaerő-utánpótlás megcsappanása különösen szembeötlő, mivel az előző másfél évtized évi átlagos 5–6 százalékos ipari létszámnövekedésével szemben a hatvanas évek második felében az alig több mint 1 százalékos évi növekedés vált a jellemzővé. Sőt, a hetvenes évek elejétől – a magyar iparfejlődés történetében először – a létszámnövekedés teljesen megállt, és lassú csökkenés indult meg.

Ezek a körülmények lényeges változásra utaltak a korábbi évtizedekkel szemben. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az előző periódusban a szolgáltatások munkaerő-ellátottsága stagnált, és ezen ágazat elengedhetetlenül fontos fejlesztése megindította a munkerő átszívását e szektorba.

Olyan helyzet alakult ki tehát, amikor is a nagyiparban nem biztosították többé a növekedést létszámemeléssel, valamint különlegesen fontossá vált a munkaerő-tartalékok mozgósítása és a

termelékenység növelése. Mindkettőhöz új, hatékonyabb működésre és ösztönzésre volt szükség.

Mindezekre a követelményekre egyaránt felfigyelt a kormányzat és a közgazdasági kutatás. A gazdaságpolitika gyakorlati indoklásai, a reform bevezetésének szükségességéről szóló legfőbb érvek, de az utólagos értékelések is legtöbbször éppen az iparosodásból, a szerkezeti átalakulásból és a munkaerőforrások mindezzel járó kiapadásából magyarázták az 1956–1965 közötti időszakban ellentmondásosan meginduló gazdaságpolitikai stratégiaváltás és korrekciós folyamat jelentős felgyorsítását, a gazdasági modell jelentősebb átalakítását. Ez az összefüggés maradéktalanul igaz. Mégis egyoldalú lenne pusztán ebből levezetni, hogy felismerték az átfogó reform bevezetésének a szükségességét. A továbblépésre ugyanis nemcsak, sőt talán nem is elsősorban a gazdaságpolitika *eredményeként* bekövetkezett változás nyomán került sor. Közrejátszottak ebben az addigi gazdaságpolitika nyilvánvalóvá vált *gyengeségei,* az addigi korrekciók elégtelenségei, egyszóval a gazdasági stratégiaváltás elmaradása, valamint az is, hogy a már 1956–57 fordulója körül kijelölt gazdasági célok jelentős részét nem sikerült megvalósítani.

A következmény: a hatvanas évek első felében igen éles gazdasági feszültségek keletkeztek. A követett gazdaságpolitika több eleme kérdésessé vált. Az érvényes tervezési-irányítási mechanizmusban súlyos zavarok mutatkoztak. E folyamatok néhány főbb mozzanatát kiragadva a továbbiakban felvázolom azokat a gazdasági zavarokat és nehézségeket, amelyek a viszonylag gyors iparosodás és gazdasági növekedés 1956 utáni évtizedét végigkísérték, s hatásaikkal a gazdasági útkeresés további szakaszainak talán legfontosabb ösztönzőivé váltak.

A működési zavarok természetesen nem pusztán e korszakra jellemző sajátos jelenségek voltak, hanem a szocialista gazdaság szovjet modelljének tipikus működési gyengeségei, amelyek ko-

rábbról is jól ismertek. A közgazdasági szakemberek egyértelműen jelezték írásaikban, hogy a működés belső törvényszerűségei miként vezetnek szabályszerűen beruházási túlfűtöttségre, majd elkerülhetetlen fékezésre s ezáltal ciklikusságra, hogy az expanzív gazdasági nyomás miként függ össze a hiányok keletkezésével, és a hiány hogyan lesz a felesleges készletek felhalmozásának a forrása[1] stb. A gazdaság működési zavarainak a felvázolása a reformfolyamatban bekövetkező fordulat szempontjából jelentős. A hatvanas évek első felében ugyanis éppen ezek a gondok hívták fel a kormányzat figyelmét egyes korábbi hibás, vagy éppen meg nem tett lépésekre.

A második ötéves terv időszakában, a hatvanas évek első felében mindenekelőtt a gazdaságban *állandósuló egyensúlyzavarra* kell utalni. Ennek legszembetűnőbb felszíni jelensége az ország KGST-n kívüli, elsősorban fejlett tőkés országokkal szemben keletkező és halmozódó adósságállománya volt. Az 1959. évi 1,6 milliárd devizaforint tartozással szemben 1960-ban már 2,2, 1961-ben 3,0, 1962-ben 3,7 és 1963-ban 4,1 milliárd adósság terhelte gazdaságunkat.

Az adósság mértéke önmagában nem irányadó, s következtetések levonására sem ad lehetőséget. Többet mond, hogy 1962-ben a tőkés tartozások összege már meghaladta az ezen országokba irányuló teljes évi export értékét. „A hiányt – állapította meg egy belső jelentés – újabb hitelek igénybevételével, illetve a meglevő hitelek megújításával kellett áthidalni."[2]

Az egyensúlyzavar valóságos fenyegetéséről azonban még a nyomatékos, utóbb említett mozzanat sem adhat kellő felvilágo-

[1] E kérdések legutóbbi, nagy értékű hazai elemzései közül hadd utaljak *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházás, ciklusok (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981.) és *Kornai János:* A hiány (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.) című munkáira.

[2] Jelentés az 1962. évi népgazdasági terv teljesítésének tapasztalatairól. 1963. április 2. P. I. Archívuma, 288. f. 15.

sítást. „Tőkés adósságállományunk növekedésénél és egyben devizahelyzetünk megítélésénél figyelembe kell venni – olvashatjuk egy 1962-ben, a Politikai Bizottság tagjai számára készült tájékoztatóban –, hogy a tartozások növekedésének mintegy 80 százaléka a rövid lejáratú hiteleknél következett be . . . A rövid lejáratú hitelállományon belül is túlnyomó a három hónapon belül lejáró tartozások aránya. Ez a fő oka annak, hogy 1962 első félévében minden hónapban több mint kétszer akkora volt az esedékes fizetési kötelezettségeinek összege, mint amennyit az exportált árukért kapott devizabevételekből fedezni lehetett."[3]

Az egyensúlyzavar nem egy-két év különleges és átmeneti epizódjának bizonyult, sőt végigkísérte a második ötéves terv időszakát, és a hatvanas évek közepén sem ígért gyors kilábalást: „Az áruforgalmon kívüli fizetési kötelezettségek folytonosan növekvő súlya – állapította meg a Politikai Bizottság 1965 áprilisában – a következő időszakban még nehezebbé teszi a fizetési mérleg kiegyensúlyozását, mint eddig." A gazdaság egyensúlyvesztésének pedig – jelezték előre a hatvanas évek második felére – „. . . a külkereskedelmi mérlegben megmutatkozó aránytalanságai nemcsak 1965-ben, hanem a következő években is határozott korlátokat szabnak a gazdasági fejlődés számára."[4]

A külkereskedelmi és a fizetési mérleg súlyosbodó deficitje és a visszafizetés sűrűsödő gondjai természetesen nem pénzügyi vagy kereskedelmi eredetűek voltak. Ezt annál is erőteljesebben kell hangsúlyozni, mivel a hatvanas évtized világpiaci áralakulása és a magyar külkereskedelem legfőbb szerkezeti arányai (az

[3] Tájékoztató a PB-nek az ország nemzetközi pénzügyi helyzetéről, a jövő évi népgazdasági terv kidolgozásának eddigi munkálatairól és az életszínvonal alakulásának egyes kérdéseiről. 1962. P. I. Archívuma, 288. f. 11.

[4] A PB 1965. április 13-i ülésén megtárgyalt és jóváhagyott előterjesztés a harmadik ötéves terv kidolgozásának állásáról és a további teendőkről. P. I. Archívuma, 288. f. 11.

elsősorban ipari késztermékkivitelre és nyersanyagimportra alapozott külkereskedelem-szerkezetnek megfelelően) a 20. század magyar gazdaságtörténetében egyedülállóan kedvezőek voltak. A megelőző négy évtized során újabb és újabb hullámokban, mintegy 40–50 százalékkal romló cserearányok után, e században először, a cserearányok valamelyest javultak. 1965 tavaszán állapítják meg a megelőző időszakra is visszatekintve: „1964-ben az előző évekhez képest csökkent mértékben, de még mindig javította az áruforgalmi egyenleget a piaci áralakulás. A tervezett árakhoz képest összesen 214,6 millió devizaforint árnyereséget értünk el."[5]

A mérlegzavarok tehát a gazdaság működésének külső, felszíni megjelenései voltak, amelyeket mélyebb okokra vezethetünk vissza. Miből is adódott tehát a zavarok legkritikusabb mozzanatának tekinthető dolláreladósodás, illetve az adósságvisszafizetési nehézség? A bonyolult folyamatok leegyszerűsített logikai nyomon követése érdekében először is a KGST-n kívüli világpiaccal való kereskedelem jellegét kell tisztázni. Az ötvenes évek autarkiás szakaszában a tőkés országokkal való kapcsolatok – lehetőség szerinti – kiküszöbölése volt a cél, ha ez következetes gyakorlattá nem is válhatott. Az ötvenes évek végétől már nem érvényesült mereven és a korábbi erővel a KGST „önálló világpiacába zárkózás" elve. A gyakorlatban és az ideológiában egyaránt elmosódóban, eltűnőben volt a „két világpiac", s Magyarország a többi közép- és kelet-európai országokkal együtt, bár változatlanul a KGST önellátásra is törekedett, kezdett a világpiacban gondolkodni, kezdte természetesnek tekin-

[5] Tájékoztató a PB-nek az 1964. évi tervteljesítés tapasztalatairól. 1965. március 5. P. I. Archívuma, 288. f. 11. (1963 első felében 102, illetve 79, összesen 181 millió devizaforint árnyereségről adtak számot.)

Jelentés az 1963. évi népgazdasági terv első félévi teljesítésének főbb tapasztalatairól. 1963. augusztus 16. P. I. Archívuma, 288. f. 11.

teni (s nem kiküszöbölendő, esetleg átmeneti rossznak) a tőkés országokkal való gazdasági kapcsolatokat. Az 1957 utáni évtizedben ez a gazdasági kapcsolat azonban csak sajátos átmeneti jelleget ölthetett. Nagyrészt tovább élt még e kapcsolatok iránti mély bizalmatlanság. Mint a Népszabadság cikkírója megfogalmazta 1957 nyarán: a tőkés országokkal való gazdasági kapcsolatok „gyökeresen különböznek" a szocialista országok közötti áruforgalomtól, s „a kapitalista országokkal való áruforgalom kibékíthetetlen ellentmondásokat tartalmaz".[6] Ezt a kapcsolatot legfeljebb – képletesen szólva – a „KGST világpiaci" rendszerének biztonsági szelepeként, szükséges rosszként fogták fel. Ez jellemezte a gyakorlatot is. A KGST 1958. nyári bukaresti ülésének jellegzetes gondolatmenetét és megfogalmazását felidézve, a tőkés országok esetében „. . . a szocialista országokba irányuló export megtartására és fejlesztésére abból a célból, hogy *megvásárolhassák* elsősorban *azokat az árukat, amelyekből a szocialista országokban hiány* van".[7]

A belső – hazai és KGST értelemben vett – hiányok nyomán támadt lyukak betömésére szolgáló tőkés import, ami néha a máshonnan be nem szerezhető gabonát, a húst, gyakran a különböző ipari nyers- és alapanyagokat és részegységeket volt hivatva biztosítani, annál nagyobb szerepet játszott, minél sűrűbben kellett e külső forrást igénybe venni. Az áruszállítások ilyen jellegű biztosítására a jelentős mennyiségi növekedést előtérbe állító gazdaságpolitika és az általánosan érvényesülő hiánygazdaság közepette nagy szükség volt. Hozzátehetjük, hogy a jelzett importot helyettesítő iparosítás különlegesen erőteljes beruházási igényei, az állandósuló és időről időre kormányzati eszközökkel visszafogott beruházási túlfűtöttség következménye-

[6] *Kiss Tibor:* A szocialista nemzetközi munkamegosztás továbbfejlődése. Népszabadság, 1957. július 31.

[7] P. I. Archívuma, 288. f. 23/1958. *(Saját kiemelésem.)*

ként is tartósodó importéhség a KGST kereteiben természetszerűen kielégíthetetlen volt. Nemcsak azért, mert a hasonló iparosítási stratégia a szervezet tagországaiban is hasonló anyagigényeket és hiányokat okozott, hanem azért is, mivel az ötéves és éves kereskedelmi megállapodások, illetve az azokat megalapozó termelési terveket kevéssé lehetett rugalmasan tágítani a beruházási tervek állandó jelentős túlteljesítése és az érvényes mennyiségi ösztönzések nyomán keletkező termelésiterv-túlteljesítések anyag- és árukereslete szerint.

Az okok azonban ennél jóval mélyebben gyökereztek. Az 1956–57 fordulójától követett magyar gazdaságstratégia egyik alapvető elve „nekiütközött" ugyanis a valóság „bazaltszikláinak". Az iparosítási politika egyik legfőbb elvi pillére a vizsgált évtizedben a „nyersanyagot gépért" vásárlásban jelölhető meg. Ebben határozták meg az ország „adottságaihoz" való alkalmazkodás iparosítási tanulságait, amit kiegészített az az elv, hogy Magyarországnak minél kevesebb anyagigényt támasztó, minél értékesebb, nagyobb munkamennyiséget és tudást tartalmazó termékeket kell gyártania. Csakhogy, mint a felgyülemlő gazdasági-tervezési tapsztalatok mutatták, ezt az utat egy évtizeden át végül nem sikerült igazán kitaposni, különösen nem a gyors növekedéshez szükséges energia- és anyagigények által parancsolt mértékben. Az Országos Tervhivatalban egyre jobban gyökeret vert a nézet: „. . . nem lehet nagymértékben érvényesíteni azt az elvet – mint Ajtai Miklós a harmadik ötéves terv kidolgozásához készített irányelvekben 1964 tavaszán fogalmazta –, hogy magas képesítésű munkát igénylő, kis nyersanyagigényű termékek exportja ellenében nagyrészt nyersanyagokat vagy anyagigényes termékeket importáljunk."[8]

Ezt a felismerést az iparfejlesztés útját elemezve részleteseb-

[8] OT Irányelvek a harmadik ötéves terv kidolgozásához. *Ajtai Miklós:* 1964. május 12. P. I. Archívuma, 288. f. 15.

ben fejti ki ugyanezen napokban Vályi Péter: „. . . meggyőződtünk arról, hogy az ország nyersanyaghelyzetéből következő elvek konzekvens érvényesítése több okból nem lehetséges, annak ellenére, hogy ezek saját szempontunkból változatlanul előnyösek lennének . . . A »nyersanyagot gépért« vásárlása koncepciója csak részben járható." A partnerországok, elsősorban a kisebb KGST-országok, ugyanis anyagért anyagot akartak. Vályi Péter kormányzati használatra készített elemzésében a hatvanas évek közepén a korábbi – az ötvenes évek végének lelkes-naiv felbuzdulásából sarjadt – nézetekkel szemben merőben új felismerés tört utat: Míg a partnerországok „. . . feldolgozatlan termékeik jó részét a tőkés világpiacokon is értékükön tudják – és tudjuk mi is – elcserélni, addig ugyanezen anyagok feldolgozott formában már kevésbé piacképesek". A korszerű technika, minőség és gazdaságosság érvényesülése nélkül, vonja tehát le a következtetést „. . . az általunk helyesnek vélt munkamegosztás a KGST-országokon belül sem járhat teljes eredménnyel . . . A tervegyeztetések tapasztalatai alapján gépipari exportunk mind kisebb arányban szolgálhatja csak népgazdaságunk fűtőanyag-, nyersanyag- és félkésztermék-szükségletének ellentételező szerepét. A gépforgalomban . . . nagymértékben az 1:1 arányra való törekés érvényesül . . ."[9], elkerülhetetlenné téve a tíz éven keresztül hirdetett elvek felülvizsgálatát.

Ha a külkereskedelem *egészében* „keménységi sorrend" volt kialakulóban, vagyis jó tárgyalási pozíciót egyre inkább csakis a világpiacon értékesnek minősülő termékkel lehetett elérni, s anyagért vagy anyagot, vagy magas értékű, műszakilag korszerű, minőségileg és önköltség szempontjából versenyképes terméket kellett adni, akkor Magyarország hosszabb távon, még egyes anyagok exportorientált termelésének fejlesztése mellett

[9] *Vályi Péter:* Iparfejlesztésünk fő kérdései. P. I. Archívuma, 28. f. 15. 1965. május 11.

sem rendezkedhetett volna be importszükségletének kizárólag anyagok ellenében történő beszerzésére. A dolgok logikája állította tehát előtérbe – az addigi importpótlással szemben – a versenyképes exportot. Az Országos Tervhivatal ennek következtében húzta alá 1966 tavaszán: „. . . ötéves tervünk iparpolitikájában tehát a külkereskedelem központi kérdéssé válik . . . egyre nagyobb mértékű ipari exportra van szükség . . . az ipari termelés öt év alatti 32–36 százalékos növekedése mellett az iparcikkek exportjának növelésében 50 százalékos fejlődést tűz ki célul . . . Az ipari exportot – teszik azonban hozzá – biztonságosabb termelési struktúrára kell alapozni . . .”[10]

Csakhogy a termelési szerkezet 1956–57 fordulóján elhatározott radikális átalakítása tíz év tapasztalata alapján lényegében nem realizálódott. A jelentkező egyensúlyzavarok mögött nagymértékben éppen az importpótló fejlesztési politika következményei húzódtak meg, amelyek nem utolsósorban a megfelelő szerkezetváltás elmaradásában és versenyképes, korszerű exportorientált ágazatok kiépítésének gyengeségében, hiányában is jelentkeztek. Ez különösen azért vált érzékelhetővé, mert ezekre az évekre a KGST keretében folytatott gyors külkereskedelem-növekedés lehetőségei kimerülőben voltak. A kifulladás jeleként a forgalom bővülése két évre megállt. A változatlanul pazarló beruházások és az infrastruktúra krónikus gyengesége közepette ugyanakkor ugrásszerűen növekedett a gazdaság eszközigényessége.

Mindez a KGST-n kívüli kereskedelem szerepének elkerülhetetlen átértékelésével járt. Nyilvánvalóan nem lehetett tovább tartani a hézagok és hiányok betömését szolgáló és ezért devizaellenértékét soha meg nem termelő, zömében rövid lejáratú hitelekre alapozott áruvásárlást. Különösen, miután egyre nyil-

[10] Az OT előterjesztése a Magyar Népköztársaság harmadik ötéves tervéről. 1966. április hó. P. I. Archívuma, 288. f. 15.

vánvalóbbá vált, hogy a KGST keretében folytatott külkereskedelem és a tőkés világpiaccal fennálló gazdasági kapcsolatok nem egymás mellett és egymástól függetlenül léteznek, hanem a legszorosabban összefonódnak. A magyar ipar kiemelten fejlesztett ágazatai ugyanis – fejlesztési-termelési céljainknál avagy továbbgyűrűző hatásaiknál fogva – nemcsak általában növelték az import iránti igényt, hanem azon belül a csak kemény devizáért vásárolható anyagok, részegységek vagy beruházási javak behozatali igényét is fokozták. Meggyőzően szemléltetheti ezt a jelenséget a sikeres autóbuszprogramhoz készített tervhivatali számítás is 1966 elején. Az 1970-re, a szocialista országokba irányuló, közel 6 ezer darabra tervezett autóbuszexport 1,3 milliárd devizaforint értékű volumenéhez ugyanis 327 millió devizaforint értékű gépet kellett vásárolni a dollárelszámolású piacon.[11] A KGST-piacra irányuló autóbuszkivitel öt évi összes értékének tehát – egyszerű beruházásként – éppen egynegyedére rúgott a szükséges keménydeviza-befektetés. Az autóbuszkivitel kereskedelmi mérlegre gyakorolt kedvező hatásához éppen ezért elengedhetetlenül hozzátartozott, hogy a gyártáshoz szükséges dollárkiadások fedezete is biztosítva legyen. Enélkül a KGST-piac bővülése a dollárelszámolású import növekedésére és – az ennek ellentételezéséhez szükséges tőkés piacra irányuló export elmaradása esetén – visszafizethetetlen tartozásállomány felhalmozódására vezetett volna.

Mivel a magyar iparnak alig volt olyan terméke, amelynek előállításához ne lett volna szükség keménydeviza-elszámolású importra, ennek fedezetéhez az exportcikkek egy részét a tőkés világpiacon kellett volna értékesíteni. Csakhogy ez utóbbinak igen gyakran minőségi, korszerűségi, versenyképességi hátrányok álltak útját. A magyar exportcikkekbe épített, kemény devizáért

[11] Az Országos Tervhivatal előterjesztése a harmadik ötéves tervjavaslatról. P. I. Archívuma, 288. f. 15. 1966. február 28.

vásárolt alkatrészek, anyagok stb. kiviteli ellentételei tehát nem vagy csak részben, töredezett ütemben születtek meg, kedvezőtlenül befolyásolva az ország dollárelszámolású külkereskedelmi fizetési mérlegét. A fejlett tőkés országokkal való gazdasági kapcsolatoknak az áruhiányok pótlása helyett a gazdaság korszerűsítését, technikai színvonalának fejlesztését, hosszabb távú beruházási politikáját és mindezzel összefüggésben éppen jobb világpiaci exportképességét kellett tehát szolgálnia. Ez azonban már nemcsak az áruforgalmat, hanem a gazdasági kapcsolatok szélesebb körét is érintette. „Aktív hitelpolitikát lehet és kell folytatni. A külföldi hitelek egyes formái ugyanis előnyösek a magyar nemzetgazdaság számára – érvelt már 1957-ben Bognár József. – Régi, egységes üzleti szokás, hogy a szállító vállalatok . . . rövid lejáratú hiteleket (3–6–9 hónap) nyújtanak a külföldi vásárlónak. Semmi okunk nincs arra, hogy ne vegyük igénybe az ilyen hiteleket . . . Kívánatos beruházási hitelek felvétele . . . egyes magyar gyárak fejlesztésével kapcsolatban".[12] A körülményeknek és a szemléletnek is sokat kellett változnia, míg a hitelpolitika valóban helyet kapott a gazdaságpolitikai gyakorlatban. A korábbi gazdasági kapcsolatok újraértékelése jegyében ezt a változást fejezte ki Vályi Péter már idézett belső elemzésében: „A nemzetközi helyzet időközi változása és a korszerű termelés biztosítása feladatunkká teszi, hogy a . . . fejlett tőkés országokkal is készek legyünk hazánk fejlődése érdekében termelési kooperációkat kiépíteni".

A szemléletváltozás talán szimbolikus értékű példájának tekinthetjük, hogy az MSZMP Államgazdasági Bizottsága 1963 őszén úgy döntött, hogy a tőkés piacokon tervezett gabonavásárlások *helyett* „a hazai nitrogénműtrágya-ipar tőkés hitelből tör-

[12] *Bognár József:* Külkereskedelmünk problémái. Közgazdasági Szemle, 1957. 8–9. sz. 850–851. o.

ténő nagyarányú fejlesztési lehetőségét" kell előnyben részesíteni.[13]

1964 elején a Politikai Bizottság állást foglalt a hosszú lejáratú hitelek felvételéről, azért, hogy a következő három évben kiemeltnek tekintett beruházásokat finanszírozzák, többek között földgáz- és olajkutató berendezések vásárlásával, a vasművek és egyes nagy vegyi üzemek fejlesztési programjainak meggyorsításával.[14]

A külkereskedelem központi kérdéssé válása természetesen más szempontból is előtérbe állította a világpiaccal való kapcsolat újraértékelését. Az egyensúlyzavarok mögött ugyanis az egyik oldalon a hiány kapkodó pótlása állandó világpiaci importigénnyel párosult, a másik oldalon a világpiacra irányuló export alacsony színvonala, a behozott cikkek kiviteli ellenpontozásának különleges gyengeségei rajzolódtak ki. Ez egyszerre kérdőjelezte meg az export és ezáltal a – már említett – termelés szerkezetét, de a termékek műszaki korszerűségét és minőségi színvonalát is, illetve mindazt a mechanizmust, ami a technikai és minőségi színvonalat ösztönzési-érdekeltségi rendszerével meghatározta.

Ebben az összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy az egyensúlyzavarok és a gazdasági feszültségek első éles jelentkezése már 1960-tól világossá tette, hogy az exporttevékenység nem kielégítő, s hogy a gazdálkodás „minőségi" tényezői jócskán háttérbe szorulnak. A jelenségek felismerése azonban eleinte nem járt együtt az okok mélyreható vizsgálatával, s kiküszöbölésük törekvése is a régi megrögzött szokásoknak megfelelő reflexeket váltott ki. A népgazdaságban tapasztalható feszültsé-

[13] Feljegyzés az MSZMP KB Államgazdasági Bizottságának 1963. november 4-i üléséről. P. I. Archívuma, 288. f. 15.

[14] A PB 1964. január 21-i határozata hosszú lejáratú tőkés hitelek igénybevételéről beruházási célokra. P. I. Archívuma, 288. f. 20.

geket elemezve, a Politikai Bizottság 1960 őszén úgy vélte: „Az ipari tárcák vezetőit terheli elsősorban a felelősség azért, hogy a beruházásokban, a termelékenység emelésében, az ipari termelés szerkezetének – beleértve a gyártmányösszetételt – megváltoztatásában nem hajtottuk végre a párt és kormány határozatait . . . a gazdasági vezetők egy részét nem kellő mértékben hatja át . . . a politikai felelősségérzet . . . és általában nem szereznek érvényt annak a kongresszusi irányelvnek, hogy a minisztériumi, helyi, szakmai, vállalati érdeket alá kell rendelni a népgazdasági érdeknek".[15] Két hónappal később ugyanezen testület megerősítette álláspontját: „Fontos beosztásban levő gazdasági és műszaki vezetők szocialista öntudata nem erősödött, és ez most . . . fékezi előrehaladásunkat. Ez igazi gyökere – számos más, ugyancsak fontos tényező mellett –, hogy a helyi érdekek a népgazdasági érdekek fölé emelkednek . . ."[16]

Ugyanez a szemlélet, a folyamatok lényegének meg nem értése érvényesült a napisajtó jó szándékú, előrehaladásra ösztökélő cikkeiben is. 1959 telén Iparunk és a világszínvonal címen a Népszabadság cikke értetlenül teszi fel a kérdést: mi az oka, hogy akadozik az új térhódítása, „holott társadalmi berendezkedésünk minden objektív feltételét megteremtette a technika haladásának?" Ez a kérdésfeltevés, pontosabban az objektív feltételeknek vágyak és nem a valóság alapján történő megítélése természetesen vezetett el az olyan megoldáskereséshez, ami – ez a logika működött az ötvenes évek hibáinak egykori okkeresésében is – az emberi tudat és magatartás megváltozásában látta a kiutat. „Üzemi vezetőinknek vállalniuk kell a kockázatot, és

[15] A PB 1960. szeptember 20-i határozata a népgazdaságban tapasztalható feszültségekkel kapcsolatban. P. I. Archívuma, 288. f. 20.

[16] A PB 1960. november 29-i határozata a területi pártbizottságok gazdaságszervező tevékenységéről. P. I. Archívuma, 288. f. 20.

semmiképpen nem szabad feláldozniuk az üzem jó hírnevét az esetleges nagyobb prémiumért, nyereségrészesedésért."[17]

A politika és a publicisztika szemlélete mindebben természetesen jócskán elmaradt már a közgazdasági felismerések nyilvánosan és korábban is megfogalmazott szintjétől. Három évvel később, 1963 decemberében a Központi Bizottság határozatban szögezte le: „Az exportnak a népgazdaság fejlődésében elfoglalt jelentősége megkívánja, hogy . . . az exporttermelésben jelentős szerepet betöltő területi pártbizottságok mellett exportbizottságokat kell létrehozni. A bizottságok feladata az üzemek exportfeladatainak számbavétele, a végrehajtás ellenőrzése . . . A jelentősebb ipari vállalatok és a külkereskedelmi vállalatok kapcsolatának javítása . . . érdekében a külkereskedelmi vállalatok rendszeresen tájékoztassák (havonta vagy negyedévenként) az iparvállalat vezetőit, pártszervezeteit a legfontosabb piaci igényekről, az exporttermékkel kapcsolatban felmerült problémákról."[18]

A gazdaság alapvető működési jelenségeinek erkölcsi, öntudati kérdésként kezelése és a zavaroknak gazdaságon kívüli eszközökkel és intézményekkel (a területi pártbizottságok mellett létrehozott exportbizottságok stb.) történő megoldási kísérlete természetes kísérőjelensége a tervezés utasításos, piacot és – orientáló, érdekeltséget teremtő – árakat kikapcsoló rendszerének. Meg kell azonban jegyezni, hogy a gazdasági feladatokat erkölcsi-tudati meggyőzéssel és átalakítással megoldani törekvő politika csak akkor válhat tartóssá, ha a gazdasági folyamatok mélyebb megértésének hiánya doktriner életidegenséggel társul. Ez utóbbi azonban nem volt jellemző a magyar politikai vezetésre, amely – különösen 1956 véres, tragikus példáján – sok min-

[17] Népszabadság, 1959. december 25.

[18] A KB 1963. december 5-i határozata az 1964. évi népgazdasági tervről. P. I. Archívuma, 288. f. 20.

dent tanult az ötvenes évek tapasztalataiból. Ehhez társult a politikai vezetésnek a gazdaság működéséről szerzett – nem elhanyagolható – tapasztalata, amit nem utolsósorban éppen a részleges, felemás korrekciók tanúságai is tápláltak. Éppen ezért a gazdasági jelenségek adminisztratív-morális megközelítése a hatvanas évek közepe felé már eltűnőben volt.

1957-ben a kormányzati körökben még úgy látták, hogy a kötelező tervmutatók számának némi csökkentésével és más részleges korrekciókkal, a túlbürokratizált irányítás egyszerűsítésével le lehet faragni a tervezési-irányítási rendszer hibáit. Ez a szemlélet sokáig élt változatlan formában. Egy évtized elteltével azonban már kellő tapasztalatok álltak rendelkezésre a részlegesen, fokozatosan korrigált gazdasági mechanizmus működéséről is. E tapasztalatok nem voltak biztatóak. 1965 márciusában került az MSZMP KB Államgazdasági Bizottsága elé a Tervhivatalban készített elemzés Gazdasági fejlődésünk értékelése, gazdaságpolitikánk megvalósulásának tapasztalatai címmel. Ebben egy korszak lezárásának igényével fogalmazták meg: „A főként csak »mennyiségi« eredményekhez viszonyítva kevés az előrehaladás termelésünk »minőségi« jellemzőinél . . . kiéleződnek a problémák áruink minősége, műszaki fejlettsége vonatkozásában is . . . Továbbfejlődésünk alapkérdése a termelés ezen »minőségi« jellemzőinek előtérbe állítása."[19]

Az elért jelentős ipari-gazdasági növekedés ellenére a gazdaság működésében az ötvenes évekből jól ismert, súlyos hibák jelentkeztek. A növekedés valóban egyoldalú mennyiségi hajtóerői megállíthatatlanul működtek, s eközben elkerülhetetlenül háttérbe szorult a „népgazdasági érdek", s olyan „vállalati érdek" érvényesült, amelynek következtében a működés mechanizmusában középpontba állított, ösztönzött mennyiségi növekedés, tervteljesítés és -túlteljesítés öncélúvá vált. A termelés

[19] P. I. Archívuma, 288. f. 15. 1965. március 17.

hatalmas hányada és a tervtúlteljesítések nagyobb része végletesen elszakadt a belföldi és a külső piaci igényektől. Felesleges, sehol sem értékesíthető termékek nagy tömegét állították elő, s ezzel ugyan „fontos" százalékokat mutattak fel a termelésnövekedésben és tervtúlteljesítésben, ugyanakkor azonban a munkaerő egy részét is elpocsékolva hatalmas, jórészt importált anyag- és energiatömeget használtak fel.

1958-tól már egyértelműen megfigyelhető a felesleges készletek korábbról is jól ismert felhalmozódása. A Központi Népi Ellenőrzési Bizottság 1958 tavaszán (!), vagyis a legtöbb területen jelentkező áruhiány időszakában állapította meg: „A textiláruk, rövidáruk, ruházati cikkek, cipők műszaki megtervezésében is gyakoriak a hibák, amelyek miatt a közönség nem hajlandó megvásárolni őket".[20] A ruházati nagykereskedelem ugyan az év első negyedének végén összes készletének 3,2 százalékát tüntette fel úgynevezett elfekvő készletként, de – mint a Népi Ellenőrzési Bizottság megállapította – „a vállalatoknak . . . anyagi érdekük, hogy elfekvő készleteiket ne ilyenként mutassák ki", ezért a valóságban – a Belkereskedelmi Minisztérium becslése szerint – az arány eléri az összes készletek 5–10 százalékát. A KNEB azonban vizsgálatai során még ennél is nagyobb elfekvő készleteket talált.[21]

A kereskedelem értékesíthetetlen készleteinél jelentősebb volt azonban a termelővállalatoknál felgyülemlő felhasználhatatlan anyag-, félkész- és késztermék-, alkatrész- stb. tömeg. Úgyszólván szimptomatikus érvényűnek tekinthető, hogy már a kritikus anyag- és áruhiány jegyében álló 1957-es év első negyedében is rendkívül élesen jelentkezik ez a gond: „A Kohó- és

[20] Központi Népi Ellenőrzési Bizottság: Példatár az állami kereskedelemben folytatott vizsgálat anyagából. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1958. 1958. május.

[21] A KNEB előterjesztése a Gazdasági Bizottsághoz. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1958.

Gépipari Minisztérium, előzetes számítások szerint, az I. negyedévben termelési tervét mintegy 300 millió forinttal túl fogja teljesíteni – tájékoztatják a Politikai Bizottságot –, de a túlteljesítésből az Országos Tervhivatal számításai szerint csak 70–80 millió forint értékű termékre van belföldön és külföldön tényleg szükség, illetve kereslet . . . *Minden eszközzel meg kell akadályozni a felesleges termékek gyártását* . . ."[22] Hogy ez mennyire nem sikerült, azt jól jellemzi egy három évvel későbbi vizsgálat: „A vállalatok egy részénél – állapította meg a Tervhivatal jelentése a felesleges készletekről 1960 elején – a felesleges készlet részaránya összkészletüknek a 20–60 százalékát is elérte".[23] A vállalatok ugyanis anyagrendelések idején még nem mindig ismerik következő évi terveiket, esetenként a tervek módosítása tesz felhasználhatatlanná anyagokat vagy alkatrészeket, s hasonló következményekre vezettek időről időre a tervtúlteljesítések is. Mint 1958 nyarán is megállapították például „. . . a kohászati tervtúlteljesítés jelentős részére a gépipar . . . nem tartott igényt".[24]

1961 nyarán a Politikai Bizottságot tájékoztató jelentés leszögezi, hogy az ipari termelés 13 százalékkal haladja meg az egy évvel korábbi szintet, de nyomatékkal teszi hozzá: „Az ipari termelés növekedésének a tavalyinál nagyobb hányada nem a belkereskedelem, a külkereskedelem és a beruházások, felújítások célját szolgálja, hanem anyag- és félkész és késztermékkészletek emelkedésében realizálódik. Ez a jelenség nem új."[25] S valóban,

[22] Tájékoztató a gazdasági helyzetről. 1957. P. I. Archívuma, 288. f. 20. (Saját kiemelésem.)

[23] OT előterjesztése a Gazdasági Bizottság részére. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1960. 1960. január 4.

[24] Tájékoztató a Gazdasági Bizottság részére. Helyzetjelentés az ipari készletek alakulásáról. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1958. 1958. július 8.

[25] Tájékoztató jelentés a gazdasági helyzet alakulásáról 1961 májusában. P. I. Archívuma, 288. f. 11. 1961. június 17.

a Statisztikai Hivatal jelentése szerint 1958-ban 5, 1959-ben 7,2, 1960-ban 9,2 milliárd forinttal nőttek a készletek.

Az MSZMP KB Államgazdasági Bizottságának 1962 elején készített összefoglaló elemzésére támaszkodva átfogó képet nyerhetünk a gazdálkodás e súlyos zavaráról: „A belföldön felhasznált nemzeti jövedelemnek jelentős részét teszi ki – állapítják meg – a forgóalapok . . . mintegy 45–47 százalékos növekedése. A népgazdasági készletek 1961-ben nagyobb mértékben nőttek, mint a korábbi években, és komoly figyelmet érdemel, hogy a nemzeti jövedelemnek viszonylag gyorsan növekvő hányadát teszi ki a készletek növekedésére jutó rész. (1959-ben a nemzeti jövedelem 2,3, 1960-ban 5,4, 1961-ben kb. 8,5 százaléka jutott készletnövekedésre.)"[26] A folyamat lefékezhetetlennek bizonyult. „Jelentős mennyiségben kerültek »készletbe« olyan ipari termékek (nyersanyagok, félgyártmányok, termékek, köztük importcikkek is) – szögezi le a Tervhivatal elnöke 1965 márciusában –, amelyekre sem belföldön, sem külföldi piacokon nincs igény. Az 1961–1963. években . . . tehát három év alatt e készletek állománya 33 százalékkal emelkedett . . ."[27]

A számok száraz felsorolása ez esetben aligha érzékeltetheti, hogy a gazdaság működési rendjéből fakadó felesleges készletfelhalmozódás – az elszabott és ezért eladhatatlan gyermekruháktól a selejtes gépeken át a vállalatok birtokában levő felhasználhatatlan anyag- és árukészletekig és az egyidőben elkezdett túl sok, szétforgácsolódó és rendkívül elhúzódó beruházásokban befagyott értékekig – mekkora terhet jelentett az országnak. A milliárdoknál és százalékoknál többet mond, hogy a nemzeti jövedelemnek így lekötött-elpazarolt hányada nagyjából elérte,

[26] Tájékoztató a népgazdaság helyzetének alakulásáról 1962. januárban. P. I. Archívuma, 288. f. 11. 1962. február 20.

[27] Gazdasági fejlődésünk értékelése, gazdaságpolitikánk megvalósulásának tapasztalatai. P. I. Archívuma, 288. f. 15. 1965. március 17.

később mintegy kétszeresen (!) meghaladta már az ország honvédelmi terheit.

Mindez a gazdálkodás egész rendjével összefüggött. Az ipari készletek alakulásáról készített, idézett tervhivatali helyzetjelentés már 1958 nyarán világosan rámutatott az összefüggésre: „. . . a nemkívánatos készletnövekedés legtöbb esetben csak kivetítődése, csak következménye a gazdálkodás egyéb területein meglevő fogyatékosságoknak."[28]

Az összefüggés teljesen nyilvánvaló az ipar műszaki elmaradásával, a gyártmányok technikai korszerűtlenségével és rosszabb műszaki színvonalával, ami esetenként már nemcsak a külső, de a hazai piacon is gátolta az értékesítést. Az importpótló iparfejlesztés logikájából következően ugyanis a legfőbb értékelv a hazai gyártás biztosítása, ami – még ellenkező gazdaságpolitikai törekvések esetén is – elkerülhetetlenül háttérbe szorítja a műszaki-technikai színvonal követelményeit. A korszerű technika alkalmazása ugyanis előfeltételként követelte volna meg az önellátási kényszerűségek maradéktalan felszámolásával a kevés területre összpontosított, modern, versenyképes s ezáltal exportképes termelést. Erre azonban csak igen kevés területen és csupán részlegesen nyílt lehetőség. A nagy erőforrásokat lekötő energia- és alapanyag-termelési programok, az import fokozottabb visszaszorításának nagyszabású tervei és e tervek lendületes megvalósítása, valamint a nemzetközi munkamegosztás korlátai komoly akadályt gördítettek a korszerű technikai színvonal elérésének az útjába.

Erre annál is kevésbé volt mód, mivel az érvényben maradt tervezési-irányítási rendszer – az 1957-ben bevezetett korrekciók ellenére – alapjában érzéketlen volt a technikai fejlesztés iránt, sőt elsődleges növekedési-mennyiségi orientációja miatt lényegéből fakadóan hátráltatta a technikai fejlődést, és az

[28] P. I. Archívuma, 288. f. 23/1958. 1958. július 8.

elavult technológia konzerválását mozdította elő. Az első ötéves terv időszakával éles ellentétben a kormányzat állandóan fellépett e kedvezőtlen hatások ellen. „A napi és folyamatos műszaki fejlesztési munkát – ami alapjában véve a vállalatoknál történik . . . – nem utasítások tömegével, hanem a helyes anyagi és erkölcsi ösztönzőkkel kell előrevinni. A vállalatoknál – állapítja meg 1958 őszén a műszaki fejlesztéssel foglalkozó előterjesztés – az anyagi ösztönzők sok esetben a technika konzerválásának irányába hatnak . . . ki kell dolgozni és be kell vezetni az anyagi ösztönzésnek olyan módszereit – szögezi le –, amelyek a technika konzerválása, a lokálérdekek helyett a technika fejlesztése, a népgazdasági érdekek irányába hajtanak."[29]

Anélkül, hogy az irányítási mechanizmus ezzel összefüggő korrekcióinak kérdésére visszatérnék, érdemes ismételten utalni azokra a már részben 1957-ben tett intézkedésekre, amelyek az említett cél jegyében születtek. A mechanizmus módosításai során több intézkedést is tettek a korábbi működési hibák kiküszöbölésére. Mivel a kötelező termelési tervek teljesítésében és túlteljesítésében való vállalati érdekeltség akadályozta, a vállalat számára hátrányossá tette a műszaki fejlesztést, ennek ellensúlyozására – mint arról már 1957 őszén hírt adtak – műszaki fejlesztési alapot hoztak létre. „A műszaki fejlesztési alapnak a termelői árakba való beépítése feltétlenül előnyös, mert a termelés fejlődésével automatikusan növekszik a technika fejlesztésére fordítható összeg" – vélték.[30]

Ugyancsak a hatásosabb, rugalmasabb vállalati műszaki fejlesztés eredményét várták attól a korrekciótól is, miszerint a korábbi merev előírásoktól eltérően a vállalatok számára nem kü-

[29] Előterjesztés a műszaki fejlesztés egyes kérdéseinek rendezésére. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1958. 1958. november 11.

[30] Fontos döntés a műszaki fejlesztés segítésére. Népszabadság, 1957. szeptember 27.

lön szabják meg a beruházások és a felújítások kereteit, hanem a kettőt összevonva biztosítják, s ezért „az értékcsökkenési leírás felújítási hányada felett a vállalatok . . . szabadon rendelkeznek". Csakhogy igen hamar nyilvánvalóvá vált, hogy – mint egy belső vizsgálat tanulságaként leszűrték – „. . . az összevont beruházási-felújítási tervben felújítási célokra biztosított összegeket . . . új beruházások megkezdésére, folyamatban levő nagyobb beruházások folytatására használták fel".[31] A mechanizmus részelemeinek korrekciója ugyanis ez esetben sem szolgálhatta a kívánt célt, mivel a működés és érdekeltség egész módja és rendszere továbbra is ellenkező irányba hajtotta a vállalatokat.

Érthető tehát, ha a felújítási keretek elkülönítése, a műszaki fejlesztési alapok létrehozása és más részintézkedések bevezetése sem hozott fordulatot. A gazdaság működési mechanizmusa konzerválóan hatott, és az elavult technika megőrzésére vezetett. A vállalatok az elhasználódott, régen amortizált gépek kiselejtezésére sem vállalkoztak, sőt a vállalat „. . . inkább fizeti a leírási összegeket, mintsem a vállalat eredménye terhére selejtezzen. A felújítási alapból beszerezhető gép egy év alatt nem hoz olyan összegű eredményt – állapította meg a Tervhivatal értékelő előterjesztése 1960 elején –, mint amennyit a gép selejtezéséből előálló veszteség jelent." Más szavakkal, az elavult, elhasznált gépek kiselejtezése a vállalatoknál „eredményromlásként" jelent meg, s mivel ez felelősségre vonással járhatott, „az ésszerű selejtezés útjába" állt.[32]

„A műszaki fejlesztésre is igaz az a megállapítás – hangsúlyozta 1957 nyarán Földes István a Népszabadságban –, hogy

[31] Vállalati felújítások tervezésének, finanszírozásának néhány problémája. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1957. 1957. november 29.

[32] Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1960. 1960. január 4.

csak az öntudatra építeni kevés – különösen akkor, ha az árrendszer, a premizálás nemhogy segítené, hanem – mint ez a múltban gyakori volt, és még ma is előfordul – fékezi a műszaki fejlesztést. . . . Nem lehet tehát egyfelől a technikai színvonal emelését szorgalmazni, ha másfelől nem teremtettük meg az anyagi ösztönzés megfelelő módjait."[33] Márpedig ezeket a feltételeket a hatvanas évek közepéig sem sikerült megteremteni.

A vizsgált periódus jelentős iparitermelés-növekedése ellenére tehát a termelékenység szintje, ezzel összefüggésben, gyengén fejlődött. Sőt a termelési rendeltetésű állóeszközök egységére jutó termelés 1958-hoz képest sem javult, hanem romlott. A gépek és berendezések állományára számított termelés 1966-ban az 1960. évinek 84 százalékára esett vissza.

Az ipar termelékenysége terén – a bekövetkezett jelentős termelésivolumen-növekedés ellenére – az ország viszonylagos lemaradása fokozódott. A hatvanas évek közepének alacsony ipari termelékenységi szintjére egyértelműen utal, hogy míg az ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak számát illetően 35 ország között Magyarország a hetedik helyet foglalta el, az egy lakosra jutó nettó ipari termelés alapján csak a huszonkettedik helyen állt.

Az adott, meglevő technikai színvonaltól sem tekinthetünk el, ám a vállalatok általános piaci érdektelensége, azaz alapjában a kötelező tervutasítások teljesítéséhez kapcsolt érdekeltségi rendszere – valamint az előzőekben említett eladhatatlan készletfelhalmozódás – idézte elő a termékek gyenge minőségi színvonalát, gyakran selejtes jellegét. Friss István 1961 tavaszán arról tájékoztatja a Politikai Bizottságot, hogy „. . . növekedtek a minőségi kifogások az ipari termékek és különösen az exportra szánt termékek ellen . . . Az Orionnál az áprilisban átvételre

[33] *Földes István:* A technika százada és a magyar ipar. Népszabadság, 1957. augusztus 7.

bemutatott 500 db AR–321 típusú rádiókészüléket minőségi hiányosságok miatt nem vettek át . . . A Duna Cipőgyár exportszállítmányainak 15,6 százalékát, a Divat Cipőgyárnál egyenesen 54,5 százalékot, a pamut méteráru 15,3 százalékát, de a selyem méteráru 60,3 százalékát exportra alkalmatlannak minősítették. A nagy múltú Goldberger gyár exportra készített pamut méteráruinak 32 százalékát dobták vissza."[34] Másfél évvel később arról adnak számot, hogy az eladott hűtőszekrények fele az eladást követő első féléven belül javításra szorul, s minden eladott tv-készüléket a garanciális időn belül átlagosan háromszor kell javítani.[35]

A nyereségrészesedési rendszer a kötelező tervutasításra épülő gazdasági mechanizmusban nem volt alkalmas a korszerű műszaki és a minőségi követelményeket szolgáló megfelelő vállalati érdekeltség és ösztönzés biztosítására. Az irányító hatóságok direkt beavatkozásai és utasításai (az árrendszer alkalmatlanságáról nem is beszélve) magát a nyereségrészesedési rendszert is deformálták. A vállalatok számára ugyanis állandóan kivételes korrekciókat engedélyeztek. Ezek együttesen, a Központi Bizottság Államgazdasági Osztályán készített becslés szerint, az 1963. évben a nyereségrészesedés több mint 40 százalékát érintették. „Figyelemre méltó – állapították meg a Politikai Bizottságot tájékoztató jelentésben –, hogy a különböző korrekciók következtében a nyereségrészesedés fokozatosan elszakad eredeti alapjától, a jövedelmezőség növekedésétől. Ez azt a veszélyt rejti magában, hogy csökken a nyereségrészesedés ösztönző jellege."[36] Így e rendszer – a gazdasági mechanizmus alap-

[34] Tájékoztató a PB részére a gazdasági helyzet alakulásáról 1961 áprilisában. P. I. Archívuma, 288. f. 11. 1961. május 18.

[35] Tájékoztató jelentés a PB-nak a népgazdaság háromnegyed éves fejlődéséről 1962-ben. P. I. Archívuma, 288. f. 11. 1962. október 23.

[36] Tájékoztató a PB-nak a népgazdaság I. negyedévi fejlődéséről. P. I. Archívuma, 288. f. 11. 1964. május 7.

jában változatlan közegében – valamiféle prémium- vagy igazgatóialap-szerepre értéktelenedett.

Az 1956–1967-es decentralizálási lépések és a bürokratikus irányítás leküzdésére tett ésszerűsítési-egyszerűsítési megoldások ellenére a magyar ipart továbbra is utasításözönnel dirigálták, s ehhez a központok, trösztök, főhatóságok változatlan „információéhséggel" követelték a jelentéseket. „Megnövekedett az adatszolgáltatás és jelentések száma a vállalatok és a külső szervek között, illetőleg a vállalati központok és a gyáregységek között" – szűrték le tapasztalatként 1964 végén, a gazdaságvezetés továbbfejlesztéséről hozott 1962. február 9-i határozat végrehajtásának tanulságait elemezve. Ugyancsak megállapították, hogy „. . . az építőipari vállalatok 1958-ban 64 alkalommal küldtek 77 ezer adatot tartalmazó, különféle beszámoló jelentést a minisztériumhoz, ugyanezek az adatok 1963-ban 133-ra, illetve 560 ezerre emelkedtek. A Nehézipari Minisztérium adatszolgáltatási rendszerében az 1963. évi 487 db jelentéssel szemben 1964-ben már 558 db jelentést kell készíteni."[37] Az építőipar heti majdnem három s hetenként több mint 10 ezer adatra kiterjedő beszámolásához képest a nehézipari vállalatok a hatvanas évek közepén hetente több mint tíz (naponta átlagosan majdnem két) jelentést küldtek a főhatóságoknak.

A beszámoltatásban és az utasításban tehát nem volt hiány. E hagyományos módszerek azonban a termelés mennyiségi növelésén túl egyre kevésbé bizonyultak hatásosnak, s mint az ötvenes években, most is nagyfokú tervszerűtlenséghez vezettek. Mindez a belső piacon is jelentős és állandó zavarok, valamint komoly pazarlás forrásává vált, legsúlyosabb hatásai a legszigorúbb követelményeket támasztó exportban, azon belül is a KGST-n kívüli, nem rubel elszámolású kivitelben jelentkeztek.

[37] 1964. december 18-i tájékoztató a KB 1962. február 9-i határozatának végrehajtásáról. P. I. Archívuma, 288. f. 11.

Az egyensúlyzavarokat, a szükséges importot ellensúlyozó, versenyképes, a piachoz mindenben alkalmazkodó exportalapok nemcsak a kedvezőtlen termelés- és gyártmányszerkezet, s nem csupán a műszaki-minőségi gyengeségek következtében nem állhattak rendelkezésre. A vállalatok alapvető piaci érdektelensége és importpótló, mennyiségi ösztönzése igen súlyos tervszerűtlenségekre vezetett. 1959-ben például a teljes kivitel 24 százaléka nem „a külkereskedelem előzetes igényei vagy a már megkötött szerződések szerint" termelt exportárucikkeket jelentette, s a következő évben, 1960-ban is a külkereskedelem rendelkezésére bocsátott termékek 21 százaléka a „nem tervezett árualapokban" testesült meg.[38] Módszeres, megalapozott exporttevékenység ilyen körülmények között – a magas mércét állító világpiacon – aligha volt lehetséges.

A gazdaság működési zavarai – amelyeknek inkább csak jelzésére, semmint részletes bemutatására törekedtem – a hatvanas évek közepén tehát éles ellentmondásba kerültek a középponti kérdéssé vált exporttevékenységgel, s ismét erőteljesen felszínre hozták a termelés szerkezetének, az anyagigényes termelésnek, a gyenge műszaki-minőségi színvonalnak tartósan megoldatlan, bár tíz évvel korábban is határozottan előtérbe állított feladatait. Az eltelt évtized bebizonyította, hogy nagyobb mérvű változtatások nélkül az említett zavarok kiküszöbölhetetlenek. Nyilvánvalóvá vált: az import pótlását a gazdaság húzóágazataiban egyértelmű és következetesen érvényesített exportorientációval kell felváltani, kiegészíteni. Ehhez viszont a gazdálkodás egész rendszerét, az ösztönzés és az érdekeltség alapvonásait kell felülvizsgálni. A vizsgált tíz év – bármily részleges és mérsékelt – korrekciós folyamata megteremtett bizonyos feltételeket a továbbhaladáshoz. Természetessé vált, hogy nem pusztán teó-

[38] *Rév Lajos:* A külkereskedelem feladatai a második ötéves tervben. Társadalmi Szemle, 1962. 4. sz. 59. o.

riák szabják meg a cselekvést, nem kész receptek egyszerű „beváltásáról" van szó, hanem a realitások alapján lehetséges, sőt szükséges is a változtatás. A politikai vezetés szintjén is egyre nyilvánvalóbb lett az a korábbi közgazdasági felismerés, hogy az egyik vagy másik részjelenség korrekciója nem járható út; *átfogó* reformra van szükség.

Mindezen tényezők szerepét tudatosan fogalmazta meg Nyers Rezső, az MSZMP KB Pártfőiskoláján 1966 decemberében tartott előadásában. A gyorsírói jegyzőkönyv tanúsága szerint leszögezte: „Végeredményben . . . ezeknek a feszültségeknek van egy közös fő gyökere . . . a külkereskedelmi mérlegben jelentkező probléma . . . a termékcsere gazdaságilag jelenleg nem biztosítja számunkra a megfelelő optimumot. Nincs biztosítva, hogy amennyi munkát kiviszünk az országból, ugyanolyan értékű munkát hozunk be. Erőltetett exportra és az import fékezésére vagyunk kényszerítve. Mindez azért van, mert végső fokon termelésünk összetétele nem olyan, amely biztosítaná számunkra a külföldi piacokon való versenyképességet és a piaci előnyök kihasználását.

A feszültségek megítélésének nagy szerepe volt abban, hogy eljutottunk a gazdasági mechanizmus reformjának szükségességéhez, hogy ezt felismertük. Felismertük azt, hogy e feszültségek ellen nem lehet eredményesen úgy harcolni, hogy egyenként próbáljuk megoldani ezeket a feszültségeket. Ezen feszültségek mindegyikének tulajdonképpen gyűrűző hatása van a népgazdaságban és ez az a fék a gazdasági növekedés tekintetében a szocialista gazdaságban, amelyet el kell távolítanunk."[39]

Voltak, akik ettől várták a súlyosabb konfliktusok megelőzé-

[39] A gazdasági mechanizmus reformjával kapcsolatos vitás kérdésekről és a reform kidolgozásának helyzetéről. Nyers Rezső előadása az MSZMP KB Pártfőiskoláján. 1966. december 12. (gyorsírói szöveg) P. I. Archívuma, 288. f. 23/1966/60.

sét, elkerülését, s a reformot a legszükségesebb gazdasági ésszerűsítésre kívánták korlátozni, s voltak, akik a szocialista modell átfogóbb reformjának kiindulását látták ebben. A célokban, elgondolásokban nyilvánvalóan sokszínű reformtábor mindenesetre egységes bázist biztosított a továbbhaladáshoz.

A gyakorlati politika és a gazdaságpolitika nyitottsága és realitásérzéke a doktrínák, az előfeltételezések és a valóságtól függetlenedő vágyak alapján vezérelt gazdaság módszereivel való szakításhoz vezetett. (Kádár János ezt egy előadásában úgy fogalmazta meg, hogy a teória nem arra való, hogy egy népen kísérletezzék ki, hanem hogy a nép érdekeit szolgálja.) A gyakorlatban jelentkező konfliktusok és a gazdasági folyamatok társadalmi hatásainak figyelembevétele – egyszóval a politikából fakadó értékek – új válaszok keresésében jutottak kifejezésre. Mindez a gazdaságpolitika és a tervezési-irányítási rendszer 1956 és 1965 között meginduló, részleges korrekciós útját nem engedte hamvába haló, elerőtlenedő kísérletté jelentéktelenedni, hanem történeti folyamattá, valóságos reformmá szélesítette.

Reformtervek, reform-előkészítések a szocialista országokban

A nemzetközi hatásokra helyzeténél fogva érzékenyen reagáló Magyarországon a gazdasági működés zavarainak okait könnyebben felismerhetővé tette az a tény, hogy ezekben az években a szocialista gazdaság működési bajairól és reformjának szükségességéről – az 1965-ben bevezetett radikális jugoszláv reformról nem is beszélve – mind gyakrabban esett szó a Szovjetunióban, Csehszlovákiában és más szocialista országokban is. 1964–65 körül – úgy is fogalmazhatnám – a gazdasági reform igénye a „levegőben is érezhető volt". Az erről írott cikkek – aligha tekinthető véletlennek – mind gyakrabban láttak napvilágot a szomszédos országok szakfolyóirataiban, sőt központi politikai

napilapjaiban is. Hadd utaljak ezúttal csupán a Szovjetunióban kibontakozott közgazdasági vitákra. A Pravda 1964. augusztus 17. számában közölte V. A. Trapeznyikov cikkét: Mi nyugtalanítja konkrétan a szovjet közgazdászokat? Az árak, a nyereség, az anyagi ösztönzés felhasználásával korszerűsített irányítási rendszer gondolatait nemcsak a közgazdászok fogalmazták meg, hanem a Szovjetunió Kommunista Pártjának folyóiratai, napilapjai is teret adtak e nézeteknek. A szocialista közgazdasági elmélet történetébe feltehetően a „Liberman-vita" néven bevonuló kezdeményezések a piaci kategóriák kikapcsolására épülő irányítási rendszer erőteljes bírálatával léptek fel. „Arról van szó – írta J. Liberman –, hogy az iparvállalatokat még mindig megköti a felülről meghatározott keretmutatók nagy száma . . . ezért olykor az a fonák helyzet alakul ki, hogy a vállalat a népgazdaság szempontjából hasznos dologra törekedve, árt önmagának. Ennek következtében késedelmet szenved az új technika bevezetése és a termelés megjavításának egész ügye . . . Ezért sok szovjet közgazdász azt javasolja, hogy főleg a tényleges jövedelmezőség alapján értékeljék és ösztönözzék a vállalatokat . . . A vállalatoknak tudniuk kell, mit kell termelniük . . . A tervfeladatoknak azonban . . . fokozatosan . . . »megrendelésekké« kell válniuk . . . Nem az államnak kell a megrendeléseket elhelyeznie . . . a vállalatoknak kell a megrendelésekre »vadászniuk« . . . Nem szabad kiküszöbölni a termelés szervezetének versenyszerű jellegét . . ."[40]

A Közgazdasági Szemle 1967 januárjában közli G. Popov cikkét, amely összefoglalót nyújt a szovjet gazdasági reformvitákról, ezen belül is a moszkvai Ekonomika Kiadó reformról szóló brosúrasorozatáról. A sorozat első darabja, Sz. P. Pervusin írása: A gazdasági reform szükségessége és lényege. L. A. Leon-

[40] *J. Liberman:* Terv, nyereség, prémium. Társadalmi Szemle, 1964. december. 107–108. o.

tyev A gazdasági reform és a közgazdasági elmélet néhány kérdése címen a korábban már idézett magyarországi vitákból jól ismert módon és terminológiával az értéktörvény és az árutermelés „felhasználásáról", szükségszerűségéről írt. Mindez egybehangzott V. V. Novozsilov kategorikus megállapításával: „ha az értéktörvény működik a szocializmusban, akkor nem lehet korlátozni . . . A terv éppúgy nem korlátozhatja az értéktörvényt, mint ahogy nem korlátozhatja a tömegvonzás törvényét . . ." Z. V. Atlasz professzor arról beszélt, hogy az iparosítás – a szovjet fejlődés szükségszerű szakasza – „sajátos gazdasági mechanizmust követelt meg", s a centralizált, utasításos tervezési modellt a „falusi Oroszország előretörése" eszközének ítéli „a gépek világába". Az elért fejlettségi szinten azért tartja szükségesnek a reformot, hogy a jövedelmezőség, a gazdaságosság a piaci kategóriák bekapcsolása révén érvényesüljön. A sorozat további kiadványai az eszközlekötési járulékról, a nyereség szerepéről, az anyagi ösztönzés új rendjéről és az árreformról szóltak.

A szovjet közgazdák 1965–66-os írásai sok hasonlóságot mutattak a lengyel és magyar, valamint a csehszlovák reformvitákhoz.[41] Csehszlovákiában azonban már jóval többről volt szó. 1964-ben kormányzati döntés született a tervezési-irányítási rendszer reformjáról, és ezt követően megindultak az előkészítés közgazdasági munkálatai. Ota Šik professzor, e munka irányítója 1966-ban egy – a magyarországi szaksajtóban is közzétett – nyilatkozatban kifejtette a magyarországi reformmunkálathoz rendkívül hasonló elvekre épülő csehszlovák reformterv koncepcióját. „Az új központi terv – hangsúlyozta – alapvetően makroökonómiai jellegű . . ." „Az üzemeknek nem adják meg a termelés mennyiségének mutatóját, a vállalat egyedül, az érté-

[41] *G. Popov:* Szovjet közgazdászok az új gazdasági reformról a Szovjetunióban. Közgazdasági Szemle, 1967. január. 128–132. o.

kesítési lehetőségeket értékelve dönti el tehát például azt is, hogy mennyire érdemes kihasználni a kapacitást . . .

Az új gazdasági rendszerben Csehszlovákiában a vállalat, az anyagköltség és az amortizáció levonása után, a tiszta jövedelemből kétféle adót (illetéket) fizet, az első a tiszta jövedelemnek bizonyos százaléka, amit egységesen kívánnak megállapítani valamennyi vállalatra, a másikat a lekötött alapok arányában számolják el és vonják le a tiszta jövedelemből. Ez utóbbival a termelési eszközök hatékony kihasználását kívánják elősegíteni. Az ezután visszamaradt összegeket a vállalat, mondhatnám, úgy használja fel, mint egy kapitalista vállalat – folytatta gondolatmenetét Šik professzor –, vagyis különválaszt egy tartalékalapot, bizonyos összeget a műszaki fejlesztésre, míg a többit a bérezésre fordíthatja. A bér két részből tevődik össze: az alapbérből és a prémiumból . . . a prémiumok szétosztásában a vállalati vezetőknek szabad kezük van.

Az árrendszer is jelentősen átalakul; »valódi piaci árakra« van szükség, ezeknek kialakítása ma még nagy gond – és nem is csak a szocialista rendszerben. Ezt egyelőre háromféle árakkal oldjuk meg. Fix ára lesz a legfontosabb élelmiszereknek, az energiának, a fontos nyersanyagoknak, ezeket központilag állapítják meg és ellenőrzik is. A másik alkalmazott ártípus az úgynevezett limitált ár lesz, amely bizonyos mozgási szabadságot ad majd a termelőknek, és végül lesznek szabad árak is, az ezzel kapcsolatban esetleg fellépő inflációt azonban meg kell akadályozni."[42]

1966 tavaszán O. Bogomolov a Voproszi Ekonomiki hasábjain szögezi le: „A Szovjetunió és a többi szocialista országokban megvalósított és tervbe vett gazdasági reformokat a formák sokfélesége jellemzi. A reformok bevezetését az egyes országokban

[42] Közeledik-e egymáshoz Kelet és Nyugat gazdasági rendszere? Interjú Ota Šik professzorral. A Wirtschaftsdienst, 1966. márciusi száma alapján közli: Közgazdasági Szemle, 1966. 6. sz. 763–764. o.

hasonló okok tették szükségessé, de a bajok különböző . . . orvoslást nyernek."[43]

Az 1964 és 1966 között kibontakozó kelet-európai reformfolyamatról a londoni The Economist 1967 nyarán összefoglaló cikket is közöl. A reformtörekvések intenzitása szerint csoportosítva az országokat, Jugoszláviát, Csehszlovákiát és Magyarországot az első, Lengyelországot, a Szovjetuniót és a Német Demokratikus Köztársaságot a második, s végül Romániát és Bulgáriát – mint amelyek nem kezdtek reformkísérletekbe – a harmadik csoportba sorolja.

Az Economist szerint gyakorlatilag minden reformer kelet-európai ország, akár merészebb, akár mérsékeltebb, bizonyos fokig azonos reformcélokat követ: csökkenti a kötelező tervutasításokat, nagyobb szabadságot ad a vállalatoknak, a bruttó termelés helyett nagyobb hangsúlyt helyez a nettó termelési eredményre, vagyis a költségekre, s mindez mindenhol összekapcsolódik valamiféle árreformmal.[44]

A magyar pártvezetés és kormány, úgy tűnt, nyugodtan indulhat el az úton a reformokat bevezetni tervező szocialista országokkal. Mindezek alapján fogalmazhatta a Népszabadság szerkesztőségének kérdésére Nyers Rezső A gazdaságirányítási rendszer átalakításáról szóló nyilatkozatában 1965 tavaszán: „Nyers elvtárs említette, hogy . . . figyelembe veszik a többi szocialista ország nálunk hasznosítható tapasztalatait is. Ezek a . . . tapasztalatok milyen irányba mutatnak?

– Nagy vonásokban, irányukban a mi elgondolásaink és a külföldi tapasztalatok megegyeznek, bár a gyakorlati megoldások-

[43] Vö. Voproszi Ekonomiki, 1966. 2. sz.

[44] Vö. The Economist, 1967. augusztus 19. Ha a csehszlovák és a magyar reform megvalósul, hangsúlyozza a lap, akkor a világ első ízben lesz tanúja „a piaci szocializmus" működésének, amelyet Oskar Lange vázolt fel elsőként a harmincas években.

ban természetesen eltérő álláspontok is vannak. Ami a változtatás irányát illeti, azt abban lehetne összefoglalni, hogy – mint a legtöbb baráti országban – mi is a központi tervezés és az áru–pénz viszonyok célszerűbb összekapcsolására törekszünk."[45] Kádár János is bizakodón állapíthatta meg a magyar gazdasági reform bevezetésének előestéjén: „Több szocialista országban van most napirenden a mienkhez hasonló jellegű gazdaságvezetési reform . . . Úgy gondolom, ez a fejlődés által napirendre tűzött nemzetközi szükségesség."[46]

A reform politikai háttere

Az elmondottak igen fontos szerepet játszottak abban, hogy a magyar kormányzat is visszakanyarodott az átfogó reform 1956–57 fordulóján napirendre tűzött gondolatához és gyakorlati megvalósításához. Nyilvánvaló azonban, hogy teljes magyarázatot aligha találhatunk az eddig említett tényezőkben. Mind a magyar, mind a környező országok gyakorlatában ugyanis igen sok olyan állapotot ismerünk, amikor is a gazdaság belső működési zavarai nyilvánvalóvá tették az átalakítás szükségességét, de mégsem került sor erre. S ugyanígy, amikor egyes környező, hasonló gondokkal küzdő országokban nyílt reformviták, sőt esetleg gyakorlati intézkedések utat nyitottak a változáshoz, ám ez mit sem módosított az adott ország addigi gyakorlatán, ellenkezőleg, még nyilvánosságot sem kapott, teljes hallgatásba süppedt a szomszédok kísérlete.

A reformpolitikához való visszatérés legfőbb tényezőjét

[45] *Nyers Rezső* nyilatkozata A gazdaságirányítási rendszer átalakításáról. Népszabadság, 1965. április 25.

[46] *Kádár János:* Felszólalás a Központi Bizottság november 24-i ülésén. Társadalmi Szemle, 1967. december. 27. o.

ugyanis a kedvező környezetben lejátszódott belső politikai folyamatokban találhatjuk meg. A magyar reform nyugati megfigyelői körében úgyszólván közhelyszerű egyetértés van abban, hogy a „Kádár-rendszer még csak nem is próbálkozott a külkapcsolatok és a politikai szerkezetek bolygatásával, s ennek árán csendben hozzáfoghatott a gazdaság reformjához". A pragmatikus „gulyáskommunizmus" sztereotipiája, a lakosság életviszonyainak javítása által végrehajtott legitimáció gyakorta ismételt sémája elfedte azt a tényt, hogy az átfogó gazdasági reform még napirendre sem kerülhetett volna a politika érdemi átalakítása, megújítása nélkül.

E politikai folyamatok – bár a fokozatok nyilván korábban is kimutathatók – a hatvanas évtized elejétől bontakoztak ki. A rendteremtés és konszolidáció, a folyamat diktatúraelemei ugyanis ezekre az évekre természetszerűen háttérbe szorultak, s a politikai vezetés, személy szerint nem utolsósorban Kádár János politikai bölcsessége hosszú távra is érvényesíteni kívánta az 1956-os tragédiából levont következtetéseket. Kétségtelen tény, hogy a szó szoros, pontosabban az intézményes átalakítás értelmében nem beszélhetünk magyar „politikai reformról". A végbement, legtöbbször intézményes kereteket nem érintő átalakulási folyamatok azonban tartalmukban mégis fontos változásokat eredményeztek.

A politikai folyamatok taglalásának igénye nélkül a következőkben, röviden, inkább csak jelezni szeretném a gazdasági reformnak utat nyitó politikai átalakulás legfőbb tényeit és tendenciáit.

Bár a belső folyamatokkal foglalkozom, mégis két nemzetközi esemény említésével kezdem: 1961. június 3–4-én Bécsben létrejött a történelmi csúcstalálkozó; N. Sz. Hruscsov és J. F. Kennedy tárgyalóasztalhoz ültek. Ezzel – igaz, korántsem zavartalanul és egyenes vonalú pályán – a hidegháború meghatározó évei után útjára indult a dètante, amelynek (a kubai válság ve-

szélyes, de tanulságos intermezzója után) két évvel később fontos, egyszerre szimbolikus és gyakorlati értékű „intézményeként" Genfben aláírták a Moszkva és Washington közötti „forró drót" egyezményt. E folyamattól nyilván nem függetlenül az 1961. október 17-én összeülő XXII. szovjet pártkongresszus határozottan visszakanyarodott a XX. kongresszus irányvonalához, és a sztálini múlttól való szabadulás, a dinamikus átalakulás új útjait hirdette meg. A szovjet pártvezetés nagy nyomatékkal beszélt „a személyi kultusz következményei megszüntetésének" szükségességéről.[47] A realitásokhoz való visszatérés ellenére e politikát mégis erős illuziók is befolyásolták, a kommunizmus két évtizeden belüli megvalósításának és a legfejlettebb tőkés országok minden téren történő lehagyási programjának voluntarizmusa formájában.

A kedvezőbbé vált nemzetközi feltételek között, a szélsőségesen kiélezett belső konfliktusok lecsillapodása után bontakozhatott ki a politika valóságos tartalmi változása Magyarországon. Míg 1957 nyarától a „kétfrontos harc"-on belül a jobboldali revizionizmus veszélyének elsődlegességét hangsúlyozták,[48] most ismét a baloldali dogmatikus kalandorság ellen fordult a politikai küzdelem éle, s az MSZMP 1962-ben újra elővette Rákosi Mátyás és az 1956 előtti pártvezetés ügyét. Több mint szimbolikus jelentőségű lépés volt Rákosi, Gerő és társai kizárása a pártból,[49] s a Központi Bizottság határozata az ötvenes évek törvénysértő pereinek a lezárásáról, az érintettek következetes rehabilitálásáról.[50] 1963. március 22-én ugyanakkor az Elnöki Ta-

[47] Vö. a Pravda 1961. október 21. szerkesztőségi cikkével.

[48] Vö. *Münnich Ferenc:* Az MSZMP tapasztalatai a revizionizmus elleni harcban. Társadalmi Szemle, 1957. 11. sz. 28., 29., 31. o.

[49] Vö. A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

[50] Az MSZMP KB 1962. augusztus 14–16. ülése.

nács törvényerejű rendeletet adott ki az általános közkegyelemről, amely az 1956 után elítélt politikai foglyok szabadon engedésével a nemzeti megbékélés meghatározó lépésévé vált. Ugyanakkor a belügyi hatóságok szigorú és meghatározó politikai ellenőrzés alá kerültek.

Ezekben az években bontakozik ki az a politikai nyitás, amely az intézményrendszer lényegi változatlansága mellett is új tartalmat ad a politika gyakorlatának. Megindul a párt- és az állami tevékenység kezdeti szétválasztása, amely a minden szinten érvésnyesülő közvetlen pártirányítást visszaszorította. A változások fontos építőeleme volt a korábban „hermetikusan" lezárt határok megnyitása. Míg 1956 előtt nemcsak a nyugati, de a szomszédos szocialista országokba is lehetetlen volt az utazás (erre először csak 1956 tavaszán-nyarán nyílt rendkívül korlátozott lehetőség), addig 1961–62-től megszületett a „turista útlevél" intézménye, s eleinte minden évben lehetségessé váltak a külföldi, beleértve a nyugati turistautak. A magyar társadalom fiatalabb generációi számára, több mint két évtized után, életükben először nyílt lehetőség Európa „felfedezésére". 1963 októberében pedig a Kádár János vezette magyar küldöttség csehszlovákiai tárgyalásain megszületett a megállapodás a két ország közötti vízumkényszer megszüntetéséről, amelyet 1964. január 2-án kormánymegállapodás rögzített. Még ebben az évben hasonló egyezmények születtek más környező országokkal is. Szeptember 20-án hozzák nyilvánosságra a határok megnyitásának újabb intézkedését: a külföldről Magyarországra utazni kívánók részére a magyar konzulátusok 24 órán belül megadják a vízumot.

A határok megnyitásával együtt – egy megelőző korszak intézményesített bizalmatlansága, ellenségkeresése, boszorkányüldöző „osztályharcossága" után – a belső nyitás jelképe Kádár János híres 1962-es beszédének programerejű, egy új korszak jelszavává váló kinyilatkoztatása: *aki nincs ellenünk, az velünk*

van! S ugyanennek a gondolatnak gyakorlati megvalósítása keretében 1963 áprilisában az MSZMP Politikai Bizottsága határozatot hoz: megszünteti a származás szerinti kategorizálást az egyetemi felvételeknél. Így kiküszöbölték, hogy az állampolgárok egy jelentős csoportját másodrendűnek „bélyegezzék meg". Az „osztályidegen"-ek gyermekeit nem rekesztik ki, az „egyéb" származásúak, az értelmiségiek hátrányos megkülönböztetése a múlté.[51]

„Aki nincs ellenünk, az velünk van" politikájának következetes alkalmazása megbékélést hirdetett az állam és az egyház viszonyában, és a türelmetlen megbélyegzés visszaszorítása helyett türelmet biztosított a hívőkkel szemben is.

Ugyanez érvényesült faluhelyen, amikor a gazdagparasztság korlátozásának, sőt felszámolásának korábbi szélsőséges, a rendőri zaklatás és a gazdasági lehetetlenítést egyaránt magában foglaló politikája helyett ennek a rétegnek is lehetővé tették a beilleszkedést, sőt képességeik szabad kibontakoztatását a létrejött szövetkezetekben, akár azok élén is.

Mindez jól szolgálta a nemzeti egységpolitika megbékélést szorgalmazó céljait.

Nem kisebb jelentőségű – a falu mellett az értelmiséggel való politikai szövetség alapját vetette meg – a kulturális politika lényegi átalakulása. A korábbi szükkeblű ízlésdiktátum, a művészeti, kulturális uniformizálás és az ideológiai monopolizálás évei után alapvetően új tartalmat jelent az irányzatok sokféleségének és az alkotói szabadságnak az elismerése, a tudományos kutatás szabadságának (a publikálás lehetőségétől megkülönböztetett) biztosítása, a támogatás melletti egyre markánsabb és szélesebb körű tolerancia, a korábbi népies írók reális megítélése és bekapcsolása a művészeti-politikai szövetségbe. Az ötve-

[51] Vö. A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.

nes évek elején megbélyegzett irányzatok és művészek rehabilitálása, érdemük, teljesítményük értéke alapján történő elbírálása messze túlmutatott a kulturális szférán és az új szövetségi politika fontos pillérévé vált.

A vezetés természetes puritanizmusa, a korábbi kasztszerű privilégiumok jelentős részének eltörlése, a különboltok bezárásától a vezető politikusok lakbérfizetési kötelezettségének bevezetéséig, a „csalhatatlan vezér" kultuszának maradéktalan elsöprésétől a törvényesség érvényesítéséig nemcsak új politikai stílust honosított meg, hanem további építőelemévé vált a hagyományos – s korábban ugyancsak lekezelt és félretett – emberi jogok helyreállítása érdekében tett erőfeszítéseknek is.

Bár mindez túlnyomórészt intézményes átalakulás nélkül, mintegy kormányzati engedményként valósult meg, mégsem túlzás azt állítani, hogy a hatvanas évek első felében a politika szféráiban formálódtak a gazdasági reform legfőbb előfeltételei.

Ilyen körülmények között kerülhetett sor arra, hogy az ismét jelentkező gazdasági zavarok megoldását a magyar kormányzati politika nem a hagyományos adminisztratív beavatkozás, szervezés és átszervezés, nem is a kis hatású részleges korrekciós politika útján kereste többé. A kádári-politika eleve el kívánta kerülni a belső gazdasági-társadalmi konfliktusok ismételt kiéleződését és előbb igyekezett megnyugtató megoldást találni, semmint a konfliktusok valóban a felszínre törtek volna. A tíz évvel korábbi politikai dráma megrázó élménye még túl friss volt, s az eltelt tíz év tanulságait is megszívlelő magyar kormányzat kész volt szembenézni a valósággal.

Kanyarodjunk tehát vissza a jelentkező gazdasági nehézségekre, a reformban megoldást kereső politikához vezető út kezdetéhez.

1964 első felében a második ötéves terv gazdasági feszültségekkel terhes, egyensúlyzavarok által bizonytalanná tett, eladósodással terhelt évei valóban új felismerésekhez vezettek el. 1964 februárjában állapította meg Nyers Rezső: „. . . gazdaságpolitikai céljaink közül egyesek különösen előtérbe kerültek; . . . a műszaki fejlesztés, a külkereskedelmi hatékonyság, a termelékenység, a gazdaságosság". E korábban is hangsúlyozott célok elérését azonban a Központi Bizottság gazdasági ügyekért felelős titkára (aki több mint egy évvel azelőtt vette át ezt a posztot) nem a régi módon, újabb és újabb központi szabályozással és határozatokkal látta megoldhatónak, hanem újszerűen, a gazdaság tervezési-irányítási mechanizmusának átalakítási igényével kapcsolta össze: „A gazdaság irányítási módszereinek és az anyagi érdekeltségnek – hangsúlyozta a Társadalmi Szemlében, 1964 elején írott cikkében – mindenkor összhangban kell lenniük az adott időszak előtérben álló gazdaságpolitikai célkitűzéseivel . . . A szocialista tervgazdálkodás lényegét semmiképpen sem volna helyes valamely tervezési vagy irányítási módszerhez kötni. A szocializmus marxista–leninista gazdasági koncepciójába az irányítási módszerek széles változata, sőt a módszerek, mechanizmusok időnkénti változtatása is belefér, mi több, bele is tartozik." Ennek nyomán elérkezettnek látja az időt, „. . . hogy a gazdaságirányítási módszereket és ösztönzőket felülvizsgáljuk . . . Mostani vizsgálódásunknál az alapelv az lehet, hogy a vállalati cselekvést közelebb hozzuk a népgazdasági érdekhez . . ."[52]

Nyilvánvalóan a hat-hét évvel korábbi vitákra s a radikális me-

[52] *Nyers Rezső:* Az ötéves terv derekán. Társadalmi Szemle, 1964. 2. sz. 19. o.

chanizmusreform „közgazdasági revizionizmusként" történt elítélésére utal vissza az MSZMP központi elméleti folyóiratának, a Társadalmi Szemlének cikkírója a folyóirat előbb idézett számában, amikor a közgazdaság-tudomány fejlesztésének feladatai kapcsán megállapítja: „Ha a közgazdászok kellő tudományos komolysággal és politikai felelősséggel bírálják a gazdaságirányítási rendszer bizonyos vonásait, ezzel nem a szocialista gazdasági berendezkedés alapvető elveit és intézményeit teszik kérdésessé. . . . Hogy mai gazdasági problémáink kiküszöbölése érdekében megalapozottan lehessen előremenni, valamilyen koncepcióval kell rendelkezni arról, hogy a népgazdaság szabályozásának tökéletesítésére tett . . . lépéseknek milyen irányba kell vezetniük. A realitás talaján maradva kell hozzányúlni . . . a mai »mechanizmus« egészéhez is. A közgazdászok joga is, kötelessége is, hogy annak fejlesztésén munkálkodjanak."[53]

A hatvanas évek közepe táján azonban nemcsak a gazdasági szemlélet volt átalakulóban. A gazdaság valóságával való nyílt szembenézés a gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmus felülvizsgálatának és átalakításának a szükségességéhez vezetett. Az egyértelmű felismeréshez. 1964. június 22-én az MSZMP Államgazdasági Bizottsága a harmadik ötéves terv Országos Tervhivatal által elkészített irányelveit vitatta, s arra a következtetésre jutott, hogy új tervvariánst kell kidolgozni. Az újragondolt terv a „tőkés devizaadósság növekedésének megállítását veszi alapul", vagyis a tervben érvényesíteni szándékozott gazdaságpolitika nem a hagyományosan preferált növekedési célokból indult volna ki. Ezzel szemben – mint előírták – „. . . a tőkés devizahelyzet követelménye a tervvariáns döntő kritériuma . . ." Ez a kiindulás természetesen már meghaladta az importpótlás mennyiségi céljait, és elengedhetetlenül áthelyezte a

[53] *Földes Károly:* A marxista közgazdaságtudomány fejlesztéséért. Társadalmi Szemle, 1964. 2. sz. 77. o.

hangsúlyt az export követelményeire. „Vizsgálat tárgyává kell tenni . . . – jelölte meg a Bizottság a tervezés feladataként –, mely termékcsoportban fokozható és milyen mértékben a tőkés kivitel . . . mi ennek az összhatása (gyártmányszerkezet), milyen termékcsoportokban és milyen mértékű abszolút csökkentése lehetséges a belföldi felhasználásnak . . . milyen területeken vehető számításba termelési kooperáció tőkésekkel, és annak milyen összhatása várható . . . milyen intézkedések szükségesek – kötötték össze a gazdaságpolitikai újraorientáció céljait a gazdasági mechanizmus követelményeivel – a tervezési módszerekben, a vezetés szemléletében és érdekeltségében . . .”[54] Az importpótló fejlesztésnek a nyitott gazdaság politikájával való felváltási szándékát különösen tömören fogalmazták meg az MSZMP KB Államgazdasági Bizottsága 1966. januári ülésén, amikor elhatározták a soron következő, IX. pártkongresszus idejére „gazdaságunk nyílt jellegének, valamint a belső autarkiás törekvéseknek – ezek gazdasági optimumának kidolgozása – elemzése, valamint a megfelelő következtetések levonása” feladatát.[55] Ezekben az években még élt számos hagyományos ideológiai tabu, és harcolni kellett bizonyos politikai fantomok ellen is, ám a külgazdasági egyensúlyzavarra, új módon, nem az adminisztratív korlátozással keresi a megoldást a kormányzat. A tervezési rendszer átalakítását alapvetően már nem feladatnak, hanem eszköznek tekintik. A gazdaság hatékonyabbá formálása eszközének.

Már 1963-tól fokozatosan újra előtérbe került a tervezési-irányítási mechanizmus reformjának a gondolata. Nyers Rezső 1963-ban tizenkét főből álló informális, személyes közgazda-

[54] Feljegyzés az MSZMP KB Államgazdasági Bizottság 1964. június 22-i üléséről. P. I. Archívuma, 288. f. 15.

[55] Feljegyzés az MSZMP KB Államgazdasági Bizottság 1966. január 10-i üléséről. P. I. Archívuma, 288. f. 15.

sági tanácsadó testületet létrehozva, intézményesen újszerű kapcsolatot teremtett az elméleti és a gyakorlati közgazdászok, valamint a gazdaság párt- és kormányzati irányítása között. Az „agytröszt" megbeszélésein már 1963-tól formálódott a radikális gazdasági reform szükségességének a terve.[56] Ennek valóra váltását célozta, hogy 1964 nyarán a Központi Bizottság titkárának felkérésére az MSZMP Államgazdasági Osztályán elkészült a javaslat „a gazdasági vezetés továbbfejlesztésére vonatkozó munka irányítására és programjára". Ennek már bevezető gondolatsora leszögezte: „A gazdaságirányítás jelenleg működő rendszere lényegében 1957–1960 időszakában alakult ki . . . A jelenlegi gazdaságpolitikai követelmények megvalósítását . . . a gazdaságvezetésben alkalmazott mechanizmus és a gazdaság jelenlegi szervezete számos területen nehezíti, vagy nem segíti kellően."[57] 1964. július 21-én pedig megszületett a döntés: „A Bizottság úgy határozott, hogy gazdaságpolitikánk célkitűzéseinek jobb megalapozása és eredményes végrehajtása érdekében beindítja a gazdasági vezetés átfogó felülvizsgálatát, amely kiterjed a termelési, árképzési, ösztönzési, pénzügyi, finanszírozási, gazdálkodási rendszerünkre és a gazdaság szervezetére . . . Feladatként kell kitűzni – jelölte meg a Nyers Rezső elnökletével ülésező Államgazdasági Bizottság az átalakítás irányát –, hogy a kidolgozásra kerülő javaslatok megvalósítása a vállalatok önállóságának és felelősségének növekedését eredményezzék . . . A különböző irányból végzett elemző munka alapján el kell készíteni a jelenlegi gazdasági mechanizmus és szervezet kritikai értékelését, ennek alapján azt az átfogó koncepciót, amelynek megvalósítása a gazdasági mechanizmus és szervezet korszerűsí-

[56] *Nyers Rezső* közlése alapján.

[57] Javaslat az MSZMP KB Államgazdasági Bizottságának a gazdasági vezetés továbbfejlesztésére vonatkozó munka irányítására és programjára. 1964. július 15. P. I. Archívuma, 288. f. 15.

tését eredményezi."[58] A két évre tervezett vizsgálathoz az elméleti és gyakorlati szakemberek csoportját hozták létre, s felkértek „néhány tekintélyes közgazdászt, hogy írásban összegezzék tapasztalataikat, fejtsék ki véleményüket". A munka irányítására pedig Nyers Rezső vezetésével – Friss István és Párdi Imre részvételével – háromtagú bizottság jött létre.

Miután Friss István eddigi történetünknek is fontos szereplője volt, meg kell jegyeznünk, hogy a reformvonal elfogadásában, felülkerekedésében szerepet játszott, hogy Friss István, nyilván az előző évek tapasztalatai alapján, felül tudta vizsgálni korábbi álláspontját, és az átfogó reform ügye mellé állt. 1967 tavaszán a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésén tartott előadásában elméletileg is megfogalmazta indokait: „Kezdetben úgy látszott – utalt nyilván korábbi, 1957-es álláspontjára –, hogy a mechanizmusreform nem érinti a szocialista gazdaság elméleti kérdéseit. Kiderült azonban, hogy a gyakorlat felülvizsgálása a gyakorlat elméleti alapjának felülvizsgálását is szükségessé teszi. Marx a szocializmusról – szembeállítva azt a kapitalizmussal – így írt: »Csak ott, ahol a termelés valóban a társadalom tervszerű irányítása és ellenőrzése alatt áll, teremti meg a társadalom az összhangot a meghatározott cikkek termelésére fordított munkaidő és az e cikkek által kielégítendő társadalmi szükséglet között.« Eszerint a tervszerű társadalmi irányítás, röviden: a népgazdasági terv, az összmunkát pontosan a társadalmi szükségleteknek megfelelően osztja el.

Ha azonban terveinket szembesítjük a valósággal, kitűnik, hogy azok korántsem teremtettek ilyen ideális helyzetet . . . Abban az értelemben tehát, amelyben Marx a kifejezést használta, nálunk a termelés nem áll a társadalom tervszerű irányí-

[58] Feljegyzés az MSZMP KB Államgazdasági Bizottságának 1964. július 21-i üléséről. P. I. Archívuma, 288. f. 15.

tása és ellenőrzése alatt . . . nem kell többé társadalmunkat olyan tulajdonságokkal felruháznunk, amelyek csak képzeletünkben léteznek . . . minden eddigi tapasztalatunk tanúsága szerint *egy központból ésszerűen nem lehet szabályozni* minden gazdasági egység tevékenységét. A gazdasági döntéseket csak ott helyes hozni, ahol az adott esetben az ehhez szükséges *helyi és szakmai ismeret* a legnagyobb . . . a szocialista gazdaság törvényeit nekünk, az *utódoknak* kell saját tapasztalataink elemzéséből megállapítanunk."[59]

A cselekvés elengedhetetlen szükségessége és az ennek keretében születő új felismerések nyomán tehát 1964 és 1968 között megindult a gazdasági mechanizmus átfogó és gyökeres reformjának az előkészítése és bevezetése. Az előkészítő munkálatok nyomán az MSZMP Központi Bizottsága 1964. december 10-én, a második ötéves terv első négy évének eredményeit és gondjait tárgyalva leszögezte: „A Központi Bizottság . . . szükségesnek tartja a jelenlegi gazdasági mechanizmus (beleértve a tervezési, pénzügyi, az ár- és anyagi érdekeltségi rendszer) átfogó, kritikai felülvizsgálatát és a helyzetnek megfelelő módosítását. A továbbfejlesztéssel elérendő cél: a népgazdaság összetermelőerőinek hatékonyabb felhasználása, a vállalati önállóság és felelősség növelése, valamint a bürokratizmus visszaszorítása. A mechanizmus egészének felülvizsgálatát a Központi Bizottság Államgazdasági Bizottságának irányításával, a szakértők munkájára támaszkodva kell az 1966. év elejéig elvégezni . . ."[60]

A Nyers Rezső irányításával végzett elemző munka 11 munkabizottság keretében indult meg. A tervezés új jellegét Hetényi István vezetésével, a vállalati mechanizmust Gadó Ottó irányítá-

[59] *Friss István:* A szocialista gazdaság törvényei és irányítása. Népszabadság. 1967. május 6.

[60] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966. 107. o.

sával, a mezőgazdasági mechanizmust Keserű János elnökletével működő bizottság dolgozta ki, Sebestyén János a mechanizmus és a műszaki fejlődés összefüggését, Bálint József a beruházás új rendszerét, Csikós-Nagy Béla az árrendszert, Buda István a bérezés új rendjét, Karádi Gyula a külkereskedelem mechanizmusát, Fenyő Imre a belkereskedelem új rendszerét, Timár Mátyás a helyi tanácsok új funkcióját, Hegedüs András pedig a dolgozók irányításba történő bevonását kidolgozó munkabizottságot vezette.

A munkálat a szakértők tömegeit állította csatasorba. E munka szervezési és operatív irányítására Nagy Tamás, Havas Péter és Morva Tamás részvételével függetlenített titkárságot hoztak létre.

A munkabizottságok 1965 márciusára készítették el a megelőző működési rendszer kritikáját, majd erre alapozva a titkárság áprilisra elkészítette a reform kiindulási koncepcióját, s az év júniusáig a működés tökéletesítésére vonatkozó javaslatokat is kidolgozták. 1965 októberében készen állt a reform alapelveinek előzetes tervezete.[61]

Egyidejűleg Timár Mátyás vezetésével a Pénzügyminisztériumban „összefoglaló" készült a reform koncepciójáról, s a Gazdasági Bizottság néhány szakértőtől – Péter Györgytől, Bognár Józseftől, Wilcsek Jenőtől stb. – személyes reformkoncepció-javaslatot is kért.

A munkálatot irányító bizottság már 1965 elején leszögezte: „A bizottság által irányított munka reform jellegű, tehát nem csupán a meglevő gazdasági mechanizmus egyszerű javítására, de nem is annak forradalmi változtatására irányul. A különböző reformkoncepciókat ütköztetni kell egymással és ügyelni kell ar-

[61] Tájékoztató a gazdaságirányítás rendszerének felülvizsgálatára és korszerűsítésére szervezett munkacsoportok részére. 1965. január 7. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1966/40.

·ra, nehogy a munka kezdeti szakaszában egyetlen koncepció adminisztratív vagy tekintély alapon egyeduralkodóvá váljék."[62]

A munkálat ezen szakaszában még a reformbizottságok, a szakértők, sőt a szűk körű titkárság keretén belül is érdemi nézetkülönbség jelentkezett, s a Központi Bizottság elvi állásfoglalását többféleképpen értelmezték. „A munka során – természetszerűen – számos elvi jelentőségű probléma, véleményeltérés merült fel . . . Tapasztalható az is, hogy az egyes álláspontok kialakításánál megnyilvánulnak a régi elvekhez és gyakorlathoz, a jelenleg meglevő feladatkörök és hatáskörök megtartásához való ragaszkodásból táplálkozó nézetek is."[63]

Vita folyt a külkereskedelmi és a Kohó- és Gépipari Minisztérium között a külkereskedelmi mechanizmus, a vállalatok önálló export-import jogának a kérdésében, s a két minisztérium szakértői – mint beszámoltak róla – „a külkereskedelem és az ipar kapcsolatának kialakítására vonatkozó elveket eltérően értelmezik . . ." Az exportszubvenció ügyében a Külkereskedelmi és a Pénzügyminisztérium szakértőinek álláspontja ütközött.[64]

Mi több, az 1965 tavaszán a reformbizottság titkárságán készített kiindulási koncepció kapcsán is alapvető nézeteltérés jelentkezett: „A kiindulási koncepció kidolgozása során a Titkárságon belül bizonyos alapvető nézeteltérés alakult ki a tekintetben, hogy a gazdaságirányítási rendszer reformjánál milyen célmegoldásra kell törekedni. A nézeteltérés a tervutasítások, kötelező tervmutató számok szerepének megítélésében csúcsosodott ki. A harmadik (a népgazdasági tervezésről szóló) fejezet két variánsban készült el, de a nézeteltérés más fejezetekre (a reform szükségességét indokoló, az új rendszer alapvonásait, a külke-

[62] Feljegyzés a Bizottság 1965. január 7-i üléséről. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1966/40.

[63] P. I. Archívuma, 288. f. 23/1966/40.

[64] Uo.

reskedelmet, a belkereskedelmet, az állami iparvállalatok helyzetét, valamint az átmenet problémáit tárgyaló fejezetre) is erősen kihat, amelyekből azonban második variáns nem készült." A kiindulási koncepció két variánsának leglényegesebb eltérése abban foglalható össze, hogy „az első variáns a vállalatok irányításában közvetlen, állami utasításokat – és ezen belül különösen a tervutasításokat – kivételnek tekinti, a második variáns viszont a tervutasításokat az irányítási rendszer lényegéhez tartozó, annak integráns részét képező elemnek tartja, fontos és nélkülözhetetlen szerepet tulajdonít nekik . . ."[65] Ahogy e variáns védelmezője, Morva Tamás fogalmazta: „A második felfogásban tehát a tervekben kifejezésre jutó közvetlen utasítások, a kötelező mutatók alkalmazása nem kivételes, hanem rendszeres jelenség . . ." Ez a felfogás nem a tervutasítások megszüntetése, hanem csak – ismét ezen álláspont titkársági képviselőjének szavaival – „a közvetlen tervutasításokon nyugvó irányítás jelentékeny szűkítése" gondolatrendszerét képviselte. „A követendő irány . . . nem jelenthet olyan mértéket, hogy a kormány és gazdasági szervei szintjén, valamint az állami vállalatok körében is teljesen megszűnjék a terv egyes elemeinek kötelező utasításjellege . . . Mint az ismertetésből kitűnik – összegezi a második változat képviselője – a reform két olyan felfogásáról van szó, amelyben sok a közös elem, jelentős érintkezési pontok vannak. A nézeteltérés mégsem áthidalható, főleg a következők miatt: az elvi nézeteltérés . . . a fejlődés távlatai szempontjából . . . alapvető. A ma elvontnak és túlságosan elméletinek tűnő különbség 5–10 éves távlatokat tekintve már gyökeresen eltérő gyakorlatot jelent."[66]

[65] Feljegyzés az MSZMP KB Gazdasági Mechanizmus Előkészítő Bizottság részére. Vita a kiindulási koncepció második variánsával. 1965. június 9. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1966/42.

[66] Emlékeztető az MSZMP KB Gazdasági Mechanizmus Előkészítő Bizottság 1965. május 28-i üléséről. 1965. június 9. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1966/42.

Bár a tervutasítások, akárcsak részleges fenntartásának álláspontját a reform előkészítését irányító bizottság elutasította, a sokirányú nézet- és érdekkülönbség ütközését gyakran kompromisszumok hidalták át. A munkálat ezt követően hallatlan intenzitással bontakozott ki, s erre mi sem jellemzőbb, mint hogy 1966 folyamán csupán az árreform munkálataiban „az irányító szerveknél és a termelő egységeknél – tájékoztatják a vezető testületeket – ma országszerte mintegy 10 ezer ember dolgozik az új árrendszer kialakításán."[67]

Különlegesen kiterjedtek voltak a reform-előkészítés jogi munkálatai: „A munka újszerű feladatot jelentett. Igen sok kérdésben szembe kellett nézni eddig megtámadhatatlannak vélt jogi tételek kritikai felülvizsgálatával. Új, még csak körvonalaiban ismert közgazdasági megoldásokhoz kellett megkeresni a legalkalmasabbnak látszó jogi megoldásokat . . . Éppen ezért a munkát nem tekinthetjük lezártnak, és a felmerült kérdések jelentős részének teljes elvi tisztázásához még további évek munkája, a tudomány és a gyakorlat, a közgazdasági, a jogi és az egyéb társadalomtudományok együttes erőfeszítései szükségesek."[68]

A végül kidolgozott javaslatok – amelyek nagymértékben építettek az 1957 eleji reformbizottsági munkálatokra, s amelyek kidolgozásában a közreműködő szakértők nem kis csoportja személyesen is részt vett – lehetővé tették, hogy 1965. november 18–20. között a Központi Bizottság már „A gazdaságirányítási rendszer reformjának kiinduló irányelveit" vitathassa meg és fogadja el. „A kritikai elemzésből egyértelműen és egyöntetűen megbizonyosodtunk arról – állapítja meg a nyolc évvel korábbi párt- és kormányzati álláspontot radikálisan felülbírálva a hatá-

[67] P. I. Archívuma, 288. f. 23/1966/40.

[68] A gazdasági mechanizmus reformjának fő jogi kérdései. 1967. július 14. P. I. Archívuma, 288. f. 24/1967/64.

rozat –, hogy lényeges változásokra van szükség. A megállapított fő fogyatékosságok erősen összefüggnek egymással, különkülön többnyire nem szüntethetők meg, csakis egymással összefüggő és átfogó intézkedések révén." A korábbi, részleges korrekciókról szólva, azokat a megszokott formulával: „a maguk idejében helyesnek", bevált lépéseknek ítélve, a Központi Bizottság kiállt amellett, hogy „a mai helyzetben . . . ezeknél többre van szükség . . . Alapvető probléma – szögezte ugyanis le a határozat –, hogy továbbra is megmaradt gazdaságirányítási rendszerünk . . . nagyfokú centralizáltsága és a vállalatok csekély önállósága, a gazdasági folyamatoknak főleg kötelező tervmutatószámokkal történő szoros és közvetlen állami szabályozása, az áru–pénz viszonyok aktív szerepének, a piaci impulzusoknak korlátozása . . . Egész gazdasági mechanizmusunk nem segíti kellően a nemzetközi munkamegosztás szélesítésével elérhető előnyök kihasználását . . . Jelenlegi gazdaságirányítási rendszerünk . . . ellentmondásba került a gazdaságpolitikával, fékezi annak érvényre juttatását . . . *Változtatásra különösen megérett* – szövegezi meg a szocialista tervezés addigi történetében nemzetközileg is teljesen újszerűen a határozat – *a népgazdasági terv minisztériumokra és vállalatokra való »lebontásának« mai rendszere* . . . Gyakori, hogy a »tervlebontás« rendszere nem a tervszerűség, hanem éppen ellenkezőleg, a tervszerűtlenség forrása . . . Egész árrendszerünk jellegzetes hibája, hogy a termékek árai nagymértékben és közgazdaságilag indokolatlanul eltérnek a társadalmilag szükséges ráfordításoktól, továbbá . . . az árak túlságosan merevek és alkalmatlanok a kereslet-kínálat összhangba hozatalára. Uralkodóvá vált az a felfogás, hogy az áruviszonyok és az értéktörvény a szocialista gazdaságban is léteznek és hatnak, hogy a fejlődés érdekében minél jobban fel kell használni őket. Lehetővé kell tenni, hogy a szocialista gazdaságban az áruviszonyoknak és a velük összefüggő gazdasági kategóriáknak: a piacnak, áraknak, önköltségnek, nyereség-

nek, hitelnek stb. az eddiginél lényegesen nagyobb, aktív legyen a szerepe . . . *történelmileg elkerülhetetlen a szocialista tervezésnek és az áru–pénz viszonyok aktív szerepének a szerves összekapcsolása* . . . A népgazdasági tervezés alapvető feladata – olvashatjuk az 1965. őszi határozatban az 1956. decemberi határozat fogalmazására emlékeztető módon – a gazdaságfejlesztés fő célkitűzéseinek és . . . fő arányainak a megtervezése . . . Jelentősen bővítsük az állami vállalatok önállóságát . . . – olvashatjuk a továbbiakban. Ez olyan módon lehetséges, hogy . . . a tervek megvalósítását ne a különböző tervmutatók lebontásával, tehát ne egyes tervmutatószámok adminisztratív előírásaival irányítsák, hanem főként közgazdasági eszközökkel . . ."[69]

A határozat néhány legfőbb gondolatának a kiemelése egyértelműen bizonyítja, hogy az 1964–65-ös munkálatok, mi több, felső szintű döntések most már a kormányzati politika síkján kanyarodtak vissza az átfogó gazdasági reform 1957-ben kidolgozott koncepciójához. E radikális reform a gazdaságirányítási rendszer oldaláról a gazdaságpolitika stratégiaváltozását szolgálta. „A gazdasági mechanizmus reformját – hangsúlyozta a határozat – nagy jelentőségű gazdaságpolitikai intézkedésnek is tekinthetjük." A gazdaságirányítás reformja arra hivatott, hogy „különösen pozitív hatást gyakoroljon előtérben álló gazdaságpolitikai céljaink megvalósulására". A reform azt célozta, hogy előtérbe kerüljön a műszaki fejlődés, s az ország mindinkább bekapcsolódjon a nemzetközi munkamegosztásba. A mechanizmusreform – s hadd emeljem csupán ki e határozat néhány gazdaságpolitikai kulcsszavát – arra keresett biztosítékot, hogy szűnjön meg a „túlzottan »protekcionista« (lényegében autarchikus) gazdaságpolitikának" megfelelő gyakorlat, hogy elháruljanak az importot ösztönző, „az exportstruktúra javítására

[69] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966. 234–239. és kk. o.

nem kellően ösztönző" hatások, hogy érvényesüljön az elv: „megszüntethető a hiánygazdaság", és megvalósuljon az intenzív jellegű fejlődésre való áttérés „által megkövetelt kiegyensúlyozott gazdasági növekedés", amely az addig az iparosításnak alárendelt mezőgazdaság és infrastruktúra felzárkózását is lehetővé teszi. A Központi Bizottság mindezeket elfogadva, határozatban foglalt állást: „Nem szabad . . . késlekednünk a szükséges reformokkal, hanem célul kell kitűzni, hogy megkeresve a hibák okait, átgondolt és erőteljes intézkedésekkel kezdjük meg a problémák megoldását."[70]

A határozat egyben meghatározta a radikális termelői árreform bevezetésének 1968. januári határidejét. A reform előkészítése ezzel nagy lendületet vett. A szakértők tömegének bevonásával végzett gyors előkészítő munka 1966 tavaszán lehetővé tette, hogy a Központi Bizottság már minden részletre kiterjedő határozatban foglalja össze az új tervezési-irányítási mechanizmus rendszerét. A május 25–27. között megtartott ülés kimondta: „Gazdasági életünk elemzése alapján, jövendő fejlődésünk érdekében az MSZMP Központi Bizottsága gazdasági mechanizmusunk reformjának megvalósítását kezdeményezi. . . . A reform mindenekelőtt gazdasági mechanizmusunknak, ezen belül a gazdaságirányítás rendszerének a reformja, ugyanakkor szorosan összefügg pártunk gazdaságpolitikájával, s annak továbbfejlesztésére irányul . . . A reform eszközül szolgál ahhoz, hogy a gazdaság mechanizmusát összhangba hozzuk az előtérbe kerülő új feladatokkal." A határozat aláhúzta a reform politikai céljait is: „A reformot közgazdasági és politikai okok indokolják . . . Politikai cél . . . hogy megszüntessük . . . (a) túlzott kötöttségeket, visszaszorítsuk a bürokratikus tendenciákat . . . Végül politikai cél, hogy a reform révén kedvezőbb fel-

[70] Uo. 240. o.

tételeket teremtsünk a szocialista demokrácia további fejlődéséhez."[71]

A Központi Bizottság reformdöntése igen részletes – tizenkét fejezetbe foglalt – irányelveket is tartalmazott, amelyek a tervezés új módszerére, az árrendszerre és a jövedelemszabályozásra, a beruházás új rendszerére, a hitelrendszerre és áruforgalomra egyaránt pontosan megszabták a gazdasági működés új módját.

A tervezés-irányítás új mechanizmusának a lényegét, ha úgy tetszik, a szocialista gazdaság új működési rendjének a filozófiáját a határozat a következőkben fogalmazta meg: „A tervutasításos rendszert – az éves népgazdasági terv lebontását a minisztériumokon keresztül a vállalatokra – . . . meg kell szüntetnünk. A vállalatok maguk készítsék el terveiket, amelyek saját munkaprogramjaik, s ezeket nem is kell jóváhagyatni. Ugyanakkor viszont ki kell bontakoztatnunk az áruviszonyok, a piac aktív szerepét . . . *Gazdasági mechanizmusunk reformjának alapvető vonása tehát a népgazdaság tervszerű központi irányításának és az áruviszonyoknak, a piac aktív szerepének összekapcsolása a termelési eszközök szocialista tulajdona alapján.*"[72] Valóságos piacot és piaci árrendszert a reform nem kívánt bevezetni. Az árak ráfordításos árak voltak, és a kereslet-kínálat szerepe csak járulékos lehetett. A határozatban említett összekapcsolást a szabályozók középpontba állításával kívánták elérni. Tervutasítás helyett – az elgondolások szerint – a szabályozók szimulálták a piacot, és hivatottak voltak a vállalati érdekeltség megteremtésére.

[71] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 451–452. o.

[72] Uo. 306–307. o. *(Saját kiemelésem.)*

A reformmechanizmus rendszerének bemutatása előtt azonban pillantást kell vetnünk a munkálatokat végigkísérő társadalmipolitikai vitákra. A reformmunka ugyanis nem steril közegben folyt, s korántsem pusztán a gazdasági racionalitás, a felismerések szintje határozta meg kivitelezését.

A hatvanas évek társadalmi vitái – jellegzetes módon – már a gazdasági konszolidációt és az életviszonyok, a fogyasztás meginduló javulását közvetlenül követően előtérbe állították a „szerzésvágy", a fogyasztói orientáció kérdéskörét. Ezek a jelenségek mint a szocialista morállal ellentétes, azt veszélyeztető tendenciák, mint a hagyományos népi-nemzeti értékeket aláásó veszélyek „keltek életre".

1961 őszén – az életszínvonal-politika első szerény eredményei, azon belül a háztartások éppen csak meginduló gépesítése és a gyakorlatilag ettől az évtől útjára induló automobilizáció közegében – zajlik le a jellegzetes vita a „fridzsiderszocializmusról". Az Új Írás című irodalmi folyóirat hasábjain vitát nyitott a Szovjetunió Kommunista Pártja ekkor közzétett programtervezetéről, a kommunizmus két évtizedes távon belüli céljairól. Meg kell jegyeznem, hogy ugyanezen gondolatrendszer jegyében Magyarországon is megszülettek „a kommunizmus felépítésének" két évtizedes tervei. Az Országos Tervhivatal nem nyilvánosságnak szánt, tehát semmiképpen sem propagandisztikus célokat szolgáló, belső előterjesztése a termelés olyan fejlődését irányozta elő 1980-ig, amely „nemcsak teljesen mentesíteni fogja népünket a létfenntartási gondoktól, hanem olyan fogyasztási célkitűzések megvalósítását teszi lehetővé, amelyek . . . elégségesek az ember harmonikus testi és szellemi szükségleteinek kielégítéséhez". Sőt, az MSZMP KB Államgazdasági Bizottságához benyújtott jelentés még egyértelműbben és kategorikusabban mondja ki: „A javasolt fogyasztási szintek mai

ismereteink szerint társadalmi mértékben a *telítettség* színvonala körül mozognak", továbbá: „a legfontosabb tartós fogyasztási cikkek előirányzatai a családok számához viszonyítva *teljes ellátottságot* jelentenek".[73]

A Társadalmi Szemle 1960 februárjában az európai szocialista országok moszkvai mezőgazdaságfejlesztési értekezletéről, annak értékeléséről szólva leszögezi: „. . . a szocialista országokban minden szükséges feltétel megvan ahhoz, hogy . . . rövid idő alatt elérjék a világon a legmagasabb életszínvonalat."[74]

A tervezésben és politikában elszabadult utópiák közegében, a szegényes valóság körülményei felett szemet hunyva az Új Írásban nyilatkozó költő az anyagi emelkedés távlatainak kábulatában *„végső* hadmozdulatok tervéről" beszél „az anyagi világ *végleges* legyűrése érdekében". A húszéves távlatban várt diadalt már tényként kezelve, „a szükséglet és a kielégítés közötti távolság . . . szinte teljes eltűnéséről" elmélkedik.

Ez a hit fogalmaztatja azután meg a kérdésformába öltöztetett harci riadót: „mit tehetünk, hogy az anyagi javakkal ellátott s felemelkedő tömegek, akik már nem kénytelenek majd létfenntartásuk miatt nagy erőfeszítéseket tenni . . . a kommunizmus pihentető, derűs partjaira lépő emberek ne a kényelemben szuszogva területjenek el az anyagi jólét langyos homokpartjain".[75]

A hozzászólók közül – a folyóirathoz mintegy 130 cikk, észrevétel futott be – a vitaindítót „sokan úgy értelmezték – összegezhette a szerkesztőség zárszava 1962 nyarán –, hogy a megnövekedett életszínvonal, s a vele járó kényelmesebb életforma (fri-

[73] OT jelentés az MSZMP KB Államgazdasági Bizottsága részére. A lakosság életszínvonalának alakulása a 20 éves tervben. P. I. Archívuma, 288. f. 15/49. 1964.

[74] *Huszár István:* A második ötéves terv irányelveiről. Társadalmi Szemle, 1960. február. 10. o.

[75] *Váci Mihály:* Se az atombomba, se az isten! Új Írás, 1961. 9. sz., 579–580. o.

dzsider, motorbicikli, autó, víkendház, utazások stb.) szüli, illetve újratermeli a kispolgáriságot, mi hát a teendő?" Valóban, a hozzászólók egy része már nem is a nagyobb ívű jövőről, hanem az adott magyar valóságról beszélt: „Vajon az autó vagy víkendházacska, és általában egyéni javaink gyarapítása, nem csúsztat-e bennünket a polgári életforma utánzása felé; s nem fokozza-e az individualizmus térhódítását? Az én eddigi tapasztalataim szerint: igen!" – szögezi le kategorikusan egy másik költő, aki már „az anyagi »szerzés« eluralkodott mohóságáról" beszélt.[76] Egy tanár, saját átlagos összetételű iskolai osztályában végzett szociográfiai felmérésének adataira hivatkozva a fiatalság egy része esetében már a „veszélyes ellátottság, a túlellátottság . . . rossz, sőt félelmetes" jelenségét rajzolja fel.[77]

Messze vezetne, ha e jellegzetes vita – amelyben a racionális ellenvélemények is hangot kaptak – részletesebb ismertetésébe bocsátkoznék. Önmagában legfeljebb az utópizmus, a valóságtól elszakadt doktrinerség további számos példáját idézhetném a „kommunizmustól néhány lépésnyire" a lottózó emberek nyereségvágyának és az „öncélú autó és víkendház borzalmának" elítélésével.[78] Nem célom a „fridzsiderszocializmus"-ról folytatott vita értékelése. Érdemes azonban felfigyelni arra a jelenségre, hogy az életviszonyok javulása, a fogyasztás kezdeti emelkedése milyen reflexeket hozott máris működésbe, s hogy úgy mondjam, a fridzsidernek az életmódra, magatartásra gyakorolt „veszélyeiről" szóló nézetek majdhogynem előbb jelentek meg, mint maga a fridzsider.

[76] *Földeák János:* Hűség a néphez és a marxizmus-leninizmushoz! Új Írás, 1962. 1. sz. 51. o.

[77] *Gerelyes Endre:* Huszonegy karóra. Új Írás, 1961. 11. sz. 840. o.

[78] *Takács Imre:* Egyéniség és társadalom. Új Írás, 1962. 1. sz. 160. o.; *Salamon Pál:* Mivel él az ember? Új Írás, 1961. 12. sz. 936. o.

A reformgondolat ismételt előtérbe kerülése és a reform előkészítése idején 1965 és 1967 között pedig ismét kiéleződtek a viták a reformelvek érvényesítése esetén várható negatív társadalmi-politikai következményekről.

Veres Péter, a „népben-nemzetben" gondolkodó író felelősségével ragad tollat: „. . . vajon ebben az új mechanizmusban nem tenyésztődik-e ki valamiféle újfajta élősdiség, valami parazitizmus, amellyel azután újra kezdhetjük a harcot a szocializmus tartalmáért, a valódi kollektivizmusért". A Népszabadságban közzétett – bár a szerkesztőség által eleve vitacikként kezelt – írásában a paraszti és munkás kollektivizmus hagyományait idézve marasztalja el az általa tapasztalt „megélhetés-realizmust". „Ennek a miatyánkja: »megtalálom-e a számításomat?« . . . Nincs mit tagadni, a szocialista építés kellős közepén, az állampolgárok elég nagy részében ilyesfajta új »individualizálódás« megy végbe."[79] A népi írók forradalmi balszárnyáról indult Veres Péter – egy szélesebb réteg „antimerkantil" szemléletét tükrözve – visszatérően bírálta e tendenciákat. „A mai szorgoskodók némelyike többet keres némelykor munka után, szombaton és vasárnap, maszek munkán, mint az üzemben egész héten . . . Jó a szorgalom . . . de ha már ennek a forrása nem csupán a jó lakás, a szép otthon és a biztos megélhetés, hanem valami úrhatnámságféle érzület is, akkor már megkérdőjelezhetjük: mi ez? Jó ez?"[80]

De megkérdőjelezte Veres Péter a csoportérdek jogosságát is, amelynek ugyancsak a növekedésére figyelmeztetett: „Az egyénnek . . . természetes önössége áttevődik a csoportokéba, és a

[79] *Veres Péter:* Néhány szó a kollektív gondolkozásról. Népszabadság, 1967. október 15.

[80] *Veres Péter:* A hajszoltságról. (A gondviselő társadalom.) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1979. 127. o.

vállalatok, üzemek . . . »sovinizmusa« léphet a helyébe . . . Az új gazdasági mechanizmusban még inkább, mint azelőtt."[81]

Az individualizálódó, egyéni- és csoportérdek által mozgatott társadalom veszélyével szemben ismételten hangsúlyozta, hogy a szocialista társadalomnak „gondviselő társadalommá kell fejlődnie, hogy azután a demokratikus kollektivizmus társadalmává alakulhasson át". A „gondviselő társadalom" pedig nemcsak az anyagiakról gondoskodik. „Az anyagi ellátottság is kell, de az sohase elég . . . a gondolkodás megváltoztatására is ugyanúgy törekednünk kell."[82]

A hatvanas évek közepén ismét fellángol a „kispolgáriságról", a szerzésvágyról folytatott vita. A Népszabadság cikkírója, elismerve a „nagyobb értékű, vagy jóval több munka" esetén az akár „luxuséletmódot" is lehetővé tévő jövedelmek jogosságát, 1965 őszén szenvedélyesen teszi szóvá: „A legutóbbi években mintha felbátorodtak volna azok, akik mindannyiunk életének ügyéből kizárólag a maguk kis – olykor aljas, olykor csupán morálisan elítélhető – örömeit látják: akik egyedül a maguk céljaiért hajlandók valamit is tenni . . . Nem figyeltünk fel arra, hogy ezek a harácsolók nem is mindig azzal okozzák a legnagyobb kárt, hogy sápot vetnek vágyainkra, meglovagolják természetes törekvéseinket, adót fizettetnek velünk azért, ami a saját tulajdonunk . . . majdnem nyomon követhetetlen az a ragály, melyet ezek az emberek *életstílusukkal és társadalmunk szemléletétől idegen cinizmusukkal* terjesztenek maguk körül: a kispolgári önzés ragálya, a »kaparj kurta« hatása, a becsületes munka megvetése és nevetségessé tétele . . . Meg kell értetnünk azokkal, akikre ez vonatkozik, és minden lehetséges módon meg kell értetnünk velük: magasak a jegenyék, de azért az égig azok sem nőnek."

[81] Uo. 138–139. o. *(A „guvernamentális" gondolkodásról.)*
[82] Uo. 145. o.

„Hangsúlyozom, nem arról van szó, hogy szégyellni kellene a több munkával szerzett jövedelmet vagy a magasabb képzettséget megillető jobb életmódot. De . . . a bennük élő s a visszás körülmények, a nyugati gyógyinjekciók által táplált idegen test, a *polgári-kispolgári önzés* bomlasztani igyekszik maga körül mindent . . . Küzdeni kell ez ellen, fel kell figyelni a harácsoló szellem minden megnyilvánulására, fel kell tárnunk azokat a gödröket, ahol ez a fertőző patkányperspektíva megbújik . . .”[83]

Mintha a „fridzsiderszocializmus” vita egyes motívumai bukkantak volna ismét fel az előbbi cikkíró, még ugyanebben a hónapban közzé tett másik írásában: „. . . Hol hagytuk büszkeségünket most, amikor válogatás nélkül körülájulunk minden nagyszerűséget és vacakot egyaránt, ha tőlünk nyugatra látta meg a napvilágot? Mi ez az ájulat, miért esnek hasra úgy egyesek a gépkocsik és fityegők, nyloncsipkék és frizsiderek előtt, hogy a felfröccsenő sár mindannyiunk arcába piszkít? . . . A zulukafferek csodálhatták annak idején így az első fehér emberek által hozott ismeretlen drágakövet, az üveggyöngyöt, az eszkimók részegedhettek le ennyire az első üveg pálinkától . . . Körúti vadjaink azonban egy-egy elsuhanó nyugati márkájú kocsi után úgy bámulnak, mintha életükben először látnának motoros járművet. Valami csipkerongyot olyan részeg imádattal emelnek maguk elé, mintha meztelenségük takarójaként ezt az egyet találhatták volna fel csupán.”[84]

A Népszabadság hasábjain a következő években is változatlanul tükröződik a társadalom egyes köreiben dúló vita. Faragó Jenő felsorolja – az egyébként cikkében cáfolni törekedett álláspontokat: „Azt mondják például, hogy valósággal burjánzik ma az önzés, hogy szinte megszédítette az embereket a szerzés vágya.” Felidézi a gyakori kérdést: „. . . mi lesz, ha áttérünk a gaz-

[83] *Várkonyi Mihály:* Színe és visszája. Népszabadság, 1965. október 9.
[84] *Várkonyi Mihály:* Magunk becsülete. Népszabadság, 1965. október 29.

daság irányításának új rendszerére? Maga az a tény – érvelnek –, hogy a gazdaság irányításában fokozott szerepet kapnak az értékviszonyok, hogy az egyéni kereset az eddiginél is fokozottabb mértékben függ az egyéni teljesítményektől, hogy előtérbe kerül az anyagi érdekeken alapuló verseny a vállalatok között is, ezek együttvéve még nagyobb lehetőséget adnak majd a kispolgári önzés, a harácsolási vágy erősödéséhez." Még a cikkíró ellenérvei közül is érdemes felidézni – a hangulat dokumentálására – az itt következőt: „Vajon, akinek autója, nyaralója, teljesen gépesített háztartása van, az mind harácsoló, tisztességtelen ember? Vajon nem azért küzdöttünk és küzdünk ma is, hogy minél több embernek legyen meg mindene, ami a kényelmes, a nyugodt élethez szükséges?"[85] „Az új gazdasági mechanizmussal kapcsolatos írott és szóban megfogalmazott témák között van egy, amely makacsul ismét visszatér" – írja a Népszabadság cikkírója a reform bevezetésének előestéjén, 1967 decemberében is: „Az, hogy az anyagi érdekeltség kiterjesztésével az individualizmus ösztönét oldottuk-e le láncairól, vagy pedig megvédjük, sőt megerősítjük az emberek tudatában a kollektivista gondolkodást."[86] Az Élet és Irodalom hasábjain Csák Gyula író nagy indulattal elmarasztalja példának felhozott „unokaöccsét", mert azt most mindenekfelett az izgatja: milyen a legújabb típusú tv, hogyan lehet hozzájutni, s miként lenne elérhető számára egy gépkocsi. „Öcsém nem különc, csupán úgy gondolkozik, ahogy milliók mostanában." „Nem érted – fakad ki a cikkíró –, hogy az ember sokkal több ennél? Te pedig ide süllyeszted magad?"[87]

Ugyanezen irodalmi hetilap következő számában egy másik

[85] *Faragó Jenő:* Közösségben a közösségért. Népszabadság, 1966. szeptember 15.

[86] *Rózsa László:* Összetört kőtáblák felett? Népszabadság, 1967. december 17.

[87] *Csák Gyula* írása. Élet és Irodalom, 1967. november 25.

író, Timár György kiált fel: „Én – a szocialista erkölcs törvénytábláinak védelmében – inkább az aranyborjút venném célba. Ez az aranyborjú 120 kilométeres óránkénti sebességgel száguld, padlót kefél, mos, hűt, szárít".[88] „Timár ellenszenve, amelyet a parvenüséggel, a kispolgári hivalkodással és tárgyimádattal szemben érez, magukra a tárgyakra tevődik át. Szinte azokban látja a szocialista erkölcs megkísértőit" – vitázik a reform szükségességét elvben elfogadó írók moralizálásával a Népszabadság.[89]

A reform előkészítésének éveiben az ideologikus megfontolásoknál is erősebben kerülnek azonban a viták középpontjába a korántsem indokolatlan gyakorlati félelmek az inflációtól, a munkanélküliségtől, de nem utolsósorban a megszokottságok megbolydításától, illetve a megszerzett előnyök, státusok, pozíciók, egyszóval érdekek sérelmétől.

Egy 1967 őszén készült tájékoztató úgyszólván csokorba gyűjti a viták és aggályok legfőbb mozzanatait: „A széles közvéleményt – érthetően – mindenekelőtt a reformnak a munka- és életviszonyokra gyakorolt hatása foglalkoztatja. Gyakran kérdezik: nem vezet-e új árrendszerünk az árak állandó és túlzott emelkedéséhez, nem sérti-e szocialista elveinket a jövedelemelosztás, az anyagi érdekeltség rendszere, nem vezet-e munkanélküliséghez a gazdaságosság növelésére irányuló ösztönzés."[90]

A Pártfőiskolán 1966–67-ben rendezett különböző időtartamú tanfolyamokon részt vett különböző szintű ezerhatszáz pártfunkcionárius nézeteiről – az aggályokat és ellenvéleményeket világosan tükrözve – a következők szerint tájékoztatták a

[88] *Timár György* írása. Élet és Irodalom, 1967. december 2.

[89] *Rózsa László:* i. m. Népszabadság, 1967. december 17.

[90] *Szatmári Miklós:* A reform propagandájának helyzete és feladatai. Társadalmi Szemle, 1967. október. 99. o.

központi pártszerveket: „A tanfolyamok résztvevői sok kérdést tettek fel [. . .] a kérdések egy csoportja (az első időszak kérdései) a reform szükségességére, helyességére és általános értelmezésére vonatkozott. (Szükség van-e változtatásra, megfelel-e ez a változtatás a szocializmus természetének, sikeresebben oldhatjuk-e meg gazdasági problémáinkat, mint korábban, a tervgazdálkodás összeegyeztethető-e a piac aktívabb felhasználásával . . .) Bizonyos kifejeződésre jutott aggályokat az eddigi tanfolyamaink csak csökkenteni és mérsékelni tudták, de teljesen nem szüntették meg (nem következik-e be, minden óvintézkedés ellenére is jelentősebb, az életszínvonalat is érintő inflálódás) [. . .] nem lesz-e átmenetileg komolyabb ütközés a vállalati és társadalmi érdekek között. Nem fokozódik-e a fogyasztók kiszolgáltatottsága a termelőknek. A vállalat dolgozói nem lesznek-e túlzottan kiszolgáltatva a vállalatvezetők kénye-kedvének. . . . A kérdések negyedik csoportjába sorolhatók a gazdasági irányítás új rendszerének várható társadalmi, politikai, ideológiai kihatásaira vonatkozó kérdések. A hallgatók ilyen irányú tisztázatlan problémáira még a mostani (1967 őszi) tanfolyamainkon is csak részben tudtak az előadók és vitavezetők megfelelő választ adni."[91]

A Központi Bizottság reformhatározatáról folytatott országos vita során, különösen a hivatali apparátusokban igen erőteljes ellenvéleményeknek adtak hangot: „Felmerült a viták kapcsán néhány fontos elvi kérdés. Ezek között „az új gazdasági rendszer lényege: fokozottabb mértékben kívánjuk alkalmazni a különböző gazdasági kategóriákat: piac, ár stb., ezek fokozott alkalmazása felveti azt a kérdést is, hogy ezek ellenpólusai – válság, munkanélküliség, infláció – fokozottabb mértékben jelentkezhetnek." (XXII. kerületi Pártbizottság.) „A pártfórumokon tör-

[91] Feljegyzés a gazdasági mechanizmus propagandájának pártfőiskolai tapasztalatairól 1966. szeptember – 1967. október között. 1967. október 10.

tént észrevételek fő kicsengése – tájékoztatják a Politikai Bizottságot 1966 tavaszán – elsősorban kérdés jellegű volt . . . míg a minisztériumi, a hivatali szerveknél kétség és ellenvélemény volt a tekintetben, hogy a termelőtevékenység minden területén a tervutasítások teljes és egyértelmű megszüntetése-e a járható út." „A központi tervszerű irányítás szerepét erősíteni kellene a piaci kapcsolatokat hangsúlyozó megállapításokkal szemben. Utaltak arra, hogy a tudomány újabb eredményeinek az alkalmazása (matematikai optimalizálás) egyre bővülő lehetőségét teremti meg az objektív és helyes központi döntéseknek." A pártapparátus egyes köreiben – folytatódik e tájékoztató – „kifogásolták azt a megállapítást, hogy »a pártapparátus ne tekintse közvetlen feladatának a . . . tervek végrehajtását, mert ehhez nincsenek meg az eszközei«. A vitázók szerint megvannak a szükséges eszközök és »az eddig végzett tevékenységet változatlanul gyakorolni kell«." (Csongrád megyei PB álláspontja.)

A szakszervezetek vezető testületei a foglalkoztatás oldaláról emeltek alapvető kifogásokat. A SZOT elnökségében rendezett vitán a reform alapvető törekvésével ellentétben aláhúzták: „Ki kell alakítani a munkások foglalkoztatási biztonságát szolgáló intézményeket. A munkaerő stabilitásában a vállalatok is érdekeltek legyenek."[92]

A XIX. kerületi Pártbizottság a reform bevezetése kapcsán kialakult hangulatról számot adva, 1967 tavaszán azt jelenti, hogy a vállalatok a kötelező tervutasítások mellett állnak: „Pillanatnyilag az új gazdasági mechanizmust mindenki a saját érdekének, illetve saját vállalata érdekének szemszögéből vizsgálja. Legjellemzőbb erre az, hogy mindegyik vállalatnál csak az a monopolhelyzet kelt nyugtalanságot, ami a saját vállalatukkal

[92] Jelentés a kiinduló irányelvek a gazdaságirányítási rendszer reformjáról című KB dokumentum vitájával kapcsolatos tapasztalatokról. 1966. április 22. PB tájékoztatás. P. I. Archívum, 288. f. 23/1966/63.

szemben érvényesül . . . Nem látnak elegendő biztosítékot arra, hogy az új gazdasági mechanizmus ösztönzőrendszere biztosítani tudja a kooperáló vállalatok jó együttműködését . . . A kötelező erejű utasítások, illetve szerződéses kötelezettség nélkül nem látják biztosítottnak a kooperáló vállalatok együttműködését."[93]

Különösen jellegzetes a hivatali apparátusi érdek ideológiai megfogalmazásának egyik példája: „Külön kell szólni a NIKEX-nél kialakult hangulatról, mely erősen defetista . . . Egyrészt tapasztalható egy kifejezett szembenállás az új mechanizmus gondolatával, másrészt ezen belül egyes problémákat pártérdekre, illetve párt-politikai szempontokra hivatkozva vetnek fel, és igyekeznek helytelen irányba vinni; . . . A külkereskedelmi jog kiszélesítése ellentétes a fellazítási politika elleni harccal, mivel az ipari terület jóval heterogénabb, és ezért kevésbé megbízható, mint a külkereskedelmi terület."[94]

Németh Károly, egy interjú során, amikor a reform előkészítésének tapasztalatairól beszél, ugyanezen kérdések említése mellett szóvá teszi azt a „bizonytalanságot" is, amely „a pártszervezeteket jellemzi"; vajon mi lesz a szerepük a reform után a vállalatoknál, a gazdaságirányításban.[95] Helyzetük elbizonytalanodásától félnek a szakszervezetek is. Nyers Rezső, a Központi Bizottság titkára 1968 tavaszán az új mechanizmus „várható társadalmi és politikai kihatásairól" írott cikkében kijelenti, hogy „a szakszervezetek mindenekelőtt a különböző hivatású dolgozók

[93] Beszámoló a gazdaságirányítási rendszer reformja bevezetésének előkészületeiről a kerület termelő üzemeiben. MSZMP XIX. kerületi Bizottsága, 1967. április 15. P. I. Archívuma, 288. f. 24/1967/58.

[94] A külkereskedelmi vállalatok pártszervezeteinek gazdasági ellenőrző munkája az új mechanizmus keretei között. 1967. május 4. P. I. Archívuma, 288. f. 24/1967/57.

[95] *Németh Károly:* A reform előkészítésének tapasztalatairól. Társadalmi Szemle, 1967 október. 8. o.

érdekeit képviselő szervek. Nem mondhatnám, hogy ők »a munkásság« érdekképviseleti szervei", sőt hozzáteszi, hogy a szakszervezetek nem képviselhetik kellő súllyal a munkásosztály politikai érdekeit, mivel a szakmai érdekek képviselete ezt korlátozza. A párt központi folyóiratában nem késik a szakszervezeti válasz: Somoskői Gábor a Politikai Bizottság 1966. május 10-i határozatát veti a KB titkárának a szemére: „A szakszervezetek a hatalmon lévő munkásosztály osztályszervezetei . . ." „A jogos egyéni érdekek védelmezése volt régebben és maradt máig is az első számú cél . . . A hatalom körülményei közepette a magyar szakszervezetek alapszabálya általánosabb politikai célokat is meghatároz . . ."[96]

Az aggályok, mint „a tömegek körében jelentkező nézetek", de leginkább a kormányzati és a politikai apparátusokban, a párttagság egyes köreiben és a szakszervezetekben megfogalmazott fenntartások, erőteljesen jelentkeztek. „Nem ritka kérdés – állapítja meg Bálint József a pártszervezetek szerepéről szólva a reformelőkészítésben –, hogy nem fog-e az új mechanizmus a pártszervezetek politikai munkája, szocialista céljaink, szocialista ideálunk ellen »dolgozni«."[97]

Úgyszólván végtelenül sorolhatnám a különböző jellegű praktikus aggályokat, sajátos érdekkifejezéseket a Népszabadság 1965 és 1967 közötti számaiból. Ezek – az MSZMP központi napilapjáról lévén szó – egyszerre szolgálták a reform előkészítéséhez nélkülözhetetlen vitát és meggyőződést, de ugyanakkor fórumot nyitottak az eltérő érdekek kifejezésére, a már elfogadott reform végrehajtásának éveiben a mérséklés, a visszafogás álláspontjának a megfogalmazására is. Nem annyira új érvei, mint in-

[96] *Somoskői Gábor:* Hozzászólás Az új gazdasági mechanizmus várható társadalmi és politikai kihatásai című cikkhez. Társadalmi Szemle, 1968. július. 52. o.

[97] *Bálint József:* Pártszervezeteink a gazdasági reform bevezetéséért. Társadalmi Szemle, 1967 augusztus–szeptember. 11. o.

kább politikai súlya miatt érdemes tehát tallózni a – felvetett aggályokkal nagyon egybevágó – sajtóvitában.

1965 tavaszán-nyarán, amikor az újság vitát nyitott „a közgazdaság elvi kérdéseiről", a piac szerepe kapcsán, azonnal nagy hangsúlyt nyert a piac korlátozott értelmezésének az igénye. A Csepeli Vasmű Pártbizottsága mellett működő gazdasági-műszaki bizottságban folytatott vita során például kiemelték, hogy a „piac jelentőségének eltúlzása, szinte fetisizálása" tapasztalható. A Népszabadság beszámolója szerint: „Hangsúlyozva a piac mindenki által elismert nagy szerepét, sokoldalúan elemezték annak abszolutizálásából keletkező károkat. Polemizáltak azokkal a nézetekkel, amelyek figyelmen kívül hagyva e kérdés bonyolultságát, mindent megoldhatónak tartanak annak az elvnek hirdetésével: »termeljünk a piacra«. Meggyőzően mutattak rá e felfogás gyengéire . . . A piacra történő *egyoldalú és túlzott* orientálódás – emelték ki – a fejlődést lassíthatja, amit csak különböző ösztönzőkkel lehet jelentős mértékben ellensúlyozni."[98]

A reformirányelvek kapcsán kifejtett elgondolásokra, amelyek a piac szerepének figyelembevételét hangsúlyozták, úgyszólván azonnal válasz jött a korlátozások igényének aláhúzásával. A piac szerepének egyoldalú értékeléséről címmel közölt észrevétel szerzője például kifejtette: „De bármennyire is fontos a piac szerepe, veszélyt rejt magában, ha a piac szerepét túlbecsüljük jelenlegi helyzetünk és jövőnk alapvető problémáinak megoldásában. Ez eltereli a figyelmet más fontos feladatokról. A piacnak – az indokoltnál nagyobb mérvű, s így illúziókat keltő – előtérbe állítása érzékelhető . . . Mitől tegyük függővé . . . hogy gyártsuk-e ezen terméket vagy nem? Mikor helyes leállítani egy cikk gyártását. Ha már nem veszik meg a piacon, vagy ha még eladható, de érzékeljük, hogy a jövőben nem lehet jól érté-

[98] Eszmecsere a Csepeli Vasműben. Népszabadság, 1965. március 24.

kesíteni? A piac – a mai szükségleteket kielégítő piac – ezeket a kérdéseket nem válaszolhatja meg."[99]

E vita kiegyensúlyozásra törekvő szerkesztőségi összegezése is kiemeli a piac működésének a korlátait. Egyrészt elfogadja azt a semmivel alá nem támasztható, sőt a fejlett piacgazdaságok példájával világosan cáfolható nézetet, hogy a piaci orientáció csak a jelenben lehet iránytű, de a hosszú távú fejlesztési célok munkálására alkalmatlan. „Céltalan és valószínűleg megvalósíthatatlan dolog is lenne olyan mechanizmus kialakítására törekedni, amely nemcsak az adott, jelenlegi piac követelményeit veszi helyesen figyelembe, hanem a jövő fejlődési útjait is . . . Vannak . . . olyan oldalai a gazdasági életnek, melyekben az adott piac általában nem lehet irányadó. Ilyen például a beruházási terület. A nagyobb beruházások megvalósításáról csak hosszú távra szóló tervezői munkával lehet dönteni, különös figyelemmel a jövő igényeire . . . Ahhoz, hogy a beruházásokat *az adott* piaci viszonyok irányítsák, egyebek mellett »szabad tőkeáramlás« is szükséges volna, ami körülményeink között nehezen képzelhető el." Jellegzetes módon a KGST munkamegosztási kapcsolatait is a piaccal ellentétes tényezőnek ítéli: „az ipari termelés hazai és nemzetközi, főleg KGST-n belüli szakosítása, különösen, ha részegységekre vonatkozik, olyan szoros termelési kapcsolatokat alakíthat ki . . . ami nem kisebb szerepet játszhat, mint a piac a termelés fejlődésében. A mindent a piacból levezetni akarás együtt jár a piac fogalmának oly nagyfokú kiszélesítésével, ami már-már elhomályosítja a népgazdaság tényleges összefüggéseit."[100]

Úgyszólván az előző álláspontho csatlakozva, s a piaci szabályozás lehetőségét tagadva a reform lényegét veti el a Népsza-

[99] *Zentai Béla* hozzászólása *Wilcsek Jenő* cikkéhez. Népszabadság, 1965. április 7.

[100] A vita fő kérdéséről: a piacról. Népszabadság, 1965. június 2.

badságban a Hajtómű- és Felvonógyár közgazdásza: „Ha az arányosságokat megsértjük, és a szükséglet nagyobb mértékben múlja felül a termelést, akkor kielégítetlen szükséglet keletkezik, ha pedig a termelés haladja meg a szükségletet, realizálhatatlan termék áll elő. Tehát megbomlik a fizetőképes kereslet és a termelés összhangja. Mindebből következik, hogy központi tervirányításra szükség van, róla nem mondhatunk le."[101]

Még az Országos Gumiipari Vállalat reform mellett erőteljesen érvelő vezérigazgató-helyettese is az erősen korlátozott piacban gondolkodik, s felteszi a kérdést: hogyan védhető a fogyasztó a nagyvállalati monopólium ellen. Válasza kategorikus: „Semmi esetre sem a termelővállalatok közötti versennyel", hiszen ez sok esetben nem lenne gazdaságos. Továbbá: „A monopolhelyzetet élvező üzemeknek elő kellene írni, hogy rendszeresen termékvizsgálatot végezzenek, a világpiac termékeihez mérjék saját gyártmányaikat".[102]

Éppen az előbb idézett cikk írójával polemizál a gazdasági mechanizmus reformjáról rendezett sajtóvitában a Vegyipari Tröszt vezérigazgató-helyettese: „. . . mi történik akkor, ha a termeléshez szükséges alapanyagok a kapacitásoknak csak korlátozott kihasználását teszik lehetővé? Melyik vállalat milyen mértékben fog részesedni a hiányanyagokból? Ezek olyan esetek, amikor nem közvetett módon, hanem *direkt utasítással* kell gondoskodni a társadalmi igények és lehetőségek, valamint a vállalati adottságok összhangjáról . . . Sokan a vállalati önállóságot – végig nem gondolva bizonyos dolgokat – a népgazdaság érdekeitől elvonatkoztatva szemlélik, abszolutizálják, és eredendő bűnnek tartják a vállalat gazdasági ügyeibe való minden-

[101] *Papp József:* Optimalizálni csak népgazdasági szinten lehet! Népszabadság, 1965. november 11.

[102] *Horváth László:* Vállalati önállóság – központi irányítás. Népszabadság, 1965. október 24.

nemű adminisztratív beavatkozást. Pedig a sokféle kínálkozó megoldás közül ezt a lehetőséget sem zárhatjuk ki. Szerintem lehetnek olyan vállalatok, amelyek központilag csakis a tiszta devizabevételt (export-import) kapják kötelező feladatként: mondjuk például a gyógyszeriparban. Más vállalatnál vagy akár ugyanazon vállalatnál egy más időszakban talán célszerűbb csak egy-egy termék termelését kötelezővé tenni. Ismét más esetben viszont egy-egy *anyagból való* részesedést kell központilag megjelölni."[103]

A gazdaságirányítási rendszer reformjáról rendezett országos vita során a Pártfőiskola közgazdászainak vitájáról szóló sajtóbeszámoló összegezte: „Mindenki helyeselte, hogy a népgazdaság irányítását *elsősorban* gazdasági eszközökkel biztosítsuk, ugyanakkor vita folyt arról: helyes-e teljesen megszüntetni a kötelező tervmutatókat. A kialakult vélemény: ez csak fokozatosan valósulhat meg, de feltétlenül szükséges. A vitában hangsúlyozták, hogy a központi tervutasításokat nem szabad azonosítani a központi adminisztratív utasításokkal, amelyeket szükség szerint továbbra is igénybe kell venni . . ."[104]

A sajtóvitához hozzászóló ceglédi közgazdász is kategorikusan fogalmaz: „Helyes kezdeményezés, hogy a gazdasági mechanizmus tervezett reformjának vitájába a Népszabadság is bekapcsolódott, mert az ehhez kötődő előző tanulmányok egy része könnyen vakvágányra viheti a polémiát. Nemcsak az elérendő cél, hanem a javasolt eszközök vonatkozásában is olyan eltérő tendenciák mutatkoznak, hogy ez már nem fér össze egy szocialista jellegű népgazdaság természetével. Egyes szerzők a jelenlegi mechanizmust valamiféle »szocialista mázzal« bevont kapitalista rendszerrel szeretnék felváltani javaslataikkal. Ez tükrö-

[103] *Szerb Ferenc:* Önállóság – de milyen? Népszabadság, 1965. október 31.

[104] Közgazdászok vitái a gazdaságirányítási reformról. Pártiskolai és egyetemi oktatók tanácskozása. Népszabadság, 1966. február 10.

ződik a tervezés jelentőségének nagyfokú lebecsülésében vagy teljes elvetésében, valamint a kapitalista profitrátához hasonló nyereségráta szükségességének hangoztatásában . . . A gazdasági ösztönzésnek a jelenlegi gyakorlattól csak annyiban kell eltérnie, hogy a vállalatokat ne a bruttó, hanem a realizált (vagyis értékesített) termelési érték tervfeladatának teljesítésére ösztönözzük. Ez csak úgy lehetséges, ha a felhasználók – különösen a két kereskedelmi minisztérium – megtagadhatják a nem megfelelő termékek átvételét, és a leárazások mértékét diktálhatják. Az iparnak tehát vállalnia kell az ezzel járó kockázatot. A vállalatokat jelenleg még nem lenne célravezető árkialakító szereppel felruházni. A fogyasztókat és a felhasználókat képviselő minisztériumoknak azonban az eddiginél sokkal nagyobb árszabályozó szerepet kell adni."[105]

1967 őszén – az aggódók megnyugtatásának igényével – idézi fel a Népszabadság a munkanélküliség keletkezésére vonatkozó aggályokat: „Az új gazdasági mechanizmus várható hatásairól folytatott korábbi vitákban mind gyakrabban került előtérbe a legutóbbi időkben a felső iparirányító szervek, a minisztériumok, trösztök átszervezésének problémája, de elkerülhetetlenül szó esett a gyárak, elsősorban a nagyüzemek átszervezésének gondjairól. A viták gyújtópontjában mindenekelőtt az átszervezés folytán feleslegessé vált dolgozók elhelyezése állt. Akadtak, akik ezt a feladatot eleve megoldhatatlannak találták, pontosabban úgy ítélik meg a helyzetet, hogy az átszervezésekkel egy időben akaratlanul is emberi tragédiák százait okozzuk, futószalagon gyártjuk majd az elkeseredettséget, a sértődöttséget. A legtöbben mindezt a sok rossz közül még a kisebb kárnak ítélték: a legsúlyosabb gondokat a termelőüzemekben várták. Jól felkészült, vezetői gyakorlattal rendelkező, képzett szakemberek is

[105] *Dr. Zoltán Zoltán:* Reform vagy kapitalizálódás? Népszabadság, 1965. november 11.

úgy következtettek, hogy a felsőbb irányító szinteken végbemenő változások természetszerűleg gyűrűznek majd lejjebb, hatásuk az üzemekben hullámzik majd tovább, ezerszámra válnak feleslegessé a gyárakban is emberek"[106]

Az üzemi pártmunka új feltételeiről folytatott sajtóvitán a Borsod megyei Pártbizottság titkára fontosnak tartotta emlékeztetni: „. . . hogy a pártszervezetek soha és sehol sem vehetik át a gazdasági szervek közvetlen vezetését. Ez az elv nem új, de azt a pártszervezetek a közvetlen beleszólással, az operatív beavatkozással nemegyszer megsértették. Ez a jövőben még kevésbé lesz megengedhető, mint ma. Figyelmeztetnünk kell erre, mert már most is találkozni olyan aggállyal, miszerint: »Ha a pártszervezet nem tartja közvetlenül a kezében a gazdaság irányítását, ez a termelésben és az elosztásban anarchiához vezet«."[107]

A Békés megyei Pártbizottság első titkára a szűkkeblű értetlenkedőkkel vitázva írja: „Egyes alapszervezeteinkben néhány párttag úgy vélekedik, hogy a párt vezető szerepe csak akkor érvényesülhet igazán, ha minden poszton kommunisták vannak . . . egyesek a párt vezető szerepét még mindig az egyéni, a személyes érdek érvényre jutásán mérik. *Ha a személyes érdek kielégítése elmarad*, akkor mindjárt ott a jelző: »lám a pártnak nincs tekintélye, hol itt a vezető szerep«. A személyes érdek kielégítetlenségeként hat például, ha valakinek gyermekét elégséges érettségi bizonyítvánnyal nem veszik fel a főiskolára vagy az egyetemre. Ilyenkor néha felvetik, hogy itt nem érvényesült a párt vezető szerepe . . . Előfordult, hogy egyik elvtárs nem kapta meg azt a munkakört – *képesítés hiánya miatt* –, amit szeretett volna, s rögtön hallottuk a kérdést: »Hol itt a párt?«" A megyei első titkár azonban, miközben vitázik az ilyen nézetekkel,

[106] *Sólyom József:* Mi lesz a sorsuk? Népszabadság, 1967. október 3.

[107] *Dojcsák János:* Vita az üzemi pártmunkáról. Népszabadság, 1967. május 21.

jól tükrözve a reformmal szemben érvényesülő, mélyen gyökerező ideológiai és politikai fenntartásokat és érdekféltést, maga is leszögezi: „A szakmai képesítés eltúlozása . . . elveink helytelen alkalmazása, s jogosan váltja ki párttagságunkból a bírálatot."[108]

Az előzőek alapján is nyilvánvalóan joggal állapította meg a Népszabadság közgazdasági rovatának a vezetője: „Sokfélék az aggódók indítékai. Van, aki – ilyenek vannak köztük talán a legtöbben – valamit nem ért . . . Mások – hiába, a lét határozza meg a tudatot – saját személyes jövőjüket vagy üzemük jövőjét nem látják biztosítottnak az új körülmények között, és akarva-akaratlanul ez motiválja véleményüket az egész mechanizmusról. Mi lesz a mi – sajnos gyengén dolgozó – vállalatunkkal, vagy mi lesz a mi – be kell látni – túlméretezett vagy kissé nehézkes – intézményünkkel, vagy mi lesz velem, aki enyhén szólva, nem vagyok a legjobbak között? Ezekben az emberekben ilyenfajta kérdések vetődnek fel elsőként, ha a gazdasági reform szóba jön. Egyik ismerősöm panaszolta, hogy náluk már szinte az érdemi munkát teszik lehetetlenné a kósza hírek, átszervezési és személyi kombinációk." Az őszinte helyzetértékeléshez azonban hozzá is illeszti a reform előkészítése során kialakított, a reform bevezetéséhez nélkülözhetetlen kompromisszumnak is tekintett döntést: „A párt álláspontja világos: *a mechanizmus reformja nem jelent valamiféle őrségváltást. Ilyenre nincs is szükség!* . . . Személyi változtatásokra általában csak ott lesz szükség, ahol az ilyen változtatás már rég megérett . . ."[109]

Hadd ne folytassam e tallózást az MSZMP központi lapjában. A felvonultatott példák is bizonyíthatják, hogy a reformot kezdeményező és vezérlő párt szervezeteiben, az állami apparátus-

[108] *Frank Ferenc:* Vezető szerep és meggyőzés. Népszabadság, 1966. október 8.

[109] *Földes István:* A tennikészek, az aggódók és a csodavárók. Népszabadság, 1966. december 25.

ban és a vállalati vezetők, de nem utolsósorban a lakosság körében is jócskán jelentkeztek részben valós, de nagyobb részben az érdekek féltéséből és ideológiai tabukból, a szocializmus változatlan sztálini értelmezéséből, illetve a szovjet modellnek a szocializmussal történő azonosításából eredő aggályok.

A kormányzatnak, a politikának minderre úgy kellett választ adni, hogy az ideológiai tabukat ne sértse, hogy a szocializmusfelfogást ne vegye revízió alá.

A megfogalmazott, kifejezésre juttatott fenntartásokra a politika válasza egyértelmű, reális volt. („Van olyanfajta aggodalom is, hogy nem vezet-e erkölcsi romláshoz az anyagi bőség, vagyis az, ha mindenki erősen törekszik a magasabb életszínvonalra" – reagált Nyers Rezső a reform társadalmi hatásai körüli vitákra, s racionálisan válaszol: „Hol vagyunk még attól, hogy a kétkezi dolgozókat féltenünk kelljen az anyagi javak túlzott bőségétől? Bizony, nagyon messze!")[110] Racionális érveléssel bizonyították a reform szükségességét, a szocializmussal azonosított „egyenlősdi" tarthatatlanságát, az eredményesebb működés és növekvő jövedelmek, javuló életviszonyok szocializmus alapjait erősítő és nem romboló hatását. A számos hivatalos megnyilatkozás részletes felsorakoztatása helyett hadd emeljek ki egyetlen, autentikus állásfoglalást, amely 1965 tavaszán született, s a Központi Bizottság „időszerű ideológiai feladatokról" kidolgozott irányelveiben nyert megfogalmazást: „Pártunk elítéli – olvashatjuk – azokat az aszketikus álforradalmi nézeteket, amelyek szerint a szocialista országokban teremtődő jólét kapitalista kinövés, »elkispolgáriasodást« eredményez, erkölcsileg torzít. E vélemények elfogadása értelmetlenné tenné a szocializmusért vívott harcot . . ."[111] Hozzá kell tenni: a reformmal kapcsolatos

[110] *Nyers Rezső:* Az új gazdasági mechanizmus várható társadalmi és politikai kihatásai. Társadalmi Szemle, 1968. március. 20–21. o.

[111] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 133. o.

vitákban a politikai vezetés nemcsak elveket deklarált, de felvilágosító offenzívába is kezdett. A reform előkészítése szerves részének tekintette a legszélesebb körű propagandamunkát, az átlagemberek, az értelmiség és különösen a párt, az állami, szakszervezeti és más apparátusok munkatársainak a felvilágosítását, megnyerését a reform ügyének. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1966 májusában vitatta meg és fogadta el a gazdasági mechanizmus reformjának propaganda feladatairól szóló előterjesztést, amely kimondta: „Propagandánk fő feladata egész társadalmunkkal megismertetni és elfogadtatni a gazdasági mechanizmus reformját, erősíteni minden szinten a közgazdasági szemléletet, megismertetni a reform lényegét képező közgazdasági fogalmak tartalmát és a reform szerepét gazdasági fejlődésünk feladatainak megoldásában . . . Fő feladat annak megmagyarázása és megértetése, hogyan segíti elő és szolgálja a reform a szocialista építés soron lévő feladatainak megoldását. A reform lényegének népszerű bemutatásával bizonyítsa, hogy a reform minden területen a szocialista gazdaságot, a szocialista viszonyokat erősíti, tovább növeli társadalmunk demokratizmusát . . . A reform propagandafeladatainak sikeres teljesítése megköveteli a közgazdasági elmélet eredményeinek gyors felhasználását, és a szocializmus politikai gazdaságtana oktatásának tartalmi és módszertani korszerűsítését. Az Agitációs és Propaganda Osztály gondoskodjon arról, hogy a Társadalomtudományi Intézet és a Tudományos Akadémia elméleti kutatásainak eredményei gyorsan helyet kapjanak a közgazdasági propagandában."[112]

1966 őszén a reform előkészítő munkájáról szóló belső tájé-

[112] Jegyzőkönyv az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság 1966. június 1. üléséről. (Javaslat a gazdasági mechanizmus reformja és a harmadik ötéves terv propagandájának feladataira 1966. május 26.) P. I. Archívuma, 288. f. 41/1966/59.

koztató kiemeli: „Folynak az előkészületek több ezer funkcionárius (megyei, üzemi és tsz-titkárok, tanácsi vezetők és tömegszervezeti vezetők stb.) 2–4 hetes tanfolyamon történő oktatására. Az 1967-es pártoktatási év keretében a reform alapkérdéseivel kb. 300 000-en foglalkoznak majd."[113] A reform bevezetését követően visszatekintve, elégedetten összegezhették: „a témával összefüggő kérdéseket három tömegpropaganda tanfolyamon közel 270 000 hallgató dolgozta fel". „A vitákban a gazdasági reform bevezetése előtti tanácstalanságból fakadó nézetek erősen visszaszorultak . . . Általános volt az a vélemény, hogy az új gazdasági mechanizmus a politikai célok megvalósításának elengedhetetlen eszköze, segíti a gazdasági élet korszerűsítését, erőforrásaink jobb kihasználását . . . Általában megértették . . . hogy a párt vezető szerepe nem azonos a gazdasági munkába történő közvetlen és rendszeres beavatkozással . . . Tudatosult az a felismerés, hogy a pártszervezetek alapvető feladata az emberekkel való foglalkozás, a tájékoztatás, a meggyőzés és a mozgósítás."[114]

Hasonló jellegű és mértékű felvilágosító, oktató tömegmunka folyt a szakszervezetekben is: „1967-ben mintegy 2110 függetlenített szakszervezeti vezető, valamint 250 000 szakszervezeti tisztségviselő és aktivista oktatására került sor a szakszervezeti mozgalomban. Ebben az oktató munkában . . . központi helyen szerepel a gazdasági mechanizmus reformjával kapcsolatos tudnivalók magyarázata."[115]

A pártvezetés és a kormányzat azonban jól felfogott politikai

[113] Tájékoztató a gazdasági mechanizmus reformját előkészítő munkáról a párttagság körében. 1966. november 10. P. I. Archívuma, 22. f. 11/1966/63.

[114] A pártszervezetek szerepe a gazdasági munkában c. téma feldolgozásának tapasztalatairól. 1969. június 7. P. I. Archívuma, 288. f. 11/2654.

[115] Feljegyzés a gazdasági mechanizmus reformjának 1967. évi agitációjáról és propagandájáról. SZOT Titkárság, 1967. október 10. P. I. Archívuma, 288. f. 24/1967/70.

érdekből, a reform elleni hangulatok leküzdésére és a reformmal ellentétes érdekek semlegesítésére maga is elkerülhetetlennek tartotta, hogy kompromisszumokat építve az új irányítási rendszerbe, elejét vegye nem kívánt társadalmi-politikai konfliktusok kiéleződésének. A politikai-taktikai megfontolásokhoz természetesen a kormányzati szférában is jócskán keveredtek ideologikus elemek, a korábban kialakult és – lényeges változásai ellenére is sok tekintetben változatlanul – továbbélő szocializmusfelfogás tilalomfákat állító, fenntartó hatása, melyet a pártvezetés többsége is természetesnek tekintett.

Ebből is következett, hogy a reform-előkészítést kísérő viták hivatalos párt- és kormányzati állásfoglalásai igyekeztek „kétfrontos" harcot folytatni, s a reform elleni hangulattal párhuzamosan frontot nyitottak a reform várható negatív hatásai ellen is. Az előbb idézett központi bizottsági határozat például az „álforradalmi aszketizmus" megbélyegzése után leszögezte: „A rendszeresen javuló jólét esetenként elítélendő jellemvonásokat: harácsolást, kapzsiságot, önzést erősíthet . . . helytelen és káros az a mentalitás, amely az élet értelmét főleg a szerzésben látja . . . Az erkölcsi, eszmei ösztönzőkkel . . . a lelkesedésre, a tudatra apellálunk, s egyben harcot is folytatunk az anyagiasság ellen."[116]

Az árreform bevezetésének előestéjén a párt központi lapja úgyszólván didaktikus egyértelműséggel hangsúlyozta, hogy a reform bevezetésekor „átmeneti" és „tartós" fékeket építenek a rendszerbe: „Sok szó esett mostanában, a gazdasági reform bevezetésével kapcsolatban, bizonyos fékek beiktatásáról a mechanizmus »gépezetébe«, nehogy – a meglevők feloldása helyett – újabb ellentmondások, aránytalanságok keletkezzenek. E fékekkel, azaz biztonsági rendszabályokkal a szocialista állam

[116] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 134. o.

szükség esetén adminisztratív úton is közbeléphet minden olyan esetben, amikor a társadalom egyetemes érdekét valahol megsértenék. Ezek a gazdasági rendszabályok *átmeneti jellegűek*, a feloldásukra olyan ütemben kerülhet sor, amilyen mértékben kibontakoznak nemcsak az egyes vállalatoknál, hanem társadalmi méretekben is az új mechanizmus pozitív hajtóerői . . . Szólni kell azonban a fékek rendszerének egy másik típusáról, amely semmiképpen sem lehet átmeneti, sőt jelentősége a reform kibontakozásával párhuzamosan nőni fog. Ez pedig a *politikai és morális* fékek rendszere: *a szocialista öntudat, a szocialista erkölcsi normák, a társadalmunk eszmeiségének megfelelő emberi magatartás.* Mindezeknek eddig is óriási előrevivő szerepük volt új társadalmunk megteremtésében és építésében. Most azonban – éppen a gazdasági reform napirendre kerülésével – szerepük *meghatványozódik.* Logikusan következik ez abból a helyzetből, azokból az élet- és munkafeltételekből, amelyeket a reform teremt."[117]

Ezt az állásfoglalást annál is fontosabb figyelemre méltatni, mert nemcsak az átmenetinek tekintett biztonsági megoldásokról tett említést, hanem azt a felfogást is világosan tükrözte, hogy a reformot – amelyet a gazdaságban is meghatározott szférára kívánt korlátozni – nemcsak, hogy nem szabad úgy felfogni, mint ami érintheti a társadalom, a politikai és az intézményrendszer területeit, sőt, éppen ez utóbbiak érintetlensége hivatott tartós biztosítékokat teremteni a reformból várható veszélyek ellensúlyozására, kiküszöbölésére. A hagyományos ideológiát és értéktételezést ez a felfogás nem vonta kétségbe, hanem természetes kiindulásnak tekintette.

A reform bevezetésre kerülő rendszerében tehát eleve biztosítékokat keresett és akart intézményesíteni a társadalmilag-poli-

[117] Népszabadság, 1967. december 16. *Terényi Éva:* Eszméinknek megfelelően.

tikailag nem kívánt mellékhatások kiküszöbölésére. A beépített biztosítékok és fékek – különösen a reform bevezetését követő első években – végül is korlátozták a korábban megfogalmazott elvek következetes érvényesítését. „Milyen hűséggel tükrözik az 1968-ban életbe lépő rendelkezések az alapul vett irányelveket?" – teszi fel a kérdést 1967 decemberében a reform-előkészítés gyakorlati munkájában aktív szerepet játszó és a kormányzati álláspontot megfogalmazó Csikós-Nagy Béla. „Az irányelvek összes lényeges elemükben megvalósulnak, ugyanakkor a gazdasági hatékonyság »tiszta« érvényesülésének és az autonóm (decentralizált) gazdasági döntéseknek a korlátai valamelyest szorosabbak lesznek, mint ahogyan ezt a reform előkészítésének korábbi szakaszában véltük." Majd hozzáteszi: „Kezdettől világos volt: a gazdasági reform irányelvei tisztultabb formájukban csak hosszabb-rövidebb átmenet után érvényesülhetnek". Utalt ennek összefüggésében az 1966–1970 között érvényben levő ötéves terv meghatározottságaira, a folyamatban lévő beruházásokra, a tartalékok teremtésére, amelyet nem lehet a reform előtt biztosítani, a „társadalom iránti felelősség diktálta" óvatosság követelményére.[118] De hadd idézzem a kérdésben legilletékesebb két politikust: Nyers Rezső a Központi Bizottság 1967. november 24-i ülésén tartott beszámolójában maga is részletesen foglalkozott azokkal a kritikákkal, amelyek szerint az eredetileg elfogadott irányelvek és a kidolgozott reformrendszer között „olyan fokú eltérést vélnek felfedezni, hogy azzal már az irányelvek közgazdasági lényegét látják csorbítva". Ezek szerint az „árszabályozás túlzottan eltéríti az árakat az értékarányoktól", „a vállalatoknak túlságosan szűk saját anyagi bázisuk lesz a fejlesztés és a beruházások terén", „a verseny kibontakozását gátolja a trösztök, egyesülések viszonylag nagy száma". A kriti-

[118] *Csikós-Nagy Béla:* A gazdaságirányítási reform küszöbén. Közgazdasági Szemle, 1967. december. 1398. o.

kák – összegezte az előadó – végül is azt teszik szóvá, hogy „csak lassabban, fokozatosan közelítünk a kitűzött gazdasági célokhoz". A Központi Bizottság titkára e kritikákra azzal válaszolt, hogy mindezek a korlátozások „nem hatástalanítják az új mechanizmust, nem keresztezik az alapelveket, inkább hozzásegítenek a reform nagyobb zökkenőktől mentes, politikailag kedvező körülmények között történő megvalósításához".[119] A Központi Bizottság titkárának abban nyilvánvalóan igaza volt, hogy kompromisszumok nélkül a reformot nem lehetett volna bevezetni. Az azonban már vitatható, hogy az intézményrendszer változatlanul hagyása, a társadalmi-politikai szféra érintetlensége, valamint az árreform korlátozottsága és a beruházások erős központi vezérlésének fenntartása, vagyis a rendkívül lefékezett, részleges megvalósítás valóban nem sértette-e az alapelveket és nem hatástalanította-e jelentősen a reformműködés valóságos kibontakozását.

A történelem, az adott helyzetben a kormányzat számára feloldhatatlanná tette a dilemmát: a reform bevezetése lehetetlen volt érdemi kompromisszumok nélkül, de ugyanezen kompromisszumok lehetetlenné tették a reform valódi kibontakoztatását. E dilemma feloldását az időtől várták.

A Központi Bizottság ugyanezen ülésén felszólaló Kádár János fogalmazott a legnyíltabban, legegyértelműbben: „Azt hiszem – mondotta –, körülraktuk ezt a reformot mindazokkal a biztosítékokkal, amelyekre kötelezve vagyunk, és amelyek lehetségesek addig a határig, hogy mégis igazi reform legyen . . . az értékarányos árviszonyokat nem lehet azonnal elrendelni és bevezetni, hanem megvalósításuk csak egy folyamat eredménye lehet. Bizonyos szférákban évtizedes program . . . A fokozatosság szükséges és helyes . . . igen tudatosan olyan fékezéseket alkalmaz-

[119] *Nyers Rezső:* Beszámoló a Központi Bizottság november 23-i ülésén. Társadalmi Szemle, 1967. december 7., 9–10. o.

tunk, amelyeket később majd csökkenteni lehet, esetleg meg is lehet szüntetni."

Kádár János azt is nyíltan megfogalmazta, hogy a reform-előkészítés fontos, jó eleme volt „a vezetőknek, az állam gazdasági vezetőinek, a pártszervek, a szakszervezetek vezetőinek és más vonalon működő vezetőknek" a „felvilágosítása és megnyerése". A reform bevezetése *„ettől a két-háromszázezer vezetőtől függ"* (hiszen „a reform tényleges realizálásába . . . a gépnél dolgozó munkások vagy a földön dolgozó parasztok, vagy az egyszerű beosztásban levő értelmiségiek tömege . . . nem tud operatívan befolyni").[120]

A megkötött kompromisszumok és az apparátus megnyerése a legszorosabban összefüggött, a „biztosítékok" pedig lehetővé tették a reform bevezetését, de egyben túl szűkre is szabták mozgásterét.

Mindezekre tekintettel 1967-re kialakult a következő felfogás: a hatvanas-hetvenes évek fordulója körül csak a reform „első lépcsőjét" lehet bevezetni, és majd a hetvenes években – nem utolsósorban az 1971–1975 közötti ötéves terv összefüggésében – kerülhet sor a „második lépcső" bevezetésére. „Ezért már kezdetektől szemünk előtt lebegett – közli Csikós-Nagy Béla – a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének második szakasza" a hetvenes évektől.[121]

Hangsúlyozni kell, hogy ezzel a reformelvek kettős korlátozására került sor. A „tiszta" reformkoncepciót ugyanis már eleve, az irányelvek kidolgozása idején is átmeneti fékekkel kívánták érvényesíteni. A vállalatok például elvileg szabadon rendelkeztek volna a nyereséggel és az amortizációval, ám ezt eleve korlátozni kívánták az indokoltnál nagyobb nyereségadóval és az

[120] *Kádár János:* Felszólalás a Központi Bizottság november 24-i ülésén. Társadalmi Szemle, 1967. december. 22–23. o. *(Saját kiemelésem.)*

[121] *Csikós-Nagy Béla:* i. m. 1398. o.

amortizáció 40 százalékának a központosításával. Hasonlóan, az általános előírások keretében a vállalatok elvileg autonóm bérpolitikát folytathattak volna, de ennek ellenére eleve megszabták az átlagbér emelkedésének felső határát (1968-ra 4 százalékban), s ugyanígy, az anyagok szabad piacának bevezetése ellenére bizonyos termékekre változatlanul érvényes kontingensek eleve erősen korlátozták a piacot.

Mint azt nyíltan kimondták: „politikai okok indokolják azt a megoldást, hogy a fogyasztói cikkek forgalma 45–55 százalékban hatóságilag rögzített árakon bonyolódjon le", ezzel is lényegesen korlátozva a piac és a piaci árak szféráját. Gazdasági okokkal magyarázták viszont, hogy „az egész mezőgazdasági árszínvonal alacsonyabban lesz megszabva, mint amit a költségszínvonal indokolna". A különbözetet ugyanis az állam központilag, áron kívüli támogatás formájában juttatta vissza a mezőgazdasági üzemeknek, ezzel átcsoportosítva – vagyis a reform elveit itt is korlátozva – a mezőgazdaságon belüli jövedelmeket az erősebb szövetkezetekből a gyengébbek javára.[122]

A reform bevezetése idején azonban még ezekhez az eleve beépített korlátozásokhoz képest is további megszorításokat alkalmaztak. „Az állami jövedelemelvonás kissé több, a hatósági árszabályozás kissé szigorúbb, az anyaggazdálkodás korlátai kissé nagyobbak, a . . . devizális kötöttségek erőteljesebbek stb., mint amilyenre gondoltunk . . . Ezek és más tényezők is olyan érzéseket ébreszthetnek, mintha a reform előkészítésének utolsó szakaszában . . . az »elbátortalanodás«, »fölös óvatoskodás« jellemezte azt, amiben pedig elvileg egyetértés volt."[123]

A beépített fékek a központi gazdaságpolitikai célok megvalósítását is szigorú korlátozással, gondos óvatossággal, fokozato-

[122] *Nyers Rezső:* Gazdaságpolitikánk néhány kérdése. Beszámoló a Központi Bizottság június 23-i ülésén. Társadalmi Szemle, 1967. július. 66. o.

[123] *Csikós-Nagy Béla:* i. m. 1399. o.

san kívánták érvényre juttatni: a kívánt racionális szelekciót – amely a gazdaságos, versenyképes termelést segíti, a tartósan deficitest pedig a piaci hatások alapján engedi visszafejlődni, leépülni – a reform bevezetése idején nem kívánták érvényesíteni. „Kétséget kell ébreszteni az olyanfajta vélekedés iránt – fogalmazták meg a hivatalos kormányzati álláspontot –, amely alapkövetelménynek tekinti az azonos feltételeken alapuló egységes szabályozást; . . . amely a racionális magatartás alapkövetelményének tekinti valamennyi ágazat (vállalat) létezése számára egységes mérce megszabását." Ezért a racionális szelekció, „a gazdasági hatékonyság »tiszta« érvényesülésének tudatos korlátozása" jegyében valamennyi létező termelési ág és vállalat számára kiegyensúlyozott stabilitást biztosítottak, amelyet bizonyos termelési ágaknak, vállalatoknak adott mentesítések, kedvezmények (az illetményadó, az eszközlekötési járulék, a nyereségadó stb. tekintetében) és az állami dotációk (a veszteség fedezését biztosító árkiegészítés) szolgáltak. „A kivételezésnek ez a szövevényes rendszere átmeneti jellegű abban a konkrét formájában, ahogyan 1968-ban életbe lép. De a preferálás e módszerei – szögezi le Csikós-Nagy Béla – a fejlődéssel változó körülményekhez igazodva, tartósan fennmaradnak."[124]

A normatív szabályozás elvetése mellett a beépített fékek egész sora maradt működésben, mivel a gazdasági intézményrendszert alapvetően változatlanul hagyták. A piaci versenyfeltételek biztosítása például megkövetelte volna a vállalati monopóliumok megszüntetését, a korábban végrehajtott szélsőséges vállalati centralizáció, monopolista, egész iparágakat felölelő vállalatok felszámolását. Erre azonban nem került sor. Ugyanígy érintetlenül maradt az iparirányítás ágazati miniszteriális rendszere, amely a direkt irányítás, a vállalati mélységű köz-

[124] Uo. 1400–1401. o.

ponti gazdálkodás intézményeként, jellegéből adódóan ellentétes volt a vállalati önállóság érvényesítésével.

Mindkét, rendkívül fontos intézmény esetében eleve későbbre halasztották a szükséges és nélkülözhetetlen átalakítást. A reform előkészítésére az MSZMP Központi Bizottságának apparátusában létrehozott szűk körű bizottság már 1964 őszén egyértelműen leszögezte: „A gazdaságirányítási rendszer tökéletesítését előkészítő munka során lényegében nem változtatandó adottságként kell kezelni az iparvállalatok megtörtént átszervezését. A felsőbb gazdaságirányítás szerkezeti formáinak átalakítására irányuló átfogó javaslatokat csak később kell kidolgozni . . ."[125]

Két évvel később a Politikai Bizottság külön határozatban döntött a szervezeti és államigazgatási rendszer átmeneti változatlanságáról és későbbre halasztott reformjáról: „A gazdasági mechanizmusreformok zavartalan és jó megvalósítása érdekében a következő években biztosítani kell a gazdasági élettel foglalkozó államigazgatási szervezet megfelelő stabilitását. Csakis olyan változtatásokat szükséges és helyes a következő hónapokban végrehajtani, melyek elősegítik gazdaságpolitikánk érvényesítését, a reform következetes megvalósítását . . . Az államigazgatás szervezete 1969-ig alapjában maradjon változatlan. . . . A jelenlegi vállalati szervezetet lényegében változatlanul fenn kell tartani, nagyméretű változtatásokat el kell kerülni."[126]

Az inflációs veszély ellen biztosítékot kínáló központi árszabályozás és a munkanélküliség ellen hatásos ellenszert teremtő központi bérszabályozás – amelynek bemutatására még visszatérek – végül is következetes, sokoldalú korlátozással, nagy-

[125] Feljegyzés a Bizottság 1964. november 26-i üléséről. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1966/41.

[126] A PB határozata a gazdasági mechanizmusreformmal kapcsolatos néhány szervezeti intézkedésre az államigazgatásban. 1966. november 16. P. I. Archívuma, 288. f. 20/464.

mérvű fokozatosságra való törekvéssel engedte érvényesülni a reform kidolgozott, elfogadott elveit.

Ebben az összefüggésben külön említést érdemel az intézményes demokratizálás kérdése, amelyet a reformmal szerettek volna összekapcsolni. A mechanizmus reformját előkészítő szakértői bizottságok egyike, a dolgozók irányításba való bevonásának rendszerét kidolgozó munkacsoport Hegedüs András vezetésével 1965–66 folyamán eleve kompromisszumos megoldást keresett a szükséges politikai-vezetési demokratizálásra.

A politikai döntést természetesen eleve meghatározta a munkástanácsok 1956–57-es előzménye. Erről, és az útkeresés irányáról jól tájékoztat e reform-előkészítő munkacsoport egyik, 1965 tavaszi helyzetelemzése: „Az 1956-os ellenforradalmi eseményeket követő években az elsődleges feladat a hatalom megszilárdítása volt. Azoknak a formáknak a kifejlesztését, amelyek a dolgozók irányítási rendszerbe való bevonását hatékonyabban szolgálták volna, megnehezítette, hogy az ún. munkástanácsok, mint az ellenforradalom intézményei jöttek létre, ami bizonyos mértékig diszkreditálta a társadalmi önigazgatás gondolatát, vagy legalábbis ezt a szocialista hatalom szemszögéből nem időszerű feladatként tüntette fel.

Most, amikor megértek a feltételei az irányítási rendszer jelentős reformjának, érthetően újra felmerül az a probléma, hogy milyen lehetőségei vannak a dolgozók bevonásának az irányítás rendszerébe és e tekintetben milyen intézmények létrehozása látszik célszerűnek. A gazdasági reform feltehetően abba az irányba halad . . ., hogy növekszik a vállalatok önállósága és egyben az igazgatás felelőssége is az ügyek intézéséért. Ebben a helyzetben különös jelentőséggel bír a dolgozók bevonásának szükségessége az igazgatási rendszerbe és a dolgozók ilyen értelmű jogainak hatékony intézményes biztosítéka. Az egyes vállalati egységek a szocialista tulajdonviszonyok bázisán legalábbis vállalkozói jellegű jogokat kapnak . . . Fel kell azonban vetni

a kérdést, hogy kik kapják ezeket a nagyobb jogokat; a kollektíva-e, amelynek közös munkája az alapja a vállalati intézmény funkcionálásának, vagy a felsőbb irányítás által kinevezett igazgató, illetve az általa létrehozott igazgatás . . . Ez a kettősség – véleményünk szerint – objektív szükségszerűségként jellemzi a szocialista gazdaság irányítását: ebből következően a döntések egy része a felsőbb szervek és a saját kollektívája felé felelős igazgató kezében kell hogy maradjon, míg a döntések másik része szükségképpen átadandó a kollektíva által választott testületnek."[127]

A dolgozók irányítási rendszerbe történő bevonása érdekében a Mechanizmus Bizottság részére készített, 1966 januári előterjesztés – a Központi Bizottság irányelveit figyelembe véve – a vállalati felügyelő bizottságokat, a szakmai vezetők tanácskozásait és a vállalati dolgozók értekezleteit jelölte meg lehetséges variációkként. „A gazdasági irányítás reformja során – szögezi le a javaslat – a társadalmi ellenőrzés legfontosabb intézményévé a vállalati felügyelő bizottságok válhatnak." „A vállalati felügyelő bizottságok létrehozásával tehát – vélték – megvalósul a szakmai igazgatás hatékony társadalmi ellenőrzése és társadalmi függősége, anélkül azonban, hogy a szakmai igazgatást, ami a mai helyzetben társadalmi szükségszerűség, felváltaná a közvetlen társadalmi önigazgatás." A tervezet szerint a felügyelő bizottságok az Országgyűléshez kapcsolódtak volna, a felügyelő bizottságok elnökét az Országgyűlés illetékes bizottságai, az ipari, a mezőgazdasági és a külkereskedelmi bizottságok neveznék ki. Az országgyűlési bizottságokhoz való kapcsolódást több szempontból is előnyösnek tartották; részben az Országgyűlés szerepét növelte volna ez a lépés, részben emelkedne a vállalati fel-

[127] Helyzetelemzés a dolgozók irányítási rendszerbe való bevonása témához. Készítette az MSZMP Gazdasági Mechanizmus-előkészítő Bizottság munkacsoportja. 1965. április. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1966/55.

ügyelő bizottságok jelentősége, mindezen túl pedig könnyebben válhatnának függetlenné a szakigazgatási apparátustól. „Minden más felmerült megoldás – véleményünk szerint – a felügyelő bizottságokat a szakigazgatás függvényévé teszi, azaz felesleges szervekké, mert hiszen ilyen módon csak új formái teremtődnek meg az egyébként is nagyon elburjánzott bürokratikus szakigazgatási jellegű ellenőrzési tevékenységnek."[128]

A döntés 1966 novemberében, végül is, éles különbséget tett az állami és a szövetkezeti szektor között: az elsőben elvetette, a másodikban elfogadta az önigazgatás elvét. „Nem lenne helyes a vállalati önállóság kiterjesztését összekapcsolni a munkásönigazgatás rendszerével, mert sem a gazdasági hatékonyság növelését, sem a szocialista demokrácia fejlődését nem várhatnánk attól. Változatlanul abból helyes kiindulni, hogy az állami vállalatok esetében nemcsak tulajdonos az állam, hanem az igazgató is az állam megbízottja. Helyes viszont az önigazgatás elvét messzemenően elismerni és alkalmazni a szövetkezetek vonatkozásában, amelyeknek működésébe az állam tulajdonosi pozícióból nem szól bele. Helyes ugyanakkor törekedni az állami vállalatoknál az össztársadalom érdekeinek komplexebb képviseletére . . . valamint a dolgozók közvetlenebb és érdemibb bevonására."[129]

Az előkészítés munkálatai során sokféle kompromisszum épült tehát a reform új építményébe. Ezek közül külön is említést érdemel, hogy a reformlépéseket szigorúan a gazdaság szférájára korlátozták, s érintetlenül hagyták az intézményes – politikai – kereteket. Rendkívül nehéz, sőt talán lehetetlen pontosan meghatározni, hogy mindebből mi tekinthető szükségszerű,

[128] Tervezet a dolgozók irányítási rendszerbe való bevonásának hatékonyabbá tételére. Előterjesztés az MSZMP KB Gazdasági Mechanizmus Előkészítő Bizottsága részére. 1966. január 10. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1966/55.

[129] Tájékoztató gazdaságirányítási rendszerünk átfogó felülvizsgálatáról és a reform előkészítéséről. 1966. november 17. P. I. Archívuma. 288. f. 23/1966/61.

elkerülhetetlen lépésnek, olyannak, amely nélkül a viszonylag zökkenőmentes átállás lehetetlen lett volna, illetve olyannak, amely felesleges óvatossággal, túlbiztosítással csorbítva a reform hatékonyságát, túlzottan ellentmondásossá tette az új irányítási rendszert, és ezzel gyengítette életképességét. Annyit azonban, a történelmi körülmények figyelembevételével mindenképpen indokoltnak tartok leszögezni, hogy igazán következetes formában, beépített fékek nélkül a több évtizedes megszokottság megváltoztatása, a korábbi gazdasági modell körül kiépült, sőt megkövesedett érdekrendszerek megtörése, a korábbi értékelvek és jelszavak átértékelése igen szélsőséges veszélyekkel járt volna. E törekvés eleve kemény belső ellenállást és külső gyanakvást válthatott volna ki. Mindez különösen érvényes, ha figyelembe vesszük, hogy a reform 1964–1966-os előkészítése és a bevezetés, megvalósítás 1968 utáni éveiben gyökeres különbség alakult ki a szocialista országok reformútkeresése tekintetében. Ha az előző időszakban a reformdöntést meghatározó feltételek között okkal emelhettem ki egyes szocialista országok erőteljes reformorientációját, akkor 1968-at, a magyar reform bevezetésének időpontját követően a reform ezekben az országokban – részben belső konzervatív fordulat, részben a csehszlovákiai beavatkozás következtében – lekerült a napirendről. A magyarországival sok szempontból hasonló vágányokon futó és 1967 elején bevezetett csehszlovák reform, a jól ismert politikai események következtében nemcsak leállt, de a tőkés viszonyok visszaállítására való törekvés minősítését kapta. A „reform" szó ismét több mint gyanússá, a hagyományos reformizmussal, revizionizmussal rokonítottá vált. Jugoszláviában pedig az 1965-ben bevezetett radikális reform után elszabadult az infláció, és tömegessé vált a munkanélküliség.

Magyarország a tervezés és a piac kombinációjával megoldást kereső reformja tehát egyedül maradt, s ez a körülmény a feltételek olyan kedvezőtlen változását jelentette, amely megfelelő

kompromisszumok, óvatos fokozatosság, a politikai-ideológiai szféra elkerülése nélkül eleve kilátástalanná tehette volna magát a reform bevezetését is.

Mindenképpen indokolt körültekintésnek ítélhető – már a két, jelentősen eltérő gazdálkodási rendszer lehető legkisebb zavarral járó váltása érdekében is – a reform bevezetésének kétlépcsős rendszere; a második lépcső 1970-es évekre tervezett bevezetése, kibontakoztatása, amelynek során a beépített fékeket fokozatosan kiengedték, a reform központi elveinek korlátozásait csökkentették volna.

Vitathatatlan ugyanakkor, hogy a sok tekintetben nélkülözhetetlen, sőt a reformáttörés biztosításában kétségkívül nagy szerepet játszó fokozatosság és kompromisszumos korlátozás eleve súlyos ellentmondásokat épített a rendszerbe: egyszerre hagyott működésben régi és vezetett be új elemeket, amelyek nemegyszer egymás ellen hatottak. A fékek és a negatív hatások kialakulását megakadályozni hivatott intézmények természetszerűen gátolták a reform által elérni kívánt célok megvalósulását, a gazdasági racionalitás és a piaci szelekció érvényesülését is. Nem alakulhatott ki az az „indító sebesség", amely a tervutasításos rendszertől való maradéktalan elszakadást és eltávolodást igazán garantálta volna. Nem utolsósorban nem különült el világosan, hogy mi az átmeneti fék, s mi az ideológiai okokból elvetett megoldás. Mindez a későbbiekben a vonalvezetés körüli viták, a reform értelmezése, illetve átértelmezése lehetőségeit nyitotta meg. A politikai intézményrendszer kereteinek a változatlansága pedig nem teremtette meg a reform megfelelő társadalmi közegét, s ez a reformellenes érdekek és a konzervatív erők újjászerveződését tette később lehetővé.

Az említett ellentmondásokkal együtt az 1968 januárjával bevezetett magyar gazdasági reform – a lényegesen eltérő feltételek között született jugoszláv reformot nem számítva – a szocialista országok első átfogó s – ellentmondásai, felemássága elle-

nére is – érdemi reformjává vált. A szocializmus addig létező „klasszikus" szovjet „utasításos" gazdasági modellje és az ebben az időben kibontakozó, a másik végleten helyet kereső jugoszláv modellje mellett – pontosabban e kettő között – a szocialista gazdaság újabb típusa volt kialakulóban.

Hozzá kell tenni, hogy már az előkészítés kezdeti stádiumában is nyilvánvaló volt a reformtervezők számára, hogy az átalakítás a gondolkodás átalakítását is magával vonja. „A reform gondolata – gondolkodásunk reformja" – fogalmazta Rózsa László a Népszabadságban 1966 tavaszán: „. . . a gazdaságirányítás reformját nem lehet jól végrehajtani gondolkodásunk reformja nélkül". A szerző joggal utalt rá, hogy már maga a reform-előkészítés is jelentős gondolkodási átalakulással járt, hiszen előtte sokan úgy vélekedtek, hogy a gazdasági gondokon, a jelentkező hibákon felülkerekedhetünk, csak . . . „el kell határoznunk magunkat a »rendcsinálásra«. Sokan úgy vélekedtek, hogy a pártnak, a kormánynak el kellene szánnia magát az erélyes közbelépésre, deklarálni kellene, hogy nem tűri a felelőtlen munkát, a szervezetlenséget, a hanyagságot, a döntések halogatását, megszorítja az ellenőrzést. Ha pedig mindenki csak egy kicsivel jobban dolgozik, akkor az eredmények is mások lesznek. . . . Gyorsabb előrehaladásunk igazi serkentői azonban mélyebben keresendők . . . Vannak, akik a reformban nem a marxista gondolkozás felfrissülését, továbbfejlesztését látják, hanem megzavarja őket, hogy fogalmaink változásokon mennek át. Sok ember tudatában a marxizmus azokhoz a módszerekhez és gyakorlati formákhoz tapadt, amelyeket éveken át megszokott, amelyeket véglegesnek és változatlannak képzelt. Szemükben ma sok minden úgy tűnik, mint visszalépés egy magasabb fokról: engedmény vagy egyenesen eltávolodás a szocialista elvektől. Holott ebben az esetben is *egy illúziórendszer lebontásáról van szó, amelyet . . . igen állhatatosan kell folytatnunk* . . . Ma még az is hátráltat bennünket, hogy a konkrétan megfogalmazott

közgazdasági kérdésekkel szemben a társadalmi-politikai kérdések egy részét csak körvonalakban lehet meghatározni, hisz azokat a konkrét viszonyok szülik, illetve a gazdasági változásokhoz kell azokat majd igazítanunk."[130]

A párt központi lapja nem kevesebbnek adott ezzel hangot, mint hogy az átfogó gazdasági reformmal együtt lándzsát törjön a szemléletváltozás szükségessége mellett, sőt az elmélet újragondolását sem zárta ki, beleértve, hogy a reform későbbi folyamatában – „a gazdasági változásokhoz igazítva" – a „társadalmi-politikai kérdésekre" is vissza lehet és kell majd térni!

Az „új gazdasági mechanizmus" fő vonásai

A több éves elemző, előkészítő munka nyomán 1968. január 1-jén lépett életbe a gazdasági reform.

Ezt azonban már úgyszólván a reformdöntés pillanatától, a fokozatos átmenetet biztosító részletintézkedések bevezetése előzte meg. „A következő két évben (1966-ban és 1967-ben) bővíteni kell a vállalatok önállóságát a tervezésben és a gazdálkodásban, oly módon, hogy az egyes mechanizmus-elemek már a reform követelményeinek megfeleljenek, vagy legalábbis afelé közelítést jelentsenek."[131] Azonnal jelentős lépések történtek a mezőgazdasági működési és árrendszer esetében: „A mezőgazdasági árszínvonalat – számol be 1967 tavaszán Nyers Rezső – 1966. évben mintegy 9 százalékkal növeltük. A Központi Bizottság határozata szerint a felvásárlási árakat 1968–70. évben további 10 százalékkal kell emelni . . . A kialakult húsellátási helyzettel összefüggésben indokolt, hogy ezek közül a hízott ser-

[130] *Rózsa László:* A reform gondolata – gondolkodásunk reformja. Népszabadság, 1966. március 27.

[131] P. I. Archívuma, 288. f. 23/1966/61.

tés felvásárlási áremelése még ez év közepén meghirdetésre kerüljön, és még ebben az évben be is vezessük a felemelt felvásárlási árakat.

Az 1966-ban bevezetett felvásárlási áremelést a termelőszövetkezeti hitelek általános rendezése követte a múlt év végén. A 20,5 milliárdos hitelteherből országosan 12,6 milliárd került elengedésre."[132]

Az átvezetés az állami szektorban, a kötelező tervutasítás rendszerének „enyhítésében" is megindult. A Politikai Bizottság számára készített jelentés 1966 őszén számot adhatott arról, hogy „Az új mechanizmusra való átmenet elősegítése céljából 1967. január 1-jével több területen sor kerül az irányítási rendszer egyes elemeinek továbbfejlesztésére. Olyan kérdésekben egyszerűsítik az irányítási módszereket, növelik a vállalatok önállóságát, fokozzák a vállalatok közötti közvetlen kapcsolatok jelentőségét, amelyekben a reform bevezetésekor széles körű általános jellegű változtatások következnek be.

Tovább egyszerűsödik a terv-jóváhagyási rendszer. Ennek keretében több területen kevesebb lesz a jóváhagyandó kötelező mutatók száma. A termékgazdálkodás területén szűkül a központi gazdálkodás köre, csökken a központi gazdálkodásba vont termékek és az ellátásban kiemelt főhatóságok száma. Több területen megszűnik a központi anyaggazdálkodás . . . egyszerűsödik a devizagazdálkodással kapcsolatos tervmutatók rendszere is. A beruházási rendszer egyszerűsítése céljából csökken a kötelező mutatószámok köre, megszűnik a műszaki tervezési munkák terve, a tervezési kapacitások központi elosztása."[133]

Mindezek a szerény lépések kétségkívül „átnevelő", átvezető

[132] Gazdaságpolitikai irányelvek az új mechanizmus bevezetésének időszakában. *Nyers Rezső,* 1967. május 31. P. I. Archívuma, 288. f. 24/1967/4.

[133] Jelentés a gazdasági mechanizmus reformja előkészítési munkálatainak állásáról a PB számára. 1966. november 15. P. I. Archívuma, 288. f. 23/1966/63.

hatást gyakoroltak a gazdasági irányító szervek és vállalatok számára. A valóságos fordulatot 1968 januárjától – az ebben az esetben is jócskán érvényesített fokozatosság mellett – a kötelező központi utasításokra épülő tervezés helyét elfoglaló terv és szabályozókkal működő piac összekapcsolását biztosító irányítási rendszer bevezetése jelentette. A piac azonban, csak a termékek – korlátozott – piaca lehetett, míg a munkaerő és a tőke piaca egyáltalán nem jött létre.

Az új gazdasági mechanizmusban továbbra is fontos szerepet játszott a *tervezés*. A gazdaságpolitikai célokat megfogalmazó központi terv azonban ez időtől már csak a kormány számára volt kötelező érvényű, a vállalatokra többé nem „bontották le". A tervben előirányzott célokat a kormány csak részlegesen biztosította központi döntésekkel és utasításokkal, illetve a költségvetésbe illesztett közvetlen kormányzati beruházásokkal. A terv előirányzatainak nagy részét – kötelező utasítás helyett – közvetett gazdasági szabályozással kívánták megvalósítani.

Az ötéves és az éves tervek ennek megfelelően továbbra is fontos szerepet játszottak a gazdaság működésében, de gyökeresen eltérő módon, mint az utasításos, tervlebontásos tervezés idején. A terv nem tartalmazott többé vállalati feladatokat (termelési és értékesítési előírásokat), és nem rendelkezett a vállalatok által felhasználható eszközökről (beruházásról, létszámról, anyagokról, termékekről és devizakeretekről). A naturális folyamatok tervezése legnagyobb részben megszűnt. Korábban több ezer, de az utasításos tervezés utolsó, 1967-es évében is mintegy ezer termékre terjedt ki a naturális (mennyiségi) tervezés. Az új rendszer elvileg nem kívánt ilyen jellegű előírásokkal élni, ám az átmenetet ebből a szempontból is fokozatosan képzelték el, ugyanis az 1968. évi tervben még 280 termékre készült mérlegszerű számítás és 40–50 termékről valamilyen mérvű (többnyire részleges) forgalomszabályozó intézkedés rendelkezett, utasított. (Ezt olyan termékekre vonatkozóan alkalmazták,

amelyek a gazdaság vagy egyes ágazatok belső arányainak alakulásában meghatározó szerepet játszottak, s az átállás biztosítását központi utasítással igyekeztek elősegíteni.)[134]

A direkt irányítás ilyen átmeneti maradványai mellett a tervezés a gazdasági folyamatokat tartósan is a mennyiségi meghatározás eszközével kívánta befolyásolni. Ilyen szabályként kapcsolódott a központi tervhez a vállalatok kivitelének és behozatalának mennyiségi engedélyezése (export- és importengedélyezések, amelyek ugyan nem szabályozták a vállalat külkereskedelmi tevékenységét, de meghatározták a külkereskedelmi relációkat), az exportkötelesség előírása és bizonyos belföldi ellátási feladatok kötelezővé tétele.

A folyamatos termelésre és értékesítésre irányuló központi beavatkozás azonban – már az átmenet első éveiben is – alárendelt szerepet játszott a vállalatok önálló döntési köréhez képest.

A közvetlen központi döntések és előírások jóval nagyobb mértékben maradtak fenn a fejlesztési-beruházási tevékenységben. A nem termelő ágazatokban a beruházások eleve központi döntések alapján, a költségvetés útján realizálódtak. A kormányzat a nagyberuházások egyedi, központi kezelésének a jogát is fenntartotta, sőt, a vállalati amortizációs alap 40 százalékának központosításával az amortizációt is ugyanolyan központi elosztás tárgyává tette, mint a társadalmi tiszta jövedelmet. A beruházások centralizált rendszerének fenntartását segítette továbbá az a tény is, hogy bankhiteleket csak az állami beruházási célokhoz kapcsolódó vállalati fejlesztésekhez folyósítottak.

A terv – a közvetlen beavatkozás mindezen intézményesítése ellenére – már nem törekedett többé a termelési és elosztási folyamat minden, akárcsak lényegesebb mozzanatának átfogására sem. Ezzel szemben a központi terv gazdaságpolitikai céljainak

[134] *Balassa Ákos:* Új módszerek a népgazdasági tervezésben. Közgazdasági Szemle, 1968. március. 289. o.

valóra váltását a terv előirányzataival elvileg összhangban álló *szabályozó rendszernek* kellett biztosítania. „A népgazdasági terv a gazdasági szabályozók széles körű alkalmazásával magát a piacot is szabályozza. A vállalatok a szabályozott piac számára termelnek, és arra kell törekedniök, hogy a piac igényeit minél teljesebben kielégítsék. Erre ugyanazok a gazdasági ösztönzők késztetik a vállalatokat, amelyek segítségével magát a piacot is szabályozzuk."[135] Az idézetben szereplő „szabályozott piac" azonban inkább csak a tervezett reformmodellben testet öltő óhaj volt, semmint gazdasági valóság. Az állami szabályozás, ennek megfelelően, nem annyira a piacot, mint inkább a vállalatokat kezdte szabályozni. Míg az utasításos tervezés időszakában a központi terv *előírta* a vállalatok számára a felhasználható forrásokat és a termelési-szállítási kötelezettségeket, addig most ezek helyett olyan szabályozókat állapított meg, amelyek hatására a vállalatok a terv gazdaságpolitikai céljainak a megvalósításában váltak érdekeltté.

A kormány – az új tervezési-irányítási rendszerben – a szabályozók rendkívül nagy arzenálját dolgozta ki a központi tervcélok megvalósítása, a vállalatok befolyásolása érdekében. Ilyen szabályozók voltak például a bérek közterhei, a társadalombiztosítás vállalatokra nehezedő pénzügyi terhe, az eszközlekötési járulék, a forgóeszközkamat, a vállalatok termelési adója, az állami ártámogatások (exportszubvenciók, dotációk) rendszere, a devizaszorzó-rendszer, az export-visszatérítések, a vállalati nyereség adója, a bérszabályozás, a vállalati fejlesztési, valamint részesedési alap (lineáris, illetve progresszív) adója, az adókulcsok stb.

„Az 1966–67-ben kidolgozott szabályozók – az új irányítási

[135] *Wilcsek Jenő:* A tervszerű iparfejlesztés szabályozói a gazdaságirányítás új rendszerében. Közgazdasági Szemle, 1968. február. 131. o.

rendszer lényegeként – a központi tervek megközelítő pontosságú betartását pénzügyi eszközökkel biztosítják."[136] A modell „ideál-tipikus" működését azonban ebben az esetben is torzította a pénzügyi kivételezés, a normativitás hiánya, valamint az informálisan tovább élő közvetlen beavatkozás.

Az új rendszerben a tervezés egyik legfontosabb elemévé vált tehát az ösztönzést és a fékezést biztosító szabályozók olyan, egymással és a terv fő gazdaságpolitikai céljaival összehangolt rendszerének a kimunkálása, amely a terv célrendszerének a lehető legkedvezőbb megvalósítását mozdítja elő. A vállalati működés stabilitása természetesen a szabályozó eszközök hosszabb távra történő rögzítését kívánná, viszont a reform bevezetésekor természetszerűen számolni kellett a tapasztalatok nélkül kidolgozott szabályozók további korrekcióinak a szükségességével. „A szabályozók szerepe – fogalmazta a munkálatok egyik legfőbb irányítója –, hogy a vállalati döntéseket bizonyos irányba tereljék, a vállalatok cselekvését ösztönözzék vagy korlátozzák. A szabályozók célja tehát, hogy a népgazdasági tervben előirányzott fő feladatok megvalósítását segítsék elő."[137]

A szabályozók között első helyen – a piaci elemek bekapcsolása szempontjából legfőbb szabályozóként – az *árrendszert* kell bemutatni.

Az utasításos tervezési-irányítási rendszerben a valóságos ráfordítás- és értékviszonyoktól elszakadt termelői árrendszer pusztán ellenőrzési-elszámolási feladatra volt hivatott, s nem is állt összefüggésben a fogyasztói árakkal (amelyeknek a kereslet alakításában is szerepet szántak). Most viszont elsődlegesen az árrendszernek kellett a piaci hatásokat közvetítenie. Az árak ré-

[136] *Tardos Márton:* Az új gazdasági mechanizmus szabályozó rendszerének modellje. Közgazdasági Szemle, 1968. október. 1188. o.

[137] *Gadó Ottó:* Az 1968. évi népgazdasági terv és a gazdasági szabályozók. Közgazdasági Szemle, 1967. október. 1151. o.

vén kellett a vállalatoknak megfelelő gazdasági információhoz jutniuk, és az árak feladatává vált az érdekeltség és az ösztönzés biztosítása, hiszen a termelővállalatok abban váltak érdekeltté, hogy termékeiket a piacon értékesítve nyereséghez jussanak.

Az árreform lényege e céloknak megfelelően a termelés társadalmi költségeit, az értékviszonyokat, a világpiaci ármozgásokat jobban kifejező árak kialakítása volt. Az árrendszertől várt, előzőekben jelzett hatások természetesen annál következetesebben érvényesültek volna, minél konzekvensebb piaci, sőt világpiaci ararányok és árszintek valósultak volna meg. Ugyanakkor az is nyilvánvaló volt – és a reform bevezetése előtti széles körű viták erre nyomatékosan felhívták a figyelmet –, hogy a világpiaci árak következetes átültetése egyszerre, egyik napról a másikra szabadítaná rá a világpiaci hatásokat a magyar gazdaságra, amelyet a korábbi árrendszer úgyszólván légmentesen elzárt eme hatások elől. A világpiaci mérce ugyanakkor igen világosan, egyértelműen mérte volna meg a korszerűséget és a hatékonyságot, szelektálta volna a versenyképtelent, az elmaradottat, és előnyben részesítette volna – a nagyobb nyereség reményében – a jót, a versenyképeset. A hatvanas évek gazdaságpolitikai céljait tehát az ilyen hatások érvényre jutása nyomatékosan segítette volna. Elkerülhetetlenül számolni kellett azonban az átállás nehézségeivel. A kormányzat biztosítékokat keresett, hogy a világpiaci hatások érvényesülése ne okozzon pusztítást (mintha egy melegház ablakait a tél kellős közepén kitárnák, hogy „szoktassák" a növényeket a természetes hatásokhoz).

Az árrendszer kialakítása során emellett számolni kellett a világpiaci áremelkedések erőteljesebb hatásaival, a piaci ármozgások áremelő következményeivel is. Minél következetesebben tükrözték volna az árak a ráfordításokat, az értékviszonyokat, annál nagyobb inflációs nyomás nehezedett volna a gazdaságra. „A piaci árrendszerhez való közeledés – állapította meg az árrendszer kidolgozását irányító Csikós-Nagy Béla – úgy teszi

alkalmas jelzőrendszerré az árat, hogy egyben a gazdaságot az *inflációra érzékenyebbé* is teszi. Ezért kellett óvatosnak lennünk az árak felszabadításában. Tudjuk azt is, hogy az árrögzítés nem gyógyír az inflációs *okokra* . . . Az árrögzítés persze korlátokat állít az áremelkedés elé. De *a negatív hatások ilyenkor más irányt vesznek,* s a burkolt áremelkedés csak az egyik, és nem is legsúlyosabb kihatás. *A fő kárvallott a gazdasági hatékonyság.*"[138]

A magyar gazdaságvezetés, amikor vállalta a radikális reform kockázatait, egyben eleve ki akarta küszöbölni a nem kívánt, társadalmilag és politikailag veszélyesnek ítélt mellékhatásokat. Épp ezért a reform bevezetésekor úgy akarta megváltoztatni a korábbi gazdasági folyamatokat, hogy közben a változást is folyamatként fogta fel. A bevezetés időpontjában az árrendszerbe biztonsági fékeket épített. (Mint az előbbi idézetből kitűnik, annak tudatában, hogy az infláció visszafogásának ára a gazdasági hatékonyság, legalábbis részleges feláldozása.)

Ez már abban a kiinduló elvben is benne rejlett, hogy az 1968. évi árreform a hazai és nem a világpiaci ráfordítási viszonyok elismeréséből indult ki. (A világpiaci árak alkalmazása a magyar gazdaság nagy részét életképtelenné tette és csődbe sodorta volna.)

Az új termelői árrendszer *vegyes árrendszer* volt, amelyben egymás mellett léteztek hatóságilag rögzített, maximált, hatósági előírások korlátai között mozgó, valamint a piacon szabadon alakuló árak. A termelői szférában a nyersanyagok közül csak az energiahordozóknak, a faanyagoknak és néhány vegyi alapanyagnak volt hatóságilag rögzített ára. A hatósági ármegkötést legnagyobb mértékben a félkész termékek esetében

[138] *Csikós-Nagy Béla:* Az új magyar árrendszer. Közgazdasági Szemle, 1968. március. 284. o. Az új árrendszer bemutatásánál a továbbiakban is erre a munkára támaszkodom.

alkalmazták. (Például a vas- és fémkohászati termékek 85 százaléka, a textilfonalak 75 százaléka maximált áron kerülhetett piacra.) Összességében a belföldön termelt nyersanyagok és tipikus félkész termékek 70 százalékát rögzített vagy maximált áron hozták forgalomba. E termékek nem egészen 30 százalékát értékesítették szabadpiaci áron. A feldolgozó iparban gyökeresen eltérő volt a helyzet. A termékek mindössze 3 százalékának (egyes vegyipari cikkeknek és élelmiszereknek) volt fix ára, további 16 százalékának az árát hatóságilag maximálták (vegyipari, gépipari, textil- és élelmiszer-ipari cikkek esetében), 3 százalékot tett ki a mozgó árak köre, s mindezzel szemben a késztermékek 78 százalékát szabadpiaci áron értékesítették. Az építőiparban jórészt megszűntek az árszabályozási kötöttségek. A mezőgazdasági termékek közel 60 százalékának szoros, 19 százalékának pedig lazább hatósági kötöttségek közötti ármozgást tettek lehetővé. Végül is a mezőgazdasági termékek mindössze 12 százaléka került szabad piacra (a növénytermelés esetében ez az arány 20 százalékot, az állati termékeknél mindössze 6 százalékot tett ki).

A termelői árrendszerben (vagyis az állami és szövetkezeti vállalatok egymás közötti forgalmában) a reform életbe léptetése idején – átmeneti fékek tudatos beépítésére is törekedve – több mint 70 százaléknyi volt a rögzített és maximált árak köre, míg a szabad árak szférája az árak egynegyedét haladta csak meg. Néhány évvel a reform bevezetése után azonban már csak 36 százalékra rúgott a rögzített és maximált, ugyanakkor 64 százalékra a szabad árak köre.

A termelői árak reformja – az értékviszonyok valóságos tükröztetése érdekében – a belföldi árakba több, korábban nem érvényesített elemet épített be. Az importáruk árát például reálisan, a devizában felmerült költségek alapján igyekeztek figyelembe venni, s ehhez a devizaszorzók alapján végzett átszámítást vették alapul, beleértve a vámok átlagosan 20 százalékos (de a

fogyasztási cikkek esetében 50 százalékig is emelkedő) tételét. A külkereskedelmi árak mozgása tehát a belföldi áralakulásra is hatott. (Az exportárak – a mezőgazdasági cikkek kivételével – hasonló elvvel, a nettó devizabevétellel arányosan alakultak, bár ezt az állam nem alkalmazta következetesen: részben az exportszubvenciók révén támogatta az egyébként nem jövedelmező exportot, másrészt pedig a devizaszorzószámos árbevételből eredő magas vállalati nyereségek korlátozásával egyfajta kiegyenlítést hajtott végre a vállalatok nyereségszintje között.)

A korábban irreálisan alacsony, összességében átlagosan 3,4 százalékos amortizációs kulcs differenciált, lényeges, 4,8 százalékra történő emelésével, s a korábban egyáltalán nem számított erőforrások „költségesítésével", az eszközlekötési járulékkal, a bérköltség után számított 25 százalékos bérjárulékkal – a társadalmi juttatások nem vállalatot terhelő tételeinek fedezésére –, a telekhasználati díjjal, amely a telekérték 5 százalékát tehette ki, a kétszeresére emelt vízdíjjal stb. a termelői árakban a valóságos költségtényezőket kívánták érvényesíttetni.

A valóságos értékviszonyokhoz közelítő árrendszer kialakításának irányába az elmondottak lényeges fordulatot hoztak. A beépített biztonsági fékek azonban igen erőteljesek voltak. A Statisztikai Hivatalnak a reformról készített egyik 1968-as feljegyzése megállapította: „Most változatlanul olyan helyzetben vagyunk, hogy gyakran azt kell mondanunk: valamely tevékenység egy adott vállalat számára ugyan veszteséges, de népgazdasági szempontból hasznos . . . vagy fordítva: a vállalatok számára valami hasznos, vagyis jövedelmező lehet, ami a népgazdaság számára nemkívánatos, káros, veszteséges. A különböző szubvenciók, dotációk, kedvezmények, elvonások, adók stb. rendszere áttekinthetetlenné tette árrendszerünket is. A költségek továbbra sem ott jelentkeznek, ahol felmerülnek . . . Az árak alapján most sem lehet arról dönteni, hogy a termelés folyamatában mit hasznosabb mivel helyettesíteni, vagy arról,

hogy mely beruházások, vagy mely külkereskedelmi ügyletek hasznosabbak, jövedelmezőbbek."[139]

A fogyasztói árak esetében azonban még a termelői árakhoz képest is óvatosabb, fokozatosabb átalakításra törekedtek csupán.

A fogyasztási szférába kerülő termékek árai esetében a kormányzat széles körben élt a hatósági árszabályozással. A vásárolt áruk és szolgáltatások 50 százaléka rögzített, vagy – ami a gyakorlatban vele azonossá vált, mert senki sem ment alá az árral – maximált áron került forgalomba, biztosítva az árszint szükségesnek ítélt stabilitását. „A rugalmas fogyasztói ármechanizmus kialakításában abból indultunk ki, hogy az állam továbbra is garantálja az alapvető fogyasztási cikkek és szolgáltatások fogyasztói árát."[140] Az ellátás szempontjából alapvetőnek tekintett cikkek esetében a fix (az áruk 20 százaléka), illetve maximált (az áruk 30 százaléka) árakat alkalmazták. De hadd adjam át ismét a szót Csikós-Nagy Bélának, a szabad árak szférájának bemutatására és indoklására:

„A forgalom másik 50 százalékára vonatkozóan különféle . . . előírások korlátozzák a nagy tömegben gyártott közszükségleti cikkek árának szabad mozgását. Az ide sorolt termékek jellemzője, hogy választékuk gyorsan cserélődik . . . E jellemzők alapján tartozik ide például a ruházati forgalomnak több mint a fele és a háztartási eszközök jelentős része. Ahol a termékkicserélődés és gyártmánykorszerűsítés miatt gyorsan változnak az értékviszonyok, de a termék nem jelentős az életszínvonal szempontjából, ott a piacra bízzuk az árak kialakítását. Ide tartozik a ruházati divatcikkek, a rövid- és bőrdíszműáruk, az import fogyasztási cikkek egy része stb. A szabad árak körébe tartoznak

[139] Feljegyzés a gazdaságirányítás reformjáról. Központi Statisztikai Hivatal. P. I. Archívuma, 288. f. 24/1968/2.

[140] *Csikós-Nagy Béla:* i. m. 277. o.

azok a termékek is, amelyeknek termelésében megvannak a verseny lehetőségei, és várhatóan egyensúlyi helyzet alakul ki.

A termékeknek az egyes árformákba való, különböző szempontok szerint történő besorolása már induláskor sem jelenti az egyes termékcsoportok *merev elhatárolását.* Például az azonos felhasználásra alkalmas ruházati cikkek közül a tömegfogyasztási cikkek a hatóságilag korlátozott árformába, ugyanezen cikkek exkluzív változatai pedig a szabad árformába kerülnek.

Azoknál a termékeknél is vannak bizonyos hatósági korlátozások, amelyek fogyasztási ára a szabad árformába tartozik. Az ilyen korlátozások a termelői árakra vonatkoznak. A feldolgozó ipar belső kapcsolataiban általában nem alkalmazunk ármegkötést, de azoknál a termékeknél, amelyeknek árváltozása intenzíven továbbgyűrűző hatású . . . be kell jelenteni az árváltoztatási szándékot. Az árhatóság vétót emelhet az áremelés ellen . . . Ezek is elősegítik a fogyasztási cikkek termelői árának stabilizálódását . . . A bejelentésre kötelezett termékek összvolumene az ipari termelés 5–8 százaléka körül mozog."[141] Ehhez hozzátehetjük: az árak ilyen jellegű megkötése nemcsak az árszínvonal viszonylagos stabilitásának fenntartását, de egyben a vállalatok kormányzati befolyásolását is szolgálta.

Ellentétben a termelői árszférával, ahol a reformot követő években az árkötöttségeket jelentős mértékben csökkentették, a fogyasztói árszférában öt évvel az árreform bevezetését követően is 47 százalék maradt a rögzített vagy maximált árak aránya.

A fogyasztói árak merev rendszere természetesen az áremelkedések visszafogását és szigorú ellenőrzését célozta. Az állam széles körben – számos tömegfogyasztási cikk, alapvető élelmiszer, gyermekruházati cikk és kulturális kiadvány, rendezvény stb. esetében – fenntartotta az állami támogatás rendszerét, és ezzel ellensúlyozta az importárak emelkedésének következmé-

[141] Uo. 278. o.

nyét a fogyasztói árszínvonallal kapcsolatban. A reform bevezetése idején a kormány eltekintett a széles körű fogyasztói árreform bevezetésétől, holott elvileg és a rendszer logikája szerint a termelői és a fogyasztói árak együttes mozgása fontos szerepet játszott volna a piaci hatások és ösztönzések érvényesítésében. A nagyobb társadalmi megrázkódtatás elkerülése céljából azonban a fogyasztói árak fokozatos átalakítása mellett döntöttek.

A Gazdaságpolitikai Bizottság 1967 februárjában tárgyalta meg a fogyasztói árreform irányelveit, s ennek során leszögezte: „Az 1968. évi fogyasztói árreform nem valósítja meg az áraknak az értékhez való közelítésére irányuló távlati célkitűzést . . . A teljes fogyasztói árreformot . . . 2–3 ötéves tervidőszak során megoldandó feladatnak kell tekinteni."[142] Az év őszén a Politikai Bizottság számára készített előterjesztés megerősítette: „. . . az 1968. évi fogyasztói árreform nem irányozza elő a jelenlegi fogyasztói árak alapvető megváltoztatását . . . az értékarányos fogyasztói árakra való áttérés . . . megkövetelné a lakbérek, más közszolgáltatások, az élelmiszerek árának jelentős emelését . . . Az árarányok ilyen megváltoztatásának gazdasági feltételei még nincsenek biztosítva."[143] Ugyancsak hiányoztak azok a gazdasági feltételek is, amelyek a fogyasztói árreform nyomán bekövetkező keresleteltolódás – a ruházati és a vegyes iparcikkek iránti növekvő kereslet – hatását nagyobb termeléssel tudták volna ellentételezni. „Ilyen körülmények között – szögezi le az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottságához benyújtott előterjesztés – jelentős lesz az az összeg, amit a költségvetésnek a fogyasztói árak és szolgáltatások díjtételének tartása érdeké-

[142] Előterjesztés az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottságához. Tárgy: az 1968. évi fogyasztói árreform irányelveiről és előkészítésének ütemezéséről. 1967. február 13. P. I. Archívuma, 288. f. 24/1967/61.

[143] Előterjesztés az MSZMP Politikai Bizottságához az 1968. évi fogyasztói árreformról. 1967. október. P. I. Archívuma, 288. f. 24/1967/61.

ben kell támogatásként biztosítani." Az élelmiszerek dotációjára például az addigi 1750 millió forint helyett 4314 milliót, a közlekedés esetében 2600 millió helyett 4192 milliót, az ipari, kulturális és kommunális szolgáltatásoknál 260 helyett 1133 millió forintot fordítottak. (Ugyanakkor csökkent a ruházati cikkek, a gépipari fogyasztási cikkek és a nehézipari termékek dotációja.)[144]

A hazai társadalmi ráfordításhoz képest például a szén 1968. évi fogyasztói ára csak a társadalmi költség 55 százalékát tette ki, a villamos energia ára 82 százalékot, a húsáruk, a tej, a sütőipari cikkek ára 80 százalékot, a szállításé és hírközlésé 74 százalékot, míg a lakbérek a reális szint egyharmadát sem érték el. Ezzel szemben a könnyűipari termékek, a vegyesipari cikkek árszintje közel egyharmaddal, az építőanyagoké egynegyeddel, a gépipari fogyaztási cikkek ára pedig közel egyötöddel haladta meg a társadalmi ráfordítások szintjét.

Az 1968. évi árreform tehát lényegében nem érintette a fogyasztói áraknak a valóságos értékviszonyoktól jócskán eltérő, fő arányait. A termelői árrendezés jóval nagyobb radikalizmusa a keletkező különbségeket a forgalmi adóztatás és dotációk meglehetősen bonyolult rendszerével hidalta át. Mindezt természetesen szigorúan átmenetinek tartották: „A fogyasztói áraknak a ráfordításokhoz való *közelítését* változatlanul alapvető feladatnak tekintjük. Ez olyan *perspektivikus* cél, amelyet . . . *tíz-tizenöt* év alatt, fokozatosan kívánunk megvalósítani" – jelentette ki az Árhivatal elnöke.[145]

A fogyasztói árszféra nagyobb változatlansága ellenére sikerült biztosítani, hogy a korábban egymástól független, elkülönült és egymás mozgását nem befolyásoló termelői és fogyasztói

[144] Előterjesztés az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottságához. 1967. szeptember 22. P. I. Archívuma, 288. f. 24/1967/61.

[145] *Csikós-Nagy Béla:* i. m. 269. o.

árak összekapcsolódjanak. A kétféle árképzés megszüntetése érdekében az 1968. évi árreform a forgalmi adó rendszerét is megváltoztatta. A forgalmi adóztatást a termelővállalatoktól a nagykereskedelmi vállalatokhoz helyezték át, hogy a kétféle ár együttes mozgását, egymásra hatását biztosítsák. A korábban érvényes 2500 adókulcs helyett kereken 1000 adókulcs kötötte össze a termelői és a fogyasztói árakat. Ezt a még mindig túl bonyolult rendszert a hirtelen, nagyobb fogyasztói ármozgás elkerülésének célja magyarázza. A forgalmi adókat azonban fokozatosan egyszerűsíteni, egységesíteni kívánták. Úgy tervezték, hogy néhány év alatt az 1000 adókulcsot 300–400 adókulcsra fogják csökkenteni, ám a valóságban még ennél is nagyobb mértékű csökkentést hajtottak végre.

Bár az árreform több vonatkozásban is nagyon részleges, fokozatos volt csupán, mégis megteremtette azokat a minimális feltételeket, amelyek a vállalatok piaci tevékenységét, érdekeltségét és ösztönzését szolgálták. A termelői árszférában az önköltséget fedező és megfelelő nyereséget biztosító „eszmei" árhoz viszonyítva a reform előtti árrendszerben az ipari termékek árszintje 76 százalékról 106 százalékra, a mezőgazdasági cikkeké 63 százalékról 83 százalékra, az áruszállítások ára 75 százalékról 100 százalékra emelkedett.[146] Mindez azt jelenti, hogy az iparcikkek ára egészében a ráfordításoknak megfelelő szintet érte el. Bár az egyes ágazatok árszintje még nem vált egységessé, hiszen az ipari termelői árak 106 százalékos szintje mellett a mezőgazdasági termékek árszintje csak 83 százalékot tett ki (az előbb említett „eszmei" ráfordítási árakhoz képest), de az iparcikkeket terhelő adók levonása esetén a két ágazat árszintje nagyjából

[146] Az iparon belül – az említett viszonyítási alaphoz képest – a nehézipari és a gépipari termékek ára 60 százalékot tett ki, ami az 1968. évi árrendszerben már 110 százalékot, a könnyűipari cikkek ára 120 százalékról 155 százalékra, az élelmiszerek árszintje 70-ről 94 százalékra, az építőiparé 70-ről 106 százalékra emelkedett.

egységessé vált. „A termelési ágak árbevétele szempontjából az árarányok közelítésének kérdése megoldottnak tekinthető."[147]

Az árreform ugyancsak megoldotta a termelői és a fogyasztói árak összekapcsolását, biztosította azok együttes mozgását, s ezzel a vállalatokat közvetlen kapcsolatba hozta a piaccal és a vásárlóval. Mindez úgyszólván egy csapásra megszüntette az eladhatatlan áruk tömeges termelését, a vállalati érdektelenséget az értékesítésben.

Az árrendszer – ha súlyos kompromisszumokkal és a rendszer logikájából eredő követelményekhez képest lényeges engedményekkel is – alkalmassabbá vált a piaci hatások és ösztönzések közvetítésére. A vállalatok a piacon az árak révén jövedelemre tettek szert. Mivel az állam központi kiadásainak legfőbb forrása az állam tulajdonában álló vállalatok bevétele, az állam az árakban realizálódó tiszta jövedelem tekintélyes részét, több mint a felét eszközlekötési járulék és illetményadó formájában elvonta, és a költségvetésben koncentrálta. A nyereség fennmaradó részéből azonban – mivel a nyereségadó lineáris – a vállalatok is jelentősen részesedtek, vagyis a vállalat erősen érdekeltté vált a jövedelem növelésében.

A vállalatoknál maradó nyereséghányad szolgált ugyanis a vállalatok *fejlesztésére* és – a jövedelemből részesedés formájában – a dolgozók érdekeltségének az erősítésére. A nyereséghányad vállalati felhasználásának állami szabályozása maga is a legfőbb szabályozók közé tartozott. A bevezetés utáni korrekciókat is figyelembe véve a vállalati nyereségből alapokat kellett képezni. Viszonylag kisebb jelentősége volt a gazdálkodás biztonságát, egyensúlyát szolgáló tartalékalapnak (amely eredeti rendeltetésétől eltérően a tiszta jövedelem elvonási formájává vált), valamint a vállalati szociálpolitika fedezetéül szolgáló – később bevezetett – jóléti-kulturális alapnak. A vállalati nyere-

[147] *Csikós-Nagy Béla:* i. m. 268. o.

ség legnagyobb részéből két alapot hoztak létre: a *fejlesztési és a részesedési alapot.* Az előbbi a vállalat számára önálló fejlesztési-beruházási lehetőségeket nyitott meg, az utóbbi pedig a vállalat vezetőinek és munkásainak a jövedelmét befolyásolta, nyereségrészesedés formájában. Más szavakkal: a piacon realizált nyereségtől függött, hogy a vállalat milyen fejlesztési politikát folytathat, és milyen mérvű nyereségrészesedést fizethet munkatársainak.

A gazdasági reform bevezetése idején – nyilván a központi elképzelések érvényesítése, a nagyobb vezetői érdekeltség és az irányító-szellemi munka jelentősebb felértékelése céljából – az alapok képzési arányát pontosan előírták, és ugyanígy részletes előírás szabályozta a részesedési alapból osztható nyereség arányát az egyes vezetői, illetve munkáskategóriák között. A vállalatok dolgozóit eredetileg három kategóriába sorolták, s a nyereségrészesedésnek a fizetéshez viszonyított arányát a munkástól a vezérigazgatóig terjedő hierarchiában – munkás, középszintű vezetői munkakörök, vezetők – 15, 50, illetve 80 százalékban állapították meg (a 15 százalék bérköltségként jelentkezett, míg a vezetői részesedés a nyereségből származott). Ez a merev, az egyéni teljesítményeket kategóriákkal helyettesítő szabályozás azonnal erőteljes és szélsőséges, hamisan a munkáspolitikára hivatkozó, jórészt demagóg bírálatokat váltott ki. Mint 1969 nyarán e rendszer átalakítására vonatkozó belső javaslat leszögezte: „A részesedési kategóriák . . . közötti arányok helyességét a dolgozók többsége vitatja, és az ezzel kapcsolatos magyarázatokat még ma sem fogadják el." „A kategorizálás – hangsúlyozzák már májusban – elkülönült társadalmi csoportokra osztja a dolgozókat, szembeállítja a munkásokat a vezetőkkel, vezetőellenes hangulatot teremt. A munkások önérzetükben vannak megbántva, mert társadalmi megkülönböztetést vélnek felfedezni."

A kormányzat gyorsan reagált és visszavonult, kimondva, hogy „a részesedési kategóriáknak a jelenlegi . . . központi sza-

bályozását meg kell szüntetni. A differenciált jövedelem biztosítása érdekében azonban elő kell írni a részesedési kategóriák alsó és felső határát . . ."[148]

A reform bevezetése idején ugyancsak közvetlen előírások szabták meg, hogy a nyereség mekkora hányada irányulhat a nyereségrészesedési alapba, és mekkora hányadát kötelező a fejlesztési alapba helyezni. (1968-ban a termelőágazatokban képződő nyereségből mintegy 8 milliárd forint került a fejlesztési és 5 milliárd a nyereségrészesedési alapba.) A részletekbe menő direkt szabályozást azonban később itt is a közvetett módszerek váltották fel. Nem írták elő többé központilag, hogy a vállalati nyereség mekkora hányadát kell a fejlesztési, és mekkora hányadát a részesedési alapba helyezni. A döntést magára a vállalatra bízták, de adózási eszközökkel érvényesítették a központi törekvéseket. A nyereség és a bér arányát figyelembe véve erősen progresszív adóval terhelték a vállalatot, ha az a részesedési alapot a fejlesztési alap rovására növelte. Ez az intézkedés végül is nem tette érdekeltté a vállalatot, hogy a nyereség túlzottan nagy hányadát részesedésként fizesse ki.

Néhány évi gyakorlat után a vállalatok minden elért 100 forint többletnyereségéből átlagosan 27 forint bővítette a fejlesztési alapot, és 10–11 forint jutott a vállalat rendelkezésére álló nyereségrészesedési alapba, ami az eredetileg tervezett ösztönzésnél lanyhább volt. A szabályozások általában biztosították, hogy a vállalatok 15–40 nap közötti bérnek megfelelő összeget fizessenek ki részesedésként az alkalmazottaiknak, és ennél ne váljon szélesebbé a vállalatok közötti eltérés.

A piacon elért nyereségből létrehozott fejlesztési alapból a vállalatok önálló beruházási tevékenységre térhettek át. Korább-

[148] Feljegyzés a pénzbeli részesedés felosztási rendszerének továbbfejlesztéséről. 1969. június 2.; A részesedési alap felosztásának néhány kérdése. 1969. május 14. P. I. Archívuma, 288. f. 24/1969/59.

ban minden beruházás az állam központi intézkedése nyomán valósult meg, a költségvetésből finanszírozva, a vállalat számára ingyenesen. 1968-tól a beruházások új rendszere jött létre. Eleinte a továbbra is a költségvetésből finanszírozott állami nagyberuházások csoportja maradt a legjelentősebb. Ennek keretében valósultak meg az új központi beruházások és az infrastrukturális beruházások. Ennek forrását az állam bevételei (ezen belül a vállalati nyereség mintegy felének és az amortizáció 40 százalékának különböző formákban történő elvonása) biztosították, amelyek végül is a nemzeti jövedelem mintegy 35 százalékát összpontosították a költségvetésbe. 1968-ban, a korábban megkezdett s még folyamatban lévő állami beruházások az összes beruházásnak még 23 százalékát tették ki. A számítások szerint azonban ezek „kifutása" következtében 1969-ben ez az arány 17, 1970-ben pedig mindössze 8 százalékot tesz ki.

Az újonnan induló központi beruházások ellenére a központi beruházások aránya csökken – az 1968. évi 61 százalékról 1969-re 46, 1970-re pedig 43 százalékra szorul vissza.[149]

A beruházások másik csoportját a fejlesztési alapból finanszírozott *vállalati beruházások* képezték. A vállalatok beruházási tevékenységének túlnyomó részét ennek kellett biztosítania. Mint az előző adatokból is kitűnik: az 1968-as év átmenetileg túlnyomó központi állami beruházásaival szemben az ekkor még csupán az összes beruházások 39 százalékát képviselő vállalati beruházási tevékenység – az előzetes számítások szerint – az összes beruházásoknak 1969-ben már 54, 1970-ben pedig 57 százalékára ugrik. Ebben az esetben is a fokozatossággal számoltak: „A korábban megkezdett beruházások determináló hatása és a fejlesztési alapot terhelő kötelezettségek miatt . . . a szabad döntések köre . . . lényegesen kisebb a beruházások terjedelmé-

[149] *Havas Gábor:* A beruházási hatáskör és források megoszlása. Közgazdasági Szemle, 1968. szeptember. 1063. o.

nél . . . Zömmel 1971–72-re várhatók a vállalati döntési szféra megnövekedéséből származó hatások."[150]

A vállalati beruházások lényeges részét adták a *bankhitellel* megvalósuló beruházások. Ezekre akkor kerülhetett sor, amikor a vállalati fejlesztési célok a fejlesztési alapból rendelkezésre álló források kereteit meghaladták, és amikor a vállalati fejlesztési terv egybeesett a népgazdasági tervben foglalt célokkal, valamint a gazdaságosság és a megtérülés biztosítottnak látszott. Az ilyen hiteligényeket az állam a hitelnyújtó Magyar Nemzeti Bank révén felülbírálta, és amennyiben engedélyezte, a folyósított összeget a vállalat a fejlesztési alapjából fizette vissza.

A reform első fél évtizedének gyakorlatában végül is – az elgondolásoknak nagyjából megfelelően – a költségvetésből finanszírozott beruházások az összes beruházás 47 százalékát tették ki. Közvetlenül a vállalatfejlesztési alapokból finanszírozták a beruházások 43 százalékát, míg a bankhitelek részesedése 10 százalékra rúgott. A valóságban azonban a vállalatok önállósága korántsem érte el azt a fokot, amit az említett számok sejtetnek. A vállalatfejlesztési alapból és hitelből finanszírozott beruházások jó része ugyanis központi terv alapján valósult meg: vagy úgy, hogy a bankhitelhez (amelyet a gyakorlatban jórészt a központi terv osztott fel) kapcsolódó vállalati befektetésről volt szó, vagy olyan formában, hogy az irányító minisztérium – hivatalosan nem kötelező érvényű – „javaslatait" teljesítették. A központi beruházásokhoz kapcsolódó kooperációs vállalatok nemegyszer finanszírozták a központi tervhez illeszkedő vállalati terveket. Egyes szakértő becslések szerint végül is a valóban önálló vállalati beruházási tevékenység ezekben az években nagyjából a vállalati fejlesztési alapoknak mindössze egyhatoda körül mozgott.

[150] A beruházási reform várható hatásai és problémái. Magyar Beruházási Bank, 1967. október 18. P. I. Archívuma, 288. f. 24/1967/62.

Az „informális" központosítás tehát jóval erősebb maradt, mint ami a vállalati nyereséggazdálkodásból következett volna. A hitelrendszer változatlan centralizáltsága és a központi tervezéses hitelelosztás jócskán felerősítette ezt.

A piaci tevékenység, a vállalati nyereségérdekeltség árszabályozóit a szabályozás és az állami beavatkozás egyéb elemei korlátozták. Ez volt a helyzet a *bér- és jövedelemszabályozás* esetében is. A reform elveinek következetes érvényesítése a vállalatoknak szabad kezet biztosított volna a racionális munkaerő- és bérgazdálkodásra. Ebbe az irányba igen jelentős lépést tett a reform, amikor is egyrészt megszüntette a vállalatok számára a korábbi létszám- és bérelőírásokat, valamint feloldotta a munkaerő „elvándorlásához" fűzött, gyakorlatilag helyhez kötő szankciókat. Míg ugyanis 1968 előtt az „önkényes kilépést" rendkívül súlyos retorziók (az addig munkában töltött évek elvesztése, vagyis a nyugdíjjogosultság és bérszínvonal súlyos csorbulása, a szociális juttatások és egyéb jogosultságok csökkentése) követték, most gyakorlatilag teljesen felszabadították a munkaerő áramlását, szabaddá tették a kilépést, a munkahely-változtatást.

Ugyanakkor azonban a reform bevezetése idején a bérezésben nem nyitottak szabad utat a vállalati bérgazdálkodás előtt, hanem bevezették a vállalati átlagbérek központi meghatározását. A magasabb bérek kifizetésének a lehetősége ezért megkövetelte, hogy alacsony fizetéssel, ugyanolyan arányban alkalmazzanak munkaerőt. A kormányzat az átlagbér-szabályozás révén keresett és talált biztosítékot a fölöslegesen foglalkoztatott munkaerő elbocsátása vagy azon törekvések ellen, hogy ugyanazon bérmennyiség felhasználásával a vállalatok kevesebb foglalkoztatottal végezzék el feladataikat. A reform elveinek következetes érvényesítése és a vállalatok nagyobb bérgazdálkodási szabadsága nyilvánvalóan a lekötött munkaerő nem is jelentéktelen részének az elbocsátására vezetett volna, ami nyilván munkanélküliséggel járt volna. A hatékonysági, termelékeny-

ségi célok valóra váltását az elmondottak természetesen segítették volna. A reform bevezetését megelőző viták azonban élesen elutasították az akár átmenetileg is keletkező – az átcsoportosításokat kísérő – munkanélküliséget, mivel ideológiai alapelvnek tekintették a teljes foglalkoztatást. Ezt az elvet a kormányzat is a legteljesebb mértékben magáénak vallotta. A gazdaságvezetés tehát a teljes foglalkoztatás fenntartása mellett kívánta a feleslegesen alkalmazott munkaerő valóságos foglalkoztatását megoldani. Ez nyilvánvaló gazdasági hátrányokkal járt, de a döntés társadalompolitikai indíttatású volt.

Igen világosan fogalmazta ezt meg a Központi Bizottság titkára a reform bevezetése előtt a Pártfőiskolán tartott egyik előadásában: „Tulajdonképpen lassú, fokozatos, de szisztematikus munkaerő-átirányítást képzelünk el, s így intézkedésekkel tereljük a dolgokat, nem pedig úgy, hogy robbanásszerűen valósuljanak meg a munkaerő-átcsoportosulások. Robbanásszerűen nem valósulhatnak meg. A mechanizmus részelemeinek kidolgozásánál – akármelyiket veszem, az anyagi érdekeltség rendszerét, a nyereségérdekeltséget vagy a felesleges létszámoknak a vállalati terhek szempontjából történő elbírálását – mindenütt ezt a fokozatosságot kívántuk és fogjuk érvényesíteni. Ezzel a gazdaságpolitikával tehetjük és tesszük zökkenőmentessé ezt a folyamatot."[151]

Munkanélküliség, amelytől a reform előtt tartottak, így tehát nem következett be, annyi azonban bizonyos, hogy ez a lépés is azok közé a kompromisszumok közé tartozott, amelyek a gazdaság hatékonyságának a javítását a mai napig lefékezték. Hozzá kell azonban tenni, hogy ezen lépés mögött az az elgondolás hú-

[151] *Nyers Rezső* előadása az MSZMP KB Pártfőiskoláján: A gazdasági mechanizmus reformjával kapcsolatos vitás kérdésekről és a reform kidolgozásának helyzetéről. 1966. december 12. (Gyorsírói jegyzőkönyv.) P. I. Archívuma, 288. f. 23/1966/60.

zódott meg, hogy a reform megszilárdulása után a biztonsági intézkedés fokozatosan megszüntethetővé válik, és az eredeti törekvések teljesebb érvényesítésére nyílik mód. Erre utal, hogy már fél évtizeddel a reform életbe léptetése után, 1972-ben a vállalatok egy részénél, egyelőre kísérleti jelleggel, bevezették az úgynevezett bértömeg-gazdálkodást, amely az átlagbérek meghatározásával szemben nagyobb szabadságot és rugalmasságot biztosított a vállalatoknak, lehetővé téve, hogy ugyanazt a bértömeget kevesebb munkás és alkalmazott között osszák szét. (Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a módszer nyilvánvaló előnyei ellenére sem kínált általános alternatívát, mivel az előző év bázisán és csak egyedi vállalatonkénti szabályozással lehetett megállapítani a bértömeget.)

A bér- és jövedelemszabályozásban egyéb tényezők is szerepet játszottak. Ezek sorában mindenekelőtt az adott szakma alsó és felső bérhatárait megállapító bértarifákat, továbbá a központi bérintézkedéseket emelhetjük ki. Mindez a jövedelmek bérhányadának a szabályozását szolgálja, ami korántsem teszi ki a bérből és fizetésből élők bevételeinek az egészét. Éppen ezért a szabályozás különlegesen fontos tényezője magának a bérhányadnak a kialakítása és ezzel együtt a teljesítménytől független *juttatások* körének, mértékének a megszabása. A reformot követő években a teljesítmények javadalmazásának nagyobb mérvű differenciálásával egyidejűleg, a társadalompolitikai célok érdekében jelentősebben növekedett a juttatások aránya a jövedelmekben, és elérte az összjövedelmek 27 százalékát. Az ingyenes, részben vállalati szociális, részben állami költségvetési juttatások – a gyermeknevelési segélytől az egészségügyi és oktatási juttatásokig – a teljesítménytől függetlenül kívánták az alapvető szociális igényeket kielégíteni, a nagyobb és kedvezőtlen helyzetben levő családok létfeltételét javítani. A szociális juttatások tehát a differenciálást ellensúlyozó, kiegyenlítő tényezőként működtek.

A gazdasági reform további fontos mozzanataként új lendületet nyert a mezőgazdaság, illetve a *mezőgazdasági termelőszövetkezetek* sajátos magyar modelljének a fejlődése. A reformfolyamat, amely ebben a szektorban már korábban is jelentős eredményeket ért el, most a működés úgyszólván minden területén továbbfejlődött. Újabb jelentősebb agrárárемelések biztosították az agrárolló összébb zárulását. Az 1966 elején, 1967 őszén (a sertésár esetében), majd 1968 elején hozott intézkedések nyomán – mint már korábban is utaltam rá – összesen 17 százalékkal emelték a felvásárlási árakat, s ezzel lényeges lépést tettek a valóságos értékviszonyok elismerése terén.

A mezőgazdasági árpolitika, az agrárolló megindított összébb zárása kulcskérdés volt az érdekeltség biztosítása szempontjából. Mint Fehér Lajos egyik beszédében rámutatott: a mezőgazdasági termelői árak színvonala 1964-es alapon számítva az Országos Árhivatal kalkulációja szerint 26 százalékkal alacsonyabb, az ipari árak szintje viszont 11 százalékkal magasabb a társadalmi ráfordításoknál. (A mezőgazdaság által használt iparcikkek árainak 1958 és 1964 közötti 27 százalékos emelkedését a kormányzat csak kétharmadnyi arányban kompenzálta különböző támogatási formák által.)

Az árpolitika megindított átalakítása mellett rendkívüli jelentősége volt, hogy a reform keretében radikális fordulatot hajtottak végre a szövetkezetek feletti állami gyámkodás felszámolása, az önálló és önigazgató szövetkezetek megteremtése irányában.

A hatvanas évek közepétől – ennek jegyében – egyre inkább megszüntették a járások irányító tevékenységét, valamint a központi szervek által kijelölt „megválasztatott" termelőszövetkezeti vezetők addigi irányítási gyakorlatát. Már a kollektivizálás idején is sok esetben a helyi, tekintélyes parasztgazdák kerültek az egyes szövetkezetek élére, most úgyszólván általánossá vált a központilag kijelölt vezetők felváltása helyi vezetőkkel. Részletesebb dokumentálás helyett hadd idézzem az MSZMP központi

lapjában a ceglédi járás tapasztalatairól 1966 elején közölt – rendkívül célzatos – cikket: „A járás 10 tsz-ében 1961 óta 29-en töltötték be az elnöki tisztséget. Hasonló mérvű a változás a főagronómusok, a főkönyvelők és a párttitkárok között is. Mindezért nyilván nem okolhatjuk a termelőszövetkezeti demokráciát, és nem vitathatjuk el a pártszervezetek jogát sem, hogy leválthassák az emberek gondjaival, munkájával nem jól foglalkozó, irányító feladatra képtelen párttitkárokat. Az ilyen bajok okát egészen másutt kell keresni . . .

Jól tudjuk: nem könnyű kiválasztani, hogy ki, milyen feladat elvégzésére alkalmas . . . A gyakori fluktuációban azonban közrejátszik egy másik körülmény is: sorozatos kísérletezés a már tehetségtelennek bizonyult tsz-vezetőkkel. Nem ritka, hogy amikor egy tsz-elnököt, főagronómust vagy párttitkárt leváltanak, javasolják másik tsz-be, és ott hasonló tisztséget bíznak rá. Egy-két évet dolgozik itt, és aztán megint útra kel, kezdi elölről, és mindig tiszta lapot kap kísérletéhez. Mi ennek a magyarázata? Ezek a vándorlók, mindig új és új vezetői megbízatást kapók általában becsületes, rendes emberek, de mint tsz-vezetők nem tudják ellátni a feladatukat . . . Gyakran hallunk azonban ilyen véleményt is: »Nem akarjuk negsérteni ezeket az elvtársakat« . . . Egyes emberek önérzetét túlzottan kímélve, sértett emberekké változtathatjuk egy tsz egész tagságát . . . Szólni kell azonban egy másik jelenségről is, amely ma már hasonlóan súlyos gondokat okoz. A járás tsz-eiben a vezetők fele nem helyi ember, a 3004-es kormányrendelet alapján kerültek mai tisztségeikre . . . legtöbbjük nem élt a termelőszövetkezetében, csupán dolgozni járt oda, és este vonattal vagy kocsival hazautazott. Tulajdonképpen úgy vezettek évekig, hogy családjuk és ők maguk is távol, egészen más községben éltek, mint termelőszövetkezetük tagsága . . . hogy a kihelyezett emberek nem telepedtek le . . . olyan tény, amivel ezután is számolni kell. Tehát *semmiképpen nem megoldás, ha újra más vidékről, Budapestről*

visznek embereket tsz-elnöki, főagronómusi vagy párttitkári tisztségbe. Helyi emberekből kell nevelni tsz-vezetőket – ez a legfontosabb tanulsága a . . . vizsgálatnak."[152]

A vezetők saját körből történő kiválasztásának általánossá váló gyakorlata mellett a járási-állami gyámkodás felszámolása szempontjából ugyancsak nagy jelentősége volt – az állami felvásárló és egyéb intézmények „hivatal" jellegű működése helyett – a partneri-kereskedelmi alapra helyezett kapcsolatoknak. Erre csak a reformhatározat után kerülhetett sor. Érdemes felhívni a figyelmet, hogy a Központi Bizottság reformhatározata külön leszögezte: „A termelőszövetkezetek és felvásárló vállalatok kapcsolatát . . . kölcsönös gazdasági előnyökre kell alapozni, s meg kell szüntetni minden olyan zavaró, adminisztratív előírást, amely ma e téren megtalálható." A Központi Bizottság által elfogadott irányelvek pedig kimondták: „A felvásárló szervezetek a jövőben csak mint az állami gazdaságok és szövetkezetek egyenrangú partnerei működhetnek. Nem léphetnek fel, mint hatósági előírások közvetítői, nem rendelkezhetnek olyan eszközökkel, amelyek kizárólagos juttatása vagy elvonása révén a gazdaságokat kényszerítően befolyásolhatják."[153]

Az állami gyámkodás megszüntetése és a piaci viszonyok megszilárdítása tette a szövetkezeteket valódi gazdálkodó vállalatokká, s erősítette meg egyben a szövetkezeti önigazgatást. Ennek lépcsőfokai a termelési szerkezet szabad megválasztása, a monopolhelyzetben lévő „hatósági" szerepkörben fellépő felvásárlási szervektől való „megszabadulás" és az értékesítés piaci feltételek közötti szabadsága. Sőt, a megyénként létrehozott, általában 2–3 területi termelőszövetkezeti szövetség önkormányzati szervének, valamint a Termelőszövetkezetek Országos Ta-

[152] Kezükben a szövetkezetek jovője. A ceglédi járás tapasztalataiból. Népszabadság, 1966. február 9. *(Saját kiemelésem.)*

[153] Vö. A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1963–1966. Kossuth Könyvkiadó, 1968.

nácsa létrehozásának révén országos érdekvédelmi szervezet is alakult, s a megelőző évtizedben kibontakozó új szövetkezeti modell tulajdonképpen ezekben az években teljesedett ki.

A vállalatszerű, önálló gazdálkodás az új gazdaságműködési közegben a termelőszövetkezetek *ipari melléküzemei* fejlődésének is rendkívüli lendületet adott. „Ne tévesszen meg . . . senkit az a statisztikai kimutatás – írja 1966 tavaszán a Népszabadság cikkírója –, mely szerint a 3300 tsz-ben mintegy 14 ezer segéd- és melléküzemág található. Ez a 14 ezres szám ugyanis túlnyomó részben olyan segédüzemágakat, gépjavító műhelyeket, kovács-, lakatos-, kerékgyártó, sőt traktorosrészlegeket foglal magába, melyek lényegében a mezőgazdasági alaptevékenységgel a legszorosabban összefüggnek.

Az elért szerény eredményeket és a még előttünk álló teendőket jelzi, hogy például csak 1393 tsz végez bérfuvarozást, 309 tsz jut jövedelemhez fafeldolgozásból, méhészete is csak 352 tsznek van. Háziipari tevékenységet pedig mindössze 47 tsz folytat. Árudával, elárusítópavilonnal és kezdetleges piaci standdal is csak 725 tsz rendelkezik. Különösen elmaradott a tsz-ekben a feldolgozótevékenység. Jól jellemzi a mai helyzetet az, hogy a mezőgazdaság árbevételeinek csak mintegy 10 százaléka származik a segéd-, melléküzemági és egyéb tevékenységből, ezen belül viszont a nem mezőgazdasági jellegű kiegészítő tevékenység *csak 2 százalékkal szerepel.* Kevesen vitatják ma már hazánkban azt az igazságot, hogy itt az ideje bővíteni az tsz-ek gazdasági tevékenységét. *Új lehetőségeket kínál a tsz-eknek az önálló értékesítés, a mezőgazdasági termékek előkészítése, feldolgozása, valamint a szolgáltató és más kiegészítő tevékenység is.* Sok kudarc és sok ösztönző tapasztalat után ismertük fel ezt."[154]

[154] *Tóth Benedek.* Miért helyes bővíteni a termelőszövetkezetek gazdasági tevékenységét? Népszabadság, 1966. május 12.

Egy másik cikk beszámol a nagykovácsi Vörös Hajnal termelőszövetkezet esetéről. Itt ugyanis korábban, a helyi adottságokat kihasználva, savanyítóüzemet, kődarálót és mészégetőt létesítettek. A szövetkezet elnökével készített interjú során mondotta el Kovács Lajos: „. . . sok más szövetkezethez hasonlóan – Nagykovácsiban is bizalmatlan légkör alakult ki a melléktevékenységgel kapcsolatban. A tagság bizalmatlanságát a tsz felügyeleti szerveinek a bizalmatlansága okozta . . .

– Volt egy jól működő építőbrigádunk is – folytatja az elnök –, de megszüntettük, mert már nagyon fárasztott bennünket a sok ellenőrzés és zaklatás. Egyetlen esztendőben 50–60 vizsgálat volt a szövetkezetben mintegy 250 ellenőrző személy részvételével. Érdemes megjegyezni, hogy a tsz tagsága 170 fő.

– Rövidesen olyan rossz vélemény alakult ki rólunk, hogy már sértve éreztük magunkat – emlékezik vissza az elnök. – Engem már csak »*Meszes Kovácsnak*« neveztek, a szövetkezetet pedig »*Ködös Hajnalnak*« . . .

Ez a magyarázkodás már megszűnt, mivel – sajnos – az építőbrigádot is megszüntették. A segéd- és melléktevékenységgel kapcsolatos ellenszenv azonban nem csökkent továbbra sem. Egyesek szükséges rossznak tartják, és a jogszabályok merev értelmezésével sok esetben hátráltatják . . .

– A magam részéről ellenzem a melléktevékenység szó használatát is – mondja Kovács Lajos. A gyakorlatban ugyanis minden ilyen munka fontos tevékenységnek számít nálunk is és máshol is. Csak figyelembe kell venni a szövetkezetek helyi adottságait.

. . . hasznos és fontos az úgynevezett árumentés is, amikor a frissen nem értékesített árut – paradicsomot, paprikát, uborkát – a szövetkezet feldolgozza. Így az áru nem megy tönkre, hanem a szövetkezet jövedelmét gyarapítja.

– Véleményem szerint több önállóságot kell adni a szövetkezeteknek a melléktevékenységgel kapcsolatban – állapítja meg

az elnök. Ez nagymértékben növelné a tagság és a vezetőség kezdeményezőkészségét, és jelentős hasznot hozna a népgazdaságnak is. Bátrabban bízzák a tagságra annak eldöntését, hogy milyen melléktevékenységet kíván folytatni. Érdekeink ellen mi sem cselekszünk, és csak olyasmivel foglalkozunk, ami mindenkinek hasznos."[155]

A sajtóban a vezető politikusok az érvek tömegét sorakoztatták fel a melléküzemágak, az ipari tevékenység mellett. Részletes dokumentálás helyett csupán egyetlen további, s e kérdésben legautentikusabb megnyilatkozásra utalva, hadd idézzem Fehér Lajosnak, a Központi Bizottság titkárának A mezőgazdaság fejlesztésének fő irányai címmel az MSZMP Politikai Akadémiáján 1966 tavaszán tartott előadását, amely az érvek mellett a reformirányvonal különlegesen egyértelmű megfogalmazását is adja: „Jelenleg a mezőgazdasági üzemek s ezen belül a termelőszövetkezetek kiegészítő üzemági tevékenységét számos korábbi rendelet tiltja, vagy a gyakorlatban igen szűk korlátok közé szorítja. E korlátozás, a kiegészítő tevékenységek mesterséges leszorítása *komoly károkat okoz a népgazdaságnak.* Elsősorban amiatt, mert a termelés helyén – feldolgozási lehetőség hiányában – sok hasznosítható nyersanyag pusztulását eredményezi a mezőgazdaságban. Másfelől ez a népgazdaságilag *értelmetlen*, csak a monopolhelyzetben levő feldolgozó vállalatoknak kedvező korlátozás a gyakorlatban az év egy részében, *főleg a téli hónapokban, tétlenségre kárhoztatja a mezőgazdasági üzemek munkaerejét.*

A mezőgazdaság belterjesítésével, anyagi-műszaki ellátottságának növekedésével az üzemen belül mind több területen jelentkezik bizonyos *helyi ipari jellegű tevékenység* szükségessége. Meggyőződésünk szerint ezeket az ipari jellegű tevékenységeket

[155] *Baranyi Lajos:* Bátran élnek lehetőségeikkel. Jövedelmező melléküzemágak a nagykovácsi termelőszövetkezetben. Népszabadság, 1966. január 27.

nem üldözni, nem korlátozni kell, s nem arra törekedni, hogy mindenképpen és mindenáron leválasszák a mezőgazdaságról, hanem *támogatni kell az üzemet e tevékenység fejlesztésében.*

. . . A termelőszövetkezeti tagság rendszeresebb, lehetőleg egész éven át történő foglalkoztatásának, és ennek révén a jövedelmi viszonyok valamelyes megjavításának az igénye . . . ma már egyre élesebben veti fel a termelőszövetkezeteket hátrányosan érintő, elavult, korlátozó jogszabályok és gyakorlat felülvizsgálását és megváltoztatását . . .

Szükséges, hogy a mezőgazdasági üzemek a jövőben minden olyan kiegészítő feldolgozó tevékenységet folytathassanak, amelyek

– lehetővé teszik a természeti vagy más helyi adottságok kedvező kihasználását, s az üzemeket jövedelmezően tudják megszervezni;

– amelyekre megrendelés van, illetve, amelyek iránt helyi, országos vagy exportigények jelentkeznek, s így azok kielégítése a népgazdaság számára előnyös . . ."[156]

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek élelmiszer-feldolgozó tevékenysége 1968 és 1971 között több mint megkétszereződött, építőipari tevékenységük több mint két- és félszeresére, egyéb ipari tevékenységük ugyancsak több mint kétszeresére ugrott.

Végül 1967-ben, a reform keretében csökkentették azokat a törvényes korlátozásokat is, amelyek a háztáji gazdaság árutermelő szerepét jövedelempolitikai megfontolásokból fogták vissza. Ettől az időtől kezdődően a háztáji árutermelés akadályait radikálisan lebontották.

Már a reformdöntés idejétől számítva megváltozott a háztáji gazdaságokkal kapcsolatos szemlélet és a gyakorlati politika is.

[156] *Fehér Lajos* előadása az MSZMP Politikai Akadémiáján: A mezőgazdaság fejlesztésének fő irányai. Népszabadság, 1966. április 8.

A kollektivizálás idején és után a háztáji gazdaságnak biztosított jelentős szerepet bizonyos értelemben elkerülhetetlen engedményként, a szocialista elvekkel ellentétes átmeneti kompromisszumként kezelték. A hatvanas évek első felében ezért igen erőteljes korlátozási törekvések jelentkeztek, s a közös gazdálkodás erősítését, fejlesztését a háztáji visszaszorításával párhuzamosan képzelték el. A reformdöntés fordulatot hozott e doktriner beidegzettséggel szemben. Az MSZMP központi lapja 1966 januárjában nagy cikket közölt a háztáji gazdaságok Somogy megyei szerepéről. Ez az írás világosan jelzi a politikai fordulatot: „ . . . *lényeges előrehaladás* történt ebben a megyében is a 3–4 évvel ezelőtti állapotokhoz képest. Ismeretes ugyanis, hogy akkoriban egyes járási és szövetkezeti vezetők a háztáji gazdálkodás visszaszorítását, sőt megszüntetését tartották szükségesnek. Olyan elméleteket gyártottak, hogy »a háztáji a legfőbb akadálya a közös tevékenységnek«, »csupán egyéni és nem népgazdasági érdek a háztáji gazdaságok fejlesztése«, »csak háztáji nélkül lehet közös munkára szoktatni a szövetkezeti tagságot«. És ez adott alapot arra, hogy önkényesen csökkentsék, sőt egyes helyeken a háztáji részleges vagy teljes *felszámolásához* is hozzákezdjenek.

Ma már világos: e helytelen nézetek jelentős károkat okoztak, amelyek sok helyütt még napjainkban is éreztetik hatásukat . . .

Alig található olyan szövetkezeti vezető, aki ha nyitott szemmel jár falujában, ne látná meg, hogy súlyos hibát követnénk el, ha kihasználatlanul hagynánk azokat az istállókat, ólakat, amelyek a paraszti portákon állnak. Hiszen ezek hasznosítása a nagyüzemi beruházásoktól semmit sem von el, nem igényel különösebb állami támogatást. A mezőgazdaság szocialista átszervezése óta a megye közös gazdaságaiban 26 ezer szarvasmarha- és 40 ezer sertésférőhely épült. Mindez azonban nagyon kevés, nem véletlen tehát, hogy *az állatállomány jelentős része ma még a háztáji gazdaságokban található.* Az összállományhoz viszo-

nyítva a szarvasmarha- 52,5, a sertés- 59, a baromfiállomány 92,5 százalékát a háztájiban tartják nyilván . . .

Jó dolog, hogy több mint egy esztendeje irányítói, szervezői is létesültek a háztáji gazdaságoknak – az úgynevezett *háztáji bizottságok.* Feladatuk, hogy igyekezzenek összeegyeztetni a közös és a háztáji gazdálkodás érdekeit, hassanak oda, hogy meghonosodjék az a szemlélet, amely szerint *a közös és a háztáji termelése egységes egész."*[157]

A következő évben kibocsátott új szövetkezeti törvény már külön pontban mondta ki, „hogy *a közös és a háztáji gazdaság* – mint a törvényt kommentálva a Népszabadság kiemeli – *egymással szorosan együttműködő szerves egység.* Ebből mindenekelőtt az következik, hogy a tagok és a termelőszövetkezet érdekeinek összeegyeztetésével szélesíteni és erősíteni szükséges a közös és a háztáji gazdaságok együttműködését. Ennek keretében *a termelés, a beszerzés és az értékesítés szempontjából a háztáji gazdaság a közösnek a része."*

A cikkíró ugyancsak leszögezte, hogy a család ellátása mellett „a háztáji gazdaságban árutermelést is lehet folytatni".[158]

Az átfogó reform a mezőgazdaságban kiteljesítette a már korábban is jelentős, és akkor úgyszólván kizárólag e szektorra korlátozott reformfolyamatokat, ám a külkereskedelemben is – ahol 1957-től csak elszigetelt, néhány vállalatra kiterjedő kísérletre került sor – fordulatot teremtő új kezdeményezésekről be-

[157] *Major Lajos:* A háztáji gazdaságok jelentősége Somogy megyében. Népszabadság, 1966. január 25.

[158] A termelőszövetkezeti törvény. (Az új törvény a háztáji gazdaság méretét szövetkezeti tagokként 800–1600 négyszögölben határozta meg, s ha egy családban több szövetkezeti tag volt, ez akkor is tagonként járt. „A háztáji gazdaságban található állatállomány nagyságát külön jogszabály határozza majd meg. Az elv az, hogy egy tehén, egy-két növendékmarha, egy-két anyakoca szaporulatával, évente 3–4 hízott sertés, 5 juh vagy kecske és korlátlan számú kisállat legyen tartható a háztáji gazdaságban.") Népszabadság, 1967. október 6.

szélhetünk. A korábbi, úgyszólván százszázalékos állami külkereskedelmi monopóliummal szemben – a vállalati önállóságnak és a piaci viszonyok erőteljesebb érvényesítésének jegyében – a termelővállalatok nagyobb köre kapta meg az önálló külkereskedelem jogát. Ennek hatására 1968 után az export 23 százalékát, az import 11 százalékát már a külkereskedelmi joggal felruházott termelővállalatok bonyolították le. Az adatokból is kitűnik azonban, hogy lényegében fennmaradt a külkereskedelem állami monopóliumának az az értelmezése, amely az erősen centralizált, monopolhelyzetben lévő külkereskedelmi vállalatok uralmát biztosította.

Külön is szólni kell a *magántevékenység,* illetve a magánszektor szerepének értelmezéséről és kezeléséről a reform folyamatában.

A mezőgazdaság, a termelőszövetkezetek háztáji gazdasága mellett a magántevékenység – a lakosság jobb ellátását és esetenként a nehézkes állami szektorban keletkező deficit kiküszöbölését szolgáló – szélesebb körű kibontakoztatása is összekapcsolódott a reform munkálataival.

A kereskedelem és a vendéglátás területén például – ugyanúgy mint 1956–57 körül – felmerült mind a kis magántulajdonnak, mind a kis állami üzletek és vendéglők magánbérleti rendszerének a kiszélesítése.

Az átalakítás minisztériumi előkészítése során 1967 nyarán leszögezik, hogy szükségesnek tartják az új gazdasági mechanizmus keretében a magánkereskedelemmel kapcsolatos politika felülvizsgálatát. „Magánkereskedői tevékenységre – meghatározott, de a jelenleginél valamivel nagyobb mértékben – a gazdaságirányítási rendszer bevezetése után is szükség lesz . . .” „Lehetőséget kívánunk biztosítani . . . arra, hogy olyan kisebb, 5 fő alatti egységeket, amelyeknek fenntartása a lakosság szempontjából szükséges, de az államnak nem gazdaságos, iparigazolvánnyal . . . rendelkező személynek bérbe adhassanak, vagy kis

forgalmú egyszemélyes egységeket . . . el is adhassanak." „Bérbeadásnál, illetve eladásnál a bérlő, illetve a vevő személyét az anyagi feltételeket is tartalmazó pályázat útján célszerű kiválasztani."[159]

Az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottsága részére készített előterjesztés 1968-ban abból indult ki, hogy „vizsgálataink azt mutatják, hogy az egységek egy része, mintegy 1000–1500 üzlet (a hálózati egységek 2–2,5 százaléka) még . . . szabadkasszás formában sem lenne jövedelmező a vállalat számára.[160] Ugyanakkor ezekre az egységekre a lakosság ellátása érdekében szükség van. A probléma megoldására olyan új üzemelési formákat javasolunk, amelyek átmenetet képeznek a magán-, illetve az állami és a szövetkezeti kereskedelem között a »reprivatizálás« veszélye nélkül". A javaslat az üzemelési formák négy változatára terjedt ki: ezek szerint az állami vállalatnak lehetnek önálló elszámolású vagy szoros elszámolású egységei, illetve létezhetnek szabadkasszás, valamint magánkereskedőnek minősülő bizományos vagy bérlő által üzemeltetett egységek. A szabadkasszás rendszer kötöttségeit is lazítani kívánták a központilag előírt forgalmi és létszámmegkötéseknek a vendéglátásban való megszüntetésével és a vezetők nyilvános pályázat útján való kivá-

[159] Előterjesztés a miniszterhelyettesi értekezlethez. Tárgy: a magánkereskedelem helyzete és szerepe az új gazdaságirányítási rendszerben. 1967. augusztus 2. P. I. Archívum, 288. f. 24/1967/58.

[160] A kereskedelmi vállalatok jelentős részében a nagyobb üzemegységek ún. szoros elszámolásban működtek, míg a kisebb egységeket ún. szabadkasszás rendszerben üzemeltették. Ez azt jelentette, hogy a pénztárat, illetve a bevételt nem ellenőrzik, és a vezetőt a napi pénzbevételről, valamint a rábízott árukról csak leltározással lehet elszámoltatni és nem a bevétel szoros ellenőrzésével. A reform kapcsán felmerült ezeknek a kisebb egységeknek új rendszerű működtetése. A kiskereskedelmi egységek több mint 79 százaléka, a vendéglátásban pedig közel 69 százaléka szabadkasszás rendszerben működött. Ilyen egységekben bonyolódott le a bolti kiskereskedelmi forgalom értékének 38, a vendéglátó forgalom 40 százaléka.

lasztásával. És végül az egységek vezetőit és dolgozóit is érdekeltté kívánták tenni a jövedelmezőségben. Egyben engedélyeznék az egységvezetők családtagjainak az alkalmazását is. „Bérletbe azok az egységek adhatók, amelyek fenntartása a lakosság szempontjából szükséges, üzemeltetésük társadalmi érdeket szolgál, és dolgozóinak száma – ide nem értve kisegítő családtagot – a bolti kiskereskedelemben a 3, a vendéglátásban az 5 főt nem haladja meg." A bérlő az állóeszközöket, a helyiséget bérli, és ezekkel az eszközökkel a saját tulajdonát képező árut értékesíti. A bérelt állóeszközökért bérleti díjat fizet. A bérleti díjnak a bérbeadó vállalat számára meghatározott nyereséget kell biztosítania. Ennek egyik változata, hogy a bérlő tulajdonképpen bizományos, aki az árut, vagy az áru egy részét is az állami vállalattól kapja.[161]

Mindez egyértelműen bizonyítja, hogy a reform előkészítése és kibontakoztatása kapcsán a magántevékenység valamelyest szélesebb körű kibontakoztatásának az igénye is jelentkezett. Ennek az értelmezéséhez azonban számításba kell venni az ide vonatkozó legfőbb tényeket: a magánkisipar szerepe 1960 és 1966 között az ipari szolgáltatások 71 százalékáról 46 százalékára esett vissza, s e szektorban dolgozó önállóak száma kereken 88 ezerről 71 ezerre csökkent. Az 1966-ban működő 9 ezer kiskereskedő szerepe a lakosság ellátásában 2–3 százalékot tett ki. A kereskedők 62 százaléka már átlépte a nyugdíjkorhatárt, további 8 százalékuk pedig rokkant volt.[162]

Ehhez, az 1950-es évek végéhez képest is jelentősen összezsugorodott szerepkörhöz képest a tervezett szerény tevékenységbővítés semmiképpen sem jelentette a magántevékenység szere-

[161] Előterjesztés az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottsága részére. 1968. november 11. *Szurdi István:* P. I. Archívuma, 288. f. 24/1968/10.

[162] Feljegyzés a Gazdasági Bizottság 1967. december 13-i üléséről. P. I. Archívuma, 288. f. 15/137.

pének átértékelését. „Ki kell mondani általában – szögezte le a kormány Gazdasági Bizottsága 1967 végén –, hogy kívánatos Magyarországon a magántevékenység, a magánszektor *jelenlegi részarányát fenntartani.* Ez azt igényli, hogy a jelenlegi nagyságrendben tegyük lehetővé a magántevékenység újratermelődését. Biztosítani kell, hogy a magántevékenység . . . ne tegyen lehetővé szabadabb érvényesülést a gyorsan, kevés munkával meggazdagodni vágyó spekuláns rétegnek."

Az e testület számára készített előterjesztés, amely A magánkisipar helye és feladata az új gazdasági mechanizmusban címet viselte, igen világosan fogalmazta meg ideologikus álláspontját: „A szocialista termelőerők térhódítása és a szocialista tudat erősödése következtében *a magánkisipar társadalmi és gazdasági súlya lassan, fokozatosan csökken."* Azokon a területeken, ahol „nem nélkülözhető, még nagyon hosszú ideig lehetővé kell tenni működését". „A gazdaságirányítás új rendszerében . . . elő kell segíteni az eddiginél differenciáltabb és ösztönzőbb módszerek érvényesülését. Szem előtt kell tartani, hogy a magán-kiskereskedelem a lakosság ellátásában továbbra is csak kiegészítő, hézagpótló szerepet tölthet be."[163]

A tulajdonviszonyok korrigálása, illetve a magántevékenység tehát csak rendkívül szerény helyet kapott a hatvanas évek közepén és második felében formálódó új gazdasági reformban. Ez is hozzájárult azonban a gazdaság jobb működéséhez, a lakosság jobb ellátásához, s gyarapította a reform tapasztalatait a közösségi tulajdon és a magántevékenység kombinációját illetően.

A reform nyomán végül is a magyar gazdaság működésének jóval rugalmasabb rendszere bontakozott ki. A tervutasítások megszüntetése – mint igen hamar bebizonyosodott – nem veze-

[163] Előterjesztés a GB részére a magánkisipar és magán-kiskereskedelmi tevékenység szabályozásával kapcsolatos gazdaságpolitikai irányelvekről. *(Saját kiemelésem.)* P. I. Archívuma, 288. f. 15/137.

tett valamiféle „piaci anarchiára", s a szabályozó rendszer révén a kormány gazdaságpolitikai céljainak megfelelően tudta irányítani a gazdaságot. A harmadik ötéves terv (1966–1970), amely már az új irányítási rendszerre való átállás, majd az új mechanizmus működése jegyében valósult meg, az addigi magyarországi tervgazdaság legpontosabban teljesített tervévé vált. A tervelőirányzatok és a tervteljesítés szembeállítása alapján végzett számítások szerint e terv „hibája", vagyis az előirányzattól való eltérése fele volt a második ötéves tervének (1961–1965), jóval kevesebb mint a fele a második hároméves terv (1958–1960) hibájának, és csak alig több mint egynegyede az első ötéves terv (1950–1954) hibafokának.[164] A növekedés mutatói az ipari termelésben 6 százalék helyett a gyakorlatban 6,3 százalékot, a mezőgazdasági termelésben 2,7 százalék helyett 2,8 százalékot, a lakásépítésben 1,4 százalék helyett 2,1 százalékot tettek ki. Nagyobb eltérés (túlteljesítés) csak a beruházásokban (4,9 helyett 8,6 százalék) és ennek nyomán az építőipari tevékenységben (4,7 helyett 10,1 százalék) figyelhető meg. A negyedik ötéves terv (1971–1975) teljesítése még nagyobb mérvű tervszerűségre utalt. Ugyanakkor a piaci érdekeltség a korábban makacs módon visszatérő működési zavarok jelentős részét kiküszöbölte. A terveket már nem lehetett eladhatatlan áruk gyártásával, valamint nagyobb értékű anyagok felhasználásával teljesíteni és túlteljesíteni. A vállalatok piaci érdekeltsége lényegesen javította a lakosság ellátását és a választékot. A magyar gazdaság nagy lépésekkel haladt előre a hiánygazdaság jellegzetes tüneteinek a leküzdésében. Az élelmiszerellátás területén a hiányt sikerült teljesen felszámolni, és enyhült a feszültség a fogyasztási iparcikkeket illetően is.

Egészében elmondható tehát, hogy az 1960–1970-es évek fordulóján Magyarországon a szocialista gazdaság új rendje, a terv-

[164] Vö. *Stark Antal:* Tervezés és valóság. Kossuth Könyvkiadó, 1973.

gazdaság szabályozott piaci modellje kezdett kifejlődni. E modell lényege – fogalmazták a kortárs közreműködők – a gazdasági szervezetnek és az irányítási, intézményes rendszernek olyan együttese, amelyben a gazdasági egységek (termelő és szolgáltató vállalatok, fogyasztók) döntéseiket általában közvetlenül a piacon jelentkező impulzusok, az árak, a kereslet és a kínálat, a hitelfeltételek stb. hatására hozzák meg, de ahol a piacot az állam – mint az alapvető termelőeszközök tulajdonosa – saját gazdasági tevékenységével, gazdasági szabályozókkal, sőt esetenként direkt beavatkozással ellenőrzi, befolyásolja és szabályozza.[165]

A reformba épített többszörös fékek és kompromisszumok, a vállalatok tevékenységébe történő közvetett állami beavatkozás, a részletekig terjedő és számtalan kivétellel működő szabályozás, a valódi helyett inkább szabályozókkal szimulált piac végül is nem tudta azonban a várt és ideálisnak elgondolt vegyes rendszert létrehozni. A kötelező utasítások megszüntetése ellenére fennmaradt a szabályozók útján történő közvetett állami beavatkozás, mely kötelező tervutasítás helyett egyedi, vállalati szintű szabályozással, a vállalatok pénzügyi helyzetébe avatkozva tette csak lehetővé az eleve is részlegesen rehabilitált piac működését.

A reform korlátai rendkívül szorosak, kemények voltak, s a megtervezett gazdasági modell megvalósításához feloldásra vártak.

Bár az elméletileg megtervezett modell még korántsem épülhetett tehát ki, az első évek tapasztalata nyomán azonban egyértelművé vált, hogy a tervutasításos rendszer felszámolása és a szabályozókkal működtetett gazdaságirányítás lényeges előrehaladást biztosított. A reform bevezetését követő első fél évti-

[165] *Csapó László:* A népgazdasági tervezés és a központi irányítás szabályozott piaci modellben. Közgazdasági Szemle, 1967. szeptember. 1022. o.

zed gazdasági folyamatain természetesen nem mérhetjük közvetlenül a reform eredményességét, hiszen a gazdaság eredményeit a gazdaságpolitika és a világgazdasági hatások ugyancsak nagy mértékben meghatározták. Nem szabad elfeledni, hogy ezek az évek a modern világgazdaság legnagyobb konjunktúrájának a csúcspontját jelentették, s ebből a magyar gazdaság is profitált. Mégis, a gazdaság reálfolyamatai a reform sikerét is bizonyítják.

A reformot követő években a megelőző évtized évi átlagos 5,3 százalékos növekedési ütemével szemben a növekedés tempója 6,2 százalékra emelkedett. Ennél jóval nagyobb jelentőségű azonban, hogy a növekedés legfőbb tényezőjévé – először a második világháborút követő három évtizedben – a termelékenység emelkedése vált. A mezőgazdaság után, ahol korábban is ez volt a helyzet, az ipari növekedés is szinte teljes mértékben a termelékenység évi átlagban 6 százalékot kitevő emelkedéséből származott. Csupán a szolgáltatási ágazatban volt jelentősebb létszámnövekedés: évente 2–2,5 százaléknyi.

Az általában felgyorsuló és mindinkább intenzív forrásokra támaszkodó gazdasági növekedés egyben a korábbi szerkezeti aránytalanságok felszámolásának az eszközévé is vált. A hatvanas évek második felétől az egyik legszembeötlőbb gazdaságpolitikai vonás ugyanis a gazdaság ágazati arányainak az iparosodottság magasabb szintjén lejátszódó „helyreállítása". Ez tükröződik az ipar fejlődési ütemének mérséklődése (évente átlag 6 százalék körüli szintre) mellett a mezőgazdaság (4–5 százalék fölötti évi növekedési ráta) és különösen a szolgáltatások növekedésének a felgyorsulásában (8 százalék fölötti évi növekedési ütem).

A történetileg napirendre került és a század modern gazdaságfejlődési tendenciáinak megfelelő szerkezeti átalakulás, a korábban erősen elmaradt ágazatok felzárkózása a gazdaság technikai korszerűsödésével kapcsolódott össze. Az iparban a nagy-

arányú, egész iparágakra kiterjedő rekonstrukciós munkálatok, a legmodernebb gépek importjának ugrásszerű növekedése és a géppark lényeges modernizálódása – az állóeszközök alig több mint egyharmada tíz évnél idősebb – mellett a szerkezeti korszerűsödés is bizonyítja a haladást.

Egyes becslések szerint minőség és korszerűség szempontjából a gyártmányok nem egészen egyötöde érte el a világszínvonalat. Változatlan gyengéje maradt azonban az iparnak, főként a gépiparnak, hogy gyártmányskálája túl széles maradt, s nem valósult meg a kellő szelektivitás. A termékek több mint fele lényegesen elmaradt a világszínvonaltól.

Még szembeötlőbb a mezőgazdaság erőteljes technikai megújulása, amely e hagyományos ágazatot kiemelte „kézműves" korszakából, és „iparrá" változtatta. A hatvanas évek közepétől gyakorlatilag végbement, illetve befejeződött az összes fő munkafolyamat gépesítése, és háromszorosára ugrott a műtrágyafelhasználás. Gyorsan tért hódítottak az iparszerű termelési rendszerek (ami a technika mellett az üzemszervezés forradalmával, ezzel összefüggésben a termelőerők fokozódó koncentrációjával, azon belül a nagyobb üzemegységek kialakulásával is együtt jár), egyaránt kiterjedve a gabona, a kapásnövények, a gyümölcs és a zöldségfélék termesztésére, a legtöbb esetben egyetlen évtized alatt – még nem országosan, de az úttörő és a követő gazdaságokban – megháromszorozva a hozamokat. Az állattenyésztés fontos ágazatai – főként a sertés- és baromfitenyésztés – ugyancsak „gyári" jellegűvé váltak.

A hosszú időn keresztül háttérbe szorult és lemaradó infrastrukturális és szolgáltatási ágazat eszközállománya a gazdaságpolitika tudatos erőfeszítései, az árpolitika és a szabályozás eredményeképpen a hatvanas évek közepétől már évente 5 százalékkal gyarapodott. Az építőipar évi 9 százalékos növekedésével a legdinamikusabb ágazattá vált.

Mindez a lakosság életviszonyainak gyorsuló javulásával kap-

csolódott össze. Ennek mértékére utal, hogy míg a hatvanas évek kiegyensúlyozott reáljövedelem-emelkedési időszakában az egy lakosra jutó reáljövedelem évi átlagban 4 százalékkal emelkedett, addig a reform után évi 6 százalékos növekedési ütem bontakozott ki. A gyorsabb emelkedés egyaránt jellemezte a munkás- és az alkalmazotti, valamint a paraszti jövedelmeket. A munkások és az alkalmazottak reáljövedelme 1961–1967 között évi átlagban csak 3,7 százalékkal emelkedett, ám ezt követően 5,8 százalékkal nőtt. A paraszti jövedelmek a hatvanas évek első felének tendenciáját folytatva felzárkóztak, a jövedelmek paritása ebben a periódusban helyreállt, ami még korántsem jelentette azonban a paraszti munka- és életkörülmények felzárkózását.

A keresetek gyorsabb növekedése egyben erőteljesebben differenciálta a jövedelmeket. Tulajdonképpen csak a fejlődésnek ebben a szakaszában kerülhetett sor – az ekkorra elért, számottevően magasabb életszínvonal talaján – a korábban folytatott és akkor az életviszonyok javításában döntő szerepet játszó jövedelemnivellálás részleges korrekciójára. Ezt a lépést az ösztönzés, vagyis éppen a gyorsabb haladás céljából kellett megtenni.

A kereseti arányok különbségeire utal, hogy a reform utáni évektől a szakmunkások mintegy egynegyeddel többet kerestek, mint a betanított, illetve egyharmaddal többet, mint a segédmunkások. Az iparban alkalmazott műszakiak keresete 1,6–1,7-szer haladta meg a munkáskereseteket, és a vállalatok felső szintű vezető munkatársai 3–3,5-szer többet kerestek, mint a munkások, illetve az összes alkalmazottak. A legmagasabb és legalacsonyabb kereseti csoportok között 8,5–9-szeresre nőtt a különbség. A különbségeket tovább növelte a jövedelmek fizetésen túli hányada. A pontos jövedelemarányok meghatározását rendkívül megnehezíti – és egyben a társadalmi különbségeket szélsőségesen növeli –, hogy igen eltérőek az úgynevezett mellékkereseti lehetőségek. Egyes munkásszakmákban (munkaidő

utáni magánjavító, szolgáltató tevékenység) vagy alkalmazotti kategóriákban (félállások, szakértői tevékenységek) és több vezetői munkakörben igen számottevő, néhány szakmában pedig jelentős „borravalós" jövedelemkiegészítésre nyílik mód, még népes munkás- és alkalmazotti, valamint értelmiségi rétegek esetében teljesen hiányzik e lehetőség.

A jövedelmek korábbi túlzott nivellálódásának meginduló felszámolása kiegészült a nagyobb jövedelmek jobb elköltési lehetőségével, a fogyasztási cikkek (azon belül a tartós fogyasztási cikkek) választékának a bővülésével (az importált fogyasztási cikkek aránya a fogyasztásban a reform előtti 8–10 százalékról 20 százalékra nőtt). Sikerült társadalmilag is ösztönözni a jobb, magasabb színvonalú munkát, és egyben fokozni az egyéni érdekeltséget.

A jövedelmi differenciálódás kibontakozása ugyanakkor számos, társadalmilag rosszul tolerált mellékhatással járt együtt. Lehetőség nyílt indokolatlan – nem több és társadalmilag hasznosabb munkából, hanem a nyereség emelését (részben burkolt) áremeléssel lehetővé tevő vállalati monopolhelyzetből, a nyerészkedési lehetőségek kihasználásából eredő – jövedelmek szerzésére is. Ugyanakkor a foglalkoztatottak mindössze 3 százalékát kitevő kistulajdonosi magánvállalkozásban résztvevők egyes csoportjai, mivel speciális hiányokat küszöböltek ki, és különleges rugalmassággal használták ki az erősen koncentrált gazdaságból kínálkozó sajátos monopollehetőségeket, kivételes jövedelmekre tettek szert. Hasonló volt a helyzet az áru- vagy szolgáltatási hiányokat kihasználó, úgynevezett második gazdaság körébe tartozó legális, de részben illegálisnak minősített tevékenységek esetében is. Mindez annál is irritálóbbá vált, mivel az érvényesnek tekintett s nagyrészt fenntartott régi ideológia alapvető tételeivel került ellentmondásba. A valóság nem egy eleme a szocializmus értékelveinek tekintett ideálokkal ütközött.

A gazdasági tervek valóra váltása és a gazdasági folyamatok

alapvető eredményessége, a kiegyensúlyozott növekedés mellett meginduló jelentősebb infrastruktúra-fejlesztés és a mindezekkel együtt aktívra fordult külkereskedelmi mérleg, a tőkés országokkal folytatott kereskedelemben a mennyiségi növekedés mellett kibontakozó új minőségi tendenciák – a megoldatlanságok, a befejezetlenség és a jelentkező konfliktusok ellenére – a reform eredményességére utaltak.

A reform továbbfejlesztési terve és előkészületei 1968 után

A reform eredményeit, bármennyire is nyilvánvalóak voltak, csak kezdeti sikereknek könyvelte el a gazdaságvezetés. A bevezetés fokozatossága és a beépített kompromisszumok, fékek eleve elengedhetetlenné tették a továbblépéseket, a reform „második lépcsőjének" a kidolgozását és bevezetését a hetvenes évek első felében. Éppen ezért, úgyszólván a reform 1968 januári bevezetésének másnapján már meg is indult a reform továbbfejlesztésének az előkészítése. Az MSZMP legfőbb gazdaságpolitikai testülete, a KB Gazdaságpolitikai Bizottsága már 1968. szeptember 30-i ülésén megtárgyalta „A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére vonatkozó tematikára és a munka szervezésére" vonatkozó javaslatot, s kimondta: „a gazdaságirányítási rendszer működése tapasztalatainak elemzése, hatásának erőteljesebb kibontakoztatása és további tökéletesítése kétféle munkavégzést indokol." Egyrészt „olyan elvi, elemző-kutató tevékenységet, amely gazdasági irányítási és szabályozó eszközrendszerünknek a reform kibontakoztatására, kiegészítésére, lehetséges variációnak hosszú távú felvázolására irányul". E munkálat irányítására bizottságot hoztak létre Friss István, Vályi Péter, Bognár József, Faluvégi Lajos és Nagy Tamás részvételével. Ugyanakkor megindultak olyan konkrét reformlépések előkészítő munkálatai is, mint „az egységes valu-

taárfolyam kialakításának . . . (konvertibilitás – egységes árfolyam – belföldi árrendszer)" előkészítése, továbbá annak elemzése, hogy „az államigazgatási, a banki és más szervezetek mennyiben felelnek meg a követelményeknek. Milyen elvek alapján és milyen irányban fejlesszük ezeket tovább . . ." S megindították az elemzést „a gazdaság társadalmi ellenőrzése fejlesztésének módjai, a felügyelő bizottság szerepe . . . vezető munkakörök pályázati úton történő betöltésének előnyei, hátrányai stb." témakörben is.[166]

A továbbfejlesztés nagyszabású előkészítő munkáinak megindításával egyidőben az 1968-as keretek fokozatos kibővítése is a reformrendszer fejlesztését szolgálta. Ennek jegyében készült el 1968 novemberében a „Jelentés az 1968. évi gazdasági fejlődésről, a gazdasági reformról és javaslat a jövő évi gazdasági munka fő feladatairól". A Központi Bizottság számára készített politikai bizottsági előterjesztés már olyan konkrét javaslatokat is tartalmazott, mint az árrendszer következetesebbé tétele: „Az áraknak a ráfordítási arányokhoz való további közelítése indokolja a forgalmiadó-rendszer további egyszerűsítését. A kereken 1500 forgalmi adó vagy árkiegészítési kulcs 700-ra történő csökkentését javasolják." Ugyanakkor szerepelt „a szabad árformák körének bővítése a fogyasztási árualap 23 százalékáról mintegy 30–33 százalékára".[167]

Az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottsága az Országos Anyag- és Árhivatal elnökének előterjesztésében 1969 tavaszán már az árreform jóval nagyobb szabású újabb lépéséről döntött: „A hosszú távú árpolitika feladatai elsősorban éppen abból adódnak, hogy az 1968. évi árreform alapjául szolgáló kritériumokat ez ideig csak részben lehetett érvényre juttatni." Ennek okaként a verseny hiányát, a szabályozó rendszerbe épített kivé-

[166] P. I. Archívuma, 288. f. 15/150. 1968. szeptember 30.
[167] P. I. Archívuma, 288. f. 24/1968/2. 1968. november 14.

telezéseket, a fogyasztói és a termelői árak nagy eltérését, valamint a fix árak korlátozó hatását jelölték meg. „Ezeket a körülményeket . . . – állapították meg – rövid idő alatt alapvetően nem lehetett megváltoztatni . . .", de a további reformlépésekkel el kell érni, hogy „az árfejlődésre . . . a mainál következetesebben hassanak a világpiaci árarányok . . . El kell . . . érni, hogy a 80-as évek elejére olyan fogyasztói áraink legyenek, melyek valóban elősegítik a kereslet és a kínálat racionális irányba való fejlődését."

A Gazdaságpolitikai Bizottság ezen ülésén egyben nagy horderejű elvi döntést is hoztak: „Az árpolitikai koncepció kidolgozása során számolni kell azzal, hogy a későbbi években napirendre kerül a forint konvertibilitása és egy valutareform . . ." „Az árrendszer további tökéletesítése során törekedni kell arra, hogy a belső árarányok jobban tükrözzék a világpiaci árarányokat és ezzel hatást gyakoroljanak a termelési struktúra átalakítására . . ."[168]

A reform továbbfejlesztésének nagyszabású tervei 1969-től más olyan területekre is kiterjedtek, amelyeket az 1968. évi reform – elkerülhetetlen kompromisszumként – érintetlenül hagyott. Ezek között különösen hangsúlyozni kell a reform során tudatosan mellőzött intézményi átalakítási feladatok napirendre tűzését. A Gazdaságpolitikai Bizottság 1969 nyarán tárgyalta meg „A nagyvállalati szervezet továbbfejlesztéséről" szóló előterjesztést. Ennek kapcsán leszögezte: „Nem szabad monopolhelyzetet fenntartani olyan fogyasztási cikkek termelésében, illetve forgalmazásában . . . amelyeknél a monopolhelyzet a lakossági ellátás és áralakulás szempontjából hátrányos. A nagyvállalatok és trösztök megszüntetésekor szükségtelen új közép-

[168] Előterjesztés az MSZMP KB GPB-hoz az árpolitika hosszú távú kérdéseiről. Országos Anyag- és Árhivatal. 1969. május 17.; és a GPB határozata. P. I. Archívuma, 288. f. 15/163.

irányító szervek létrehozása. Vizsgálni kell, hogy milyen területeken és milyen eszközökkel szükséges létrehozni korszerűen felszerelt, gazdaságosan működni képes kis- és középüzemeket."[169]

Amikor másfél évvel később visszatértek e határozat végrehajtására, már számot adtak arról, hogy 1970-ben 70–80 vállalatra kiterjedő kisebb felülvizsgálatot hajtottak végre,[170] 1970-ben már a vállalati szervezet átalakításának igen részletes intézményi reformterve is elkészült.

„A múltban kialakult vállalati szervezet – állapította meg a Gazdaságpolitikai Bizottság – több területen nem biztosítja a legkedvezőbb szervezeti keretet a reform kibontakoztatásához. A reform bevezetésével egyidejűleg nem látszott azonban célszerűnek a vállalati szervezetek felülvizsgálata. A reform hatékonyságának növelése érdekében a vállalati szervezetek felülvizsgálata és korrekciója szükséges.

A Gazdaságpolitikai Bizottság munkaprogramjának megfelelően kezdeményeztük az ipar, építőipar, közlekedés és a kereskedelem egyes szervezeteinek felülvizsgálatát . . . Az 1962–64. években kampányszerűen végrehajtott átszervezés során – a centrális vezetés követelményeinek megfelelően – igen sok vállalatot vontak össze országos nagyvállalattá, és sok iparágban vagy a nagyvállalat, vagy a létrehozott tröszt monopolisztikus jelleggel működött . . . Több olyan területen is monopolhelyzet alakult ki, ahol ez gátolja . . . az egészséges versenyt . . . A nagy monopolszervezetek szerepe sokszor kedvezőtlen a fogyasztói és termelői árak alakulása szempontjából . . . A probléma lényege az indokolatlan monopolhelyzetekben és a centralizációval helyettesíteni megkísérelt, de elmaradt termelési kon-

[169] P. I. Archívuma, 288. f. 15/164. 1969. június 28.

[170] Jelentés az MSZMP KB GPB részére a nagyvállalati szervezet továbbfejlesztéséről szóló 1969. évi GPB határozat végrehajtásáról. 1970. december 14. P. I. Archívuma, 288. f. 15/193.

centrációban, az egészséges és a fogyasztás kielégítéséhez nélkülözhetetlen kis- és középüzemek hiányában van . . . a verseny kibontakoztatását a vállalat szétbontásával, a gyáregységek önálló vállalattá szervezésével is elő kell segíteni."[171]

„Szélesíteni kell az önálló vállalatok számát egyes olyan – gyakran több ezer főt foglalkoztató – gyáregységeknek önálló vállalattá szervezésével, amelyek önmagukban is életképesek." „Az iparban hiányoznak a korszerűen felszerelt, gazdaságosan működni képes kis- és középvállalatok, amelyek egyrészt a nagyvállalatok számára nem gazdaságos fogyasztási cikkeket gyártanák, illetve a nagyvállalatok gazdaságos működését magas fokú specializáció és nagy termelékenység mellett hatékonyan elősegíthetnék. Meg kell vizsgálni, milyen lehetőségek vannak ilyen vállalatok létesítésére, milyen intézkedések szükségesek hatékony működésük biztosításához . . ." „Az irányelveknek megfelelően a szervezetek fejlesztésére irányuló intézkedések típusai a következők: nagyobb gazdasági egységek (nagyvállalat, tröszt) szétbontása . . . a monopolisztikus nagyvállalati szervezetekről egységek leválasztása: . . . A bel- és külkereskedelmi tevékenység közvetlen összekapcsolása a termelő szervekkel, önálló külkereskedelmi joggal rendelkező vállalatok körének szélesítése, illetve új szervezeti formák . . . létrehozása."[172] Az előterjesztés melléklete az egyes minisztériumok részletes ja-

[171] „A gyakorlati követelményeket figyelembe véve monopol típusú szervezet fenntartása látszik indokoltnak: egyes közüzemű szolgáltatásoknál (pl. MÁV, Posta), olyan esetben, amikor ezt az optimális üzemnagyság (a nemzetközi versenyképesség) indokolja; ahol a hazai és nemzetközi terhelési elosztás közvetlen operatív intézkedéseket igényel (pl. villamosenergia-ipar, alumíniumkohászat, húsipar).

Nem szabad monopolhelyzetet fenntartani olyan fogyasztási cikkekben és nem kommunális jellegű szolgáltatásokban, amelyeknél a monopolhelyzet a lakossági ellátás és áralakulás szempontjából hátrányos."

[172] Előterjesztés az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottság részére a nagyvállalati szervezet továbbfejlesztéséről. P. I. Archívum, 288. f. 24/1970/3.

vaslatait is tartalmazta a vállalati monopóliumok megszüntetésére, bizonyos nagyvállalatok szétbontására.[173]

Talán meglepően hosszan időztem (és idéztem) a nagyvállalati szervezet szétbontását célzó intézményi reform 1970. évi tervezeténél. Ezt feltétlenül indokolja azonban a tervezett reformlépés fontossága, s a fokozatosság elvét betartó, de elveit következetesen lépésről lépésre továbbhaladva érvényesíteni törekvő reform stratégia – létét bizonyító – ereje.

Az 1968 és 1970 között megindított reform-továbbfejlesztő munkálatok, a reform tervezett „második lépcsőjének" előkészítése olyan nagy jelentőségű, hogy a tőke- és munkaerő-áramlás szabadabb kibontakoztatása terén végzett munkálatok és a meghozott magas szintű döntés bemutatása is indokolt. A Gazdaságpolitikai Bizottság határozata alapján a Központi Bizottság Gazdaságpolitikai Osztálya munkabizottságot hozott létre a társadalmitőke-áramlás biztosításának vizsgálatára. E munkálatról szóló tájékoztató beszámolt arról, hogy: „A Bizottság széles körű elemzéseket végzett és ajánlásokat állított össze . . . a decentralizált fejlesztési források ideiglenes vagy végleges átcsoportosításának lehetővé tételére és a részleges kereskedelmi hitel bevezetésére, a gazdálkodó szervek állóeszközeinek átcsoportosítását szolgáló formák bővítésére, kötvénykibocsátás és -jegyzés jogi szabályozására és egy intézmény létrehozására, mely a tervszerű tőkeáramlást szervezi és bonyolítja le.

A Bizottság ajánlásait . . . a Gazdaságpolitikai Bizottság megtárgyalta és jóváhagyólag tudomásul vette . . . A Gazdaságpolitikai Bizottság álláspontja szerint a termelői, fogyasztói és felhalmozási igények, valamint ezek kielégítését szolgáló erőforrá-

[173] A kohászatban az Ötvözetgyár és az Öntödei Vállalat átszervezésére, a gépiparban a MOM, a Szerszám- és Gépelemgyárak Vállalat, az Egyesült Villamosgépgyár Vállalat, a Villamosberendezés és Készülék Művek átszervezésére, a könnyűiparban a Pamutnyomóipari, a Bőripari, a Papíripari, és a Finomposztó Vállalatok szervezetének felülvizsgálatára tettek javaslatot.

sok összhangjának kialakulását a társadalmi tőke tervszerűen irányított és központilag befolyásolt áramlásával is elő kell segíteni." Szükségesnek tartják továbbá, hogy az erőforrások – kiegészítő jelleggel – szabadabban áramolhassanak.

„A decentralizált fejlesztési források ideiglenes vagy végleges átcsoportosítását – vállalati hatáskörben – az érvényes jogszabályok eddig nem engedték meg." Az állásfoglalás viszont kimondta, hogy lehetővé kell tenni „a fejlesztési alapok ideiglenes és végleges átadását. Ezzel lehetővé válik, hogy a rövidebb-hosszabb ideig szabad fejlesztési alapok olyan területekre csoportosuljanak át, ahol felhasználásuk hatékonyabb. A fejlesztési alapot beruházásra vagy tartós forgóeszköz-szükséglet finanszírozására véglegesen át lehet adni, illetve ilyen célokra, továbbá kereskedelmi készletek elhelyezésére abból hitelt lehet nyújtani . . . Az állami vállalatok és szövetkezetek állóeszközeit, anyagi elemeit (gépeket, berendezéseket stb.) térítés ellenében egymásnak átadhatják, bérbe adhatják, és használatra térítés nélkül is odaadhatják . . . A Munkabizottság ajánlotta a kötvénykibocsátás és -jegyzés lehetővé tételét, mert a társadalmi tőke átcsoportosításának ez a formája beilleszthető a gazdaságirányítási rendszerünkbe és alkalmazása gazdasági előnnyel jár. A Gazdaságpolitikai Bizottság határozata alapján megkezdődött a kérdés jogszabályi rendezésének előkészítése. Az elképzelések szerint a tőkeáramlás csak kiegészítő, marginális szerepet játszott volna a hagyományos csatornákon áramló tőkékhez viszonyítva. Ez az intézmény azonban így is fontos új elemként épült volna a gazdaság működésébe. A kötvények kibocsátói az állam központi szervei, a tanácsok meghatározott csoportjai, nagyvállalatok, szövetkezeti központok és pénzintézetek, míg a jegyzők gazdálkodó szervek (vállalatok, szövetkezetek), tanácsok és magánszemélyek lehetnek. A kötvények – az erre felhatalmazott pénzintézeteken keresztül – mobilizálhatók lesznek, ennek formája az értékesítés vagy kézi záloghitel felvétele a köt-

vényre. A kötvénykibocsátás engedélyhez lesz kötve, s megfelelő tapasztalatok szerzése érdekében (a jogszabályi rendezés után) először szűkebb körben, főleg helyi kommunális szükségletek kielégítése céljából fogjuk lehetővé tenni a kötvénykibocsátást.

. . . A Munkabizottság javaslatára a Gazdaságpolitikai Bizottság határozatot hozott a Központi Fejlesztési Intézet létrehozására . . . Az Intézet a működő vállalatok nagyobb mértékű fejlesztésével (»alaptőke-emeléssel«), visszafejlesztésével és megszüntetésével (»tőkekivonással«), kis- és középüzemek alapításával, beruházásokkal kapcsolatos kedvezmények és juttatások lebonyolításával foglalkozik az előzetes elképzelések szerint. Az Intézet létrehozásának előkészületei, a bankrendszer racionális szervezetének kialakításával kapcsolatos kérdések megvizsgálásával együtt folyamatban vannak.

A Gazdaságpolitikai Bizottság . . . szükségesnek tartja továbbá, hogy a közgazdasági kutatások nagyobb figyelmet fordítsanak a társadalmi tőke áramoltatásának elvi, elméleti problémáira."[174]

Az eszközáramlás és tőkepiac létrehozása mellett a gazdaságvezetés 1970-ben hozzálátott a szükséges munkaerő áramlás és -mobilitás, valamint az ezt elősegítő bérreform, a bér- és jövedelemarányok átalakítási munkálataihoz is. Ebben a vonatkozásban az 1968-as reform keretében végrehajtott fontos intézkedést, a vállalatoktól való „önkényes" kilépés korábbi súlyos retorziókkal való büntetését, a munkaerő-mozgás kötöttségének a feloldását – a Munka Törvénykönyvet ennek megfelelően módosították – csak kiindulásnak tekintették. A továbbfejlesztés terveiről és munkálatairól 1970 őszén, a bér- és jövedelemarányok

[174] Tájékoztató a társadalmi tőke áramlásának tervszerű szabályozásáról. MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztály. 1970. október 26. P. I. Archívuma, 288. f. 24/1970/1.

továbbfejlesztésének, a távlati jövedelempolitikai koncepció kialakításának előkészítésével megbízott Munkaügyi Minisztérium, belső, miniszterhelyettesi értekezletén a következőkben adott számot: „Ez év közepén a Gazdasági Bizottság kötelezte a munkaügyi minisztert, hogy a jövő év végéig dolgozza ki és terjessze GB elé a jövedelemarányok fejlesztésének hosszabb távú programját. A közelmúltban a párt Gazdaságpolitikai Bizottsága hozott olyan határozatot, amely szerint 1971 márciusáig az illetékes pártszervek elé kell terjeszteni a témát érintő javaslatainkat és még a jövő év folyamán a kormányzati szerveknek is dönteniök kell ezekben a kérdésekben." „A kritériumok és a gazdasági folyamatok ismeretében választ kell adni a következő kérdésekre: hogyan változzék a minimális és maximális keresetek közötti különbség százalékosan és abszolút forintban; hogyan változzék a szakképzettség szerepe a keresetek közötti arányok meghatározásában; a jelenlegi helyzethez viszonyítva milyen elmozdulás indokolt az arányokban. Mi a magas kereset fogalma? Van-e lehetőség ennek abszolút vagy relatív meghatározására? . . . A kiugróan magas személyi jövedelmek befolyásolásának közvetlen és közvetett lehetőségei, szükségessége."[175]

[175] Előterjesztés a miniszterhelyettesi értekezlet részére. Tárgy: A bér- és jövedelemarányok továbbfejlesztése. 1970. november 27. Munkaügyi Minisztérium P. I. Archívuma, 288. f. 24/1970/34. Érdemes megjegyezni, hogy a munkaerő-áramlás jobb feltételeinek kialakítására indított munkálatokba bekapcsolt szakszervezetek – mint az a Gál László, a Szakszervezetek Országos Tanácsának titkára által az MSZMP Központi Bizottságához átküldött Irányelv a munkaerő-áramlás szükséges szintentartására című állásfoglalásból 1970 tavaszán kitűnt – miközben megismétlik, hogy „a munkaerő szükséges és hasznos átcsoportosulása hatékonyabban szolgálja a helyes munkaerő-elosztás fokozatos kialakulását" . . . s „A helyesnek ítélt munkaerő-átcsoportosulás népgazdasági érdek is. Elő kell segíteni, hogy minden dolgozó képzettségének megfelelő munkahelyen fejthesse ki tevékenységét . . . " egyben kifejezésre juttatják súlyos fenntartásaikat is. „Egyes vállalatok az új munkaerő megszerzésére nagyobb energiát fordítanak, mint a vállalatnál régebben foglalkoztatott, az üzemükhöz hű dolgozók

Mindezek az előkészítő munkálatok 1971–72 folyamán beletorkoltak a reform továbbfejlesztését célzó átfogó politikai döntés előkészítésébe. Az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottsága ugyanis 1971 áprilisában hat munkacsoportot hozott létre a reformrendszer fél évtizedes tapasztalatainak az elemzésére. Vizsgálták a tervezés, a gazdaság strukturális fejlesztése és a szabályozás, az anyagi érdekeltség és a jövedelemszabályozás, a termelői, valamint a fogyasztói árrendszert, az árpolitika társadalmi vonatkozásait. E munkacsoportok elemző tevékenységének eredményeit 1972 nyarán a Nyers Rezső vezette bizottság foglalta össze. Ennek alapján született meg a Gazdaságpolitikai Bizottság jelentése az ötödik ötéves terv gazdaságirányítási feladatainak elemzéséről, valamint Az új irányítási rendszer eddigi tapasztalatai című előterjesztés, amelyet a Politikai Bizottság 1972 szeptemberében tárgyalt meg és fogadott el. Ennek kapcsán többek között megállapították: „. . . *a körülmények jelentősen korlátozták a gazdaságirányítás meghirdetett irányelveinek* az 1968-ban bevezetett konkrét rendszerben való *érvényesítését,* a várt hatások kibontakozását . . . A gazdaságirányításra vonatkozó párthatározat irányelveinek következetes és teljes körű megvalósítása napjainkig még nem történt meg."

Hadd idézzem e jelentés Következtetések című zárófejezetéből az elfogadott reform-továbbfejlesztési állásfoglalás szavait: *„Jelenleg a fő feladat az irányítási rendszer eredeti koncepciójának teljesebb megvalósítása* . . . Ennek megfelelően az erőfeszítéseket elsősorban a már megérett és kellően tisztázott kérdések megoldására, az előttünk álló fejlődési szakasz . . . lehetőségeivel összhangban levő . . . intézkedések előkészítésére kell kon-

megtartására . . . – szögezi le a SZOT irányelve. A vállalati törzsgárda további anyagi, erkölcsi megbecsülése érdekében a vállalati szabályokban és egyéb intézkedések során fokozottabban indokolt érvényre juttatni a vállalatokhoz hű dolgozók elismerését." (P. I. Archívuma, 288. f. 24/1970/31.)

centrálni . . . A munkálatokat úgy kell szervezni, hogy 1975-ben a módosítások komplexen bevezethetők legyenek."[176]

Az értékarányokat és a nemzetközi piaci hatásokat jobban tükröző árrendszer kialakítása, továbbfejlesztése, a piaci versenyfeltételeket javító intézményes vállalatszervezeti reform és a konvertibilis valuta megteremtésének az előkészítése, a vállalatok közötti szabadabb tőke- és munkaerő-áramlás feltételeinek és intézményeinek a biztosítása tehát 1968 és 1970 között már napirendre került, s a reform érdemi továbbfejlesztésének kialakult stratégiájába illeszkedett. Az 1971–72-ben elvégzett elemzések alapján politikai döntés is született a reform átfogó továbbfejlesztéséről. Mindez sokat lebontott, feloldott volna az 1968-as reformintézkedésben megtestesülő kompromisszumokból, fékekből, s a gazdasági működés következetesebb, egységesebb mechanizmusának, a politikai-társadalmi feltételekkel számoló, fokozatos, de lényeges továbbépítését szolgálta volna.

A továbbfejlesztés tervei és munkálatai azonban a hetvenes évek elején hamarosan lekerültek a napirendről.

A reform megtorpanása és a visszarendeződés

Az első évek gazdasági sikerei és a továbbfejlesztés munkálatai ellenére – sőt részben azokkal egyidőben – az elbizonytalanodás és a megtorpanás jelei is igen hamar felismerhetőkké váltak. Feszültségek gyülemlettek fel, reformellenes kritikák kaptak hangot, és a viták felerősödtek. Ezt bizonyos mértékig már a hatvanas-hetvenes évek fordulóján is megfigyelhettük amikor is az ösztönzést célzó kötelező nyereségmegosztási rendszert megszüntetik, az áruellátásra kötelező, a munkaerő szabad mozgá-

[176] Az ötödik ötéves terv gazdaságirányítási feladatainak elemzése. Az új irányítási rendszer eddigi tapasztalatai. Az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztályának kiadványa. 1973. 12., 43. o. *(Saját kiemelésem.)*

sára fékező intézkedéseket hoz a kormányzat. A negyedik ötéves terv előkészítése kapcsán pedig „allokációs probléma" jelentkezett, így az alapanyaggyártás fejlesztését központi beavatkozással kívánták támogatni.

A kibontakozó jövedelemdifferenciálódási, „szerzési törekvések" elleni kritikák, s a jórészt demagóg támadások ellen hagyományos ideológiai-politikai talajról – a reform továbbfejlesztésére törekvő erők is defenzíven kénytelenek reagálni: „Nagy figyelmet kell fordítani a felerősödött vagy új negatív társadalmi jelenségek feltárására . . . a visszaszorításuk érdekében . . . folytatott harc erősítésére"[177] – szögezte le a már idézett 1972 szeptemberi politikai bizottsági előterjesztés, amely a reform továbbfejlesztését célozta, s nyilván éppen ennek az érdekében kívánta kifogni a szelet a reform ellen a „negatív jelenségek felerősödése" alapján fellépők „vitorláiból". A reformfolyamat már az 1970-es évek elejétől elbizonytalanodott, megtorpant, sőt hamarosan visszafordult. A részlegesen megvalósuló, de mégis eléggé átfogó reform ugyanis kemény követelményeket támasztott, megmerevedett szokásokat, közöttük beidegződött doktrínákat bolydított meg. Sok volt a félreértés is. Ezeket az útkeresés tapasztalatlanságai, az elkövetett hibák és az időben elmulasztott közbelépések felerősítették. A reformmechanizmus működése – különböző területeken és szinteken – alaposan sértette bizonyos befolyásos csoportok érdekeit is. A feszültségek és kritikák mögött ugyanis nem kis mértékben a reform által veszélyeztetett érdekek húzódtak meg. A jobb, az értékesebb, a nagyobb teljesítmény differenciált jövedelmekkel való elismerése ugyanis ellentétben állt a nagyobb erőfeszítésekre nem vállalkozó, a kényelmesebb utakat kereső vagy többre nem képes, átlagosan – és különösen átlag alatt – teljesítők érdekeivel, s támogatást bizto-

[177] Az ötödik ötéves terv gazdaságirányítási feladatainak elemzése . . . 1973. 41. o.

sított a hatalmi posztokon befolyást, előjogokat és rendkívül hasznos kapcsolatokat monopolizáló rétegek számára. Ezek ugyanis egzisztenciális bizonytalanságot éreztek a tudás és szakértelem hangsúlyozása és a szigorúan centralizált rendszer felbomlása nyomán.

Az önálló döntésekre nem kényszerített és sokszor nem is alkalmas, a felelősséget tovább, feljebb hárító, „ha nem csinálom, abból nem lesz baj" szemléletében kényelmesen élő és az újra, jobbra törekvő, minden kockázatot vállaló „megszállottakat" inkább fékező középszintű vezető típusának volt az érdeke, hogy fennmaradjon az a közeg, amelyben biztonsága védett (néhány személyi kapcsolattal alá is dúcolt). A szakértelem, a hozzáértés hangsúlyozása riadóztatta a különböző szintű, csakis politikai-ideológiai megbízhatósággal és kapcsolatokkal rendelkező tízezreket, akik az állami és politikai vezetés középszféráit uralták.

Érdeket tehát a reform nyilvánvalóan jócskán sértett. További gyengesége volt ugyanakkor, hogy a szocializmus sztálini koncepciójából eredő politikai és ideológiai nézetek fennmaradása és nyílt kritikájuk lehetetlensége – a konzervatív brezsnyevi időszakban – a magyar gyakorlatot és a „szocialista elveket" ellentétbe állította. Mindez támadásokat váltott ki. Pontosabb talán úgy fogalmazni, hogy mindez lehetőséget adott a munkásérdekek és a szocializmus védelmének zászlaja alatt történő fellépésre, a kétségtelenül kialakult társadalmi feszültségek meglovagolására, egyfajta tömegtámogatás megszerzésére, a hatalmon levő vezetés, illetve reformirány elleni politikai támadás alátámasztására. Ennek jegyében bizonyos csoportok a kapitalizmus újra felerősödő tendenciáit vélték felismerni, és a tervgazdálkodás elvetéséről, legalábbis komoly gyengítéséről beszéltek. Bírálták a jövedelempolitikában a munkásosztály érdekeinek háttérbe szorulását és a „maszek paradicsomot", féltették az állami ipart a mezőgazdasági termelőszövetkezetek „el-

szemtelenedésétől", a szocialista elveket a jövedelmi differenciálódás előrehaladásától, az ezt torzító ügyeskedésektől, az „ökonomista" gazdaságossági szemlélettel pedig a tulajdonviszonyok, a jövedelempolitika és a szocialista életmód vonásainak az erősítését helyezték szembe.

A helyzet bonyolult volt, és sok minden összekeveredett. A reform például szem előtt tartva – és első helyre állítva – a lakosság jobb ellátását, mindaddig, amíg az állami nagyipar, a fejlett állami szolgáltató hálózat és a szocialista mezőgazdasági nagyüzem nem tudja biztosítani a szükséges árualapot és választékot, az igényelt és nélkülözhetetlen szolgáltatásokat, valamelyest nagyobb teret kívánt biztosítani a kisüzemeknek, illetve a nagy- és kisüzem kombinációjának. Ez természetesen elsődlegesen a lakosság többségét kitevő munkásosztály érdekét szolgálta, például azzal, hogy megszüntette a korábban időről időre fellépő húshiányt és határozott javulást eredményezett a szolgáltatásokban.

Hozzá kell tenni, hogy ezt az összefüggést a politikának már a hatvanas évek közepén, a reform előkészítése, bevezetése idején is magyaráznia kellett. A párt vezetői maguk is szívós felvilágosító munkával igyekeztek meggyőzni a párt tagságát és a munkásságot, hogy a mezőgazdaság és a parasztság érdekeinek elismerése és érvényesítése végső soron munkáspolitika. A mezőgazdasági felvásárlási árak emelése kapcsán például Fehér Lajos 1966 elején a nyilvánosság előtt vitába szállt azokkal, akik „. . . kifogásolják a parasztság, úgymond, »ilyen mérvű támogatását«. Elég sokan hozzáteszik azt is – mondotta –, hogy »lényegében a munkások fizetik meg a parasztok életszínvonalának emelését«. Bizonyos parasztellenes hangulat a városon időnként felüti a fejét. Ez a hangulat most erősödik."[178]

[178] *Fehér Lajos* beszéde a várossá alakult Gödöllő ünnepi tanácsülésén. Népszabadság, 1966. január 4.

Ugyanezekben a napokban Kádár János év eleji nyilatkozatában kiemelte: „Az olyan felszínes megállapítások, melyek szerint a város kárára oldjuk meg a problémákat, nagyon is szubjektívek, hangulati elemeket tartalmaznak. Még olyasmi is elhangzott, hogy a parasztok nem dolgoznak, spekulálnak . . . Párttagságunknak mindenekelőtt meg kell értenie . . ., hogy ezek az intézkedések egy átgondolt koncepció részei, amely – eddigi politikánkhoz híven – a munkásosztály, a dolgozó nép érdekeit szolgálja . . ."[179]

A személyes hitel mellett természetesen a tények ereje, a húshiány gyors megszűnése, a nagyot javuló ellátás átmenetileg valóban meggyőzővé vált. Néhány év elteltével, a jövedelemdifferenciálódás jelentkezésével azonban a „parasztellenes hangulat" ismét felerősödött. A paraszti jövedelmek ugyanis kétségkívül gyorsabban növekedtek, mint az egyébként minden korábbinál gyorsabban emelkedő munkásjövedelmek. Kétségkívül felbukkantak az ügyes konjunktúralovagok, akik például az állami építési kapacitások súlyos hiányait kihasználva és a jövedelmek emelkedésével gyorsan növekvő építkezési lázat meglovagolva, 2–3 év alatt meggazdagodtak. Várattak viszont magukra az olyan intézkedések, amelyek az ellentétek kiéleződését és a kiéleződő társadalmi feszültségek kihasználását, például megfelelő adóintézkedésekkel tompíthatták volna. Megerősödött és bizonyos tömegtámogatást is élvezett a „csináljunk rendet" álláspontja. Érdek vagy doktrinér vaskalaposság motiválta az olyan nézeteket, hogy rendeljük alá a jövedelempolitikának a gazdaságot, ne gazdagodjon jobban a parasztság a háztájiból, mint a munkásság, korlátozzuk a kiugró értelmiségi, menedzseri fő- és „mellék"-jövedelmeket. S ha vissza is fogjuk mindezt, közben

[179] *Kádár János* nyilatkozata nemzetközi kérdésekről, kül- és belpolitikánkról, népgazdaságunk helyzetéről és az idei feladatokról. Népszabadság, 1966. január 1.

biztassunk a kockázatvállaló kezdeményezésre, a termelési kedvre, és ne legyen hanyatlás semmilyen területen. Nem sikerült azonban jó kompromisszumokat találni.

A reform kritikájának vagy a reform „kinövései lenyesegetésének" vezető, hangadó képviselői a politikai vezetésen belül 1972 őszén nyíltan is támadásba lendültek. Későbbi korok kutatói számára nyílik majd meg a lehetőség, hogy mindennek okait levéltári források alapján feltárják.[180] Ma már ismert azonban az a tény, hogy Kádár János 1972 tavaszán, amikor 60 éves lett, a Központi Bizottságnak felajánlotta lemondását, visszavonulását. A Központi Bizottság ezt nem fogadta el, s felkérte Kádár Jánost, hogy továbbra is maradjon a helyén.[181] Bizonyos konzervatív politikai erők azonban egyértelműen a hatalom felé törekedtek, és számukra a „munkásérdek" és a „szocializmus értékeinek" védelme kínálta a legkézenfekvőbb, a legtermészetesebb, s a valódi tömegtámogatás biztosítására is alkalmas eszmei alapot. A támadás az MSZMP, elsősorban a Nyers Rezső és Fehér Lajos nevével fémjelzett reform vonalának megfordítására irányult. Ha Kádár János másfél évtized alatt történelmi horderejű életművet teremtő, népszerű személye kikezdhetetlen, az össztüzet a kádári politika legfőbb reformreprezentásai ellen irányítják, s az első titkárt „megszabadítják" a párt reformszárnyának vezéregyéniségeitől. (Mert az egypártrendszer logikájához tartozik, hogy azon belül – ha nem sztálini típusú diktatúra érvényesül – létezhetnek különböző irányzatok vagy ahogy Gramsci fogalmazta: ha egypárt van, akkor azon belül lehet több párt.) Ezen erők megszerveződését a politikai struktúrák válto-

[180] A kézirat elkészítése idején a pártirattár 1970. év utáni állagai nem álltak rendelkezésemre. A korábbi titkos és szigorúan titkos iratok 15, illetve 25 év után válnak kutathatóvá.

[181] Ezt a tényt 70. születésnapjának ünnepségén 1982 májusában Kádár János maga is elmondta a köszöntésére adott válaszában.

zatlansága könnyen lehetővé tette. Sikereik pedig megbontották a párt belső „koalícióját", gyengítették a reform alapjára állt centrumot.

Az persze igaz, hogy sok minden összemosódott, s nem egyszerűen a „jók" és a „rosszak", a „reformerek" és a „reformellenzők" csaptak össze. Nyilvánvaló, hogy nem mindenki tudta, hogy milyen oldalon áll, sőt nem is érzékelte, hogy különböző oldalak vannak. Az is nyilvánvaló, hogy a különböző oldalakon állók egyaránt követtek el hibákat. Ez sem moshatja azonban össze a cselekvések hatását és felelőségét. Mert ugyan hiba volt azt hinni, hogy a reform védelmében túl messzire is el lehet menni a kompromisszumokkal, vagy hogy az olajrobbanás hatását meg lehet állítani Hegyeshalomnál. De ezek a hibák nem adhatnak feloldozást a háztáji gazdaság, a szövetkezeti vállalkozókedv és a szakértelem elismerése ellen indított pusztító támadás „hibáira". A különböző irányú cselekvések során elkövetett hibák nem hozhatók közös nevezőre. Mindezek ellenére voltak valóságos frontok. Bizonyos volt, hogy a reform elleni támadáshoz megfelelő nemzetközi támogatást is sikerül biztosítani, hiszen a magyar reformfolyamat 1968 után egyedül maradt, és nem egy szocialista országban bizalmatlanságot, sőt a Kommunyiszt, a Neues Deutschland vagy a Rudé Právo hasábjain nyílt és burkolt kritikákat váltott ki.

Erről már 1971-ben az országos agitációs értekezlet nyilvánossága előtt nyíltan beszélt Fock Jenő miniszterelnök, aki említést tett a szocialista országokban a kötelező tervutasítások eltörlésével, a piaci elemek bekapcsolásával és a központi állami beavatkozás gyengítésével kapcsolatban hangoztatott fenntartásokról. Úgy ítélték meg, hogy ezek a lépések veszélyeztethetik a szocialista viszonyokat. 1972 szeptemberében a Politikai Bizottság reformértékelő határozata is megállapította: „A tapasztalatcserék során . . . esetenként aggodalom is jelentkezik. Főként azzal kapcsolatban, hogy vajon kellőképpen biztosítható-e . . . a

gazdasági folyamatok tervszerűsége, központi kézbentartása, a szocialista nemzetközi gazdasági együttműködés fejlesztése."[182]

A Népszabadság cikkírója 1973 decemberében már a napilap hasábjain is szót ejt a magyar reformmal kapcsolatos „baráti aggályokról": „Találkoztunk barátaink körében az elmúlt években – bár egyre csökkenő mértékben – a bizalom mellett aggodalommal is gazdaságirányítási rendünkkel kapcsolatban. Hogyan lehet tervgazdaság, ha nincs a vállalatokra kötelező terv? Hogyan érvényesül az állam szerepe, ha a beruházások több mint a fele a vállalatok kezében van? Ilyen és hasonló kérdések nemritkán vetődtek fel, különösen közgazdászok vitáin."[183]

Nehéz megítélni, s ma tényszerűen még feltárhatatlan, hogy a jéghegy nyilvánosság előtt is megjelenő csúcsa alatt a közvetett és közvetlen kritika, sőt erős nyomás milyen tömege fagyott egybe.

Hadd utaljak, a sok közül, csupán a Pravda 1972. augusztus 31-i cikkére, amely A magyar útkeresés örömei és nehézségei címen, példátlan módon előrevetítette az MSZMP Központi Bizottságának negyedévvel későbbi állásfoglalását. Az újság néhány mondatot idéz Nyers Rezső cikkéből a reform eredményeiről, majd azt követően felteszi a kérdést: „Nos, de akkor miért vannak mégis gondok? (Ezek között említi a szakemberek átáramlását az állami nagyiparból a szövetkezetekbe, a bérdifferenciálódást, az indokolatlan maszek jövedelmeket, de foglalkozik a kispolgársággal is.) „Nemsokára összeül az MSZMP Központi Bizottságának soron következő plénuma . . . – folytatódik a cikk –, az előkészítő munka a gazdasági reform beható elemzésének irányában folyik . . . Olyan intézkedések kidolgozása folyik, amelyek növelik a központosított tervezés és az állami irá-

[182] Az ötödik ötéves terv gazdaságirányítási feladatainak elemzése. 1973. 36. o.

[183] *Földes István:* Fogadatlan prókátorok. Népszabadság, 1973. december 24.

nyítás szerepét." E szokatlan, s nyilván budapesti forrásra épülő „előrejelzés" feltehetően megerősítette a reform belső ellenzékét, elbizonytalanította a reform oldalára állt, többségben levő cenrumot, jócskán gyengítette a reform pozícióit és erősítette a konzervatív szárnyat a soron következő novemberi plénumon.

Bár lehetséges, hogy a veszélyek felmérésében tévedések, sőt szándékos túlzások is érvényesültek, a külső hatás mégis eltúlozhatatlan. Az országok közötti kapcsolatok normáinak megsértése éppen 1968-ban, a magyar reform bevezetésének évében jelezte kézzelfoghatóan, hogy a „baráti figyelmeztetéseket" komolyan kell venni. Hozzá is tehetem, hogy a '68 után bekövetkezett nemzetközi „lehűlés" hidegháborús közegében mindkét szövetségi rendszer szorosabbra igyekezett zárni sorait.

A hetvenes évek elején a különböző formákban megnyilvánuló közvetlen vagy közvetett kritikák a magyar pártvezetést minden esetre eleve defenzívába szorították, s annak állandó deklarálására kényszerítették, hogy nem törekszik érdemi átalakításokra, a végrehajtott reform nem hozott létre a többi szocialista országtól eltérő gazdálkodási-működési rendszert, és semmiféle „magyar modell" nem létezik.

1972 októberében a párt központi lapja belső vezércikkben tartja szükségesnek hangsúlyozni: „Napjainkban előtérbe kerül . . . *az antikommunizmus egyik legújabb használatos módszere: a szocializmus különféle »modelljeinek« propagálása* . . .

. . . Célja . . . hogy nacionalizmust szítson, nemzeti különállásra buzdítson, bizalmatlanságot keltsen az új társadalmat építő országok között. E kettős törekvésnek megfelelően a »modellek« is két csoportba oszthatók. Az egyikbe a szocializmus úgynevezett válfajai tartoznak, amelyeket a »demokratikus«, »emberarcú« stb. jelzőkkel látnak el, a másikba a »nemzeti típusok« sorolhatók, mint például az »orosz«, a »magyar« szocializmus . . .

A »nemzeti« szocializmusok modelljei a nemzeti sajátosságokat igyekeznek szembeállítani a szocialista építés általános törvényszerűségeivel . . . A »modellek« segítségével a nemzeti különállást »igazolják« és szorgalmazzák, valamint kisebbítik a szocialista építés szovjet tapasztalatainak nemzetközi jelentőségét. *A szocializmus különböző nemzeti modelljeiről szóló elmélet célja: a nacionalizmus és a szovjetellenesség szítása.*

A burzsoá propaganda valamiféle »magyar modell« létezését is hirdeti, szembeállítva azt a többi szocialista ország építőmunkájával . . . E tekintetben álláspontunk egyértelmű: elutasítjuk az úgynevezett »magyar modellről« kialakított megalapozatlan elképzeléseket."[184]

A hazai reformkritika hivatalos és nyilvános áttörésére 1972 novemberében került sor, amikor is a Központi Bizottság ülésén elfogadott határozatban leszögezték, hogy „az 1968. január 1-jén életbe léptetett gazdaságirányítási rendszer alkalmas és hatékony eszközként szolgálja a szocialista tervgazdálkodást, a szocialista építés céljait", ám kiemelték, hogy a korábbi döntések végrehajtása nem mindenben megfelelő, „sőt, helyenként a végrehajtás nem a kívánt irányban és módon történik".[185]

Két és fél évvel később, az MSZMP XI. kongresszusán elmondott hozzászólásában, az 1972 novemberi központi bizottsági ülésre visszautalva Pullai Árpád, a Központi Bizottság titkára a következőket mondta: „A párt nem ingadozott, hogy megvizsgálja egyes korábbi döntéseinek helyességét. Ereje, bátorsága is volt ahhoz, hogy a társadalmi érdeknek és elveinknek megfelelően . . . korrekciókat hajtson végre . . . helyesbítette az irányt, ahol az nem volt megfelelő."[186]

[184] *Pálos Tamás:* A negyedik dimenzió. Népszabadság, 1972. október 15.

[185] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 377. o.

[186] *Pullai Árpád:* A párt vezető szerepe, a pártélet kérdései. Társadalmi Szemle, 1975. április. 106–107. o.

A legnyíltabban a Központi Bizottság külügyekkel foglalkozó titkára, Komócsin Zoltán fogalmazott a Népszabadság hasábjain, amikor 1974 tavaszán, jellegzetes, Változatlan politikával című cikkében kifejtette, hogy bár „a Központi Bizottság számtalan állásfoglalása és a X. kongresszus határozata is leszögezte: Hazánkban az 1968 óta megvalósított gazdaságirányítási rendszer bevált . . . Nem gondolkozhatunk azonban dogmatikusan és *nem ragaszkodhatunk mereven minden kimondott szóhoz . . Ami tegnap jó volt, az mára túlhaladottá válhat, és akkor változtatni kell rajta* . . . az elért sikerek felett érzett jogos öröm és büszkeség sem akadályozhat bennünket abban, hogy *tanuljunk* – és ha lehet, minél többet – a *többi szocialista ország bevált módszereiből* . . . Közismert, hogy az európai testvéri országok gazdaságirányítási rendszere . . . nem kevés dologban eltérő a miénkétől." Ezzel az okfejtéssel, a gazdaságirányítási rendszer elvei „tisztán tartásának" leszögezése ellenére, a reform felülvizsgálatának a nyomatékát adta az a következtetés, hogy *„a gyakorlatot állandóan az élet változó követelményeihez igazítva és továbbfejlesztve,* ingadozás nélkül haladunk megkezdett utunkon . . ."[187]

1972 őszén és az ezt követő években a vitákban és intézkedésekben is nyilván jócskán összekeveredett a jelentkező feszültségek feloldásának, a reform érdekében szükségesnek tekintett korrekcióknak, valamint a reform legfőbb vívmányai felszámolásának, a sorok visszarendezésének a törekvése. A vezető politikai körök jelentős csoportjai pedig ebben a kérdésben is a „kétfrontos harcot" tartották célszerűnek, s egyaránt hagsúlyozták a kétirányú veszélyeket. A párt központi folyóiratának főszerkesztője 1973 januárjában szükségesnek tartotta, hogy szembeszálljon a központi bizottsági döntésről szóló olyan „híresztelé-

[187] *Komócsin Zoltán:* Változatlan politikával. Népszabadság, 1974. március 23. (Saját kiemeléseim.)

sekkel, amelyek szerint a lényeget érintő – sőt: külön platformot képviselő – nézetekről lett volna itt szó. Voltak a KB ülése előtt – és szórványosan még most, a határozat után is akadnak – olyan hangok, mintha két alapkoncepció hívei, egymástól gyökeresen eltérő célokat képviselő . . . csoportok »csaptak volna össze« . . . összecsapásról, »reformerek« és »dogmatikusok« közti harcról beszéltek."[188]

Annyi bizonyos, hogy a reform ellen fellépők is kompromisszumra kényszerültek. Kádár János többször és a nyilvánosság előtt is igen határozottan leszögezte ugyanis: „. . . Gazdasági politikánk, agrárpolitikánk, kulturális politikánk változatlan, bevált gazdaságirányítási rendszerünket fenntartjuk . . ."[189]

A Központi Bizottság novemberi határozata bizonyos reformellenzéki körökben csalódást is keltett. A párt központi folyóiratának szerkesztősége 1972 december elején kérdéseket intézett négy vezető pártmunkáshoz. „Válaszukat kértük a nagy jelentőségű KB-állásfoglalás fogadtatásáról" . . . Az egyik megkérdezett, Bács-Kiskun megyei Pártbizottság első titkára, Román Pál többek között ezt válaszolta: „Akadtak, akik valamiféle »rendcsinálást« vártak . . . annak igazolását remélték, hogy hiba csak »fenn van«, és . . . a gazdaságirányítási rendszer, vagy netán a művelődéspolitika a ludas . . . Az ilyen várakozások nem teljesültek . . . Az állandóan és csakis az erélyességet sürgetők, álradikális véleményeket hangoztatók azt áhították, hogy pártunk visszalépjen . . ."[190]

Hasonló álláspontot fogalmazott meg Budapest XIII. kerületi Pártbizottságának első titkára is: „Voltak, akik arra számítot-

[188] *Benke Valéria:* Egységes értelmezés, kommunista kiállás, közös cselekvés. Társadalmi Szemle, 1973. január. 5. o.

[189] Társadalmi Szemle, 1974. május. 7. o.

[190] Pártmunkások nyilatkozatai a Központi Bizottság novemberi határozatáról. Társadalmi Szemle, 1973. január. 46. o.

tak: az ülés igazolja majd azt a véleményüket, hogy a gazdaságirányítási rendszer csődöt mondott, elhibázott volt a politikánk."[191]

A párt központi folyóirata később is visszatért e kérdésekre, s egyik szerkesztőségi cikkében élesen hangsúlyozta: „nos, a »baloldali« önigazolók rosszul számítanak: . . . pártunk végleg eltorlaszolta az utat visszafelé, a szektás-dogmatikus politika és módszerek felé . . ."[192]

Az 1968-ban bevezetett reform alapintézményeit, a kötelező tervutasítások megszüntetését, a vállalatok piaci orientációját és az állam alapjában gazdasági szabályozókkal történő irányító, befolyásoló tevékenységét nem sikerült kérdésessé tenni. Ennek ellenére, a korrekciók jegyében, az újra történő centralizálás, a tudatos visszarendezés rendkívül fontos elvi döntései születtek meg. Ezek közül külön is érdemes kiemelni azt az állásfoglalást, hogy „a gazdaságirányító szervek külön vizsgálják meg és kísérjék figyelemmel az ország ipari termelésének jelentős részét előállító legnagyobb 40–50 állami vállalat tevékenységét, és amelyiknél szükséges, külön intézkedéssel biztosítsák a megfelelő munkához szükséges feltételeket."[193] Ennek nyomán a Minisztertanács 1973-ban valóban kiemelte az 50 legnagyobb iparvállalatot – amelyek a magyar ipari eszközök 60 százalékával a termelés mintegy felét képviselték, az export több mint 60 százalékát állították elő, és 700 ezer embert foglalkoztattak –, s ezeket közvetlen központi felügyelet alá helyezte. A gazdaságirányítási rendszer általános, nagyrészt közvetett, piaci szabályozása formailag ezekre is érvényben maradt ugyan, gyakorlatilag azon-

[191] Uo. 50. o.

[192] Kongresszusra készülődve. Társadalmi Szemle, 1974. május. 7–8. o. (A szerkesztőségi cikk szigorúan „kétfrontos" vonalat követve, ugyanezen mondatban utalt „minden revizionista próbálkozás" egyidejű visszaverésére is.)

[193] Uo. 376. o.

ban az utasításos irányítás fontos elemei szivárogtak informálisan vissza a működésbe. Erre utal a Budapesti Pártbizottság titkárának nyilatkozata is: „Számunkra a határozat politikai célja az elsődleges. Ez pedig nem más, mint munkáspolitikánk következetes érvényesítése.

. . . Lehetőség nyílt, hogy a gazdaságirányító szervek közvetlen, hiteles információkat kapjanak ezeknek a vállalatoknak a működéséről, gazdasági helyzetéről, termelési, fejlesztési és üzletpolitikájáról. Ilyen ismeretek alapján hatékonyabban képesek ellenőrizni: a legfontosabb ipari nagyvállalatok tevékenysége és érdekeltsége összhangban áll-e a népgazdaság érdekeivel, a népgazdasági terv céljaival és pártunk gazdaságpolitikájának követelményeivel. Képesek azonban ma már időben segítséget is adni a vállalatok váratlan gondjainak megoldásához.

. . . A döntés végrehajtásáért . . . elsősorban az ágazati miniszterek felelősek. Munkájukról, tevékenységükről e feladatokban velük együttműködő funkcionális tárcák vezetőivel együtt beszámoltak a Minisztertanácsnak.

. . . Példaként szeretném megemlíteni, hogy e vállalatok 1976–1980-as évekre érvényes fejlesztési elgondolásait a jövő év elején külön is megvitatják az illetékes irányító szervek."[194]

A Központi Bizottság ugyancsak előírta, hogy a kormány dolgozza ki „a népgazdaság tervszerű fejlődését biztosító közgazdasági szabályozók módosítását . . ."[195]

A szabályozók módosításának munkálatai úgyszólván azonnal megindultak, s 1976 januárjától valóban életbe is léptek a – kétségkívül nélkülözhetetlen korrekciók, a tanulságokat hasznosító javítások mellett – recentralizálást is elősegítő új rendel-

[194] Üzemek a politika mérlegén. Beszélgetés Nagy Richárddal, az MSZMP Budapesti Bizottságának titkárával. Népszabadság, 1973. december 16.

[195] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 377. o.

kezések. A gazdaság elért tiszta jövedelméből – az 1975. évi állapothoz képest – 5 százalékkal növelték a jövedelmek központosított hányadát. „. . . A döntés és finanszírozás bizonyos fokú centralizációja várható a tervidőszak során – állapítja meg a szabályozó rendszer módosításáról Gadó Ottó. Központi állami döntési körbe kerültek a korábban vállalati beruházásként tervezett és finanszírozott ún. fejlesztési kölcsönös nagyberuházások . . .”[196] Mi több, intézményesítették az „informális” központi beavatkozásokat, amikor az irányító szervek szerepét erősítve azt is kimondták, hogy „a minisztériumok véleményezik, konzultálják a jelentősebb vállalati beruházási döntéseket”.[197] A „terv-zsűrik” a direkt beavatkozás félig intézményesített módszerei közé tartoztak. Az importtámogatás csökkentése, továbbá a bérjárulékok növelése révén a vállalati nyereséget 30–35 százalékkal csökkentették. Az „egyenlősdi” elleni változatlan fellépést szavakban hangsúlyozva, az új szabályozás szigorú korlátok közé szorította az ösztönzést szolgáló vállalati juttatásokat, amelyek (az év végi nyereségrészesedést is beleértve) nem haladhatták meg a megelőző év bérköltségeinek 20 százalékát. Egyidejűleg a nyereségrészesedési alap adóztatását úgy alakították, hogy az a felső sávban 800 százalékot is elért, vagyis a „40 napi bér fölötti részesedési alap képzése a fejlesztési lehetőségek teljes lehetetlenülésére vezetne”.[198] Az adózás új rendjével a nyereségrészesedést erősen nivellálták, s a valóságos különbségek 15–18 és 36–42 napi bér között mozoghattak csupán. Az új bérszabályozási rendszer ugyanakkor az átlagbéremelés lineáris adóztatásával a 6 százaléknál nagyobb átlagbéremelést 600 százalékos befizetési kötelezettségekkel terhelte. „Ez a

[196] *Gadó Ottó:* Közgazdasági szabályozó rendszerünk 1976-ban. Kossuth Könyvkiadó, 1976.

[197] Uo. 157. o.

[198] Uo. 40. o.

rendszer is . . . »nivellál«, csökkenti a szóródást – összegezi az új szabályozó rendszert ismertető Gadó Ottó, hozzátéve, hogy – ezzel elkerülhetővé teszi a bérarányok torzulását . . . igaz, bizonyos mértékig tompítja az ösztönzést."[199]

A reform számos vívmányának csorbítását, hatályon kívül helyezését tette végül lehetővé annak kimondása, hogy „ha a népgazdasági terv egyes céljai a szabályozó rendszer megfelelő alakításával nem érhetők el, és a népgazdaság érdekének érvényesítése szempontjából az indokolt, a miniszterek élhetnek az állami vállalatok tekintetében jogszabályban meghatározott utasítási jogukkal."[200]

A korrekciók tehát tág teret biztosítottak a vállalati önállóságot csorbító közvetlen állami beavatkozásnak. Pullai Árpád 1975 őszén nyomatékkal hangsúlyozta a direkt pártirányítás fontosságát is: „Felbukkantak . . . olyan nézetek és álláspontok, amelyek ugyan nem vonták szó szerint kétségbe a párt vezető szerepét, de érvényesülésük esetén az háttérbe szorult volna. Egyesek például úgy vélekedtek a gazdasági reform bevezetésekor, hogy a szabályozók a gazdaságot majd – úgymond – automatikusan a szocializmus irányába fejlesztik. A téves nézetek és egyes hibás intézkedések következtében a párt vezető szerepe a gazdasági élet több területén, üzemben, vállalatnál, szövetkezetnél átmenetileg elbizonytalanodott. Mi is elkövettük azt a hibát, hogy a gazdaságirányítás reformjának bevezetésekor többet beszéltünk arról, hogy mibe *ne* szóljanak bele a pártszervezetek, és kevesebbet arról, hogy mit csináljanak . . ."[201]

E kérdésben magasra csaptak a szenvedélyek. „Nehéz szavak-

[199] Uo. 51. o.

[200] Uo. 158. o.

[201] *Pullai Árpád:* A pártélet, a pártmunka időszerű kérdései. Előadás az országos agitációs és propagandaértekezleten. Társadalmi Szemle, 1975. november. 43–44. o.

ban visszaadni, felidézni a XIII. kerületi pártértekezlet légkörét, hangulatát" – kezdi az újságtudósítás 1975 februárjában. „Hogy miről van szó, főként Angyalföld két legnagyobb, úgynevezett kiemelt vállalatának, *A Magyar Hajó- és Darugyár,* s a *Láng Gépgyár* pártbizottságának titkárai tették világossá. Hozzászólásukban mindketten élesen bírálták azt az egyes állami szervek munkájában érvényesülő gyakorlatot, amely a szocialista gazdaság irányítását egyoldalúan a különböző szabályozók automatizmusára építi, s az irányítás közvetlen módszereit a gazdálkodás intenzív szakaszában elavult módszernek tekinti. Ebből a gyakorlatból fakadt az elmúlt évek több olyan gazdasági döntése, amelyek meghozatalánál láthatóan nem számoltak azok politikai következményeivel. Ily módon rendkívül nehéz helyzetbe hozták a népgazdaság számára elsőrendűen fontos nagyvállalatok kollektíváit."

A felszólalók forradalmi munkás szólamokkal, a nagy múltú gyárakra, az ipari munkásság fellegváraira hivatkozva, a legkonzervatívabb érdekvédelem jegyében vitatták a termelési szerkezetváltásra irányuló, számukra sérelmes törekvéseket. A felszólalók a vállalataiknak „súlyos időket" okozó, létbizonytalanságot előidéző döntésekben úgyszólván munkásellenes összeesküvést fedeztek fel. „Hogy ez nem sikerült, a párt Központi Bizottsága 1972 novemberi határozatának köszönhetjük . . ."[202]

A direkt beavatkozás indokai között azonban nemcsak vállalati szinten kapott fontos helyet az állami nagyüzemeknek mint a munkásosztály fellegvárainak *védelme.* „Az állami nagyüzemek fejlesztése nem csupán gazdasági kérdés – érvelt kongresszusi felszólalásában Biszku Béla, a Központi Bizottság titkára –, hanem pártpolitikánknak is fontos része . . . Ezzel a szocializmust

[202] *Terényi Éva:* Angyalföld neve kötelez. Jegyzetek a XIII. kerületi pártértekezletről. Népszabadság, 1975. február 18.

építő társadalom osztálybázisának erősítését is jól szolgáljuk."[203]

1975 nyarán a nagyüzemi pártellenőrzés tapasztalatairól számot adó újságcikk, az előző évekhez képest elért kedvező fordulatról ad számot: „A gazdasági vezetők egy része úgy fogta fel a dolgot akkoriban, hogy elegendő, ha a pártszervezet agitál a kitűzött feladatok mellett, illetve azok megoldásáért, a többi – úgymond – a gazdasági vezetők dolga . . . a párttitkár könnyen megkapta a szemrehányást a gazdasági vezetők dolgaiba való »illetéktelen beavatkozásért« . . . Ma már ritkán esik meg, hogy egyik vagy másik gazdasági vezető kétségbe vonná a pártszervezet jogát . . ."[204]

„Lejáratnánk a közvetett szabályozás eszméjét, ha túlhajtva egy helyes gondolatot – mindent ezzel akarnánk megoldani – érvelt ugyanezen hónapokban a Társadalmi Szemle cikkírója. A tervszerű gazdaságirányítás . . . közvetlen eszközöket is alkalmaz a kitűzött célok elérésére. A reálfolyamatok egy részének közvetlen irányítása a népgazdasági terv alapján, állami beruházások révén bizonyos termelési programok teljesítését megszabó utasításokkal, »elvárások« közlésével, kontingensek meghatározásával és egyéb formákban történik."[205]

Aligha lehetett nyíltabban szólni a direkt központi beavatkozás visszaállításának törekvéséről, mint azt Pullai Árpád, a Központi Bizottság titkára parlamenti felszólalásában tette 1972 decemberében: „A vállalati önállóságot továbbra is biztosítjuk. Viszont minden vállalat – a legnagyobbak is – részesei gazdasági folyamatainknak. Önállóak, de nem függetlenek attól, ami az

[203] *Biszku Béla:* A munkásosztály vezető szerepe, a szövetségi politika és a szocialista demokrácia. Társadalmi Szemle, 1975. április. 64. o.

[204] *Terényi Éva:* Segíteni a végrehajtást. A nagyüzemi pártellenőrzés tapasztalatairól. Népszabadság, 1975. július 2.

[205] *Földes Károly:* Tervgazdaságunk szabályozási elvei, a szövetségi politika és a szocialista demokrácia. Társadalmi Szemle, 1975. június. 31–32. o.

ország gazdaságában időről időre végbemegy. Az illetékes minisztériumoknak nem szabad e vállalatokat oly mértékben magukra hagyniuk feladataikban és gondjaikban, ahogyan azt az elmúlt években tették. *Minden nagyvállalat felelős a gazdálkodásáért. De minden minisztérium is felelős a hozzá tartozó termelőegységek munkájáért és fejlődéséért.*

A tervszerűséghez tartozik, hogy amikor az érvényes tervtől bárhol és bármiben – egy minisztérium, egy vállalat vagy műhely esetében – eltérés mutatkozik, minden illetékes szerv és személy hozzáértően, határozottan lépjen fel, cselekedjék. Az operatív cselekvőkészség és fellépés, ha az a terv céljait szolgálja, nem mesterséges »külső« beavatkozás a gazdasági életbe, hanem a normális tevékenység része, eszköze."[206]

A központi irányítás erősítésének mintegy szimbolikus értékű lépéseként a Minisztertanács létrehozta az Állami Tervbizottságot, amely a tervezés szerepének és hatékonyságának az erősítésére volt hivatott.[207] Ugyancsak szimbolikus jelentőségű volt az Országos Tervhivatal státusának emelése, s elnökének miniszterelnök-helyettesi rangra emelése. A Központi Bizottság apparátusában ugyanakkor a Gazdaságpolitikai Osztály mellett létrehoztak egy ipari-mezőgazdasági-közlekedési osztályt, amelynek feladata az ágazati pártirányítás erősítése volt.

A Központi Bizottság 1972 novemberi ülése az árpolitikában is változásokat tartott indokoltnak. A reformelvek változatlan hangoztatása ellenére ugyanis kimondták, hogy „maximálisan biztosítani kell az árak stabilitását . . . szélesíteni és szigorítani kell az árellenőrzést. Ki kell terjeszteni az árváltoztatás bejelen-

[206] *Pullai Árpád:* A helyes döntések megvannak, most a tetteken a sor. Az 1973. évi költségvetésről tárgyal az országgyűlés. Népszabadság, 1972. december 13.

[207] 1023/1973. VI. 30. számú minisztertanácsi határozat. Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye. 1973. 425. o.

tési kötelezettségét . . . A kötött építőipari árak arányát a jelenlegi 60 százalékról 90 százalékra kell növelni . . .”[208]

Hogy milyen hatással volt az ezek nyomán végrehajtott változtatás – amelyben 1973 végétől a világpiaci ármozgások objektív hatása is közrejátszott – az 1968-as reform árrendszerére, arra jól utal, hogy két évvel később Faluvégi Lajos pénzügyminiszter már arról ad számot, hogy „a termelői árak rugalmassága erőteljesen mérséklődött . . . a nyereség ismét nem fejezi ki reálisan a vállalat valóságos hatékonyságát, hiszen az árak és a költségek sem valóságosak. Az árakban sok a támogatás . . . a költségvetési kiadásoknak csaknem 30 százalékát teszik ki a támogatásra fordított összegek: az összes vállalati nyereségnek több mint a fele támogatásból származik.”[209]

A reformkritikák éle nem kis mértékben a paraszti gazdagodás, az „össztársadalmi érdek” rovására érvényesített mezőgazdasági „termelőszövetkezeti csoportérdekek gátlástalan előtérbe kerülése” ellen irányult. A munkáspolitika jegyében a háztáji jövedelmeknek, a termelőszövetkezetek ipari melléktevékenységének a korlátozása került előtérbe, s ezzel párhuzamosan az előző reformfolyamatban kialakult sajátos magyar szövetkezeti modellt – ideológiai kiindulásból – vissza akarták fejleszteni a klasszikus kolhoz típusú szovjet szövetkezet irányába. Ebben az esetben is fokozni kívánták a központi beavatkozást, s az önálló, önigazgatásos szövetkezeti üzem felett erősítették a helyi, tanácsi kormányzati szervek erőteljesebb és közvetlen beleszólási jogát. 1976 júniusában, az előző évekre visszatekintve állapították meg a központi pártszervek: „. . . az állami akarat erőteljesebb érvényesítési igénye következtében a tanácsok

[208] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 379. o.

[209] *Faluvégi Lajos:* A közgazdasági szabályozás az V. ötéves terv időszakában. Társadalmi Szemle, 1974. augusztus–szeptember. 18. o.

egyre több – *jogi szabályozásban nem rögzített* – termelés-politikai feladatot kaptak. (Kiemelt mezőgazdasági programok – szarvasmarha, cukorrépa, zöldség – végrehajtásának, valamint a szakosodásnak, az egyesülésnek a segítése.)"[210]

Különösen érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az idézett határozatban ismét visszatért az informális, nem intézményesített, de az adott társadalmi-politikai struktúrában mégis egyszerűen érvényesíthető központi beavatkozás, újracentralizáció. Az ilyen beavatkozásoknak különleges nyomatékot adott a nyerészkedés és visszaélés ellen indított purifikációs küzdelem.

Ismét hangsúlyozni szeretném: valós ok bőven volt. A hirtelen felszabadított lehetőségek vonzása mellett ehhez az a bizonytalanság is hozzájárult, hogy a vállalkozási-gyarapodási lehetőségeket a megelőző évtizedek tapasztalatai alapján senki sem hitte tartósnak. A bonyolult szabályozás és a végtelen számú törvényes korlátozás minden gazdasági tevékenységet könnyen sodort a törvényesség és törvénysértés közötti határsávba. A kibontakozó kampány nyilvánvalóan sok valós visszaélést tárt fel. Az ügyek kezelése, nyilvánosságra hozásának formája, tömegessége, manipuláltsága, ideológiai irányultsága azonban hangulati közeget és ennek megfelelő gyakorlati jelzéseket biztosított a reform korlátozásához. A Népszabadság hasábjain már 1973 februárjában sorozat indult Oknyomozás árügyekben címmel, amelyben az indokolatlan áremelések nyomába eredt a riporter, s az egyik eset kapcsán az áremelő szövetkezet párttitkárát is elmarasztalta, mert arra a kérdésre, hogy vajon valóban kellett-e árat emelni, s ha igen, akkor az adott mértékben volt-e indokolt az áremelés egy műanyag bevásárlószatyor esetében, a nevén nevezett párttitkár azt válaszolta, hogy „őt elsősorban a szövetkezet problémái nyomják. Vagyis a csoportérdekek – teszi

[210] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 233. o. (Saját kiemelés.)

hozzá az újságíró."[211] Ugyanezekben a hetekben, ugyanez az újságíró Jogtalan haszon – törvényszerű bukás címmel, hosszasan írt egy Univerz 1-nek nevezett új takarmánytáp-koncentrátum hivatalosnak feltüntetett magánüzletéről, amely alapos árdrágítási esetnek bizonyult.[212]

Az újságokat ellepték a hasonló leleplezések, s egy évvel később már büszkén számolhatott be s sajtó: az 1972. évi 34 ezerről 1973-ban 29 ezerre csökkent a társadalmi tulajdon ellen elkövetett és felderített bűncselekmények száma, mivel a belső és a külső ellenőrzés növekedett.[213] Egy 1973 decemberében leírt eset, a „gebines" autós iskolák ügye igen szemléletes: 1972 őszén ugyanis még arról adott hírt az újság, hogy a fejlődő automobilizmus által támasztott igényeket az állami intézmények nem tudják kielégíteni, s az emberek sorban állnak az autós iskoláknál. *Akkor* a „gebines munkaközösségek" létrehozásáról adtak számot, mint egyetlen megoldásról. „Nos, azóta szép számmal alakultak ez említett munkaközösségek. Közben azonban nemcsak jó hírük kerekedett: két budapesti munkaközösség kapujára jelképesen már kitették a »Csalás miatt zárva!« feliratú táblát, és elkezdődött egy harmadik gebin »hatósági felszámolása« is. (Mindhárom helyen az előírtnál magasabb összeget kértek a tanításért, a könyvelést meghamisították, a pótórák díját általában közvetlenül az oktatók kérték el a tanulóktól.)

A kívülállónak, aki az újságban már olvasta az említett bűnügyekről szóló tudósításokat, no meg hallott is egyet s mást a magukról mind többet hallató munkaközösségekről – netán személyes tapasztalatai is voltak –, könnyen az az érzése támad, hogy *veszedelmes szellemet szabadított ki a palackból* a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium, amikor 1971-ben jogszabályban

[211] *Szabó László:* Oknyomozás árügyekben. Népszabadság, 1973. február 18.
[212] Népszabadság, 1973. január 7.
[213] *Szabó László:* A köztulajdon védelme. Népszabadság, 1974. április 21.

biztosított lehetőséget a gebines autós iskolák megalakításához."[214] Az ügy kapcsán természetesen erőteljesen hangsúlyozták, hogy nem a módszert kell felszámolni, csak az ellenőrzést szigorítani, a visszaéléseket meggátolni, de a sajtókampány – az egyes ügyek korrekt kezelése esetén is – meghatározott politikai közeg formálásához járult hozzá, s erősítette az általános bizalmatlanságot. Különösen így volt ez a mezőgazdasági szövetkezetek, állami gazdaságok esetében, ahol a „szabálytalan működés" eseteit ugyancsak gyakorta szellőztették. Mi több, megindult a perek előkészítése is a visszaéléssel vádolt állami-gazdasági és termelőszövetkezeti vezetők ellen. Azt hiszem szükségtelen bizonyítani, hogy mindezek nyomán nemcsak a visszaélések kerültek terítékre, de úgyszólván megfagyott a levegő az egyre veszélyesebbé váló önálló, rugalmas, vállalkozási tevékenység körül is.

Felesleges hangsúlyozni, hogy az egyes újságcikkek önmagukban akár korrektek és tárgyszerűek is lehettek, szólhattak valódi visszaélésekről, hiszen bőven akadt ilyen. A sajtókampány azonban – amelyben minden lap részt vett – tendenciózusan azt kívánta bizonyítani, hogy a kisvállalkozás, a melléküzemág és a háztáji gazdaság a visszaélések melegágyai. A sajtófelháborodás ugyanakkor úgyszólván egyáltalán nem terjedt ki a hatalom soraiban elkövetett visszaélésekre, a nyerészkedésekre, a beosztással való visszaélésre. S amennyire ostorozta a reform „kinövéseit", annyira nem ejtett szót a reform félbenmaradottságáról, s az ebből adódó konfliktusokról.

A szabályozás, az árpolitika, az adóztatás és más eszközök természetesen megfelelő korlátozási lehetőségeket kínáltak. 1974–75-ben ezzel jócskán élt is az államhatalom. A megszorítások és a gyanúsítgatás közhangulatát keltő propaganda hirtelen meg-

[214] *Medveczky László:* Szellem a palackból: Mi van és mi lesz a „gebines" autósiskolákkal? Népszabadság, 1973. december 30.

törte a háztáji árutermelés addig felfelé ívelő növekedését. 1967-ben a háztáji gazdaságokból 220 ezer sertést vásároltak fel, 1974-ben viszont már 2,4 milliót, vagyis a háztáji sertéstermelés több mint megtízszereződött a reform nyomán.

1975 nyarán azonban a Népszabadság újságírója az előbbi adatok közlése után már a következő meglepő híradást adja: „Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden rendben van a háztáji körül. Vannak tsz-vezetők, akik szerint a háztáji elvonja a közös munkától a tagokat, s ezért ezek a vezetők *nem segítik kellőképpen* a háztáji termelést.

. . . Hogy milyen gondok adódhatnak . . . azt éppen a sertéstenyésztésben tavaly bekövetkezett változás bizonyítja. A múlt évben ugyanis az addigi szép fejlődés megtört a háztájiban, amelyre leginkább az utal, hogy 1974 második felében a háztáji és kisegítő gazdaságokban 417 ezerről mintegy 290 ezerre csökkent a kocaállomány.

Az alapvető okok ismertek. Közrejátszott ebben a többi között a viszonylag magas takarmányár, az akadozó tápellátás, a malac- és süldőárak csökkenése . . . Különféle mendemondák terjedtek el, s mindez együtt rontotta a termelői kedvet."[215]

Az újságcikkből annyi világosan kiderül, hogy 1974-ben nem kevesebb, mint *egynegyedével csökkent* a háztáji kocaállomány. Az okokra a tétova magyarázat már aligha meggyőző. Többet mond erről a kérdésről Pünkösti Árpád rendkívül erőteljes című – „Visszatér a múlt?" – írása: „A faluban az átalakulás mellett a progresszív adó az a téma, amely hosszabb idő óta szelet kavar. Lássuk ezt is.

Szép kerek világot teremtettek maguknak *Szél Zoltánék.* Gépesített háztartás, gépesített gazdálkodás . . . ló, két tehén, kismotor, Polski. A szépség mögött pedig egy robotos évtized. Szél Zoltán megkettőzése: fuvarozott és gazdálkodott egyszerre,

[215] *Cserkúti Ferenc:* A közös és a háztáji. Népszabadság, 1975. június 4.

éjfélig a felesége szántott, éjfél után ő . . . de csak kínlódást és gyötrelmet jelent az is, ha a torka helyett valami az ember mellét vagy a fejét szorongatja.

– Mint most ez a kiemelt adó. Én azért dolgozom, hogy adóba fizessem a legtöbbjét – mondja csendes nyomatékkal. Asszonya néhány napja otthagyta a paplanos ágyat, három éjszaka az ólban aludt: nem is nyomott agyon a koca 12 malacból egyet sem! Tavaly ennyi hízót meg két borjút neveltek, most felhagynak vele. (Vajon a hasonló elhatározásoknak szerepe lett volna abban, hogy tavaly a szegedi járásban 30 százalékkal csökkent a kocák száma?)

Zákányszéken 1973-ban 13 kiemelt adózó volt. Tavaly 51 gazdaságról találták, hogy átlépte az évi 50 ezer forint tiszta jövedelmet. Micsoda felzúdulás!

. . . Nehéz história. Olyan lenne ez a mai világ, hogy bármiféle rendelkezéssel csak úgy vissza lehet hozni a múltat? De állítják, hogy ez is olyan, mint a kuláklista, mert: 1. éppúgy van, mint rég, csak nem 25 hold, hanem 50 ezer forint a határ . . .

Szél Zoltán tehát kilép a kiemelt adóból . . . Nem dolgozik ezután 14 órát, több idő jut az énekkarra, színházra, másra. A kulturálódás oldaláról ez biztos jó, az ellátás oldaláról nem hinném."[216]

1975 nyarán ebben a kérdésben a sajtó hangja – a sertésvágások ijesztő csökkenése, a hirtelen felderengő húshiány lehetősége nyomán – nagyot változott, de számunkra most nem ez, hanem a leírt tények a fontosak.

A háztáji és kiegészítő tevékenységek elleni fellépés ideológiai alapját a szocialista termelési viszonyok erősítése és a tőkés tendenciák érvényesülési lehetőségének elreteszelése adta meg. Ennek szószólójaként lépett fel a pártvezetés második embere,

[216] *Pünkösti Árpád:* Mienk a dió? Visszatér a múlt? Népszabadság, 1975. július 13.

Biszku Béla, aki 1975 szeptemberében Balatonaligán az országos agitációs és propaganda-tanácskozáson tartott előadásában a legnagyobb teret éppen e kérdés taglalásának szentelte.

Gondolatvezetését érdemes végigkövetni. Kiindulási pontja *az állami tulajdon* össznépi jellegének, tehát *„a szocialista tulajdon fejlettebb formájának"* a deklarálása volt. „Az állami tulajdon nálunk azért össznépi, mert nem egy csoport, egy réteg, vagy egy társadalmi osztály tulajdona, hanem az egész nép tulajdona . . . az egész társadalom érdekeit szolgálja, mert eredményeinek nem egy csoport vagy réteg, hanem az egész társadalom a haszonélvezője." Az állami tulajdont, szögezte le, *„a társadalmasítás magasabb fokának tekinthetjük".*[217] Érdemes megjegyezni, hogy Biszku Béla már eszmefuttatásának e kiinduló pontján összeütközésbe került előadásának bevezető, történeti visszatekintéséből levont következtetéseivel, azzal ugyanis, hogy a magyar mezőgazdaság addigi eredményei elválaszthatatlanok voltak „a szövetkezeti tulajdonnal kapcsolatos legfontosabb elvi-elméleti kérdések" 1956-ot követő tisztázásától. „Meg kellett tisztítani elméletünket – emlékeztetett teljes joggal – azoktól a torzításoktól, amelyek főleg az ötvenes évek elején rakódtak rá. Az egyik ilyen torzítás az volt, hogy a szövetkezeti tulajdont . . . a szocialista tulajdon alacsonyabb rendű formájának tekintették." Ezt a hibás tételt azután „a gyakorlatban a végletekig túlhajtották".[218]

Erről azonban úgyszólván azonnal megfeledkezve, gyakorlatilag azonos álláspontra helyezkedik a „torzításnak" minősítettel, s – a valóságos tényekre nem nagy figyelmet fordítva – vitába szállt azokkal a nézetekkel, amelyek „a szövetkezeti tulajdonnak az állami tulajdonnal szembeni előnyeiről", mozgékonyabb,

[217] *Biszku Béla:* A XI. kongresszus a társadalmi viszonyok fejlesztéséről. Társadalmi Szemle, 1975. november. 11. o. (Saját kiemelésem.)

[218] Uo. 10. o.

rugalmasabb működéséről beszéltek. „Akadtak olyan közgazdászok – panaszolta –, akik . . . azt bizonygatták, hogy a szövetkezeti tulajdon a hatékonyabb, hogy ott jobban gazdálkodnak az eszközökkel és az élőmunkával, mint az állami üzemekben." „Ebből a látszólagos »fölényből« jutottak . . . arra a következtetésre, hogy a szövetkezeti tulajdon »demokratikusabb«, »társadalmibb«, mint az állami tulajdon."

Ezzel szemben elegendőnek tartotta annak megállapítását, hogy „itt nem tulajdonforma, hanem a gazdálkodási forma tényleges vagy vélt előnyeivel van dolgunk" és ezek „igen korlátozottak", de ami még perdöntőbb, „ezeket – éppen a szövetkezeti tulajdon csoporttulajdon-jellege miatt – . . . nem annyira az egész társadalom, mint inkább a csoport . . . javára aknázzák ki."[219]

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlesztésének útját „a munka társadalmasításának fokozásában", „fokozatosan magasabb formákba" vezetésében, a „szövetkezetek szocialista vonásainak erősítésében" jelölte meg.

Hogy ezen konkrétan mit kell érteni, arra egyértelműen utalt az a további elméleti fejtegetés, hogy *„a háztáji gazdaságot nem tekinthetjük szocialista gazdaságnak"*. Vitázott azokkal az álláspontokkal, amelyek „abból a tényből, hogy nálunk a szövetkezeti tagok háztáji gazdaságai mind szorosabban kapcsolódnak a közös gazdaságokhoz . . . azt a következtetést vonták le, hogy ezek »szocialista kisgazdaságok«. Ez értelmetlenség. A háztáji gazdaság nem köztulajdon . . . a jövedelem is a tagé, nem pedig a szövetkezeti közösségé." Bár Biszku Béla hangsúlyozta, hogy továbbra is támogatni kell a háztáji gazdálkodást, ám a tulajdonviszonyokból történő kiindulás, valamint a szövetkezetek szocialista vonásai erősítésének központi feladatként történő meg-

[219] Uo. 12–13. o.

jelölése végül is egyértelmű távlatokat rajzolt fel e politika céljairól.

A „szocialista vonások erősítésének" másik központi kérdését a termelőszövetkezetek ipari melléktevékenységének korlátozásában fogalmazta meg Biszku Béla. „Ez a tevékenység a hetvenes évek elejére . . . – állapította meg – számos negatív tendenciát is kezdett produkálni . . . ez a helyzet a tulajdonviszonyok szempontjából is negatív folyamatot ösztökélt. Azokban a szövetkezetekben, amelyekben az ilyen melléktevékenység nagy méreteket öltött, jelentős jövedelemtöbblethez jutottak." Az előadó részletesebben is beszélt 14 budapesti mezőgazdasági termelőszövetkezetről, melyeknek helyzetét a Politikai Bizottság áttekintette. Ezekben a szövetkezetekben az árbevételnek már csak 20 százaléka származott mezőgazdasági tevékenységből, s különféle ipari tevékenységükkel „fontos népgazdasági és részben lakossági igényeket elégítettek ugyan ki, *de több ezer volt nagyüzemi munkást vontak el a budapesti gyáraktól* . . . A melléküzemek . . . a nagyüzemeknél lényegesen nagyobb személyi jövedelmet tudtak nyújtani. A jövedelmeknek ezt a forrását, amely . . . a szövetkezetek vállalkozói nyereségén alapszik – nem tekinthetjük munka szerinti, szocialista elosztásnak . . . Igazítani kell a rendelkezéseken, a szabályozókon, nehogy tovább szélesedjenek, hanem visszaszoruljanak az ilyen jelenségek."

Az ideologikus elemek előtérbe helyezése a gyakorlati korlátozások politikáját alapozta meg. Az 1972 őszén hozott határozatok jegyében foganatosított intézkedések hatásáról már 1973 tavaszán elégedetten állapíthatták meg: „a mezőgazdasági szövetkezetek kiegészítő ipari és kereskedelmi tevékenysége az állami intézkedések nyomán 1972 óta a határozatok által megjelölt

irányban halad, és visszaszorultak a korábbi kedvezőtlen kísérőjelenségek."[220]

1973 nyarán a Népszabadság ismét vezércikkben foglalkozik a szövetkezeti (illetve szövetkezeti társulási) melléktevékenységek visszaszorításának követelményeivel: „A közelmúltban több megyei népi ellenőrzési bizottság is vizsgálta a szövetkezeti társulások működését." Mint a cikk leírja, felfigyeltek az alapszabályoktól eltérő tevékenységekre: „A gépjavító társulások, hogy hasznosíthassák kapacitásukat, más üzleti partnerek után kezdtek nézni. Ma már mind szélesebb körben vállalnak ipari, lakossági és kereskedelmi szolgáltatásokat, nemegyszer *az alapító okiratban megjelölt céloktól eltérően is.*

Hasonló helyzet kezd kialakulni az építőipari társulásoknál is. Gyakran már nem létezésük eredeti célját szolgálják, tehát nem a tsz-ek építési, beruházási és fenntartási igényeit igyekszenek kielégíteni . . ., mert az iparvállalatok, közületek és magánosok megrendelései is előnyben részesülnek . . . Közérdek, hogy e társulások felett hatósági felügyeletet ellátó szakigazgatási szervek mindenütt megköveteljék a *szabályos működést,* és ettől eltérni sehol se engedjenek."[221]

A szövetkezeti „vadhajtások" lenyesegetése érdekében bevezetett korlátozások, szigorítások és ellenőrzések végül is a szövetkezetek „szocialista vonásainak" erősítését célozták.

A feladatot Biszku Béla „az állami és a szövetkezeti tulajdon közeledésének, és a későbbiekben a kettő összeolvadásából létrejövő egységes kommunista köztulajdon kialakulásának" egyengetésében jelölte meg. Azt is fontosnak tartotta kiemelni, hogy nem „kölcsönös közeledésről van szó", hanem „a szövetkezeti tulajdon magasabb társadalmasítás felé fejlesztéséről".

[220] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 486. o.

[221] *Sólyom József:* Az alapszabály szerint. Népszabadság, 1973. augusztus 8.

Utalva a szovjet agráripari egyesülések létrehozására, arra, hogy „a szovhozok irányításával a kolhozok . . . nagyméretű egyesüléseket hoztak létre", egyértelműen „a korszerű, egységes nagyüzemi formák létrehozásában" jelölte meg a szövetkezetek „továbbfejlesztését". „E fejlődés konkrét formáit még ki kell alakítanunk." Ezen az elvi alapon tartotta szükségesnek a termelőszövetkezetek összevonását, a minél nagyobb egységek létrehozását.[222] Nézeteivel azonban nem állt egyedül.

Mindezen elveket a pártvezetés többsége is elfogadta, s az MSZMP X. kongresszusa 1975 márciusában határozatban is rögzítette. „Folytatjuk agrárpolitikánkat, a mezőgazdaságban tovább erősítjük a termelőszövetkezetek szocialista jellegét . . . folytatódjék a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ésszerű egyesülése."[223]

A központi tervezés erősítése és a szocialista tulajdonviszonyok fejlesztése mellett további elsőrendű ideológiai fegyver volt az elosztás szocialista rendje megszilárdításának, helyreállításának a követelménye. Ez magában foglalta a munkásjövedelmek erőteljesebb növelésének a célját, valamint a paraszti és az értelmiségi jövedelmek erőteljesebb kontrollját, korlátozását, s különösen „a meg nem szolgált keresetek, az elharapózott üzérkedés és harácsolás lehetőségeinek" a felszámolását, az „igazságos közteherviselést". A munkásérdekek képviseletében igen nagy nyomatékkal léptek fel a szakszervezetek. Érdekvédelmi tevékenységük kiterjedt mind a „nagyüzemek védelmére", mind a bérszínvonal emelésére. Ez a program is elnyerte a pártvezetés többségének a támogatását. Már a Központi Bizottság 1972 novemberi határozata is javasolt konkrét intézkedéseket, többek között a reform nyomán bekövetkezett jövedelmi differenciáló-

[222] *Biszku Béla:* i. m. 14–15. o.

[223] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Kossuth Könyvkiadó, 1978, 917., 918., 926. o.

dás ellensúlyozására: „Az alapvető dolgozó osztályok és rétegek közül általában a munkások, különösképpen az állami nagyüzemi munkások keresete viszonylag kisebb mértékben emelkedett . . . . 1973. március 1-től központi bérintézkedéssel az állami ipar munkásainak és művezetőinek bérét átlagosan 8 százalékkal . . . fel kell emelni."

„Az igazságos közteherviselés érvényesítése érdekében, további intézkedésként meg kell vizsgálni a nem munkából eredő jövedelem (öröklés, ajándékozás stb.), az ingó- és ingatlan tulajdonra vonatkozó megfelelő, átfogó adórendszer kidolgozásának és bevezetésének lehetőségeit."[224] 1973-tól jelentősen emelték az öröklési és ajándékozási illetékeket, a kétszobásnál nagyobb üdülők házadója 50 százalékkal növekedett. A 800 ezer forintnál nagyobb értékű lakóházak és az 500 ezer forintnál értékesebb üdülők után – a házadó mellett – bevezették a házértékadót. Az ingatlanok eladásából származó nyereséget erősen progresszív adóval terhelték, s ugyanígy a mellékjövedelmek és a személyi tulajdon (gépkocsi stb.) adótételeit is felemelték.

„A jövedelmeket úgy kell szabályoznunk – hangsúlyozta Biszku Béla –, hogy ne halmozódjanak fel indokolatlan nagyságban . . . szűkíteni kell, majd el kell zárni azokat a forrásokat, amelyekből ezek a nem szocialista tendenciák táplálkoznak. Ezzel egyidejűleg növelni kell a munka társadalmi megbecsülését . . . Komolyabban kell foglalkoznunk a könnyű pénzkereseti lehetőségek korlátozásával is. Nem hunyhatunk szemet afölött, hogy . . . a fiatalok nem elhanyagolható része . . . a munka alkotó öröme helyett a gyors és könnyű boldogulást nyújtó pályákat részesíti előnyben . . . a társadalmi gondolkodásban felerősödtek a nem szocialista vonások."[225]

[224] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 381–385. o.

[225] *Biszku Béla:* A munkásosztály vezető szerepe, a szocialista demokrácia. Társadalmi Szemle, 1975. április. 68. o.

A pártvezetés a „kétfrontos" törekvések jegyében ugyanakkor szükségesnek tartotta a vitát, hogy ne egyszerűen a reform számlájára írják a negatív társadalmi jelenségeket: „Sokan vannak azon a véleményen – írta a Társadalmi Szemle –, hogy az önzés, az anyagiasság szelleme korábban nem létezett, vagy sokkal kisebb körben hatott . . ." A főszerkesztő két évvel később is hasonlóan érvel: „Miért nem számolják fel a csoportérdekeket? – kérdezték tőlem az egyik helyen, s a másikon: miért kellett a csoportérdeket »bevezetni«? . . . A csoportérdeket nem mi találtuk ki, nem mi vezettük be, és az nem is csak a . . . vállalati önállóság velejárója." Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy nem egyes rétegek ellen irányul a jövedelem korlátozásának a politikája: „Mi . . . nem foglalkozások és szektorok, hanem a nyerészkedés és a harácsolás, a nem munkával szerzett, vagy a munka társadalmi hasznosságával arányban nem álló nagyjövedelmek ellen harcolunk."[226]

Biszku Béla azonban 1974 tavaszán máshová helyezte a hangsúlyokat: „Első helyen, mint meghatározó, jellemző vonást, azt kell megemlíteni, hogy a párt politikája *munkáspolitika* . . . " Ennek alapján a paraszti és magántevékenységek jövedelemkorlátozását indokoltnak tartja olyan esetekben, amikor – mint például a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari melléktevékenysége esetében – a „piaci konjunktúra nemkívánatos mértékű kihasználásáról van szó", vagy a magánszektorban, amely „ma még a nagyiparnál és az állami, szövetkezeti kereskedelemnél rugalmasabban tud követni bizonyos társadalmi szükségleteket. Ennek az a következménye, hogy a magánszektorban dolgozók egy része tényleges munkája értékét meghaladó mérték-

[226] *Benke Valéria:* Egységes értelmezés, kommunista kiállás, közös cselekvés. Társadalmi Szemle, 1973. január. 12–13. o.; és *Benke Valéria:* Szocialista eszmeiség, művelődés, közösségi erkölcs. Társadalmi Szemle, 1975. április. 82–83. o.

ben juthat jövedelemhez. Az indokolatlanul magas jövedelmeket adminisztratív eszközökkel is korlátozzuk."[227]

Itt és az előzőekben gyakran idéztem a pártvezetés néhány jellegzetes s a bemutatott fordulatban vitathatatlanul vezető szerepet játszó személyiségét. Ez természetesen korántsem azt jelenti, hogy a bemutatott doktriner nézeteket – az igazságelemeket nem nélkülöző, de a konzervatív reformkorlátozást szolgáló politikát – egyedül ők képviselték volna. A politikai vezetés több más tagját is idézhetnénk, lévén, hogy a pártvezetés korábban a reform oldalára állt centruma, bár nyilván fenntartásokkal és a reform alapvívmányai mellett kitartva, de elfogadta ezeket a nézeteket. Ezt a Politikai Bizottság, a Központi Bizottság és a kongresszus határozatai és tükrözték, s ezt visszhangozta a sajtó.

A munkáspolitika jegyében a párt szociális összetételére és a káderpolitikára vonatkozóan is határozat született. Ez többek között kimondta: „a párt politikájának végrehajtása során jelentkező problémák esetenként . . . gátolják a fizikai dolgozók közeledését a párthoz . . . A szakmai hozzáértés és a vezetés színvonala emelésének igényével helyenként olyan nézet párosul, amely az értelmiségnek és a különböző vezető posztot betöltőknek a párton belül a szükségesnél nagyobb jelentőséget tulajdonít."[228] Valóságos kampány indult a munkások – a konszolidált intézményes utak, például az állami oktatási rendszer megkerülésével – vezető és értelmiségi posztokba való emelése érdekében. Ennek jegyében 1973-ban – a mintegy évtizeddel korábbi, össztársadalmi egység jegyében hozott, megkülönböztetést

[227] *Biszku Béla:* Pártunk politikájának időszerű kérdéseiről. Társadalmi Szemle, 1974. március. 3., 6., 7. o.

[228] Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a párttagság létszámának növekedéséről és szociális összetételének alakulásáról. 1972. november 21. A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 394., 401. o.

eltörlő intézkedéseket felülbírálva – korrigálták az egyetemi felvételi rendszert, és gyors, egyéves előkészítő tanfolyamokat hoztak létre munkásfiatalok számára, hogy középiskolai végzettség nélkül is egyetemre kerülhessenek. E rendszer jegyében évente 200–300 érettségi nélküli munkásfiatalt küldtek egyetemre.[229] Az MSZMP Központi Bizottságának 1974 márciusi ülése ezeket az intézkedéseket megerősítve, leszögezte: „A párt elvi, politikai kérdésnek tekinti, hogy a munkások, a fizikai dolgozók gyermekei is megkülönböztetett módon támogatást kapjanak a tanulásban és továbbtanulásban."[230]

Központi kezdeményezésre a legkülönbözőbb vezető-utánpótlási tanfolyamokat szerveztek. A Fejér megyei Pártbizottság bentlakásos tanfolyamot indított „elsősorban a káderutánpótlás biztosítása céljából". A Szakszervezetek Országos Tanácsa 1974 márciusától öthónapos bentlakásos munkáskáderképző tanfolyamot szervezett. A KISZ 1976-tól indított hasonló tanfolyamokat. A Központi Bizottság titkársága, amely 1976. február 2-i ülésén vizsgálta a kérdést, „megállapította, hogy a kezdeményezések többsége lehetővé teszi, hogy viszonylag rövid idő alatt gyarapodjék a fizikai munkásokból lett vezetők száma".[231]

A reform nyomán oly gyakran hangsúlyozott és felértékelt szakértelem, szaktudás most mintha egyenesen gyanússá is vált volna. Az új feladatok ellátására elsősorban politikai megbízhatóság alapján válogatták korábban a gazdasági vezetőket, most

[229] 2029/1973. (VIII. 8.) Mt. h. számú határozat a szakmunkás képesítésű fiatalok felsőfokú tanulmányairól. Határozatok Tára. Gyűjtemény, 358–359. o.

[230] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 657. o.

[231] Uo. 908–909. o. A titkárság azonban a már nyilvánvaló túlbuzgalom fékezése érdekében hozzátette: „Hosszabb távon azonban továbbra is az iskolarendszerű felnőttoktatás . . . szervezett formáit célszerű igénybe venni. A különböző kezdeményezések célja csak az állami és pártoktatás kiegészítése és nem azok helyettesítése." Felhívták erre a SZOT és az KISZ figyelmét is.

ismét a politikai követelményeket állították az első helyre. A vezetők politikai továbbképzéséről hozott kormányhatározatot kommentálva írta a Népszabadság: „A közelmúltban jelent meg a Minisztertanács határozata a felső szintű vezetők politikai továbbképzéséről és a vezető-utánpótlás képzésének szabályozásáról. A határozat szerint jelentősen bővíteni kell a politikai ismeretek oktatásának arányát . . . *az egyik legáltalánosabb hiba a szakképzettség és a szakmai rátermettség első helyre állítása* úgy, hogy a politikai felkészültség és alkalmasság mérlegelése csak másod- vagy harmadrendű szerepet kap a vezetők kiválasztásában."[232] Ez világos beszéd volt, s a helyi „túlteljesítések" jellegzetes gyakorlatával megindult a *munkások,* különösen a vállalatok munkás pártvezetőségi tagjainak tömeges kinevezése vállalati gazdasági vezetői posztokra. Ezzel szemben 1975 nyarán már az MSZMP központi lapja is szót emelt. Hadd idézzem a Kapkodás nélkül címmel közölt cikk bevezető sorait: „A főváros egyik kerületi pártbizottsága megvizsgálta, hogyan segítik az üzemekben az új munkás pártvezetőségi tagokat. Kiderült, hogy az eltelt néhány hónap alatt több tucat ilyen vezetőségi tagot gazdaságvezetői posztra állítottak, sőt volt olyan üzem is, ahol majdnem mindegyiket kiemelték . . . a hirtelenében kiemelt ilyen munkások nagy száma jogossá tette a feltételezést, hogy jócskán akadhattak közöttük, akiket váratlanul és főként felkészületlenül érhetett a megtiszteltetés . . ."[233]

A reformfolyamattal összefüggésbe hozott elpolgárosiasodás ellen és a valódi munkáspolitika kibontakoztatása jegyében a párt központi folyóirata 1973 tavaszán Fórum rovatában teret adott a munkásság és az értelmiség viszonyának a megvitatására

[232] *Terényi Éva:* Egyenrangú követelmények. Kormányhatározat a vezetők politikai továbbképzéséről. Népszabadság, 1975. január 8. (Saját kiemelésem.)
[233] *Komornik Ferenc:* Kapkodás nélkül. Népszabadság, 1975. augusztus 15.

is. A cikk írója, aki nézetét úgy fogalmazta meg, „ahogyan mi, munkások látjuk", abból indult ki, hogy „a társadalmi életben . . . feszültség van az értelmiség és más dolgozó rétegek között. S ez . . . lassan súlyos ellentétté fajulhat". „A munkások . . . úgy látják, hogy *túl van becsülve anyagilag is, erkölcsileg is értelmiségünk.* Ugyanakkor a munkásokat nagyon sokkal kevesebbre becsüli a társadalom." Szó esik az írásban arról, hogy ha az értelmiség soknak tartja a nehéz fizikai munkát végzők bérét, akkor menjenek oda dolgozni („s beszélnek azokról, akik megtették ezt, de azután »gyorsan visszaszöktek«), szó esik a beteget lenéző orvosról, aki csak a magánrendelőjében nincs agyonhajszolva, az „úr megszólítás visszacsempészéséről", amelynek célja „megkülönböztetni", s *„ezek az urak kezdik magukat a régi értelemben »úrnak« érezni".*[234] Egyik hozzászóló még ki is egészítette e fejtegetést: „A szocializmus természetéből adódik, hogy a vezető osztályról, tehát a munkásságról gondoskodni kell . . . erre a tételre nem fordítottunk kellő gondot az utóbbi pár évben . . . Így kerül felszínre sok nyilvánvaló sérelem, ami a kétkezi embert az értelmiségiek részéről érte, éri még napjainkban is."[235]

A munkáspolitika legkülönbözőbb formákban és eszközökkel történő hangsúlyozása mellett az ideológiai harc – közvetlen adminisztratív lépésekkel is összekapcsolt – fokozására is sor került, az 1972 novemberében meghirdetett célok jegyében, az elmarasztalt, „a szocializmustól idegen", „felerősödő polgári-kispolgári" nézetrendszerek ellen. A párt Központi Bizottságának kultúrpolitikai munkaközössége állást foglalt „néhány társada-

[234] *Nagy Béla:* Munkásság és értelmiség. Társadalmi Szemle, 1973. április. 58–64. o. (Saját kiemelésem.)

[235] *Baráth Lajos:* Beidegződés vagy úrhatnámság. Társadalmi Szemle, 1973. április 1. 66. o.

lomkutató antimarxista nézeteiről",[236] s ezt hamarosan a szociológia területén végrehajtott rendcsinálás követte.

Az 1975 márciusában megrendezett XI. pártkongresszus mintegy összegezte és jóváhagyta a kibontakozó politikai irányvonal legfőbb törekvéseit: „Államunk a szocialista építés fő eszköze . . . Növekszik szocialista államunk szerepe a népgazdaság fejlesztésében . . . A fokozódó követelmények miatt a központi irányítást hatékonyabbá kell tenni." „A társadalmi érdek a meghatározó, végső soron ennek kell alárendelni a csoport- és az egyéni érdeket is. Az egyéni vagy csoportérdeknek a közösség, az ország rovására történő értelmezése ellen fel kell lépnünk." „A kongresszus megállapítja, hogy a népgazdaság fejlesztésében változatlanul a szocialista tervszerűség érvényesítését kell alapvető feladatnak tekinteni."

A kongresszusi határozat kulcsszavai és megállapításai közül kiemelhető továbbá a következő egyértelmű irányelv is: „körültekintő bérpolitikával és jövedelemszabályozással meg kell előzni feszültségeket szülő aránytalanságok keletkezését. Ebben nagy szerepet kell biztosítani a központi bérintézkedéseknek."

És ezt kellett alátámasztania az ideológiai munkának, amelynek homlokterébe állították, hogy „világosabban kell körvonalazni szocialista távlatainkat, be kell mutatni a szocialista életmód fölényét a kapitalista életformával szemben". Ezért harcolni kell a „különböző visszahúzó polgári, kispolgári nézetek, szokások" ellen.[237]

Rendkívül erőteljes kampány indult az „öncélú fogyasztás" ellen, s szerteágazó viták bontakoztak ki „a szocialista fogyasztási modell és életforma kidolgozásának" szükségességéről. E vitákról 1975 nyarán kiváló összegezést nyújt a Társadalmi Szemle

[236] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 456. o.

[237] Uo. 920., 921., 927., 930., 933. o.

cikkírója: „A fogyasztás . . . korlátozását . . . az odaadó munkát, az áldozatvállalást" hangsúlyozó „aszketikus beállítottságú" korábbi szemléletnek – állapítja meg – „máig is élnek a maradványai, és nem egyszer . . . a szocialista elveket éppen bennük látják". „Az utóbbi tíz évben, amikor az anyagi ellátottság, a fogyasztás jelentősen nőtt, állandóan jelentkezett . . . a fogyasztással szembeni bizalmatlanság is, amely a szocialista értékek nevében tiltakozik a fogyasztásban megnyilvánuló, úgynevezett polgári és kispolgári tendenciák ellen . . ." „egyes új szükségletek megjelenését, térhódítását úgy állítjuk be, mint a tőkés fogyasztási modell utánzását", s ennek nyomán jelentkezett az az igény, „hogy ki kell dolgozni a szocialista fogyasztási modellt. Vannak, akik úgy vélik – említi a szerző –, hogy napjainkban ez az egyik legfontosabb feladat". „. . . abból a feltételezésből indulnak ki, hogy . . . a »fogyasztási modell« kidolgozása az elmélet feladata: az elmélet a történetileg kialakult, a szocializmus eszméjében benne foglalt értékekre (egyenlőség, kollektivizmus stb.) támaszkodva képes egy ilyen feladat megoldására". Ha viszont ilyen modell és értékrend nem áll rendelkezésre, s ezt tudati, kulturális ráhatással, neveléssel nem „viszik be" a tömegekbe, akkor az életszínvonal emelkedésével csak „az anyagi szükségletek bővülnek, az anyagi javakhoz kötődő tulajdonosi mentalitás erősödik . . . az ún. fogyasztói szemlélet és magatartás hódít teret . . . ebben rejlik a gyökere több olyan negatív jelenségnek, amelyről napjainkban oly sok szó esik, s amelyet gyakran mint »kispolgári« tendenciát jellemzünk."[238]

A következő hónapoktól az újságok és folyóiratok hasábjait valósággal ellepték, s évekig uralták a kispolgáriságot, az anyagiasságot ostorozó írások: „Kétségtelen – olvashattuk már decemberben –, hogy a gazdaságirányítás reformja a személyes

[238] *Szabó Imre:* Szükségletek és érdekek a szocializmusban. Társadalmi Szemle, 1975. június. 36., 42., 43. o.

boldogulás lehetőségeinek újabb zsilipjeit nyitotta fel. Általában olyanokat, amelyek a nagy társadalmi érdekekkel és a szocialista célokkal összhangban kínálták fel az alkalmat. Bonyolult, közvetett hatások révén azonban olyan zsilipek is megnyíltak, amelyeken át viszont erősebben kezdett beáramlani társadalmunkba az anyagiasság, a kispolgári önzés."[239]

Néhány nappal később az MSZMP Békés megyei Bizottságának titkára mondott el egy interjú során egy esetet egy nyerészkedő termelőszövetkezeti elnökről, aki most megkapta büntetését. „Az esetből azonban – szögezte le – messzebb menő következtetéseket is le kell vonnunk. Így teszem fel a kérdést: vajon a pénz, a nagyobb jövedelem lehetősége mindig a szocializmus felé húz?"[240]

1973 októberében egy eltévelyedett gazdasági vezető esetét kipellengérező újságcikk szerzője teszi fel a kérdést, vajon mi vezette rossz útra azt az embert, aki „százszor és százszor került már nehéz, válságos helyzetekbe, de politikai meggyőződése, párthűsége soha egy pillanatra sem rendült meg." „. . . Az ok nem más – adja meg a választ – mint a szerzésvágy, amely egy bizonyos ponton kifejthet olyan hatást, mint bármelyik kábítószer: nemcsak elkábítja, de valósággal kiforgatja az embert önmagából. Ép ésszel elképzelhető, hogy egy ember néhány divatos rongyért vagy akár egy kacsalábon forgó öröklakásért odadobja a múltját, egész életútját, tisztességét, becsületét?

Nem, ez betegség. Olyan, mint az alattomos láz, amely lassan, szinte észrevétlenül hatalmába keríti a szervezetet, és könyörtelenül felőrli az életerő utolsó maradékát is."[241]

[239] *Rózsa László:* A pártban és a párton kívül. Népszabadság, 1972. december 17.

[240] *Faragó Jenő:* Szigorú mércével. Beszélgetés dr. Szabó Sándorral, az MSZMP Békés megyei Bizottságának titkárával. Népszabadság, 1972. december 29.

[241] *Sólyom József:* A szerzés ördöge. Népszabadság, 1973. október 18.

1973 nyarán a Népszabadság hasábjain hosszú vita zajlott a „kispolgáriságról". A hozzászólók tudományos érvekkel, filozófiai vagy történeti magyarázatokkal, személyes példákkal fejtették ki álláspontjukat. Az ócsárdi szövetkezet egyik fűrészüzemi munkásának levelét július 25-én közölte az újság: „Munkahelyemen is élénk viták folynak a kispolgáriságról. Egyesek azt állítják, hogy a kispolgáriság jobboldali szemlélet, mások szerint a »baloldaliság« is kispolgári szemléletet leplez. Azt is mondják: a kispolgári elemek középutasok . . .

Úgy gondolom, hogy közelebb jutunk a kispolgárság megértéséhez, ha a *kispolgár alapvető tulajdonságait szembeállítjuk* az osztályöntudatos nagyüzemi munkásokéval . . . Röviden a következőkre gondolok: a kispolgár alaptulajdonságai: az *ingadozás*: mindig az erősebb pozícióban levő osztály felé hajlik; a *kényelmesség*: a mindennapi életben mindig a lehető legkönnyebb utakat részesíti előnyben; a *bizalmatlanság*: mivel egyéni törekvése mások kihasználására irányul, ugyanezt tételezi fel másokról is; az *önzés*: eszmei ideálja a tőkés polgár, ennélfogva önző és harácsolásra hajlamos; a *befelé fordulás*: olyan közös feladatot, amiből neki közvetlen haszna nincs, nem szívesen végez; az *utánzás*: a régi uralkodó osztályokat utánozza."[242]

A kispolgári magatartás ostorozása mellett a kispolgári ideológia is a támadások kereszttüzébe került. Ripp Géza igen szélesen jelölve ki a kereteket, leszögezi: *„A kispolgári ideológia . . . éppúgy megnyilvánul a kispolgáriság jelenségeinek elméleti igazolásában, mint ugyanezen jelenségek rendkívül radikálisnak tetsző kritikájában".*[243]

A kiegyensúlyozásra törekvő szerkesztőségi vita-összefoglaló többek között olyan „életszínvonal kihívásról" beszélt, amely az

[242] Vita a kispolgáriságról. Három vélemény. Népszabadság, 1973. július 25.

[243] Vita a kispolgáriságról. *Ripp Géza:* A kispolgári ideológia szélsőségei. Népszabadság, 1973. július 5.

anyagi emelkedés és az emberi tudat lemaradása közötti ellentmondásból fakad: „Hála a szocializmusnak, ha még nem is hiánytalanul, de lényegében kikászálódtunk a szegénységből, most meg kell tanulnunk (illetve meg kell tanítani mindenkit) új módon, szocialista módon élni!"[244]

Ismét a viták középpontjába került, hogy az embereket a javak egészséges felhasználására, a fogyasztás szocializmusra jellemző szerkezetére, az életmód szocialista mintájára kell nevelni.

Ugyanebben a kampányban indult heves támadás a csoportérdek előtérbe állítása, a népgazdaság érdeke elé helyezése ellen is. Szabó László arról írt, hogy az indokolatlan vállalati áremelések ellen esetenként a helyi pártszervezetek sem léptek fel, holott „ . . . semmiképpen sem szabad a szélesebb társadalmi érdekek rovására a helyi, a csoportérdekeket támogatók uszályába kerülni".[245]

A ráhatás, a nevelés, a fegyelem és a fenyegetés eszközeivel győzködték a vállalati-szövetkezeti vezetőket, hogy ne a vállalatuk érdeke, hanem a deklarált társadalmi érdek szerint cselekedjenek. A Népszabadság szerkesztőségi cikke így érvel: „Ezt a mai helyzetben azért kell nagyon nyomatékosan hangsúlyozni, mert különféle szinteken akadnak vezetők, akik ezt nem értik meg vagy nem akarják megérteni: a csoportérdeket abszolutizálják, az össztársadalmi érdek fölé helyezik, s ez a gyakorlatban nemegyszer azt jelenti, hogy megsértik a törvényeket, kijátszák a rendeleteket. A *maguk* vállalata, a *maguk* ágazata, a *maguk* területe vagy szervezete az »istenük«: befolyásukat, tekintélyüket, összeköttetéseiket, mindent »bevetnek«, hogy az irányításuk alatt álló terület érdekeit érvényesítsék, egyesek hatalmukkal visszaélve beavatkoznak még más szervek munkájába is, a kor-

[244] A szerkesztőség összefoglalója. Népszabadság, 1973. szeptember 23.
[245] *Szabó László:* Politika és végrehajtás. Népszabadság, 1972. november 26.

rupciótól és a csalástól sem riadnak vissza stb."[246] „Azokról van szó – írja a lap három héttel később –, akik tiszta szándékukra, önzetlenségükre hivatkoznak, amikor kiderül, hogy intézkedéseik, manővereik sértik szocialista gazdálkodásunk elveit és szabályait. Felelősségre vonásukkor váltig állítják, hogy kezükhöz nem tapad jogtalan anyagi előny, csupán a hozzájuk tartozó csoport érdekeinek eredményesebb szolgálata vezette őket." A „társadalmi érdek" kívülről, tudati-fegyelmi ráhatással történő érvényesítésével sorba rendezhető az értékhierarchia. Ennek a gondolatrendszernek az alapján fogalmazza meg a Népszabadság a konfliktust és a megoldását: „Tény, hogy társadalmunkban egyidejűleg különböző érdekek élnek és hatnak egymás mellett. Kétségtelenül nem azonos mértékben, de egyaránt hajtóerőként érvényesül az egyes ember egyéni érdeke, az állami vállalatok, intézmények és termelőszövetkezetek helyi, csoportérdeke, és az ezeket felölelő, egyben rajtuk messze túlmutató össznépi érdek. Tagadhatatlan, hogy mindezek az érdekek időnként és esetenként szembe is kerülhetnek egymással: rangsorolást, elsőbbséget követelnek a többi érdek rovására. Ilyen helyzetekből kijutni csak úgy lehet, ha következetesen a társadalmi érdek előtt nyílik zöld út."[247]

A valóságban jelentkező feszültségek és a konfliktusok megközelítése természetesen sokirányú volt, s korántsem maradt meg a felszíni jelenségeknél, a rossz emberi tulajdonságok vagy a természetes érdekek ostorozásánál. Érdemes valamelyest hosszabban is idézni egy az 1974-ben, az MSZMP elméleti folyóiratában közzétett cikk gondolatmenetét: A kispolgárság elleni kampány során – összegezte a tanulmány szerzője, Bizám Lenke – „kiváltképp szerzésvágyra szoktunk rámutatni: sajátos mohóságára, örökös pénzéhségére, a tartós és kevésbé tartós fo-

[246] Teljes szélességben. Népszabadság, 1973. december 2.
[247] Érdek de kié? Népszabadság, 1973. december 24.

gyasztási cikkek iránti csillapíthatatlan étvágyára, ama kiütköző vonására, hogy értéknek pusztán azt tekinti, ami megfoghatóan és közvetlenül az övé. Ugyanezt ismerjük fel ízlésében is . . . a kispolgárnak kultúrigénye helyett csak szórakozásigénye van . . . ezért akár folyton-folyvást csakis kikapcsolódni, és sohasem bekapcsolódni . . .”[248]

A szerző nem elégszik azonban meg ezzel a felszíni bírálattal, hiszen gondolati kiindulása éppen az, hogy a kispolgáriság „megnyilvánulásaiba jóval nagyobb mértékben ütközünk bele, mint amennyire ezt a kismagántulajdonosok számaránya nálunk indokolná”. Ez esetben viszont magyarázatként vagy az örök, rossz emberi tulajdonságokhoz, vagy a nyugatról „importált” hatásokhoz jutunk, ami „nemcsak elégtelen, hanem minden pontjában hibás” magyarázat lenne. Bizám Lenke mindezzel szemben nem a fogyasztási és erkölcsi, hanem elsősorban a termelői magatartást tartja kiindulópontnak. Ebből vezeti le, hogy az uralkodó közösségi tulajdon ellenére a társadalom széles rétegei „a »köz« költségén voltaképpen kicsinyes magánvállalkozásokat bonyolítanak le”, „köztulajdonosból kistulajdonossá lesz, mihelyt . . . a munkájához szükséges gépet, szerszámot, íróasztalt . . . területet csakis közvetlen magánérdeke eszközének tekintheti, és e szerint használhatja . . .” „Ő az, aki a szocialista termelőszövetkezet széles társadalmi közvetítettségű áramköreiben a közvetlen privátérdek rövidzárlatait megteremti . . . Voltaképpen maszekmunkát végez a szocialista munkamegosztásban vállalt termelőtevékenysége helyett . . . mindennek üzemen kívülre való kallódását ösztönzi. Szerszám és ember kihasználatlanságával ő gondoskodik maszekfelhasználásuk . . . lehetőségéről” . . . „A kispolgáriság nálunk honos, valóban veszélyes formája tehát – összegezi véleményét a szerző – voltaképp-

[248] *Bizám Lenke:* Mitől kispolgár? Társadalmi Szemle, 1974. július, 44. o.

pen nem más, mint a szocialista köztulajdonhoz való kismagántulajdonosi viszonyulásmód, amely a szocializmust építő valóságba ott és annyiban képes behatolni, ahol és amennyiben gazdasági alapzatában a szocialista elosztás csak fogyatékos-elégtelen módon érvényesül . . . a kispolgáriság kiküszöbölésének kulcsszava nem a javak megvetése és csökkentése, hanem a javak igazi megbecsülése és köztulajdonosi gyarapítása."[249]

A „köztulajdonosság" mellett még a szabadidő kihasználásának kollektív formáit is igyekeztek kitalálni. „Föltettük magunknak azt a kérdést is – mondta Pécs városi Pártbizottságának titkára egy interjú során –, vajon az egyéntől, aki több szabadidőt kap államunktól – elvárható-e, hogy társadalmunk céljainak megfelelően használja ki, tehát értelmesen, hasznosan, kulturáltan töltse el ezt az idejét . . . Szabadidejüket egyre többen töltik el azzal, hogy telküket, kertjüket művelgetik . . . a szabad levegőn végzett munka nemcsak kikapcsolódás, hanem nagyon egészséges . . . Mégsem tagadhatjuk, hogy a kertészkedés izolál a közösségtől." A megoldásként a Komlón létrehozott „kertszövetkezet" példáját ajánlja. Az állami tulajdonban maradt földön a családok a számukra kijelölt, de el nem kerített földdarabon kertészkednek. „Ez már közösségi élet." S ugyanígy a Hőerőmű Vállalat által létrehozott barkácsműhelyben „a szabadidőben is alkalom nyílik a közösségi életre".[250]

A demagógia erős hulláma ostromolta a társadalmi-politikai élet legkülönbözőbb szféráit. E hullámok térnyerését vitathatatlanul elősegítette, hogy a kritikának volt reális magva. Az egyenlősítést évtizedek során megszokott tömegek érzékenyen reagáltak a jövedelmi, társadalmi különbségek növekedésére, s különösen a valós munka nélkül szerezhető jövedelmekre, a felszí-

[249] Uo. 45–48. o.

[250] Interjú *Szentiványi Józseffel.* Társadalmi Szemle, 1973. január, 60–61. o.

nen is látható, tapasztalható ügyeskedésre. A reform „vadhajtásainak" lenyesegetését, a „végrehajtás során elkövetett torzulások" kiigazítását hirdető álláspontok tehát valóságos társadalmi feszültségeknek is hangot adtak. Népszerű volt a munkástömegek számára, hogy érdeküket szolgáló, kedvező gyakorlati intézkedéseket is kezdeményeztek: béremelést, nagyobb társadalmi megbecsülést, lakásakciót, vezetői kiemelést stb. Mindez egyértelműen megkönnyítette, hogy e törekvések köré politikai tábor is kovácsolódjon. Annál is inkább, mivel a kritikák és az új kezdeményezések támogatói korántsem mind a gazdasági reform ellen, hanem sokkal inkább bizonyos nemkívánt, a reform során addig nem megfelelően kezelt, megoldatlan jelenségek megszüntetése mellett voltak.

Nem kevesen vállalták ugyanakkor a vitát, és érveltek a jövedelemelosztás-centrikus gazdaságszemlélet, a doktriner tulajdonviszony-megközelítés, a „kispolgáriság" előtérbe állítása ellen, a reform védelmében és érdekében. Ezek az érvek és erők – amelyekről most nem szólok – nagy szerepet játszottak a későbbi egészséges fordulatban.

1972 őszétől azonban, végül is a reform nyomán háttérbe szorult konzervatív erők és nézetek törtek előre, s nyomukban, függetlenül attól, hogy körükben nyilván sokakat a hagyományosan felfogott szocializmus féltése, az igazságtalanságok és „kinövések" felszámolása vezérelt, határozott és egyértelmű korlátozások egész sora lépett életbe. Ezek nyomán a reformfolyamat megtorpant. Legsúlyosabb következményük abban a negatív tényben jelölhető meg, hogy a reformnak az 1970-es évekre tervezett „második lépcsője" teljesen lekerült a napirendről. E „lépcső" a fokozatosság szem előtt tartásával az 1968-ban beépített fékek, az átmenetet kísérő biztosítékok jelentős részét, mint a megindított munkálatok révén is bemutattam, kioldotta volna, s egészében a piaci hatásokat, az ösztönzéseket erősítette volna. A bevezetéskor – átmeneti időre – tudatosan vállalt

ellentmondásosság ezzel tartóssá vált, s amit a reform elindítói átmenetinek képzeltek, abba belemerevedve az ellentmondásosság erőteljesebb lett, s a gazdaság működésében automatikusan felerősödtek a visszarendeződés tendenciái. Ez leginkább abban a formában érvényesült, hogy a következetes normatív szabályozás hiánya miatt a kivételek tömegével dolgozó szabályozás lényegében más eszközökkel reprodukálta a központi utasításokat. Ennél azonban többről is szó volt, hiszen a szabályozók módosítása és az egyéb intézkedések: a direkt utasítások számos területen való megerősítése, különösen a legnagyobb iparvállalatok esetében, a vállalati nyereségek nagyobb hányadának a centralizálása, a mezőgazdasági termelőszövetkezeti modell visszafordítása a hagyományos kolhoz típusú szövetkezet felé lényegesen csorbították a reform – eleve kompromisszumos – vívmányait.

Mindehhez 1974–75 folyamán olyan személyi döntések járultak, amelyek a reform kidolgozásának és bevezetésének legfontosabb személyiségeit: Nyers Rezsőt, a Központi Bizottság titkárát, Fehér Lajos miniszterelnök-helyettest, Fock Jenő miniszterelnököt, a Politikai Bizottság tagjait és Tímár Mátyás miniszterelnök-helyettest korábbi posztjukról elmozdították. A miniszterelnöki posztra Lázár Györgyöt. a Központi Bizottság gazdasági ügyekért felelős titkári posztjára Németh Károlyt, miniszterelnök-helyettessé Havasi Ferencet nevezték ki.

1972 és 1975 között tehát, a külső tényezők meghatározó szerepe talaján, a belső hatalmi törekvésektől motivált vezető csoport erőteljes politikai támadása adta meg az indító lökést a sztálini gazdasági modell irányába történő visszarendeződésnek.

Ez utóbbi feltételei a felemás és félben maradt reform következtében természetesen adottak voltak. A politikai szerkezetek változatlansága biztosította – mint Antal László megállapítja – „hogy azok az érdekek, amelyek a rendszer reprodukálásához

füződnek, érvényesülhessenek, megszervezhessék saját magukat . . ."[251]

„Az 1968-ban elindított magyar reform a 70-es évek elején azért fékeződött le – írja Szamuely László –, mert a változatlanul hagyott hatalmi struktúrában – a korábbi gazdaságfejlesztés és stratégia fenntartása és a megkövesedett ideológiai dogmákhoz való ragaszkodás mellett – nem juthatott messzebbre a centralizált indirekt irányítási rendszer megteremtésénél."[252] A visszarendeződés belső okai, e szerint, abban keresendők, amit a reform „nem tett és nem is szándékozott tenni". A gazdasági és politikai intézményrendszer, valamint a hivatalos ideológia változatlansága a megindított reform idején sajátos társadalmi politikai skizofréniát teremtve biztosította a reform lefékezésének belső mechanizmusait, s az átmeneti reformrendszer „önfenntartó rendszerré merevedését" e közbeeső állapotban.

Az „olajárrobbanás" és következményei

1973–74 fordulójától az elmondottakhoz járultak a világgazdasági megrázkódtatások. Az 1973 őszén bekövetkezett olajárrobbanás, amely rövidesen ötszörösére növelte az olaj világpiaci árát, a nyersanyagok általános áremelkedését vonta maga után, s az olcsó tömegáru leértékelődésére vezetett. Ez önmagában is súlyos inflációs nyomás alá helyezte a külkereskedelemre, s különösen az energia- és nyersanyagimportra igen érzékeny magyar gazdaságot. A világgazdaság kibontakozó és tartósodó szerkezeti válsága különösen azokat az elmaradottabb vagy közepesen fejlett, s az iparosítás importpótló útját folytató országokat

[251] *Antal László:* Hogy többé ne ismétlődhessen meg. Valóság, 1988. 5. sz.
[252] *Szamuely László:* Szándékok és korlátok. Valóság, 1988. 5. sz.

érintette súlyosan, amelyek erőfeszítéseiket a hazai termelés mennyiségi fejlesztésére koncentrálva, nem fordítottak kellő erőt termelésük technikai és minőségi színvonalára, exportképességükre.

Az ijesztő kilengéseket mutató áremelkedéseket ugyanis számos országban az erősödő külkereskedelmi elzárkózás, a felújuló protekcionizmus kísérte, s ez leginkább a közepes technikai-minőségi színvonalon álló termékeket sújtotta.

Mindezek együttes hatására az olajárrobbanást követő első fél évtizedben a Magyarország által importált áruk átlagos áremelkedése mintegy 70 százalékot tett ki, a magyar exportcikkek áremelkedése azonban csak 30–40 százalékot.

A korábbi években megteremtett külkereskedelmi és fizetésimérleg-egyensúly gyorsan felborult. A cserearányok eleinte 20, majd 30 százalékot is elért romlása a külkereskedelmet deficitessé tette, s a keletkező hiányok pótlására öt év alatt mintegy 8 milliárd dollár hitelt vett fel az ország.

A helyzetet rontotta a felismerés alapvető hiánya, a világgazdasági megrázkódtatások hibás megítélése is, hiszen eleinte úgy vélték – s az első kormánynyilatkozat is ezt hangsúlyozta –, hogy Magyarországot, illetve a szocialista gazdaságot nem érintő, határainkon megálló tőkés gazdasági válságjelenségekről van szó. Sokáig váratott magára annak a felismerése, hogy nem átmeneti, az arab olajtermelő országok politikai szankciójában rejlő okok, hanem a világgazdaságot hosszabb időre meghatározó tényezők húzódnak meg a válságjelenségek mögött, amelyek a világgazdaság egészének mozgáslehetőségeit meghatározzák.

A felismerés késedelme következtében a magyar gazdaságpolitika eleinte nem reagált, s változatlanul folytatta a megelőző időszakban követett utat, fenntartva a gyors, évi átlagban 5–6 százalék körüli növekedési ütemet és a reálbérek – belső forrásokból már nem biztosítható – további emelését, valamint a nemzeti jövedelem növeléséhez szükséges évi 10–12 százalék kö-

rüli külkereskedelem-növelési tempót. Ehhez hozzájárult, hogy 1976 végén a gazdaságvezetés gyorsítási döntést hozott, s az ötéves terv eredeti előirányzatainak a teljesítését erőltette. A cserearányok romlása következtében ennek nyomán a deficit növekedésének az üteme is felgyorsult, s az egyensúlyhiányt áthidaló hitelek felhalmozódási üteme oly mértékben növekedett, hogy 1978-ra a hitelállomány emelkedése már kétszer olyan gyorssá vált, mint előző évben.

A kedvezőtlen tendenciák megállítása, az egyensúly helyreállítása és a világpiac új követelményeihez való igazodás egyre sürgetőbb és radikálisabb reagálást követelt. Ebben a helyzetben *eleinte* érthető reflexként erősödött fel a központi beavatkozás szükségességének a hangoztatása. Amolyan szükségállapotról, különleges helyzetről volt szó, amikor még nem egy, magántulajdonra alapozott, nem tervgazdálkodó tőkés országban is erőteljes állami beavatkozással igyekeztek elhárítani a válsághatásokat. A központi intézkedések, a centralizált megoldások igénye egyértelműen jelentkezett. A piaci orientációt képviselő reform indokoltnak tűnhetett a hatvanas évtized közepén, állították, de az adott világpiaci helyzetben veszélyeket rejt magában, és az új állapot visszafordulást indokol. Olyan nézetek is megjelentek, hogy minél teljesebben el kell zárkózni a világpiactól, mivel az onnan érkező hatások egyértelműen negatívak.

A refomfolyamatra azonban e szubjektív tényezők mellett a világgazdasági trauma objektíve is csapást mért azzal, hogy a világpiaci inflációs nyomás elhárítása, hatásainak legalább részleges kiküszöbölése végleg szétziálta az 1968. évi árreform eredményeit. A belföldi árakban csak részlegesen érvényesített világpiaci áremelkedések nyomán ismét rendkívül szerteágazó és áttekinthetetlen dotációs rendszer burjánzott el s alkalmatlanná tette az árakat az értékviszonyok tükrözésére. A vállalatok a világpiacon egyre drágábban vásárolt olajat és nyersanyagokat a beszerzési árnál jóval olcsóbban kapták meg, s így éveken ke-

resztül érdektelen volt számukra a – mindennap hangoztatott – takarékoskodás.

A hetvenes évtized közepén tehát a magyar gazdasági reform kritikus helyzetbe került.

Meg kell ismételni azonban, hogy eközben a reform alapvívmányai – elsősorban a kötelező tervutasítások rendszerének eltörlése és a vállalatok piaci orientációjának intézményesített rendje – fennmaradtak. Ez történelmileg hamarosan különösen nagy jelentőségűnek bizonyult. Az olajárrobbanást követő fél évtized gyakorlati tapasztalatai ugyanis minden egyes év múltával nyilvánvalóbbá tették, hogy az addigi fejlesztési politika nem követhető tovább. A magyar gazdaságnak alkalmazkodnia kell a világgazdasághoz, s elengedhetetlenné vált az export és a termelésszerkezet átalakítása, a világpiaci versenyképesség biztosítása. Az egyensúly visszanyerésében meghatározó tényezők viszont újólag és sokszorosan felerősítették a vállalatok piaci, értékesítési érdekeltségének, az ezt előmozdító árrendszernek, a rugalmas alkalmazkodást biztosító piaci hatások érzékelését segítő mechanizmusoknak a jelentőségét. Ez a felismerés annál erőteljesebbé vált, minél világosabb lett – fél évtized ehhez már megfelelő távlatot biztosított –, hogy a világgazdaságban lejátszódó megrázkódtatások nem néhány év átmeneti, s nemcsak a tőkés országokat sújtó válságjelenségei. E válság nem állítható meg a határon, s egyben olyan hosszan tartó szerkezeti krízisről, vagy ahogyan ebben az időben előszeretettel nevezték, „korszakváltás" tüneteiről van szó, amelyek minden országot reagálásra kényszerítenek, sőt, e reagálástól válik függővé az egyes országok felzárkózása, lépéstartása, vagy – a reagálás részleges, vagy teljes sikertelensége esetén – leszakadása. A reform mechanizmusának megőrzött intézményes folytonossága hamarosan jó alapot biztosított a reformirányzat ismételt felülkerekedéséhez és a reformfolyamat továbbviteléhez. E fordulat politikai és személyes feltételét pedig – az átmenetileg előtérbe került re-

formellenes irányzatok ellenére – maradéktalanul biztosította a politikai vezetés Kádár János személye által meghatározott fő vonala, amely megfelelően erősnek bizonyult a reformellenzék hangadóinak, közöttük Biszku Bélának és Pullai Árpádnak az elmozdításához, s egyfajta „belső kurzusváltáshoz". E váltás a politikai vezetés centrumának többségében az új felismerések befogadásában és a hetvenes évek közepén felülkerekedő, s akkor elfogadott konzervatív szemlélet elvetésében nyilvánult meg. A Pártvezetés többsége a reformhoz való visszatérés útját választotta. Különböző szintű gazdasági szakértők, jelentős személyiségek által fémjelzett értelmiségi csoportok sorakoztak fel a szükséges változások és a további reform mellett. Az újabb fordulatra 1977 ősze és 1979 között sor került.

3 Visszatérés a reformhoz, késedelem, felemásság; új fordulat az 1980-as években

A világgazdaság tartósodó válsága a magyar gazdaság helyzetét is meghatározta, s az alkalmazkodás elmaradása a hetvenes évek végére egyre súlyosabb egyensúlyzavarokra vezetett. A cserearányok romlása, a külkereskedelemben felhalmozódó deficit és az eladósodás növekedése nemcsak megállíthatatlan volt, de e kedvezőtlen folyamatok még fel is gyorsultak. A hetvenes évek közepének „rendcsináló" állami beavatkozásairól, jövedelem- és tulajdonviszony-politikai indíttatású intézkedéseiről hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy nemcsak alkalmatlanok a sűrűsödő gondok megoldására, de maguk is jócskán hozzájárulnak azok szaporodásához. A „munkáspolitika" jegyében hozott megszorító, jövedelemkorlátozó intézkedések például a háztáji állattartás esetében – a sertéstartás adóztatásának lényeges emelése következtében – az érdekeltség oly radikális csökkenésére vezetett, hogy egyik évről a másikra a sertés-, sőt az anyakoca-állomány jelentős részét is – mint láttuk – levágták. A városi lakosság húsellátása veszélybe került. A tények alapján az is világossá vált, hogy a világpiactól való elfordulás és elzárkózás útjai járhatatlanok Magyarországon.

A szocialista országok gazdasági zavarai általában is súlyosabbá váltak, s erősödött a felismerés, hogy nem egyszerűen valamiféle tőkés gazdasági válságról van szó, hanem olyan világgazdasági átalakulásról, olyan technikai „rezsimváltásról", amelyhez – társadalmi viszonyaitól függetlenül – minden modern gazdasággal rendelkező országnak igazodnia kell. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján Lengyelországban a súlyos gaz-

dasági zavarok egyedülálló mélységű politikai válsággal kapcsolódtak össze, s katonai kormányzat bevezetéséhez vezettek. Az ellátási zavarok számos cikk (állami) adagolási, elosztási rendszerének a bevezetését vonták maguk után Lengyelországban, Romániában és Jugoszláviában, s mindhárom ország hamarosan fizetésképtelenné is vált, hitelezőitől tartozásai visszafizetésének elhalasztását (átütemezését) kérte.

A gazdasági és politikai válság veszélyei kézzelfoghatóvá váltak, mégpedig a nemzetközi politika erősen polarizálódó, konfliktusveszéllyel telítődő időszakában. A megelőző évek enyhülési folyamata ugyanis megtört, s az 1979-es afganisztáni beavatkozás nyomán a szovjet–amerikai viszony súlyosan megromlott. A konfrontáció éleződése, a fegyverkezési verseny újabb kiéleződése rendkívül megnehezítette a gazdasági gondok kezelését és megoldását.

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulója körül, mindezzel összefüggésben, néhány szocialista országban ismét megjelentek a gazdaság működési rendjének kritikái. Kormányzati körök és közgazdászok egyaránt reformkísérletet javasoltak. A korábbi kétkedő fogadtatás, sőt kritikák után a magyar reform tapasztalatai nemzetközileg is fokozatosan felértékelődtek, és különböző reformjavaslatok és -kísérletek kiindulásához szolgáltattak alapot. D. V. Valovoj professzor, a Pravda főszerkesztő-helyettese 1977 novemberében A gazdasági mechanizmus tökéletesítésének útja címmel háromrészes cikket tett közzé.[1]

A Központi Bizottság 1978 novemberi ülésén L. I. Brezsnyev kijelentette: „A tervezés javítása járjon együtt az egész

[1] Mire ösztönöznek az ösztönzők? A Szovjet gazdasági mechanizmus továbbfejlesztéséről címmel a Népszabadság 1977. december 4-i számában egész oldalas cikk tájékoztat a szovjet reformvitáról. Pravda, 1977. november 10., 11., 12.

gazdasági mechanizmus tökéletesítését célzó intézkedésekkel."[2] A Moszkvai Állami Egyetem Ipargazdaságtan Tanszéke 1978 novemberében össz-szövetségi konferenciát rendezett „az irányítás, a tervezés, a finanszírozás és a gazdasági ösztönzés komplex tökéletesítéséről" az iparban. Igaz, e konferencián igen határozottan léptek fel a jelentősebb reform ellenzői is. Sorukban T. Sz. Hacsaturov, a Voproszi Ekonimiki főszerkesztője, V. M. Ivancsenko, az Állami Tervbizottság vezető munkatársa, akik „felléptek a központi tervezést gyengíteni akaró vagy az anyagi ösztönzőket a tervtől elszakítani kívánó reformtörekvések ellen". Ugyanakkor azonban a Szovjet Tudományos Akadémia novoszibirszki Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója, A. G. Aganbegjan nemcsak szembefordult ezekkel a nézetekkel, de a szovjet fejlődés új szakaszában a terv és a közgazdasági eszközök újfajta összekapcsolása mellett állt ki. Magyarországra hivatkozva bizonyította, hogy a reform nagy tartalékok feltárására ad lehetőséget. Fejtegetésében fontos helyett kapott az árrendszer, sőt követendőnek tartotta azokat a szocialista országokat, amelyek devizaszorzók formájában a belföldi árakat összekapcsolták a külkereskedelmi árakkal. Kiemelte a nyereségérdekeltség magyarországi kedvező tapasztalatait a hiánygazdaság elleni küzdelemben, s a sajátos szovjet feltételekre való tekintettel a fokozatosság mellett tört lándzsát, kiemelve, hogy „nem lehet teljesen lemondani a kötelező tervmutatókról". Bár e konferenciáról beszámoló magyar közgazdászok olyan következtetésre jutottak, hogy a reformdöntés esetén az intézkedések „feltehetően nem terjednek majd ki az értékkategóriák, a jövedelmezőség szerepének megnövekedésére, a horizontális, piaci kapcsolatok . . . aktivizálására", hozzátették: „ennek legfeljebb az az újabban fölöttébb megélénkült érdeklődés mond

[2] Pravda, 1978. november 28.

ellent, amelyet a szovjet közgazdászok egy része . . . tanúsít . . . Magyarország gazdasági reformja iránt".[3]

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XXVI. kongresszusán az előadói beszéd is kiemelte a magyar mezőgazdaság eredményességét, működési módja tanulmányozásának fontosságát. Hasonló figyelemmel fordultak a magyarországi árrendszer felé is. Lengyelország új politikai vezetése egyértelműen kinyilvánította, hogy érdeklődik a magyar gazdasági reform iránt, s a súlyos válsággal való megbirkózás, a konszolidáció után hasonló reformátalakításra törekszik.

A Mao utáni Kínában ugyanezen években a különböző szocialista tapasztalatok tanulmányozása, s a korábbi működési rendszer átfogó reformja indult meg, amelynek fontos, induló állomása a magyar agrármechanizmus számos tanulságának és tapasztalatának a felhasználásával kidolgozott, és 1979-ben bevezetett falusi reform volt.

Visszatérés a reformhoz

A nyolcvanas évek közepén különös lendületet adott a reformfordulat kibontakozásának a Szovjetunió vezetésében bekövetkezett személyi változás, amely már Andropov megválasztását követően megindult, majd Mihail Gorbacsov új kurzusa idején a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXVII. kongresszusán „a radikális reform" szükségessége jelszavának meghirdetéséhez, az ezt követő forradalmi horderejű átalakulásokhoz, az 1988 nyári pártértekezlet átfogó reformprogramjához vezetett.

A gazdasági reform, bár ellentmondásoktól korántsem mentesen, a szocialista országok egy részében ismét napirendre ke-

[3] *Bauer Tamás – Soós Károly Attila:* Szovjet közgazdászok vitái a gazdaságirányítás szükséges átalakításáról. Közgazdasági Szemle, 1979. június. 728–731. o.

rült. E legújabb és éppen napjainkban kibontakozó folyamat történetének a megírása még lehetetlen. Az itt következőkben a nyolcvanas évek magyarországi reformvitáinak és reformfolyamatainak csak a felvázolása lehetséges.

A reform elleni kritikák 1972 és 1975 közötti intenzitása az elmondottakkal összefüggésben 1977–78-tól Magyarországon is megtört. A Központi Bizottság gazdasági ügyekért felelős titkára, Németh Károly, aki Nyers Rezsőt felváltva, 1974-ben került e posztra, a „rendcsinálás" programjával kezdte meg munkáját. A gazdaság működésének legfőbb kérdéseit szűk körű gazdasági tanácsadó testületében, vitatta meg, s ott egyre inkább a reformhoz való visszatérés álláspontjai kerültek előtérbe.[4] Így került sor az új világgazdasági helyzethez való igazodás, az elodázhatatlan reagálás tennivalóinak kidolgozására is. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1976-ban munkabizottságokat hozott létre.[5] E munkálatok eredményeként a Központi Bizottság 1977 októberében tárgyalta és elfogadta a „Hosszú távú külgazdasági politikánk és a termelésszerkezet fejlesztésének irányelvei"-t.[6] E határozatban testet öltő felismerés még sok vonatkozásban központi döntések és utasítások eredményétől várta a változást, és bár közvetlenül nem tekinthető valamiféle reformfordulatnak, mégis – néhány év elteltével – a reformhoz való visszatérés egyik elemévé vált.

Éppen ezért érdemes nyomon követni e fontos gazdaságpolitikai dokumentum gondolatrendszerét. A felszabadulást követő évtizedek gazdaságfejlődési eredményeinek bevezető összegezése után a fejlődés feltételeinek a módosulását összefoglalva a

[4] Mint e testület tagja, ezt személyes tapasztalataim alapján állíthatom.

[5] *Csikós-Nagy Béla:* Az árpolitika szerepe gazdaságpolitikai céljaink végrehajtásában. Közgazdasági Szemle, 1980. 7–8. sz. 832. o.

[6] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 561–591. o.

pótlólagos munkaerőforrások kiapadását és a gyökeresen megváltozott külgazdasági feltételeket hangsúlyozva, a gazdaságfejlesztési politika új alapelveit fogalmazták meg. Ennek vezérmotívuma, hogy a gazdaságfejlesztés központi tényezőjévé a külgazdasággal való kapcsolat vált. „Az ipar és mezőgazdaság exportképessége – hangsúlyozta a határozat – nem áll arányban a lehetőségekkel és jelentősen elmarad a követelményektől." A fejlesztés vezérmotívumává kell válnia „a termelési szerkezet hazai adottságainknak és a nemzetközi feltételeknek is megfelelő, a külföldi piac követelményeit kielégítő változása". Miután a magyar gazdaság fejlődésének „nélkülözhetetlen feltétele a nemzetközi munkamegosztásban való aktívabb részvételünk", viszont „a hatékonyabb nemzetközi munkamegosztásban rejlő lehetőségek kiaknázása csak a kivitel erőteljes növelése útján érhető el . . . ezért mind több fejlesztési cél kialakításában meghatározóvá válnak a külgazdasági szempontok". E célok realizálása „szelektív iparpolitikát igényel . . . erőteljesen fejlesszük az exportban jelentős súlyú, versenyképes termelőágazatokat, és számottevően növeljük a magas feldolgozottságú termékek arányát".

Ebben a fejlesztési koncepcióban „a gazdaságos termelés, a termelési szerkezet fejlesztése együtt jár a hazailag egyáltalán nem, vagy csak gazdaságtalanul gyártható termékek importjának növekedésével". Ez a legszorosabb kapcsolatban áll az importpótló iparosítás évtizedei során létrejött „indokoltnál szélesebb gyártmányszerkezet" visszafejlesztések útján történő átalakításával, „egyes ma meglévő gyártási ágak, kultúrák, termékcsoportok visszafejlesztése, illetve megszüntetése" útján.

Magyarországon és a szocialista országokban addig egyeduralkodó importpótló iparosítási stratégiával szemben – amely a második világháborút követően számos latin-amerikai és ázsiai ország iparosítási útját is jellemezte – a hetvenes évek világpiaci megrázkódtatásai, illetve azoknak a magyar gazdaságra gyako-

rolt súlyos hatása vezetett el arra a felismerésre, hogy az importpótlást fel kell váltani az exportorientált fejlesztés politikájával. Ez a felismerés természetesen már jó ideje érlelődött, hiszen a hatvanas évek közepén a magyar gazdaság belső folyamatai már nyilvánvalóvá tették a növekedés intenzív forrásainak és a magyar gazdaság külgazdaság-érzékenységének jelentőségét. Most, a világgazdaságban lejátszódó technikai-szerkezeti átalakulások, s a bekövetkezett egyensúlyvesztés ezt a felismerést különösen megerősítette.

Ha viszont a fejlesztési politikában az exportorientáció kerül a középpontba, akkor ennek nyilvánvaló következményei vannak a gazdasági működés és irányítás egész rendszerére. „A termelési szerkezet változtatása, a fokozott külgazdasági érdekeltség – szögezi le a Központi Bizottság határozata – nagyobb rugalmasságot, több kezdeményezést igényel. . . Mindez csak célszerűbb ösztönzés, a teljesítménytől függő vállalati és egyéni jövedelemdifferenciálódás mellett valósítható meg. Különösen fontos az ár- és támogatási rendszer olyan irányú továbbfejlesztése, amely jobban segíti strukturális feladataink megoldását." „A szabályozó rendszerbe jobban be kell építeni a külgazdasági összefüggéseket, az ár- és pénzügyi rendszerben tovább erősítve . . . külgazdasági törekvéseink érdekeltségi alátámasztását. Árrendszerünk fejlesztésének fontos irányelve, hogy a termelői árarányokat . . . közelebb hozzuk a világpiacon érvényesülő árarányokhoz". A tartós külpiaci árváltozások hatásait „a belföldi termelők és felhasználók az eddiginél jobban érzékeljék", továbbá a „termelőiár-változásokat a fogyasztói árakban, árarányokban következetesebben kell érvényesíteni . . . A ma még erősen korlátozó, nagymértékben a nivellálódást eredményező, a kiugró teljesítményeket kellően el nem ismerő, a magasabb teljesítmények elérését fékező széles körű pénzügyi megkülönböztetések csökkenjenek". Egyben kimondják a „pénzügyi rendszer normatív elemei" bővítésének a szükségességét.

Az exportorientáció logikus irányítási konzekvenciájaként leszögezik: „az irányítási rendszer intézményeiben erősítenünk kell azt a képességet, hogy a belső és külső feltételek változását minden szinten gyorsabban ismerjék fel, s ezekre rugalmasabban reagáljanak . . . A szabályozásnak lehetővé kell tennie, hogy a vállalatoknak módjuk legyen saját hatáskörükben és kellő gyorsasággal megtenni mindazokat az intézkedéseket, amelyek a rugalmas külső piaci tevékenységhez, a vállalkozó szellem kibontakoztatásához szükségesek".

Mindezen elvek érvényesítését – a határozat záró mondatai szerint – a hatodik ötéves terv időszakától, vagyis 1981-től szándékoztak megvalósítani.

Igaz, a pártvezetés már 1984 tavaszán, visszatekintve e határozatra, joggal úgy ítélhette, hogy miközben az „. . . kijelölte a legfontosabb teendőket, a végrehajtáshoz kialakított eszközrendszer . . . nem volt elég hatásos. Egyrészt központi kijelöléssel próbált piaci sikereket elérni, másrészt . . . direkt módon . . . próbálta a termékszerkezetet javítani".[7] Az 1977 októberi határozat nemcsak ellentmondásos volt, de gyakorlatilag hatástalan is maradt. Valóra váltásáról még egy évtized távlatában sem beszélhetünk.

A visszatérés a reformhoz azonban érlelődött. Mindez a legszorosabb összefüggésben állt a hetvenes évek közepén követett gazdaságpolitika és reform-visszarendeződés káros hatásainak nyilvánvalóvá válásával. 1977 végén a Figyelő című gazdasági hetilap a reform tizedik évfordulója alkalmából interjút készített Havasi Ferenc miniszterelnök-helyettessel. Ebben a beszélgetésben az előző évek gondjainak új hangú magyarázata, nem a reform végrehajtása korábbi években oly sokszor emlegetett

[7] *Havasi Ferenc:* A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése. Előadói beszéd a Központi Bizottság 1984. április 17-i ülésén. Társadalmi Szemle, 1974. 5. sz. 17. o.

„torzulásai", hanem éppen a túlzott kompromisszum, a következetes megvalósítás elmaradása került középpontba: „. . . a reform végrehajtásában – részben rajtunk kívülálló okok, részben saját gyengeségünk és tapasztalatlanságunk miatt – *nem voltunk elég következetesek*, vagy másutt túlzott biztonságra, óvatosságra törekedtünk, amelyekkel feltételezett veszélyek ellen kívántuk védeni a társadalmat. Ilyen volt az átlagbér-ellenőrzés módszere, melyet többek között azért alkalmaztunk, hogy megakadályozzuk a vásárlóerő túlzott növekedését, biztosítsuk a forgalomban levő pénz és a piacon levő áru egyensúlyát . . ., hogy fékezzük az akkor feltételezett nagyobb arányú létszámcsökkenést. Közben bebizonyosodott, hogy ez utóbbi veszély valójában nem is volt. . . . Ami a következetlenséget illeti – különböző dotációkkal, támogatásokkal –, túlzott védelemben részesítettük a gazdaságtalan, vagy nem eléggé gazdaságos termelést, s ezzel *eleve korlátoztuk a reform egyik alapvető célját, a gazdasági hatékonyság javítását.*

A gazdasági reform bevezetésekor sajnos nem számoltunk eléggé a szubjektív és tudati tényezőkkel. Nem mértük fel helyesen, mennyi idő kell a szükséges szemléletváltozáshoz."[8]

Már mint a Központi Bizottság gazdasági ügyekért felelős titkára, néhány évvel később ehhez – igen diplomatikus fogalmazásban – hozzá is tette: „A helyes arányok megtalálását nehezítette, hogy az 1972–74-es években a politikai szférában is volt bizonytalanság. Ebben a légkörben a gazdaságirányítási rendszerünk szellemének megfelelő radikálisabb megoldások keresése s még inkább azok bevezetése érthetően elég nehéz volt. A kiút keresését jellemezték . . . törekvések, amelyek a megoldást a korábbi időkben már alkalmazott módszerek, felfogások újraélesztésében látták . . . A gazdaság intenzív fejlődése csak a népgazdaság alkalmazkodóképességének javításával, külgazda-

[8] Tíz esztendő. Interjú *Havasi Ferenccel.* Figyelő, 1977. december 28.

sági aktivitásának növelésével érhető el. Ennek elengedhetetlen feltétele, hogy a gazdaságirányítási rendszert, annak minden fontos elemét folyamatosan továbbfejlesszük."[9]

A párt központi lapjában a hetvenes évek végétől általában is megváltozik a hang: a korábbi évek reformkritikájával szemben most éppen ezeknek a kritikáknak és az előző gyakorlatnak az elmarasztása került előtérbe: 1978 októberében Földes István a következőket írja: „ahelyett, hogy a reform indulásakor »átmeneti jelleggel« bevezetett fékeket fokozatosan eltávolítottuk volna, s teret engedtünk volna a hatékonysági különbségeket tükröző jövedelmi különbségeknek, megsegítettük azokat a vállalatokat, amelyek az új körülmények között nehezen boldogultak".[10] 1981 tavaszán még egyértelműbb a reformot visszafogó korábbi politika elmarasztalása: „Megreformált irányítási rendszerünk azóta beigazolta, hogy a mi viszonyaink között alkalmas eszköz az intenzív fejlődés feladatainak megoldásához. *S ha történtek is kísérletek hatókörének szűkítésére, alapelveinek torzítására, az élet.megmutatta, hogy nem további fékek beépítése vagy a régi* szubjektív döntési, *elbírálási módszerek visszacsempészése, ellenkezőleg,* a kezdetben elkerülhetetlen *korlátok fokozatos lebontása,* az egyedi kivételek, szubvenciók csökkentése, *a normatív előírások széles körű érvényesítése vezet sikerre,* s ez segíti például alkalmazkodásunkat gazdálkodásunk nehezebbé vált belső feltételeihez is . . . Kitűnt, hogy a lényegében gazdasági feltételek nélküli, s a reform alapelveinek ellentmondó segítés csak a régi termelési struktúrák konzerválásához vezet, s elodázza az olyannyira szükséges szerkezetváltást."[11]

[9] *Havasi Ferenc:* Gazdaságunk az új növekedési pályán. Népszabadság, 1982. május 15.

[10] *Földes István:* Merjünk differenciálni. Népszabadság, 1978. október 29.

[11] *Földes István:* Politika és gazdaság. Népszabadság. 1981. május 1. (Saját kiemelésem.)

A szabályozó rendszer fejlesztéséről szólva az Országos Tervhivatal elnökhelyettese különlegesen élesen bírálja, s rejtett direktirányításnak bélyegzi a hetvenes évtized második felében érvényes szabályozó rendszert: „A tapasztalatok szerint, az olyan szabályozó rendszer nem működhet hatásosan, amely túlságosan sok specifikus elemet tartalmaz, vagyis gyakorlatilag vállalati mélységben szabályoz. Jól felismerhetők ebben *a direkt irányítási rendszer* maradványai. *Valójában majdnem mindegy, hogy egy-egy vállalatnak termelési utasítást adunk, vagy pénzügyi viszonyaiba avatkozunk be közvetlenül.* Ezek a módszerek, illetve hatásuk alig különbözik az annyiszor bírált *tervalkutól,* s annak minden káros következményétől. A szabályozó rendszernek tehát *normatív* módon kell működnie . . ."[12]

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján ismét felülkerekedő reformszemlélet, a korábbi reformkoncepcióhoz való visszakanyarodás és a továbbfolytatás elkerülhetetlenségének felismerése már 1978 végén fontos új döntésekhez vezetett. A Központi Bizottság 1978. decemberi ülésén, amikor az 1978. évi népgazdasági terv teljesítéséről és az 1979. évi terv és költségvetés irányelveiről szóló jelentést vitatta meg, e rutinszerű napirend kapcsán fontos irányváltási elhatározásokra jutott. Megállapítva, hogy a gazdálkodás színvonala és a termelés szerkezete „nem alkalmazkodik kellően a megváltozott és magasabb követelményekhez", hogy „a közgazdasági szabályozók 1978-ban sem segítették eléggé . . . több kiemelkedő fontosságú feladat megvalósítását", leszögezte: „gazdaságpolitikai és gazdaságirányítási gyakorlatunk lassan igazodik a változó helyzet követelményeihez". A gazdasági egyensúly helyreállítását középpontba állítva az irá-

[12] *Dr. Horváth László:* A szabályozórendszer fejlesztése. Figyelő, 1979. április 4.

nyítási mechanizmus és a szabályozó rendszer lényeges átalakítása mellett foglaltak állást.[13]

Már az eddig idézett megnyilatkozásokból, újságcikkekből is kitűnik, hogy a korábbi megtorpanás kritikája és a továbbhaladás igénye a nyolcvanas évek elején felerősödött. Ismét heves viták bontakoztak ki. Ezek kapcsán nemcsak az nyert megfogalmazást, hogy vissza kell térni az 1968-as politikához, hanem az is, hogy azt tovább kell fejleszteni: 1981 nyarán már az Állami Tervbizottság szintjén születik meg az állásfoglalás: „Az Állami Tervbizottság szerint ki kell dolgozni a gazdaságirányítási rendszer komplex, összehangolt változását célzó javaslatokat . . . Az alapkérdés . . . továbbra is az – nyilatkozik Pulai Miklós –, hogy az áru–pénz viszonyok érvényesülési körét a gazdaság fejlettségének megfelelően határozzuk meg, és ennek alapján az állami és vállalati döntések milyen irányát és viszonyát alakítsuk ki.

A megkezdett változtatások – bármilyen lényegesek is – csak a folyamat első lépcsőjét jelenthetik. A gazdaság működéséről szerzett tapasztalatok indokolják a gazdaságirányítás intézményi rendszerének és a vállalati szervezeti rendszernek a továbbfejlesztését.

A gazdaságirányítás komplex fejlesztése szükségessé teszi annak vizsgálatát, hogy a szervezeti intézményi rendszer milyen továbbfejlesztése növeli az irányítás hatékonyságát . . .

A szervezeti-intézményi rendszer változtatásai során biztosítani kell a vállalkozások kibontakozásának szervezeti kereteit, nyíltabbá kell tenni a gazdaságot a szervezeti formák sokrétűségének befogadására."[14]

[13] Közlemény az MSZMP Központi Bizottságának üléséről. 1978. december 6. A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 906–912. o.

[14] *Pulai Miklós:* A gazdaságirányítás fejlesztése. Figyelő, 1981. június 17.

Hogy lényeges továbbfejlesztésre van szükség, akörül a nyolcvanas évek első felében már alig volt nézetkülönbség. „Az eddigi vitákból világosan kiderül – mondta egy előadásában Csikós-Nagy Béla, az Anyag- és Árhivatal elnöke –, hogy most nemcsak arról van szó, hogyan valósítsuk meg az 1968-as gazdasági reformban megfogalmazott irányelveket, hanem az akkori koncepció néhány elemét is tovább kell fejleszteni."[15]

A reformviták új fejezete,
az 1984. évi, valamint az 1987. és 1988 évi reformdöntések

A továbbfejlesztés iránya, mértéke körül azonban rendkívül eltérő álláspontok alakultak ki. Mint az egyik vitázó, Antal László fogalmazta: „A mai helyzet úgy is értékelhető, hogy a pályakorrekciók mindig nehézkesek, az újszerű szabályozókat még finomítani kell . . . Sok igazság van ebben: az irányítás egyes elemeinek javításával, részterületre irányuló intézkedésekkel valóban elérhetők átmeneti sikerek és ezek is fontosak."

A szerző azonban vitázik ezzel a nézettel, s kifejti, hogy az 1968-as reformkoncepción túl kell lépni. „Az eddigi gazdasági mechanizmus *nem bizonyult eléggé alkalmasnak arra,* hogy megteremtse *a piac működési feltételeit* a tervgazdálkodás keretei között: megfelelő mértékben elősegítse az egyéni *készségek, képességek* – mint például a vállalkozószellem, az újítókészség, a találékonyság, a tulajdonosi motiváció – hatékony felhasználását; *az érdekek harmonizálásában* biztosítsa a társadalmi kontroll szerepének erőteljes érvényesítését.

E feladatok megoldása új, tartós növekedési energiákat szabadíthat fel. Az általam elgondolt modell összhangban van az 1968-as reform alapelveivel, de – éppen az elmúlt 12 év tapaszta-

[15] A gazdaságirányítás továbbfejlesztése. Figyelő, 1984. február 16.

latain okulva – nem egyszerűen azok következetes megvalósítását tűzi ki célul, hanem azokon néhány ponton lényegesen túllép."

Az érdemi továbbfejlesztés legfőbb elemeként a következő reformlépéseket sorolja fel: „A vállalati (szövetkezeti) szférában az irányítószervektől való *közvetlen függőség megszüntetése szükséges* . . .

A piac szabályozó szerepét jóval szélesebb körben, nemcsak a termékek elosztásában, hanem a tőkeallokációban, a bérszabályozásban . . . is fontosnak tartom . . .

Az állam gazdaságirányító funkciójában külön válik a gazdaság működésének általános kereteit biztosító szféra (a normatív szabályozás) és a piaci viszonyokba való beavatkozás . . .

A gazdasági mechanizmus fejlesztésének kulcspontja a *vállalati szervezeti rendszer átalakítása* . . .

A vezető beosztásúak érdekeltsége a hosszabb távú jövedelemhez kötődik. Kinevezésük csak meghatározott időre szól. A vezetők érdekeltsége tehát – és most már nemcsak elvont lehetőségként – magában foglalja a bukás kockázatát is . . .

Egy másik lehetséges »vállalati« forma a szövetkezet. A tulajdonosi funkciókat ennél a formánál a teljes kollektíva, illetve az általa közvetlenül választott testület (például tanács) gyakorolja . . .

A választott testület a vállalat lényeges kérdéseiben döntési, vagy minimálisan vétójoggal rendelkezik. Kinevezi a vezetőt, jóváhagyja a vállalat tervét, a vállalati szervezet felépítését, irányítja a vállalat pénzügyi gazdálkodását . . .

A társadalmi tulajdont *bérlő* vállalkozó (vagy vállalkozó kollektíva) a harmadik irányítási szervezeti típus. A potenciális vállalkozók nyílt versenytárgyaláson, licitálás formájában szerzik meg a vezetői posztot és ugyanilyen formában működtetik az önálló árutermelésre képes részegységeket is . . ." A javaslat kiterjedt az árrendszer átalakítására, a vállalati dotációk teljes

kiküszöbölésére, a progresszív jövedelemadóra is. „Az általam vázolt javaslat lényeges vonása, hogy *a vállalati szféra: heterogén, egymásba átnőni képes és egymással versenyző szervezeti formák együttese.* Megtöri az egyirányú, vertikális függést. A gazdaság működését lényegében több, egymással partneri viszonyban álló erő (tervező központ, pénzügyi vezetés, vállalkozások érdekképviselete, szakszervezet, piac) kormányozná."[16]

Kibontakozott – mint már az előbb idézett írás is tanúsítja – a vita a „reform reformjának" szükségességéről. Meglehetősen szokatlan módon a népszerű gazdasági hetilap, a Heti Világgazdaság 1982 októberétől decemberéig több mint hét hónapon át tartó vitát nyitott hasábjain e témáról. „Vajon a magyar gazdaság fejlődésének lassulása elég indok-e arra, hogy lemondjunk a gazdaságirányítás továbbfejlesztéséről? Megelégedhetünk-e a tüneti kezelésekkel, a világgazdaság mostoha helyzetére, a reform reformjának időszerűtlenségére hivatkozva nem fogunk-e újabb értékes éveket elveszíteni?" – tette fel a vitaindító kérdést a hetilap.[17]

Vitaindító cikkében Tardos Márton nyomatékosan hangsúlyozza az 1968-as reformhoz kapcsolódó gyors és jelentős újabb reformhullám szükségességét. Ebben a vállalatok tulajdonosi önállóságának a megteremtése, az államigazgatási hierarchiából való kiemelése, a piac és a piaci árak szerepének erősítése, a bankrendszer átalakítása, a sokcsatornás bel- és külkereskedelmi szervezet kiépítése és a jövedelemszabályozás átalakítása játszaná a vezető szerepet.[18]

A vita egyes résztvevői – maga Tardos Márton, majd Antal László is – szükségesnek tartottak egy átmeneti, néhány éves

[16] *Antal László:* Okulva a tapasztalatokból. Gondolatok a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztéséhez. Figyelő, 1982. április 14.

[17] Heti Világgazdaság, 1982. október 2.

[18] Uo. *Tardos Márton:* Mit tegyünk eredményeink védelmében.

„konszolidációs periódust". „Mindenekelőtt egy rövid lejáratú programra van szükség, [. . .] amely alkalmas a gazdaság részleges [. . .] dinamizálására, a gazdálkodók egyre aprólékosabbá, merevebbé váló korlátainak feloldására. Ezt a gazdaság aktivizálási programjának nevezhetnénk . . ."[19]

A Társadalmi Szemlében – még a Heti Világgazdaságban folyó vita lezárása előtt – egy szakmai munkacsoport tette közzé álláspontját Gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztése a szocialista építés szolgálatában címmel.[20] Ennek óvatos, mérsékelt továbbfejlesztési álláspontjával száll vitába ugyanezen folyóirat lapjain Bauer Tamás, aki különös nyomatékkal hangsúlyozza, hogy a reform továbblendítésének központi mozzanata „a vállalatok mint üzleti vállalkozások levágása az államigazgatáshoz fűződő hierarchikus kapcsolatok köldökzsinórjáról". Nélkülözhetetlennek tekinti ugyanakkor a társadalom különböző rétegei közötti demokratikus, intézményesített érdekegyeztetési mechanizmusok megteremtését, valamint az ideológiai tisztázást, hogy a reform „vadhajtásai ne gyengíthessék társadalmunk szocialista jellegét"-féle megközelítések ne veszélyeztethessék a reform előrehaladását.[21]

E viták során nagy súllyal jelentkezett az igény, hogy a gazdasági reform folyamatát össze kell kötni a társadalom és politika demokratizálásával. Nyers Rezső egy 1981 őszén tartott, a gazdaság és politika kölcsönhatását tárgyaló előadásában „sok-sok tennivaló kigondolását és újragondolását" említette, a *„társadalom egészének* cselekvési irányát" hangsúlyozta, hiszen „a gaz-

[19] *Antal László:* El kell mozdulni a holtpontról! Heti Világgazdaság, 1982. október 15.

[20] Társadalmi Szemle, 1983. 11. sz.

[21] *Bauer Tamás:* Észrevételek a Gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztése a szocialista építés szolgálatában című tanulmányhoz. Társadalmi Szemle, 1984. 4. sz.

dasági szféra önmagában képtelen lenne megvalósítani azt, amit csak társadalmi összmunkával lehet létrehozni – azt is mondhatnám: »kiizzadni« a sikert."[22]

A vita egyik jellegzetes mozzanataként a Közgazdasági Szemle 1984. januári számában Hegedüs András heves támadást vezetett az állami nagyvállalatok vezető gárdája ellen: „Gazdasági életünk egyik legsúlyosabb krónikus betegsége – szögezi le –, hogy benne szinte változatlan mozdulatlanságban . . . leledzenek . . . vállalatbirodalomnak nevezhető nagyvállalatok, amelynek menedzserei változatlanul szövögetik és dédelgetik nagyratörő terveiket." A szerző szerint a nagyvállalati vezetők többsége eleve reformellenes, ellenszegül a hatékonyság érvényesítésének. „Mindebből nem következik az, hogy egy radikális reformnak feltétlenül nagyvállalat-ellenesnek kellene lennie, az azonban igen, hogy a reform nem kerülheti meg a nagyvállalati problematikát."[23]

Anélkül, hogy az 1982 és 1984 közötti heves viták teljes áttekintésére, s a „reform reformjának" különböző formában megfogalmazott programjaival szembeállított elvi – ellenző – vagy – reformot féltő – taktikai okokból kifejtett mérsékeltebb reformtovábbfejlesztésről szóló írások[24] gazdag gyűjteményének felsorakoztatására vállalkoznék, talán elegendő arra – a legautentikusabb – állásfoglalásra utalni, amely 1983 tavaszán született.

Egy reprezentatív interjúban ugyanis e kérdésről maga Kádár

[22] *Nyers Rezső:* Gazdaság és politika kölcsönhatása. Népszabadság, 1981. október 6.

[23] *Hegedüs András:* A nagyvállalatok és a szocializmus. Közgazdasági Szemle, 1984. 1. sz. 63., 68. o.

[24] Utalni kell a Heti Világgazdaság reformvitáját záró tanulmányra, *Hoós János:* Ne feledkezzünk meg a gazdaságpolitikáról című írására, valamint a Vitazáró helyett című szerkesztőségi állásfoglalásra. Heti Világgazdaság, 1983. december 11.

János is kifejtette nézetét: „Hallottunk olyan véleményeket, hogy most a reformot is meg kellene reformálni. Ez eszünk ágában sincs: mi szocialista irányítási rendszert valósítunk meg, amely a gyakorlatban bevált. Ezzel kapcsolatban az a feladatunk, hogy a tapasztalatokat figyelemmel kövessük, és ha az intézményeken, módszereken igazítani és fejleszteni kell, ezt meg fogjuk tenni. De ezt az irányítási rendszert valami gyökeresen másra felcserélni nem fogjuk."[25]

A párt első titkára által egyértelműen megfogalmazott álláspont világosan kifejezte a 80-as évek reformpolitikai vonalát: a kormányzat visszatért ugyan az 1968-as útra, de azon csak rendkívül óvatosan, fontolva kívánt haladni. A kompromisszumokkal agyonterhelt reformrendszert, ennek megfelelően csak részleges-fokozatos korrekciókkal kívánták továbbfejleszteni.

A nyolcvanas évek első felének vitái a gyökeresen új gazdasági modell kialakítása és a többi szocialista országtól lényegében eltérő modell elvetése közötti rendkívül széles skálán folyt. 1982 elején jelent meg a Politikai Főiskola rektorával készített interjú, de ekkor folyt a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen a „Liska-vita" is.

„Létezik-e valamilyen »magyar modell«?" – kérdezte az említett interjú során az újságíró: „Úgy gondolom, hogy erre a – gyakran kimondott, kimondatlan – kérdésre határozott *nemmel* kell válaszolni. Véleményem szerint, amit »magyar modellnek« neveznek, nem más, mint a marxizmus-leninizmus és a szocialista építés általános törvényszerűségének és – hangsúlyozom – más szocialista országok tapasztalatainak *alkalmazása a magyar viszonyokra* . . .

A »magyar modellről« Nyugaton megjelent cikkek és tanulmányok mindenekelőtt arra törekednek, hogy »bizonyítsák«:

[25] *Kádár János* nyilatkozata a televíziónak és a rádiónak. Folytatjuk a bizalomra épülő nyílt, tisztességes politikánkat. Népszabadság, 1983. április 30.

Magyarország más, mint a többi szocialista ország. Azt állítják, hogy amit nálunk csinálnak a gazdaságban, az messze eltér a többi szocialista ország gyakorlatától, szemben áll a szocializmus »klasszikus« elméletével, korábbi felfogásával . . . *Nincs tehát »magyar modell«, de van magyar gyakorlat,* amely a különböző felismeréseknek a sajátos magyar viszonyokra való alkalmazását jelenti . . .»[26]

A politika ismét fontosnak tartotta, amint a 70-es években is, hogy cáfolja a magyar modell létét. Nyilvánvaló, hogy ez a politikai vonal a reform folytatását is szűk korlátok közé szorította, toldozgató-foldozgató jellegűvé degradálta. Ebben részben külpolitikai, taktikai okok játszottak közre.

Ugyanakkor ezen állásponttal szemben Liska Tibor révén olyan közgazdasági nézet is megjelent, amely gyökeresen eltérve a reform addigi útjától, nem is a reform továbbfejlesztő radikalizálását, „reformját", hanem teljes felcserélését tűzte programra a „vállalkozói szocializmus" gyökeresen új modelljét vázolva fel.

Liska szerint a szocializmus tulajdonképpen az árutermelésnek a kapitalizmusnál magasabb foka, hiszen a „magántulajdon kötöttségeit felszámolva, a munkaerőt felszabadítva, a társadalmi tulajdon alapján a demokratikus, szabad vállalkozás sokkal szélesebb körű lehetőségét teremti meg".[27]

Ez a koncepció, ennek megfelelően, nem pusztán az addigi mechanizmus egyes elemeinek módosítására, hanem a teljes gazdasági rendszer fundamentális megváltoztatására irányult: az igazán és korlátozásmentesen csak a szocializmusban lehetséges szabad verseny megteremtésére. Ennek kiépítéséhez, működéséhez nélkülözhetetlen a termelési eszközök maradéktalan

[26] *Kovács Dénes:* Az ideológiai harc és a gazdaság. Beszélgetés *Szabó Józseffel,* a Politikai Főiskola rektorával. Népszabadság, 1982. január 19.

[27] Lásd a Liska-vitát tartalmazó Koncepció és kritika című kötetet, Magvető Kiadó, 1984. 31–32. o.

társadalmi tulajdonba vétele, tehát nem az állam, illetve ennek nevében valamely bürokratikus réteg uralná azokat. Ennek alapján éppen és csakis a szocializmusban nyílhat lehetőség a vállalkozószellem és verseny korlátlan kibontakozására, hiszen a valóságos társadalmi tulajdon révén mindenkinek módjában áll képességeit különböző vállalkozásokban felmérni és hasznosítani. Az országnak be kell kapcsolódnia a nemzetközi munkamegosztásba, az áraknak a kereslet és kínálat törvényei szerint kell alakulniuk, valóságos pénz és piac megteremtésével. Alapvető fontosságú a verseny szabadságának a biztosítása, amelynek legfőbb eszköze a demokrácia, továbbá az, hogy „a versenyben való érvényesülés kritériuma csupán a társadalom számára nyújtott teljesítmény lehet".

Liska határozottan elválasztja szocialista vállalkozási koncepcióját a magánvállalkozásoktól. Hiszen „bár a rugalmas kisvállalkozások is elvileg állampolgári jogon jönnek létre, ezenkívül többnyire olyan tőke is kell hozzájuk, ami nem jár az állampolgári joggal együtt".[28] Liska Tibor rendszerében a tulajdon erős gazdasági érdekmotívumként jelenik meg, de nem válhat monopóliummá.

A társadalmi tulajdonnak ez a merőben újszerű felfogása, s ezen belül az úgynevezett *„személyes társadalmi tulajdon"* olyan társadalmi vagyonegység, amelyet – elsősorban termelési eszközök (például gépállomány, teherautó-állomány stb.) formájában – bárki személyes vállalkozásba vehet. A személyes vállalkozásba adható potenciális vállalatok *minimális fiktív tőkeértékkel* rendelkeznek. Ezt az értéket („kikiáltási árat") az első vállalkozásba adáskor (árverés) úgy kell megállapítani, hogy az tükrözze a „konkrét vállalategység gondos gazdálkodást feltételező, várható hasznát".

A *tervpiaci értéket* a mindenkori piaci helyzet alakítja ki. Liska

[28] Uo. 40., 46. o.

fontosnak tartja leszögezni, hogy „mindig a legmagasabb reális, garantált vállalkozási tervkoncepció legtöbb tervpiaci vagyonértéket licitáló tulajdonosa jogosult a társadalmi vagyonnal való önálló gazdálkodásra és a többleteredmények személyes és társadalmi elsajátítására".

Liska *„erkölcsi tőkének"* nevezi azt a fiktív tőkeértéket, amelylyel a rálicitálásnál a vállalkozó az eddigieken felül gyarapítani kívánja a társadalmi tulajdont. („Az erkölcsi tőke az érvényes licittel vállalt vagyongyarapításokat összegezi vállalkozónként.")

A *„vállalakozók tervpiaca"* olyan értékpiac, ahol „verseny dönt a társadalmi vagyonnal való önálló gazdálkodás jogáról és kötelezettségéről". A későbbi „rálicitálás", az „ön-, illetve visszalicitálás" lehetősége biztosítja a vállalkozók önkiválasztódását, azt, hogy a birtokbavétel nem monopolizálható.[29] (Ezek során végül is egy vállalat vezetését vagy egy szerszámgép működtetését egyaránt versenylicitálás alapján lehet elnyerni, s azt ugyanakkor bármikor, bárki „rálicitálással" az előző „bérlőtől" elveheti.)

A vállalkozó pénzügyi forrásai és garanciái részben a vállalkozó saját *„embervagyona"*, amely a születés pillanatától adott *„társadalmi örökségéből"* és munkássága során akkumulálható *„erkölcsi tőkéjéből"* áll. Liska rendszerében ki-ki igényei szerint, piaci árukon vásárolhat meg mindent, így az egészségügyi és az oktatási szolgáltatásokat is. Ezzel szemben rendelkezik – potenciális induló tőkeként a vállalakozásokhoz – saját „társadalmi örökségével"; vagyis az ország meglévő termelési eszközei és infrastruktúrája összességéből reá eső hányaddal. Vagy ahogyan Liska fogalmaz: „A személyes társadalmi örökségtőke születéstől növekvő pénzjövedelme egy fejlett pénzgazdálkodást folytató kommunizmus létező csírája a jelenben, csak nagyobb része ma még a természetbeni, illetve »olcsó« juttatások formájába

[29] Uo. 51., 57., 117–118., 141. o.

van burkolva." Ez egyben azt is jelentené, hogy a társadalom minden tagja, e „társadalmi örökség" részeként, munkájától független, „állampolgári jogon" élvezett minimálbérrel rendelkezne.

Hogy mi lenne az állam haszna mindebből? Többek között: gazdasági fellendülés, a teljesítőképesség növekedése, a világpiaci versenyképesség fokozódása. Egyébként a „kikiáltási árak kamatainak évi összege", amit a társadalmi tulajdon kezelőjének, a banknak kell befizetni, „messze meg fogja haladni a mai adókét".[30]

A társadalmi tulajdon kezelését vállalkozásszerűen működő bankok rendszerére lehetne bízni, amely bankok tulajdonképpen adóhivatali, közjegyzői, takarékpénztári, valamint folyószámla-vezetési funkciókat töltenének be.

Az állam viszont maradéktalanul kivonulna a gazdaságból, s – Liska hasonlatával élve – csak „a játékvezető funkcióját" látná el, vigyázna a szabályok betartására, anélkül azonban, hogy a legkisebb mértékig is részt venne a játékban.

Bár Liska Tibor zárt rendszerben gondolkodik, elképzelt „vállalkozói szocializmusát" nem tekinti lezárt, változtathatatlan rendszernek. Kialakításához nélkülözhetetlennek tartja a kísérleteket, a gyakorlat visszaigazoló szerepét. Éppen ezt szolgálta a szentesi Felszabadulás mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1981 végén megindított kísérlet. A szövetkezet elnöke ugyanis elhatározta, hogy a reá bízott gazdálkodási egység keretein belül egy, a Liska-féle elméleten alapuló kísérleti rendszert létesít.

Az első, 1981 októberében megtartott versenytárgyaláson mintegy tíz gazdálkodási egységet (fóliás csirkenevelőt, teherautót pótkocsival, traktort stb.) adtak vállalkozásba. A hatékonyság mérésére, a kikiáltási ár kialakításakor figyelembe vették az egységek beszerzési, könyv szerinti, eladási és tervpiaci

[30] Uo. 70. o.

tőkeértékét. A legtöbbet ígérő vállalkozó nyerte meg a versenytárgyalást. Az általa kitermelendő többletérték az ő erkölcsi tőkéjét növelte (ez az összeg zárolt számlára került).

A szentesi modellben a vállalkozók „bankja" a tsz-központ. Itt vezetik a vállalkozások folyószámláit. A vállalkozás alapját képező eszközök felújítására, esetleges új beszerzésekre félretett pénz az úgynevezett reálérték-csökkenés. Az egyes vállalkozóknak a piac változásaihoz való igazodását önlicitálással, illetve visszalicitálással lehet szabályozni. A fejlesztés pénzforrása a vállalkozó hitelkerete. A vállalkozót az átvett vagyonért és a vállalkozás fizetési kötelezettségeiért egyaránt felelősség terheli. Ha nem tud fizetni, és már kimerítette hitelkereteit, megindul a bukási eljárás.

Liska rendszerében a termelés és a szolgáltatások egész rendszere vállalkozásba vett közösségi vagyon formájában működne.

Az 1982-ben sorozatban rendezett vitákon – Liska Tibor jelentős szellemi reform-közreműködésének és rendkívül hasznos részletjavaslatainak elismerése mellett – a reformfolyamattal elkötelezett közgazdák úgyszólván egybehangzóan elvetették a vállalkozói szocializmus konzisztens rendszerét.[31] Az érvek sokrétűek voltak. Szerepelt közöttük, hogy a termelőeszközök feletti tényleges rendelkezési hatalmat nem döntheti el a vállalkozók adott szava, vagyis a licitben foglalt *ígéret.* Túlságosan sok a bizonytalansági tényező (a vállalkozó nem tudhatja, hogy másnap nem *ígér-e* valaki többet). A koncepció eredetileg független, egymással versenyző vállalkozókkal számol, de „elkerülhetetlen az összeszövetkezés, koalícióképzés, kartellizálódás".[32] Más fogalmazásban: „A vállalkozás vajon nem vezethet-e nagyvállalkozói monopóliumok kialakulására?"[33] S bár hangsúlyozták,

[31] Lásd ugyanezen kötetben *Kornai János, Berend T. Iván* és *Tardos Márton* kritikáit.

[32] Uo. 317. o.

[33] Uo. 437. o.

hogy a legtöbb javasolt elem elfogadható a gazdaság egyik vagy másik szektorában, a következetes vállalkozói rendszer utopisztikus. Míg a „vállalkozási modell beválhat azokon a területeken, melyeken a feltételek erre kedvezőek, általános, átfogó elvvé szélesítve máris beleütközhet a valóság figyelembe nem vett tényeibe, melyektől rendszerteremtő absztrakciójában Liska Tibor teljesen elvonatkoztat".[34]

Ezek között irreális az állam teljes „kivonulásáról" vallott liskai nézet, a központi beavatkozás teljes kiküszöbölése. Ugyanígy irreálisnak ítélték, hogy „a gazdaságban minden vállalkozásként szervezendő és működtethető; ezen belül különösen irreális a társadalmat csupa licitáló-versenyző egyének tömegének felfogni".[35]

„Mi lesz azokkal – kérdezi egy másik vitapartner – akik nem akarnak vállalkozni? . . . Ha nem mindenki akar, akkor a társadalomnak vállalkozó és nem vállalkozó tagjai lesznek. Az utóbbiak, az egyszerű munkavállalók nem kerülnek-e indokolatlanul hátrányos helyzetbe a vállalkozókkal szemben?"[36]

A szélsőséges szabadversenyes és állami beavatkozásmentes piaci modellt, amelyben a következetesen közösségi tulajdont következetesen versenylicitálás alapján egyéni vállalkozásban működtetnék a gyáróriástól az egyes esztergapadig, a teherautótól az iskoláig, a magyar közgazdászok zöme tehát elvetette, e rendszer egyes elemeit elfogadva, sőt, a gyakorlatban is megvalósítva.

A kiterjedt viták, gyakorta gyökeresen eltérő álláspontok, végül a maguk módján egyaránt hozzájárultak a reformfolyamat gondolatrendszerének további formálódásához. Az elmondottak azonban azt is bizonyítják, hogy 1978 és 1984 között valójá-

[34] Uo. 340. o.
[35] Uo. 355. o.
[36] Uo. 365. o.

ban leginkább az újabb reformgondolatok formálódtak csupán, miközben a kormányzati politika és a cselekvés szintjén legfeljebb a több évtizedes reformfolyamat újabb korrekciós periódusának a kibontakozásáról beszélhetünk. Ennek keretében 1979 után több olyan intézkedés született, amely az 1968. évi reform helyreállítását és nem egy területen működési korrekcióját, továbbfejlesztését célozta. A politikai döntés szintjén, úgy tűnt, hogy a reform továbbfejlesztése központi jelentőségű dokumentumaként jött létre a Központi Bizottság 1984. áprilisi reformhatározata.[37]

Mintegy kétévi előkészítő munka után a szakértő bizottságok közreműködésével készült el az az újabb reformjavaslat,[38] amelynek központi célja abban jelölhető meg, hogy a megelőző években alkalmazott restrikciókkal szemben a hatékonyabb gazdasági tevékenység valóságos kibontakoztatásával kerekedjen felül a magyar gazdaság súlyos gondjain: „A nemzetközi élvonalhoz való felzárkózásnak alapvető feltétele – szögezi le az 1984. tavaszi állásfoglalás –, hogy gazdaságpolitikánk fő céljait a továbbiakban a hatékonyság növelésével, és ne a belföldi felhasználás csökkentésével érjük el. Ez megköveteli a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztését. Olyan intézkedéseket kell tenni, amelyek mozgósítják a kollektívákat, az egyéneket és ezzel energiákat szabadítanak fel a gazdasági hatékonyság javítására."

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének keretében éppen ezért változatlan feladatként jelölik meg a gazdaság szervezeti korszerűsítését: „A vállalati méretek a gazdaságosság

[37] Az MSZMP Központi Bizottságának 1984. április 17-i állásfoglalása a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének feladatairól. Társadalmi Szemle, 1984. 5. sz. 3–14. o.

[38] Ezt a folyamatot a résztvevő tájékozottságával mutatja be *Sárközy Tamás:* Egy gazdasági szervezeti reform sodrában. Magvető, 1986. című munkája.

és a termelés követelményeihez igazodjanak." „Olyan bankrendszer kialakítása felé kell haladni, amelyben elkülönül a jegybanki, az állami finanszírozási és a kereskedelmi banki funkció."

„Módosítani kell a szocialista tulajdon feletti rendelkezési és a munkáltatói jogok gyakorlásában az állami szervek és a vállalatvezetés közötti munkamegosztást." A vállalati önállóság fokozása érdekében a vállalati vezetés rendszerének teljes átalakítását határozták el. Az állami vállalatok körében két új vezetési forma kiépítése mellett döntöttek. Az intézkedés lényege a közvetlen minisztériumi hatáskörök csökkentését és a vállalati kollektívák önigazgatási szerepkörének növelését szolgálták, vállalati tanácsok létrehozásával, illetve választott vezetőség útján történő irányítás bevezetésével. Ettől – igaz, nem valóban megalapozott módon – nem kevesebbet vártak, mint a tulajdonosi érdekeltség kialakítását. („Ezzel hosszabb távon azt is el lehet érni, hogy a dolgozók a nyereség, a keresetek mellett érdekeltek legyenek a vállalatok vagyonának gyarapításában, az üzemek jövőjének alakításában is . . . Erősíteni lehet a dolgozók tulajdonosi tudatát és magatartását . . .")[39]

A reformhatározat az árrendszer továbbfejlesztése, a társadalmilag indokolt ráfordítások fokozottabb érvényesítése, a nemzetközi piac által elfogadott ráfordítási arányok elismertetése, az állami támogatások hosszabb távon történő fokozottabb kiküszöbölése és a korábbinál jóval rugalmasabb jövedelemszabályozási rendszer bevezetése mellett foglalt állást. Az eredményesebb vállalatok nagyobb nyereségérdekeltségét célként tűzték ki és kimondták: „A gazdálkodók a nagyobb teljesítményből a mainál nagyobb arányban részesedjenek, és a nyere-

[39] *Havasi Ferenc:* A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése. Előadói beszéd a Központi Bizottság 1984. április 17-i ülésén. Társadalmi Szemle, 1984. 5. sz. 23. o.

ségérdekeltség ezáltal is növekedjék." Ugyanezt kívánták a keresetszabályozásban is biztosítani: „át kell térni a vállalati teljesítményekhez igazodó, a vállalatok számára rugalmasabb bér- és munkaerő-gazdálkodást biztosító módszerekre. A teljesítménytöbblet járjon együtt arányosan nagyobb keresettel." Ugyanakkor előirányozták a lakossági adózás átalakítását, a személyi jövedelmek egységes progresszív adóztatásának bevezetését. A vállalatok erőteljesebb önállóságát össze kívánták kötni a munkaerő, a termelési eszközök és a tőke szabadabb áramlásával, „a gazdálkodó szervezetek közötti . . . átcsoportosulást" célozva.[40]

1977 és 1984 között tehát – a bekövetkezett változások és végrehajtott korrekciók ellenére – csak lassan érlelődött a fordulat a reform átfogó továbbépítésére. S ezen a ponton máris hozzá kell tenni: ami az 1984-es határozatból a következő években realizálódott, az végül is nem volt elég a valóságos reformfordulathoz. E korrekciós szakasz – mint 1956–57 fordulója után is – többértelmű és ellentmondásos volt: egyszerre tekinthettük a szükséges újabb átfogó reformszakasz pótlási, elkerülési törekvésének, de ugyanakkor szellemi-gyakorlati előkészítésének is. Az évtized közepén, második felében az annyira szükséges átfogó és radikális lépések azonban elmaradtak. Bár szakértői, sőt bizonyos kormányzati körökben is sürgették az ár-, bér-, valuta- s egészében az újabb átfogó reform haladéktalan kidolgozásának megindítását, ám erre a kormányzat végül is nem vállalkozott. A halogatás mindenesetre nyilvánvalóvá tette, hogy a súlyos világgazdasági nyomáshoz nélkülözhetetlen gazdaságszerkezeti átalakulás, a műszaki-technikai forradalom követelményeihez való igazodás a megfelelő piaci és monetáris automatizmusok, az

[40] Vö. Az MSZMP KB 1984. április 17-i állásfoglalása a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének feladataitól. Társadalmi Szemle, 1984. 5. sz. 3–14. o.

ennek megfelelő ár- és bérrendszer nélkül megvalósíthatatlan. A magyar gazdaság egyensúlyvesztését ugyanis nem lehet tartósan a jövőt pusztító restrikciókra és fékezésekre építve kiküszöbölni. 1986–87 fordulóján közgazdák és társadalomkutatók egy csoportja, a Pénzügykutató Intézet kollektívája kidolgozta Fordulat és reform című tanulmányát, melyben racionális, a rövid távú stabilizációs feladatokat a reform hosszú távú kibontakoztatásával, valamint a politikai reformmal és a szükséges társadalmi nyilvánosság megteremtésével összekapcsolt programját fejtették ki. (Vö. Antal László–Bokros Lajos–Csillag István–Lengyel László–Matolcsy György: Fordulat és reform Közgazdasági Szemle, 1987. június 642–663. o.)

Az eredetileg a kormányzati intenciókkal ellentétesnek, sőt félig-meddig ellenzékinek tekintett dokumentumot az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Közgazdasági Munkaközösség megvitatta, s minden fő kérdésben támogatta. (Vö. Az MSZMP KB mellett működő Közgazdasági Munkaközösség állásfoglalása. Közgazdasági Szemle, 1987. június 664–670. o.) Ezeknek a felismerése nyomán került sor az MSZMP Központi Bizottságának 1987. júliusi ülésére, s azon egy új – „A gazdaságitársadalmi kibontakozás programjáról" szóló – állásfoglalás elfogadására.

A címe által is kifejezett komplexitásra törekvő határozat – amelynek a gazdaságirányításban végrehajtott egyes személyi változások is, a miniszterelnök és a Központi Bizottság gazdaságért felelős titkárának felmentése és Grósz Károly, illetve Németh Miklós kinevezése e posztokra nyomatékot kívántak adni – már bevezetőjében leszögezte: „Késlekedtünk a megváltozott helyzethez való alkalmazkodásban. A gazdaságirányítás egésze nem ösztönzött és nem kényszerített eléggé az intenzív szakaszra való áttérésre, a termelési szerkezet átalakítására . . ." Ezért „változtatni kell a támogatások és elvonások áttekinthetetlen, a hatékonyságot elfedő rendszerén . . . az eredményesen dolgozó

vállalatok rovására tartósan nem finanszírozható a veszteséges tevékenység".

A Központi Bizottság állásfoglalása ezért egy rövidebb, két-három éves stabilizációs szakaszt követően „a gazdasági reformfolyamat széles körű kibontakoztatásának" szükségességét deklarálta. E hosszabb távú program keretében „a gazdálkodásban aktív szerepet kell kapniuk az áru- és pénzviszonyoknak, a keresletnek és a kínálatnak, a hitelnek, az áraknak, az árfolyamok, a jövedelmezőségnek és a nyereségnek". „A gazdálkodó egységeket a gazdasági élet valódi önállósággal rendelkező, a jövedelem- és vagyongyarapításban közvetlenül érdekelt szervezeteivé" kell tenni.

Az állásfoglalás II/4. pontja szerint „a nemzetközi versenyképességet kifejező árrendszert és ármechanizmust kell kialakítani", továbbá „bérreformra van szükség", „hosszabb távon olyan bérarányokat kell kialakítani, amelyek kifejezik a munka társadalmi hasznosságát". A II/7. pont „a szocialista piaci viszonyok céltudatos fejlesztéséről", a II/9. pont „a tulajdonformák változatos kombinációjának" szükségességéről szól, míg a II/8. pont deklarálja, hogy „a kisegítő-kiegészítő gazdaság, valamint a magántevékenység a szocialista gazdaság szerves része".

Mindezt ugyanakkor összeköti a gazdaságot meghatározó társadalmi-politikai szféra reformjának az igényével: „Gazdasági-társadalmi programunk megvalósításához elengedhetetlenül szükség van a szocialista demokrácia fejlesztésére, a politikai intézményrendszer működésének korszerűsítésére."[41]

1977, 1984 és 1987 gazdaságstratégiai és reformdöntései, a nyolcvanas évek reformvitái végül is elvezettek az újabb átfogó reform szükségességének előbb szakmai, majd kormányzati felismeréséhez.

[41] Vö. Az MSZMP KB 1987. július 2-i állásfoglalása. Népszabadság, 1987. július 4.

A viták és határozatok, legtöbbször kimondatlanul is akörül folytak, és abban kellett állást foglalni, hogy az utasításos tervezést felváltó közvetett szabályozásra épülő gazdasági működési rendszer részleges-fokozatos további korrekciója legyen-e a reform folytatásának az útja, avagy új, átfogó reformra van-e szükség. Ez utóbbi variáns érdemben tovább lép a *szabályozott piacgazdaság* intézményes megvalósításával, amely a vállalatok – rengeteg kivételt lehetővé tevő és ezzel a direkt utasítások elemeit reprodukáló – szabályozása helyett a következetesen normatív állami piacszabályozásra tér át, automatizmusok működtetésével és az ilyen típusú gazdasághoz szükséges társadalmi-politikai intézményes közeg biztosításával, amely egyben a szocialista viszonyok érdemi fejlesztését, korábbi általános „utasításos" formájának mély demokratizálását is magában hordozza. Ez az átalakítás emelhetné a magyar gazdasági reformot valójában új szakaszába. Mindez, megköveteli a reformfolyamat kiszélesítését, kiterjesztését a politika jogi és intézményi szférájára, a hatalom önkorlátozására és pluralizálására.

A kormányzati állásfoglalások a reform továbbfejlesztésének – különböző mértékben elismert – szükségességét elfogadva, lényegében megmaradtak a reformrendszer korrekciójának az álláspontján. Az 1987. júliusi reformhatározat azonban már magában rejti az érdemi továbbhaladás programjának a kereteit, a komplex reform megvalósításának a célját. A valóságos áttörést azonban ebben az irányban csak az MSZMP 1988 májusában megtartott országos értekezlete hozta meg. A korábbi halogatás erőteljes bírálata, a szocializmus sztálini koncepciójának megfelelő gazdasági és politikai struktúrából való kilépés követelése a pártvezetés radikális megújulásával, a megelőző időszak politikai vezetésének jelentős kicserélésével nyer különleges nyomatékot. Az új, átfogó reform realizálása az 1980–1990-es évek fordulója körül e történet újabb fejezetét nyithatja majd meg. Ez a fejezet – nyilvánvalóan a további viták és társadalmi küzdelmek

eredményétől és a nemzetközi hatásoktól függően – a hosszú magyar reformfolyamat második átfogó, radikális fordulatáról szólhat majd. Az 1977 és 1987 közötti évtized reformrekonstrukciós és -korrekciós lépései ez esetben az újabb reformfordulat előkészítésének az értelmét nyerhetik. Ennek szellemében tekintjük át e korrekciós szakasz legfőbb folyamatait.

Az 1979–1980. évi árreform

A gazdaság irányítási rendszere, illetve azon belül elsősorban az árrendszer továbbfejlesztésére vonatkozó 1977-es elvi megállapítások részletesebb kimunkálása – az 1976-ban létrehozott munkabizottságok keretében – időközben tovább folyt, és 1978 áprilisában határozat született, amely felülbírálta az 1973 és 1978 közötti árpolitika gyakorlatát. Megállapították, s eredményként értékelték, hogy „az állam a magas világpiaci árak begyűrűző hatását központi eszközökkel fékezni tudta . . .", de leszögezték: „Emiatt – az állami támogatások és elvonások bonyolult rendszere következtében – a termelői és a fogyasztói árak nem tükrözik a valóságnak megfelelően a ráfordításokat, ami nehezíti a tisztánlátást, a hatékony gazdálkodást, a termékszerkezet átalakítását . . .". Ezek alapján megerősítették, hogy a Központi Bizottság „szükségesnek tartja árrendszerünknek a gazdaságpolitikai célokkal összhangban álló tökéletesítését".[42] Erre a felülbírálatra annál is inkább szükség volt, mivel a hetvenes évtized második felében az árrendszer, eredetileg hosszabb időszakra, fokozatosan tervezett reformja megtört. Mint Csikós-Nagy Béla 1980-ban visszautalt ezekre az évekre: „Az 1971–1975 közötti

[42] Az MSZMP KB határozata a XI. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól. 1978. április 19–20. Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1975–1980. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 768. o.

időszakot felölelő IV. ötéves terv árpolitikai koncepciója az értékarányos árakra való áttérés első ütemét az V. ötéves árterv első koncepciója tartalmazta, amit azonban . . . le kellett venni a napirendről."[43]

1979-ben megszülettek az újabb árreform irányelvei, amelyeket az Árhivatal elnöke a következőkben foglalt össze: a belföldi és a világpiaci (külkereskedelmi) árak szerves összekapcsolása; az árrendszer kétszintűségének visszaállítása (az eszközlekötési járulék megszüntetése, az árakban elszámolt bérjárulék csökkentése, valamint a nyereségkulcs csökkentése révén); végül az árrendszer rugalmasságának biztosítása, hogy a külkereskedelmi árak és a belső piaci értékítélet változásai érvényre jussanak.[44]

Ebben az esetben tehát nem kevesebbről volt szó, mint az 1968-ban bevezetett – de a hetvenes években gyakorlatilag összeomlott – árrendszer rekonstrukciójáról, sőt – korábban előirányzott, de elmaradt – továbbfejlesztéséről. Az újabb árreformra két lépcsőben, 1979 júliusában, majd 1980 januárjában került sor, s ezek mind a termelői, mind a fogyasztói árrendszerre kiterjedtek.

A termelői árrendszer újabb reformja nemcsak visszatért az 1968-as árreformhoz, amely a termékek hazai előállítási költségeit és értékviszonyait igyekezett kifejezésre juttatni, de tovább is lépett azon, amennyiben a belföldi árrendszert most első ízben igyekezett összekapcsolni a világpiaci árakkal és ármozgásokkal. A termelői árszférában ugyanis az úgynevezett *nemzetközi versenyárak* rendszere épült ki. Ez változatlanul nem a világpiaci árak érvényesülési mechanizmusának a megteremtését jelentette. Az összekapcsolás meglehetősen bonyolult módszerét alkal-

[43] *Csikós-Nagy Béla:* Az árpolitika szerepe. Közgazdasági Szemle, 1980. 7–8. sz. 833. o.

[44] *Csikós-Nagy Béla:* Uo. 832. o.

mazták, amivel igyekeztek megakadályozni, hogy az exportveszteségeket a vállalatok a monopolizált belső piacra hárítsák át. A belföldi energia- és nyersanyagárakat a világpiaci (és nem a KGST) importárak alapján állapították meg. Ennek következtében az energiahordozók ára 1979-ről 1980-ra 56 százalékkal (ezen belül a tüzelőolajé 75 százalékkal) emelkedett. A vegyipari alapanyagok áremelkedése 30, a vaskohászati termékeké 15, a bőranyagoké 90, az építő- és faanyagoké 20 százelék volt. A nyersanyagok és az alapvető félkész termékek árai összességükben 57 százalékkal növekedtek. „Az anyagárak relatív növekedése 1975-től jellemzi árrendszerünk fejlesztését. 1973–74 óta az anyagárak színvonala a késztermékek árához képest 110 százalékkal nőtt, s ennek az emelkedésnek csaknem a fele 1980. január 1-jén következett be. Az árarányok 1980. évi változása tehát – összegezi az új árrendszer egyik ismertetője – nagyobb bármely korábbi árrendezéskor megvalósultnál."[45]

Ugyanakkor az árrendezés nem egyszeri lépés maradt, amely egy idő után a belföldi és világpiaci árak ismételt elszakadására vezet, hanem a belföldi anyagárak változását a világpiaci árak tartós mozgásához kötötték. A nyersanyagok és alapvető félkész termékek belföldi árai szabadon változhattak a konvertibilis valutában fizetett importárak és a valutaárfolyamok mozgásától függően, míg az energiahordozók árát – időről időre a világpiaci árak változásaihoz igazítva – központilag határozták meg. Mindez arra vezetett, hogy az energia és nyersanyag drágább erőforrássá változott a vállalatok számára; az anyagköltségek aránya az eszközök és a bérek együttes költségéhez képest 22 százalékkal emelkedett. A korábbi önköltségi árelvvel szemben ez az energiával és anyaggal való takarékosságra kényszerítette a vállalatokat.

[45] *Rácz László:* Az új árrendszer. Közgazdasági Szemle, 1980. 2. sz. 133. o. (E tanumányra az árreform bemutatása során a továbbiakban is építek.)

A versenyárak rendszere másként érvényesült a feldolgozóipari termékek esetében. A belföldi árat itt minden olyan vállalat, amelynek nem rubel elszámolású exportja az összes eladások legalább 5 százalékát tette ki, az exportban elért nyereség alapján kalkulálhatta.[46] Más szavakkal: a vállalatok nem emelhették jobban belföldi áraikat, mint ahogyan exportáraik emelkedtek, és árcsökkentésre voltak kötelezettek, ha exportáraik csökkentek.

Az így megszabott, az exportárak révén a világpiaci ármozgáshoz kapcsolt feldolgozóipari árak a gépipar termékeinek 75–80, a vegyipari cikkek 50, az élelmiszeripari termékek 15–20 százalékát, összességében a magyar ipar termékeinek mintegy kétharmadát érintették.

A feldolgozóipari árak, a bevezetett reformintézkedések – nem utolsósorban a termelésben elszámolt adók és a nyereségkulcsok csökkentése – nyomán, különösen a gépipari és textilipari termékek esetében (1979-hez képest 80–90 százalékra) csökkent.

(A belföldi árak összekapcsolása az exportárakkal – miközben egészséges világpiaci versenynyomás alá igyekeztek helyezni a vállalatok belföldi értékesítési tevékenységét – mint minden szabályozás, azonnal kibúvási lehetőséget is teremtett. A vállalatok ugyanis a számukra kedvezőtlen exportárak esetében inkább lemondtak az exportról, hogy ezzel elkerüljék hazai árszintjük csökkenését. A versenyárrendszer tehát határozottan kedvezőtlen, visszafogó hatást gyakorolt az olyannyira szükséges exporttevékenységre.)

A nemzetközi versenyrendszert csakis az úgynevezett kompetitív szférában – a nemzeti termék 35 százalékát előállító ágazatokban – vezették be, s a nemzetközi árszínvonal hatását eleve

[46] A belföldön értékesített termék árát tehát az exportban elért devizabevétel kitermelési költsége alapján megállapított nyereségkulcs határozta meg.

nem kívánták érvényesíteni az építés és a szállítás, illetve általában a szolgáltatások területén. Ugyancsak lehetetlennek ítélték a világpiaci árak belföldi áralakító hatásának bekapcsolását a mezőgazdaság és az élelmiszer-termelés területein (ahol is a nemzetközi árak jórészt manipuláltak, erőteljes belső ártámogatásokkal kiegészítettek). Ennek következtében az élelmiszer-termelés és a legfőbb szolgáltatások árai nagyrészt, 70–80 százalék erejéig hatóságilag megállapított árak maradtak, ám kimondottan azzal az igénnyel, hogy ezeket az árakat is időről időre központilag szabályozva, rugalmasan igazítsák a piac követelményeihez.

Az árreform a mezőgazdaság felvásárlási árait átlagosan több mint 10 százalékkal, az élelmiszerek termelői árszintjét 11 százalékkal növelte (és ez egyben az állami támogatások mintegy 70 százalékos csökkentésével járt együtt). A költségarányokhoz igazodó árrendezés a közlekedés és lakossági szolgáltatások árszintjét 10–20 százalékkal emelte, s az állami dotációk csökkentését vonta maga után.

A fogyasztói árreform, amelynek első lépcsőjét 1979 nyarán, második lépcsőjét 1980 januárjában vezették be, újabb lépést kívánt tenni az árak értékarányosságának a megteremtése érdekében. A hetvenes évek folyamán az árrendszerbe beépült ártámogatások, valamint a nemzetközi inflációs hatások fékezési törekvései arra vezettek, hogy 1978-ra a fogyasztói árszint – példátlan módon – összességében már 4 százalékkal alacsonyabb volt, mint a termelői árszínvonal. (Az infláció elleni védekezésnek ez a módja inkább a jelenségek, semmint az okok ellen irányult, s végül nem orvosolta, hanem inkább növelte a bajt.) A jelentősebb áremelések révén, valamint a dotációk részleges kiküszöbölésével, illetve csökkentésével és a széles területeken bevezetett egységes forgalmiadó-kulcsok érvényesítésével végül is a fogyasztói árszínvonal egészében 3 százalékkal magasabb lett, mint a termelői árak színvonala, s ezzel az árrendszer természe-

tes pozitív kétszintűsége bizonyos mértékig létrejött. (Csökkent az élelmiszerek árainak támogatása: 1979 első félévéhez képest 1980-ban a fogyasztói árak 18 százalék helyett csak 14 százalékkal voltak alacsonyabbak a termelői áraknál. A ruházati és más iparcikkek fogyasztói árszintje viszont 5 helyett 19, illetve 4 helyett 12 százalékkal váltak magasabbá a termelői áraknál. Ugyanakkor a tüzelőanyagok, a villany, gáz és a kommunális szolgáltatások ártámogatása még növekedett is, s a fogyasztói árak – például a tüzelőanyagok esetében – 42 helyett 67 százalékkal váltak alacsonyabbá a termelői áraknál.)

Mindez csak részleges előrehaladást biztosíthatott az értékarányos fogyasztói árak kiépítése útján. Az árrendszer rugalmasabbá válását azonban jól mutatja, hogy az 1978. évi 37 százalék helyett a szabad kiskereskedelmi árképzés már a forgalom 50 százalékára terjedt ki.

Az árreformmal is összefüggésben került sor a forint egységes átváltási kurzusának a bevezetésére. Az átváltási kulcs az árképzés szempontjából is fontossá vált, hiszen a nemzetközi versenyárakat az import-, illetve az exportárak alapján számították ki. Ugyanakkor az árfolyam-politika a nemzetközi inflációs hatások feltartóztatása szempontjából is fontossá vált, s a korábban élesen – 1968-ban még kétszeres különbséggel – elváló kereskedelmi és turista árfolyamok egységesítése a Nemzetközi Valuta Alaphoz való tervezett csatlakozás szempontjából is nélkülözhetetlenné vált.

A forint árfolyamának az egységesítése tulajdonképpen hosszú átalakulási folyamat következménye volt. Az 1968. évi reform előtt gyakorlatilag úgyszólván termékenként eltérő, árkiegyenlítésekkel és lefölözésekkel áttekinthetetlenné tett árfolyamrendszer működött. Ezt az 1968. évi reform ugyan lényegesen egyszerűsítette, amennyiben háromlépcsős árfolyamot vezetett be: a formálisan fennálló aranyparitáson alapuló árfolyamot (amelynek nem volt gyakorlati jelentősége), a turista árfolyamot

(1 dollár = 30 forint) és a kereskedelmi árfolyamot (1 dollár = 60 forint).

A nyolcvanas évek elején további lépésre került sor: „Az 1979–80-ban végrehajtott . . . árreform – állapította meg a Nemzeti Bank elnöke –, amelynek során a belföldi termelői árak és a világpiaci árak között szorosabb kapcsolatot hoztunk létre, az árrendszer oldaláról megteremtette az egységes árfolyam bevezetésének induló előfeltételeit [. . .] az olajsokk utáni években meggyorsuló tőkés infláció kedvezőtlen hatásainak tompítására – a forintot többször is felértékeltük; 1979-től pedig a kereskedelmi és nem kereskedelmi árfolyamokat egymáshoz is közelítettük. Ilyen módon október 1-jével lehetővé vált az immár csak 8 százalékos különbség megszüntetésével – 1 $ = 35 Ft szinten – egy *egységes,* mind a kereskedelmi, mind a nem kereskedelmi szférában alkalmazandó árfolyam létrehozása.

A most bevezetett egységes árfolyam alapjában véve az eddigi kereskedelmi árfolyam szintjén valósult meg."[47]

Az 1981 októberében végrehajtott árfolyam-egységesítés, amely az 1930-as évek óta közel fél évszázadig fennálló különféle átváltási kurzusok után jött létre, összefüggésben állt a forintnak a reformfolyamatban tervezett úgynevezett külső konvertibilitásának az előkészítésével. „Nem titkoljuk – mondta egy nyilatkozatában ezekben a hetekben a Központi Bizottság titkára –, hogy a forint konvertibilitásának megteremtése érdekében a külső és belső feltételek függvényében lépéseket teszünk."[48] Ezekre azonban a nyolcvanas években végül nem került sor.

Az árrendszerhez kapcsolódóan egyéb szabályozókat is korrigáltak, esetenként meglehetősen ellentmondásos módon. A gazdasági egyensúly helyreállítását célzó restrikciókkal összefüg-

[47] *Tímár Mátyás:* A forint egységes árfolyama. Népszabadság, 1981. október 2.

[48] Interjú *Havasi Ferenccel.* Figyelő, 1981. november 25.

gésben például a jövedelemszabályozás módosításával – a nyereségadó 45 százalékra való emelése, a községfejlesztési hozzájárulás 10 százalékra történő növelése és más adók emelése révén – növelték a vállalatoktól a költségvetésbe fizetendő jövedelem hányadát. Ugyanakkor a beruházások szabályozása esetében szűkebb körre korlátozták a központi állami tevékenységet: az úgynevezett központi nagyberuházások körét kizárólag az infrastrukturális területekre, a nyersanyag-kitermelésre és az energetikai beruházásokra korlátozták. Sőt, az állami beruházási beavatkozás másik formáját, a központi forrásokból támogatott úgynevezett célcsoportos beruházások körét is csökkentették, a vállalati beruházási tevékenység mellett elsősorban a hitelezés szerepét növelték, s ezen belül is a versenyeztetési alapon nyújtott fejlesztési hitelek kerültek előtérbe.[49]

A bérszabályozás korábban is használt eszközein belül az új szabályozó rendszerben nagyobb szerepet kapott az 1972-ben kísérleti módon és részlegesen bevezetett bértömeg-szabályozás, amely az évtized végére az ipar 70–75 százalékában, valamint a nyereségérdekeltség alapján működő vállalati szférában – a négy bérszabályozási forma egyidejű alkalmazása ellenére – mind általánosabbá vált. Az átlagbér-szabályozás korábbi – felesleges foglalkoztatást ösztönző – formájával szemben (a vállalat ugyanis ahhoz, hogy magas béreket fizethessen, sok alacsony bérű, főként tanulatlan munkaerő alkalmazására kényszerült) a vállalat számára most a bértömeg mértékét írták elő. Ennek keretében a teljesítmények minden 1 százalékos növekedése automatikusan 0,3 százalékos bérfejlesztést tett lehetővé. A bérek nagyobb mérvű emelése viszont rendkívül erőteljes progresszivitású adóztatást vont maga után. Az átlagbérek adómentes növelésének felső határát először 9 százalékban, majd

[49] *Horváth László:* Az 1980-as gazdasági szabályozók. Közgazdasági Szemle, 1980. 1. sz. 8–9. o.

1982-től 12 százalékban határozták meg. Az ennél nagyobb béremelést viszont – a növelés mértékétől függően – 150-től 800 százalékos adóval terhelték.

Bár ez a bérszabályozás elvben rugalmasabb vállalati tevékenységet tett lehetővé, maga is sok kedvezőtlen vonást mutatott, hiszen a „bázisszemléletű" gondolkodás konzerválását segítette elő. A bérek fejlesztése – a termelékenység növekedése függvényeként – az előző évi („bázis") színvonaltól függött ugyanis, s a legjobb vállalatok kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek, mint a rosszabbak, amelyeknek több lehetőségük volt termelékenységük fokozására. Bonyolult kiegészítő mechanizmusokat is működtetni kellett ugyanakkor, hiszen a hosszú távú célokat, a szerkezeti korszerűsítést végrehajtó vállalatok elkerülhetetlen átmeneti jövedelmezőségcsökkenése a béremelés lehetetlenné tétele révén valóságos ellenérdekeltséget idézett elő. Ezt központilag megállapított bérpreferenciákkal igyekeztek ellensúlyozni, vagyis a kormányzat egyes indokoltnak ítélt esetekben kivételt biztosíthatott a bérszabályozás normái alól. Természetszerűen az ilyen intézkedések a felügyelő szervek egyedi beavatkozását igényelték.[50]

(A szabályozóváltoztatást követően, a nyolcvanas évek első felében úgyszólván azonnal megindult a jövedelemszabályozás továbbfejlesztését célzó újabb megoldások kikísérletezése. 1983 januárjától 29 vállalatnál, 100 ezer foglalkoztatottat érintve kétféle, rugalmasabb bérszabályozót vezettek be. Ezt a kísérletet 1984-ben már 54 vállalat 225 ezer alkalmazottja esetében folytatták, s egy újabb forma kipróbálása további 72 vállalattal szélesí-

[50] Vö. *Lökkös János:* A keresetszabályozás néhány problémája és a továbbfejlesztés lehetőségei. Közgazdasági Szemle, 1978. 2. sz.; *Balassa Béla:* Az új gazdasági mechanizmus reformja Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 1982., 7–8. szám. 837. o.

tette a kísérleti kört, ami összesen már 350 ezer foglalkoztatott bérezését érintette.)[51]

Az 1980. évi szabályozómódosítások, kedvező vonásaik ellenére egészében nem annyira a gazdaság működési rendszerének a továbbfejlesztését, mint inkább a központi vezérlésű korlátozásokat és az újraelosztást szolgálták. A kérdés elemzői joggal állapították meg: „Az 1980-ban végrehajtott szabályozóváltoztatások . . . a rendszerbe való nagymértékű beavatkozást jelentettek." A vállalatok költségvetési befizetései és a vállalatnak nyújtott támogatások összege tekintetében egyaránt radikális változások következtek be: „A redisztribució tehát továbbra is tartósan az iparban keletkező magasabb jövedelmeknek . . . kivonását célozza."[52] „A gyorsan romló külső feltételek miatt – nyilatkozott erről a Központi Bizottság titkára 1984 tavaszán – . . . olyan kényszer jellegű módszereket is kellett alkalmazni, amelyek a vállalatok szempontjából, enyhén szólva, játékszabály-ellenesek voltak."[53]

A kormányzat vezető képviselői ezekben az években gyakran hivatkoztak a magyar gazdaság kényszerpályájára, s indokolták ezzel a vitathatatlanul szükséges lépések elodázását.

Az intézményrendszer részleges reformja

Már az árrendszer 1979–80. évi átalakítása is jól mutatta, hogy a hetvenes évtized megtorpanása, visszafordulása után a reformfolyamat újra kibontakozóban volt, s az 1968–1970 között már

[51] *Havasi Ferenc:* A gazdaságirányítás továbbfejlesztése. Előadói beszéd a Központi Bizottság 1984. április 17-i ülésén. Társadalmi Szemle, 1984. 5. sz. 25. o.

[52] *Matits Ágnes–Temesi József:* Szabályozóváltozások és vállalati reakciók. Közgazdasági Szemle, 1983. 6. sz. 689., 691. o.

[53] *Havasi Ferenc:* i. m. 17. o.

előkészített vagy napirendre tűzött további reformlépések (a reform „második lépcsője") közvetlen megvalósítási törekvése került napirendre.

Hasonlóképpen újra előtérbe került az 1968-as reform egyik legfontosabb kompromisszumának, a gazdaság intézményrendszere érintetlenül hagyásának a kérdése. Mint korábban már láttuk, a reformfolyamat irányítói az intézményrendszer átalakítását – a nagyvállalati monopóliumok megszüntetését, a bankrendszer átalakítását – már a hatvanas évek végén napirendre tűzték. Emlékeztetni szeretnék rá, hogy egyes intézményes reformelemeket, mint például az egységes, nem ágazati jellegű ipari minisztérium létrehozását, már az 1957-es reformjavaslatok is tartalmazták.

A nyolcvanas évek első felében határozott fordulat történt a centralizációs folyamat megfékezése terén. (Bár az ipar túlcentralizált szerkezetének a kialakítása – mint korábban bemutattam – elsősorban a hatvanas évek elején ment végbe, a vállalati összevonások 1972 után ismét folytatódtak. Az ezer főnél több alkalmazottat foglalkoztató iparvállalatok 1960-ban – munkáslétszám alapján számítva – az ipar kereken 15 százalékát, 1970-ben több mint 35 százalékát, 1979-ben viszont közel 45 százalékát reprezentálták!)

A nyolcvanas évek elejétől ezzel szemben megindult a nagy termelési és szolgáltatási monopóliumok széttörése, s ennek révén a kedvezőbb piaci versenyfeltételek kialakítása. „Folyamatban van a szervezeti és vállalatirányítási rendszer korszerűsítése. E munka azon a felismerésen alapul – hangsúlyozta Havasi Ferenc, a Központi Bizottság titkára –, hogy iparunk szerkezetében egyaránt helye van a nagyobb méretű és összetettebb szervezetű gazdálkodó egységeknek, valamint a kis- és közepes méretű vállalatoknak."[54]

[54] *Havasi Ferenc:* Gazdaságunk az új novekedési pályán. Előadás a XXI. közgazdász-vándorgyűlésen. 1982. május 10. Közgazdasági Szemle.

1980-ban a minisztériumok felügyelete alatt mindössze 546 állami iparvállalat működött az országban, de ezen belül 12 – magyar mértékkel – hatalmas tröszt az ipar állóeszközeinek 40 százalékát tartotta a kezében.[55] A horizontális trösztök, az egész iparágakat monopolizáló vállalatok szétbontási folyamata az évtized elejétől megindult. A söripart egyetlen vállalati monopóliumba tömörítő szervezetet az egyes üzemegységek (korábban önálló sörgyárak) szervezeti önállóságának visszaállításával széttörték, és a monopólium helyett négy vállalat alakult. 1983 tavaszán született meg a kormánydöntés a Csepel Művek decentralizálásáról. Hasonló intézkedések nyomán a trösztök és a nagyvállalati monopolszervezetek helyén hamarosan 137 új iparvállalat jött létre. A folyamat ezzel azonban nem zárult le. A bekövetkezett fordulatra utal, hogy még a hetvenes évek második felében is megfigyelhető csökkenés után az állami iparvállalatok száma gyors növekedésnek indult: 1975-ben 779, 1980-ban 699, 1982-ben 726, 1984-ben 891, 1985-ben 956 volt az állami iparvállalatok száma.[56]

A szolgáltatási szektorban még jelentősebb decentralizációt hajtottak végre. Az autójavítást vagy háztartásigép-javítást monopolizáló országos vállalatok sokszor többszáznyi üzemegységét önállósították, vagy városi, területi egységekbe vonták.

Az országos jellegű Gépipari Elektromos Karbantartó Vállalat (GELKA) 1982-ben 320 háztartásigép-szerviz egységet üzemeltetett. 1983 januárjától azonban a megyei GELKA-szervizek tanácsi kisvállalatokká alakultak át, a kisebb egységeket esetenként bérbe adták. „A központilag elhatározott »atomokra bontás«, azaz a lehetőségeit és kereteit túlnövő GELKA-hálózat

[55] *Varga György:* Vállalati méretstruktúra a magyar iparban. Gazdaság, 1979. 1. sz. 28. o.

[56] Statisztikai Évkönyv 1985. KSH, 1986. 89. o.

ésszerű nagyságú egységekké szervezése – megtörtént" – írja az év tavaszán készült riport.[57]

A kis- és középüzemek száma tehát jelentősen növekedett. A decentralizációs folyamat azonban nem is merült ki az állami szektor vállalati szerkezetének átalakításában. Legalább ilyen jelentős, hogy az ipari szövetkezetek száma – amely még 1975 és 1980 között is csökkent – még gyorsabb növekedésnek indult: 1975-ben 793, 1980-ban 661, 1982-ben 715, 1984-ben 811, 1985-ben 935 volt ezen egységek száma.[58]

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari és szolgáltatási melléküzemeinek korábbi ostorozása és visszaszorítása helyett a hetvenes évek végén – a reformhoz való visszatérés keretében – ismét fordult a helyzet: „. . . nem volt mindig egységes a kiegészítő tevékenység megítélése hazánkban. Időnként fellángolt a vita, érvek és ellenérvek csaptak össze, hogy érdemes-e, szabad-e fejleszteni a tsz-ek, az állami gazdaságok kiegészítő tevékenységét. . . . Nagy jelentőségű számunkra, hogy tisztázódott: a kiegészítő tevékenység nem a mezőgazdaság eltorzulását jelenti, hanem becsületes, hasznos törekvést" – olvashatjuk 1979 őszén a Népszabadságban. Hosszasan elbeszélgetünk az izsáki Sárfehér termelőszövetkezet elnökével, Szemők Józseffel: „Az izsáki gazdaság ugyanis az alaptevékenységen túl sok mással is foglalkozik. A termelőszövetkezetben a Duna, az Alföld és a Szombathelyi Cipőgyárnak évente egymillió 355 ezer cipőfelsőrészt készítenek, ezzel mintegy 400 dolgozójukat, főként nőket képesek rendszeresen foglalkoztatni. Tevékenységi körük kiterjed az építőiparra, fuvarozási szolgáltatásra, saját boltjuk van Izsákon és Budapesten, saját termésű boraik értékesítésére Budapesten

[57] *Sáfrán István:* Volt egyszer egy országos vállalat. Népszabadság, 1983. március 16.

[58] Statisztikai Évkönyv 1985. KSH, 1986. 89. o.

nyolc borozót üzemeltetnek, szeszfőzdéjük és pálinkapalackozó üzemük is van."

Az újság arról is számot ad, hogy „a kiegészítő tevékenység másik jelentős köre a könnyű-, a gép-, a műanyag- és más ipari tevékenység. A mezőgazdasági nagyüzemek jelentékeny hányada, mintegy 80 százaléka végez ilyen jellegű tevékenységet. Ipari üzemekkel kooperálva különféle alkatrészeket, részegységeket, késztermékeket, gumiárukra gyártanak nagy szériákban és egyedi megrendelésekre. Nagy iparvállalatokkal, mint például az Ikarusszal, az Egyesült Izzóval, a veszprémi Bakony Művekkel alakítottak ki termelési kapcsolatot, s szállítanak nekik a termelésükhöz szükséges alkatrészeket."[59]

A Központi Bizottság 1978. márciusi határozata nyomán az ipari-szolgáltatási melléküzemek hirtelen új lendületet nyertek: „Becslések szerint – számol be a Figyelő című lap – *a melléküzemekben dolgozók száma* 1979-ben és 1980 első két hónapjában *tízezerrel emelkedett.* A létszámgyarapodás negyven százaléka mögött új kiegészítő tevékenység, hatvan százaléka mögött pedig a meglévő melléküzemek bővítése fedezhető fel."[60]

1983 nyarára már gyökeresen új helyzet állt elő: „Mivé fejlődött az elmúlt években ez a tevékenység, melyre a tilalmi és a szabadabb időszakokban egyaránt nagy szükség volt? A legfrissebb adatok szerint a tsz-ek termelési értékének *34 százalékát* adja, az állami gazdaságoknál mintegy 40 százalékos ez az arány . . ."[61]

A helyi munkaerő foglalkoztatásából eredő haszon, a termé-

[59] *Cserkúti Ferenc:* Hasznos az uzemeknek és a népgazdaságnak. Mezőgazdasági nagyüzemek vezetői a kiegészítő tevékenységről. Népszabadság, 1979. november 29.

[60] *Dr. Frey Mária:* Mellékes a mellékuzem? Figyelő, 1981. január 14.

[61] *Tóth Benedek* cikksorozata a kiegészítő tevékenységről. Mindenkinek előnyös. Népszabadság, 1983. július 5.

kek magasabb feldolgozási fokából származó nyereség, az ország számára kedvező többlettermelés és szolgáltatás a napilapok mindennapi témájává vált.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari melléküzemei ugyancsak lendületet kaptak, s a mezőgazdasági szövetkezetek ipari tevékenysége 1980 és 1985 között 70 százalékkal bővült.[62]

A szövetkezeti fellendüléshez nagyban hozzájárult, hogy a szövetkezeti törvény 1982. évi módosítása a korábbi korlátozásokat elsöpörve kimondta, hogy a szövetkezet minden olyan gazdasági tevékenységet folytathat, amelyet törvény vagy rendelet nem tilt, vagy nem tart fenn kizárólagosan az állami vállalatok számára.

A kis- és középüzemek tehát a szövetkezeti szektorban – a tulajdonviszonyokról a hetvenes évek közepén folytatott ideológiai „vita" doktriner állásfoglalásaival és gyakorlati intézkedéseivel ellentétes irányban – egyre fontosabb kiegészítőivé váltak az állami üzemek tevékenységének. (A későbbiekben még visszatérek a kis- és magántevékenység szerepének átértékelésére, valamint e szektor jelentőségének az ugrásszerű növekedésére, hogy ezzel a magyar gazdaság szerkezeti átrendeződésének, érdemi decentralizációjának, sőt pluralizálódásának nyolcvanas évek első felében meginduló folyamata teljesebb formában rajzolódjon ki.)

Az 1980-as éveket, az 1968. évi reform helyreállítási és továbbfejlesztő korrekciós szakaszát általában az jellemzi, hogy kibontakozása az egyensúly helyreállítását célzó restrikciók és a direkt állami beavatkozások ellentétes folyamatokat erősítő közegébe illeszkedik, s ezért előrehaladása ellentmondásos és vontatott. Ez az intézményrendszer átalakítása terén is megfigyelhető. A decentralizálási, versenyeztetési intézményszerkezet kialakítása, az utasításos központi tervezési rendszer testére

[62] Statisztikai Évkönyv 1985. KSH, 1986. 149. o.

szabott intézményszerkezet átalakítása – amelynek előkészítése a bankrendszer esetében már közvetlenül az 1968. évi reform után napirendre került – sok területen csak néhány évvel később vált valósággá. A biztosítóintézeti rendszer szétbontására csak 1986-ban, a bankrendszer átalakítására – az 1984. áprilisi központi bizottsági határozat ellenére – csak 1987 januárjától került sor. Ez utóbbi intézkedés megszüntette a Nemzeti Bank hitelezési monopóliumát, az utasításos tervezés jellegzetes túlcentralizált bankrendszerét. Az állami vállalatok önállóságának, az új gazdaságpolitikai orientációnak megfelelően a vállalatok között szabadabb tőkeáramlást, átcsoportosítást biztosítva kiépült a *kétszintű* bankrendszer. Ezen belül a Nemzeti Bank visszatért a hagyományos jegybanki szerepköréhez, a bankjegykibocsátás, a monetáris politika, a nemzetközi hitelügyletek és a belső pénzpiaci irányító funkciókhoz. A vállalatok hitelellátása, s általában a vállalati pénzgazdálkodással kapcsolatos bankfeladatok viszont az e célra létesített, verseny- és nyereségrendszerben gazdálkodó új kereskedelmi bankok hatáskörébe ment át. Az egyes vállalatok az új rendszerben a kereskedelmi bankok bármelyikéhez fordulhatnak, sőt egyidejűleg akár több bankkal is üzléti kapcsolatba léphetnek. A kereskedelmi bankok nemzetközi pénzpiaccal való kapcsolatait azonban a bankreform még rendkívül erősen korlátozta.

Az intézményrendszernek az ipari, a szolgáltatási és a bankszférában egyaránt megindított átalakítása – mint az eddigiekből is kitűnhetett – szoros kapcsolatban állt az 1968. évi reform központi elvének, a vállalati önállóság teljesebb megvalósításának a szellemével. Éppen ezért az intézményrendszer reformja nem is merült ki a vállalati, intézményi szerkezet decentralizálásában.

Ugyanezen években a rugalmasabb intézményrendszer kiépítését szolgáló további lépésekre is sor került. A vállalatok közvetlen külkereskedelmi jogát például fokozatosan kiterjesztették. Már 1978 augusztusában a Népszabadság vezércikke hang-

súlyozta: „. . . míg korábban kizárólag néhány »impex« vállalat látta el a népgazdaság megkövetelte exporttal és importtal kapcsolatos teendőket, ma már egyre bővült az állami és szövetkezeti külkereskedelmi szakvállalatok száma, az elmúlt években jó néhány társulás alakult, s a hatékony piaci munka érdekében *számos vállalat kapott és kap esetenként jogot önálló külkereskedelmi tevékenységre.*

A szervezeti fejlődésnek és a további fejlesztésnek nagy ösztönzést adott a párt Központi Bizottságának tavaly októberben hozott határozata . . . A gépipari külkereskedelem ügyeit például a kivitelben 38, a behozatalban 27 százalékos arányban már nem szakvállalatok intézik."[63] 1984 elejére már több mint 200 vállalat rendelkezett az önálló külkereskedelem lehetőségével. A külkereskedelem tervutasításos időszakban létrehozott szervezetét azonban még alapjaiban nem számolták fel, és nem igazították az új működési rendhez.

A vállalatok más kötöttségeit is lazítva, szabadabb intézményes mozgásteret kaptak: 1981-től jogot nyertek az alapító határozatukban megállapított tevékenységi körükbe nem tartozó, ám gazdaságosságuk szempontjából hasznos tevékenységekre is. Megszüntették az úgynevezett vállalati profilkötöttségeket, vagyis a gyártási területek központi előírását. Ugyanebben az évben biztosították a vállalatok leányvállalat-alapítási jogát, s ezek tevékenységi körét a vállalat szabadon dönthette el.

A rendelkezésre álló eszközök és tőkék „hatékonyabb felhasználása, illetőleg kiegészítése érdekében" 1982-ben törvényerejű rendelet vezette be a kötvénykibocsátást.[64]

[63] *K. Nyirő József:* Vállalati külkereskedelem. Népszabadság, 1978. augusztus 31.

[64] 1982. évi 28. számú törvényerejű rendelet a kötvényről. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1982. I. k. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 246. o.

1983 tavaszán az újság már arról tudósít, hogy „bár a rendelet még nagyon friss, máris többféle kezdeményezésről hallani. Feltűnő, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek társulásai, közös vállalatai, illetve az új kisszervezetek milyen gyorsan fölismerték a kötvényjegyzésben rejlő lehetőségeket, de a nagyipar egy-egy reprezentáns vállalata is próbálkozik ezzel a módszerrel. Legelőbbre az OKGT gázkötvénye és a téglaiparnak a betoncserép fejlesztését finanszírozó akciója tart.

A lakossági megtakarítások egy részének közösségi célú, gazdasági fölhasználására ad lehetőséget a kommunális kötvény. Ehhez tudni kell, hogy – kísérletként – 1981 őszétől tíz településen már próbálkoztak ezzel a módszerrel. A kommunális kötvényeket a kísérlet folyamán az OTP bocsátotta ki, azzal a céllal, hogy a befolyt összegből az érintett településeken különböző, a helyi lakosság életszínvonalát, jobb szociális ellátását segítő fejlesztéseket finanszírozzon. Terv szerint 63 millió forint összegű kötvényt kívántak kibocsátani ezer-, illetve ötezer forintos névértékben. Eddig mintegy 35 millió forint értékű kommunális kötvényt jegyeztek, amit – többek között – csatornázásra, útépítésre, óvodák, orvosi rendelők, öregek napközi otthona, illetve egy helyütt fedett uszoda építésére fordítottak."[65]

A Figyelő című gazdasági lap 1981 őszén „vitacikként" közli Kopátsy Sándor írását „A részvénytársaságok szerepé"-ről. A szerző a hatékony tőkeáramlás fontos intézményeként javasolja a szocialista részvénytársasági intézményt.[66]

A vállalati önállóság intézményes erősítését szolgálta az irányítás-vezetés intézményeinek az átalakítása is. Így valósították meg 1956 decemberében életre hívott szakértő bizottság azon ja-

[65] *Bossányi Katalin:* Az eszközáramlás új lehetőségei. Népszabadság, 1983. március 30.

[66] *Kopátsy Sándor.* A részvénytársaságok szerepe. Figyelő, 1981. november 4.

vaslatát, mely szerint az ipar irányításának erőteljesen központosított, vállalati szinten gazdálkodó ágazati ipari minisztériumi rendszerét meg kell szüntetni, s iparpolitikai és felügyeleti hatóságként egységes, egyetlen ipari minisztériumot kell létrehozni. Ehhez az intézményes reformlépéshez természetesen 1957-ben, az érdemi reform elvetése következtében, nem jöttek létre a feltételek. Az 1968. évi reform azonban, a kötelező tervutasítások rendszerének megszüntetése által természetes igényt támasztott a minisztériumi gyámkodás és a közvetlen, direkt irányítás megszüntetésére. Erre azonban, az akkor megkötött kompromisszumok következtében nem kerülhetett sor, a hetvenes évekre tervezett továbbhaladás útját pedig eltorlaszolták a korábban már bemutatott események. Az ágazati minisztériumi rendszer felszámolására a kormányzat 1980-ban tért csak vissza: december 6-án jelent meg az egységes Ipari Minisztérium létesítéséről szóló 1980. évi 19. számú törvényerejű rendelet, amely – a korábbi három ágazati ipari minisztérium: a Kohó- és Gépipari, a Könnyűipari, valamint a Nehézipari Minisztériumok egyidejű megszüntetésével – 1981. január 1-jei hatállyal lépett életbe.[67] Ezzel az utasításos irányítás központi iparirányító intézményeit megszüntették.

Az intézményes reform e lépése azonban még egyáltalán nem volt következetes, hiszen a formailag önálló állami vállalatok vezetőit továbbra is a miniszter nevezte ki, mentette fel, vagyis a vállalatok vezetői változatlanul közvetlen minisztériumi függésben maradtak, s nem vállalatuk kollektívájának voltak felelősek. A reformfolyamat ezen eleme önmagában is esettanulmány értékű, hiszen a magyar gazdasági reform 1956–57. évi indulása idején – a sajátos történeti közegben – megvoltak a vállalati munkástanácsok, s ezeket 1956–57 fordulóján még a kormány-

[67] Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1980. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 214. o.

zat is be akarta építeni a gazdaságirányítás új rendszerébe. Igaz, a politikai küzdelmek, a hatalomért folytatott harc és az új kormányzat 1957 tavaszán elért konszolidációja a munkástanácsok – mint azt korábban bemutattam – megszüntetésére vezetett. A helyettük létrehozott vállalati tanácsok a gyakorlatban soha nem is működtek. Az önigazgatás intézménye az évtized végére mintegy a „revizionizmus" eszköztárához kapcsolódott, és így ideológiailag, politikailag is megbélyegzetté vált. A reformfolyamat ellentmondásos előrehaladása mégsem zárta ki azonban, hogy a hatvanas évek elejére befejezett mezőgazdasági kollektivizálás nyomán, majd különösen az 1965. évi reformdöntés eredményeként a mezőgazdasági termelőszövetkezetek elszigetelt szektorában kiépüljön az önigazgatás, amely érdemlegesen hozzájárult a tulajdonosi érdekeltség és tudat kialakulásához, s ezzel a hosszú távú fejlesztési érdekeltség megteremtéséhez. Mindez azonban változatlanul hiányzott az állami szektorban. Mint a reformfolyamat más elemeinek esetében is láthattuk, a mezőgazdasági „reformúttörés" tapasztalatai és eredményei egy idő után a gazdaság más szektorainak a működésére is hatottak. Elkerülhetetlenné váltak bizonyos következtetések. Ezt az összefüggést nyíltan megfogalmazta Havasi Ferenc az 1984. áprilisi reformhatározatot bevezető előadói beszédében: „. . . a vállalati önállóság, annak mértéke, és az, hogy ha széles körű tulajdon feletti rendelkezési jogokat biztosítunk a vállalatoknak, nem vezet-e a központi állami szándék gyengüléséhez, a csoportérdek nem kívánatos felerősödéséhez? E kérdés megválaszolásánál helyénvaló a magyar szövetkezeti mozgalom tapasztalataira utalni . . . Ma már tudjuk, hogy ez a nagyobb önállóság a felelős, vállalkozó jellegű gazdálkodási magatartás kibontakozását segítette . . . Ebben a szektorban alakult ki és vált gyakorlattá először néhány olyan követendő gazdálkodási módszer . . . amelyet most, az irányítási rendszer továbbfejlesztése

során szélesebb körben is hasznosítani akarunk."[68] Így került ismételten napirendre az állami vállalatok vezetési rendszerének az átalakítása is, amely gyakorlatilag 1985–86 folyamán valósult meg.

A vállalatok önállóságával jobban összhangban állva ugyanis csak 1984 októberében jelent meg az az önigazgatási elemeket biztosító rendelkezés – az 1977. évi vállalati törvény módosítása –, amely a vállalatok mintegy háromnegyede esetében – a felügyelő miniszter helyett – az ekkor létrehozott vállalati tanácsokra, illetve – a legfeljebb 200 alkalmazottal dolgozó kisvállalatok kategóriájában – a vállalat dolgozóinak kollektívájára bízta a vállalatok vezetőinek a kinevezését és felmentését. A rendelet mindenekelőtt kimondta, hogy mindazon vállalatok esetében, amelyek nem maradtak közvetlen államigazgatási felügyelet alatt (ide sorolták a hadiipart és a közszolgáltató, kommunális jellegű vállalatokat) „a vállalat általános vezetését" a vállalati tanács, vagy . . . a dolgozók közgyűlése" látja el. Ilyen esetekben pedig – mint a rendelet 15. §-a kimondta – „az igazgató megválasztásáról és felmentéséről e testület dönt".[69]

Az igazgatói kinevezések ezzel versenypályázati alapra kerültek, s a miniszter helyett a vállalatok kollektívájának kell számot adniuk az igazgatóknak. Ebben az esetben természetesen nem beszélhetünk az önigazgatási rendszer megvalósításáról, hiszen az – a mezőgazdaság mellett – legfeljebb a legkisebb állami vállalati kategóriában érvényes, de az állami vállalatok túlnyomó többségében is – a vállalatok munkás- és igazgatási gárdájának képviseletet biztosító tanácsok révén – önigazgatási elemek

[68] *Havasi Ferenc:* A gazdaságirányítás továbbfejlesztése . . . . Társadalmi Szemle, 1984. 5. sz. 21. o.

[69] 1984. évi 22. számú törvényerejű rendelet az állami vállalatokról szóló 1977. évi VI. törvény módosításáról. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1984. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 120. o.

épültek az irányítási rendszerbe. (Ebből a szempontból figyelmet érdemel, hogy eredetileg a vállalati tanácsokat korporatív jelleggel tervezték létrehozni: tagságuk egyharmadát a dolgozók képviselői, egyharmadát az igazgató és egyharmadát a központi állami szervek delegálták volna. Végül, ezzel szemben a központi állami szervek képviseletét elvetették: „nem korlátozhatjuk a bővíteni kívánt vállalati önállóságot azzal, hogy külső . . . szakértőket küldünk a vállalatokhoz . . . A központi akarat érvényesítését . . . a szabályozás eszközeivel is megfelelően biztosítani tudjuk" – hangsúlyozta a Központi Bizottság titkára.[70])

Ellentmondásosság és késedelem a reform folyamatában

A hetvenes évek végétől tehát egyértelműen látható a visszakanyarodás a gazdasági reform korábbi útjára. Mi több, nemcsak az 1968-as reform rehabilitációja és rekonstrukciója indult meg, de, mind az árrendszer, mind a gazdaság intézményrendszere esetében világosan felismerhető a reform korábbi szakaszában hozott, kompromisszumokkal erősen átszőtt intézkedések továbbfolytatása, fokozatos továbbfejlesztése is. Ennek ellenére a reformfolyamat ezen szakasza nem tekinthető egyértelműnek a reform folytatása szempontjából. Ez két vonatkozásban is érzékelhető. Egyrészt, a reform továbbfolytatását, sőt továbbfejlesztését szolgáló intézkedéseket – amelyek végül is mind egy irányba mennek: az áru- és pénzviszonyok, valamint a piaci körülmények és hatások erősítését célozzák a vállalati önállóság és a versenyközeg erősítésével – ellenkező jellegű kormányzati tevékenység is kísérte és gyengítette. Másrészt, a már felismert reformcélok érvényesítése, megvalósítása rendkívül késedelmesen, vontatottan haladt.

[70] *Havasi Ferenc:* A gazdaságirányítás továbbfejlesztése . . . i. m. 23. o.

Mindkét állítás további magyarázatot igényel. Ami az ellentmondásosságot illeti, könnyen megfejthető a képlet. Miközben a világgazdasági válság és a hazai megrázkódtatások, megtörve a megelőző negyedszázad növekedési pályáját – a hetvenes évtized közepének ellentétes jelenségei után – a kényszer erejével döbbentettek rá a reform folytatásának nélkülözhetetlenségére, egyben a rövid távú egyensúly-helyreállító restrikciók révén olyan kényszerpályára is szorították a magyar kormányzatot, amely minden elemében a felismert reformcélok ellen hatott. Miközben az 1979–80-as árreform legfőbb célja a valóságosabb piaci, sőt világpiaci hatások közvetítése volt a vállalatokhoz, a piaci hatások valódi érvényesítését az e reformot végrehajtó kormányzat maga akadályozta meg. A piacon eredményes és ezért – az érvényes működési mechanizmus és szabályozó rendszer alapján – magasabb profitot realizáló vállalatoktól ugyanis a többletnyereség mintegy 90 százalékát közvetlen beavatkozással elvonja, míg a tartósan deficitet termelő vállalatokat, éppen az így szerzett bevételből a költségvetésen keresztül állandó szubvenciókkal tartja életben. 1986-ban és 1987 első félévében a kormány 50 milliárd forint szubvenciót adott deficites vállalatok finanszírozására, s ez az összeg megközelítette a költségvetés deficitjét. Az egyensúly-helyreállító politika – különösen az 1982–83. évi likviditási zavarok és súlyos tartozás-visszafizetési nehézségek idején – úgyszólván soha nem látott, a legkisebb részletekre is kiterjedő, az egyedi és a kötelező exportfeladatokat vállalati szintig meghatározó, a bevételek felett hasonló módszerrel rendelkező, az elvonásokat, az import- és a beruházási korlátozásokat központilag elrendelő, sőt időszakonként a centralizációt úgyszólván egyetlen „válságmenedzser" kezébe helyező centralizációt, direkt irányítást teremtett. Ez egy-két évben nyilvánvalóan elkerülhetetlen, sőt eredményes is lehetett, hiszen biztosította az ország fizetőképességét és gazdasági talpon maradását. A várakozásokkal ellentétben azonban a restrik-

ciós direkt irányítás nem 2–3 év átmeneti szükségintézkedése, rövid életű „szükséges rossz" maradt, hanem úgyszólván végigkísérte a nyolcvanas évtizedet, s a reformfolyamat igazi kibontakozásának alapvető akadályává is vált.

A másik tényező, a felismert reformcélok vontatott realizálása, a szükséges reformlépések elodázása a nyolcvanas évek első felének általános politikai viszonyaiból fakadt, s a gazdasági kormányzat erőteljes kritikáját váltotta ki. A szükséges és a valóban megtett lépéseket gyakorta szakadék választotta el. A gazdasági megrázkódtatások okozta zavarok elhárítása általában társadalmilag kemény következményekkel járó, s a megelőző negyedszázad politikájával – elsősorban életszínvonal- és foglalkoztatási politikájával – sokban ellentétes intézkedéseket tett szükségessé, miközben a hagyományos politikai reflexek a tehetetlenségi nyomaték erejével működtek tovább. Az évtized folyamán mindez heves reformvitákat váltott ki. Voltak, akik a bajok és a gondok forrását eleve a hagyományos szocialista gazdasági modell megbontására vezették vissza. Túl sok piacról, túlzottan liberalizált gazdaságpolitikáról és a központi tervezés és szabályozás elégtelenségéről beszéltek. A másik oldalon éppen a reform elégtelenségét, a szabályozókkal is az utasításos irányítási rendszer továbbélését, illetve visszarendeződését tették kritika tárgyává, a bajok okozójává, s újabb reform szükségességét, a „reform reformját", a „vállalkozói szocializmus" állami beavatkozástól mentes szabadpiaci versenyrendszerét javasolták bevezetni.

A viták nemcsak a helyzet bonyolultságából, hanem az új feltételekhez való igazodás lassúságából, a cselekvés ellentmondásosságából, a határozott irány és az erőteljes végrehajtás általános óhajából is természetszerűen következtek. E viták egyben jelezték a reformfolyamat nyolcvanas évek első felére jellemző felemásságával szemben jelentkező, különböző előjelű elégedetlenségeket. Ezek objektív tartalma abban határozható meg,

hogy – minden valóságos előrelépés ellenére – az 1979 és 1987 közötti periódusban sem beszélhetünk a magyar gazdasági modell érdemi továbbfejlődéséről. Az 1968-as kompromisszumok egy részének feloldását ugyanis messzemenően ellensúlyozták a restrikciós politikából következő visszafogások.

A központi tervezés és a piaci elemek összekapcsolása, a szabályozott piac működtetése éppen ezért nemcsak változatlanul, hanem fontos területeken esetenként még fokozottabban is magában hordta a hibrid, speciális szabályozókkal működtetett tervutasításos gazdálkodás immanens veszélyét, sőt jellegzetességeit is. „A speciális szabályozás pedig – állapította meg joggal a Tervhivatal egyik vezetője – rendszerint a tervutasításos rendszer egyik sajátos formája . . ."[71]

E periódusban mégis kibontakozott, s minden korábbinál szélesebb körűvé vált a reformfolyamat egyik legjellegzetesebb továbbfejlesztési elemeként, és talán egyetlen modellérvényű áttöréseként értékelhető kis- és magántevékenység újszerű szerepének a biztosítása, az úgynevezett második gazdaság szerves, intézményes beépítése a gazdaság működésébe.

A kis- és magántevékenység új szerepe; a gazdaság pluralizálódása

A magyar gazdasági reform kezdetétől megfigyelhető, hogy minden reformhullám együtt járt a magántevékenység szerepének újraértékelésével, e tevékenységek lehetőségének szabadabb biztosításával, sőt ösztönzésével. Ez nemcsak abban jutott kifejezésre, hogy a magánkisipar és kiskereskedelem fellendült, létszáma növekedett, hanem abban is, hogy új formák jelentek

[71] *Horváth László:* Az 1980-as gazdasági szabályozók. Közgazdasági Szemle, 1980. 1. sz. 3. o.

meg, esetenként a közösségi tulajdon keretei között nyitva utat a magántevékenység valamilyen formájának. 1957-ben az állami üzletek bérlete, az 1960-as években a háztáji gazdaság különleges szerepe egyértelműen jelzi ezt az irányzatot.

Nem utolsósorban éppen a megelőző reformhullámok kedvező tapasztalatai, s legfőképpen a közösségi szövetkezeti üzem és a családi háztáji gazdálkodás sajátos kombinációjának egyedülálló sikere is hozzájárult, hogy 1979 után ismét jelentős szerepet kapott a kis- és magántevékenység kibontakoztatása, s különösképpen a közösségi tulajdon és a magántevékenység széles körű kombinációjának a kialakítása.

E folyamatban az úttörő szerepet ismét a termelőszövetkezetek háztáji gazdasága jelentőségének az átértékelése, a hetvenes évek közepének háztáji-korlátozó gyakorlatának és doktriner elveinek a felülbírálása és elvetése játszotta.

A háztáji gazdálkodás korábban bemutatott „elméleti" kirekesztése a szocialista szövetkezeti tulajdonból és a különböző korlátozó intézkedések nyomán drámaian visszaesett termelési kedv és tömeges állatvágások, sőt a kistermelő gazdaságok számának 13 százalékos csökkenése 1972 és 1978 között figyelmeztető, fenyegető tünet volt, s e paraszti reagálás éppen e területen hozott leghamarabb fordulatot a hetvenes évek közepének reformellenes fellépéseivel szemben. Az MSZMP központi lapja már 1977 elején meghirdeti a visszatérést a reformkoncepcióhoz: „A múlt esztendő második felében a kormány . . . több mezőgazdasági ág helyzetét vizsgálta meg. A gazdálkodásnak azok a területei kerültek napirendre, ahol . . . romlott a termelési kedv . . . visszaesés volt tapasztalható . . . Ilyen volt a zöldségtermelés, a gyümölcs- és szőlőtelepítés, a sertéshústermelés, a szarvasmarha-tenyésztés." A bevezetett intézkedések, termelői áremelések felsorakoztatása után az újság – formális vita nélkül – szembefordul a két-három évvel korábban előtérbe állított jövedelempolitikai preferenciával és ismét a reform termelési

preferenciáját fogalmazza újra: „Ami pedig a háztáji gazdaságokat érintő adópolitikával, annak követendő gyakorlatával kapcsolatos, érvényesül az elv: *nem az adóbevétel az elsődleges, hanem a termelés. Nem több adót, hanem több terményt és terméket várunk a kistermeléstől.*"[72]

Ugyanezen év őszén elméleti cikket is közöl a Népszabadság, amely jellegzetes módon éppen A szocialista tulajdonviszonyok továbbfejlesztése címen jelent meg, vagyis a két évvel korábbi retorikához igazodik, s a fejlettség adott szintjéből nyilvánítja nélkülözhetetlennek a háztáji gazdálkodást. „. . . a társadalom érdeke *nem* a háztáji gazdaságok visszaszorítása, hanem inkább azok *fejlesztése*. A szövetkezetek megerősödésével a háztáji gazdaságok jellegében is lényeges változások tapasztalhatók. A szövetkezetekre (és állami vállalatokra is) támaszkodva – fordul szembe a szerző a megelőző évek doktriner érvelésével –, hozzájuk szervezetten kapcsolódva intenzívebb termeléskiegészítő szerepet töltenek be, ezzel is hozzájárulnak az árualapok növeléséhez, mégpedig az országos, a szövetkezeti és az egyéni anyagi érdekek összhangja jegyében. Ez a háztáji gazdaságokat nem csupán intenzívebbé teszi, de feltehetően lényegesen meg is nyújtja fennmaradásuk idejét."[73]

A „szocialista tulajdonviszonyok továbbfejlesztése" tehát már nem a szövetkezetek állami tulajdonhoz való közelítésében, nem a háztáji gazdaság nem szocialista jellegének deklarálásában, hanem éppen közösségi és háztáji összekapcsolásában és tartósabb fennmaradásában nyer megfogalmazást.

Sorozatban jelennek meg ettől az időtől kezdve a fordulatot jelző írások a napi sajtó hasábjain. „. . . *a mezőgazdasági terme-*

[72] *Almási István:* Kedvezőbb feltételek között. Népszabadság, 1977. február 3.

[73] *Sipos Aladár:* A szocialista tulajdonviszonyok továbbfejlesztése. Népszabadság, 1977. október 4.

lés legérzékenyebb területe a háztáji . . . Ez az ágazat rendkívül gyorsan alkalmazkodik a termelést befolyásoló tényezőkhöz, s nemcsak a kedvező jelenségekhez igazodik rugalmasan, hanem a bizonytalanhoz is . . ." Ha nem találja meg számítását valamely termék esetében, „nem próbálkozik vele a következő esztendőben . . . És ez még a jobbik eset. Nagyobb baj akkor van, ha teljesen abbahagyja a termelést." A termelési biztonság és kedv előző években történt leromlása után nyomatékkal tér vissza a hatvanas évek végi érvelés: „. . . Mindannyiunk érdeke, hogy a . . . feltételek megteremtésével *erősödjön a gazdálkodásnak ezen a területén is a termelési biztonság, a termelési kedv.*"[74]

A forráskúti Haladás termelőszövetkezet példája segítségével arról adnak számot, hogy a szövetkezet „magára vállalta a kisüzemek termelésének szervezését", s hogy „az erős, egyenletesen fejlődő közös gazdaság lehetővé teszi, hogy a kistermeléssel is többet törődjünk."[75]

Amint a Központi Bizottság 1978. márciusi határozata már állást foglalt: a szövetkezetek és az állami gazdaságok nyújtsanak segítséget, kapcsolják magukhoz a háztájit. S világosan megfogalmazzák vagy újrafogalmazzák a közös és a háztáji gazdaság *egységének* a koncepcióját: „. . . a legnagyobb változást az hozta, hogy terjed a háztáji és a kistermelésnek egy olyan változata, amely sok tekintetben jobb a hagyományos háztájinál, ez pedig *a nagyüzemhez kapcsolódó kistermelés* . . . Ma már ugyanis a nagyüzemek tekintélyes hányada olyan módszereket, eljárásokat alkalmaz a kistermelés és -értékesítés szervezésére, amikor már a termelőtevékenységnek csak egy-egy részlete, eleme kerül a háztáji és a kisegítő gazdaságba. Ezek a nagyüzemek ugyanis *hosszú távon* gondoskodnak a termelés fejlesztéséhez szükséges

[74] *Cserkúti Ferenc:* Az érzékeny háztáji. Népszabadság, 1979. december 29.

[75] *Sándor Tibor:* A nagyüzem és a kistermelők együttműködése. Népszabadság, 1978. július 19.

szolgáltatásokról, egyöntetű, jó minőségű vetőmaggal, palántával, tenyészanyaggal látják el a háztáji gazdaságokat, gondoskodnak a növényvédelem, az állategészségügy megszervezéséről és a kisüzemekben megtermelt áruk felvásárlásáról és értékesítéséről."[76]

A Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezetője 1980 nyarán már diadalmasan közli: „Kialakult a sajátosan magyar háztáji típus, amelyre jellemző, hogy a közös és a háztáji gazdaság szervesen együttműködő egységet alkot . . . *évenként mintegy 2,3 milliárd óra* hasznosul a háztáji és a kisgazdaságokban, több, mint amennyi a jól mechanizált szocialista nagygazdaságokban összesen . . . A mezőgazdasági összes termelésnek *általában a harmadát* (némely években nagyobb hányadát is) a háztáji, a kisegítő és egyéb kisgazdaságok (a kistermelők) állítják elő . . . A kistermelők mezőgazdasági összes termékének értéke a legutóbbi években *mintegy 60 milliárd forint* volt, nagyjából annyi, mint amennyi népgazdaságunk mezőgazdasági és élelmiszer-kivitele."[77]

A mezőgazdaságban felhalmozott tapasztalatok, a közösségi és a magántevékenység újra kibontakozó kombinációja a reform harmadik hullámában minden korábbinál erőteljesebb továbbgyűrűző hatást gyakorolt a gazdaság más ágaira is.

A kis- és magántevékenység szélesebb körű ösztönzése, s az úgynevezett „második gazdaság" legalizálása a nyolcvanas években természetesen összefüggött a gazdasági egyensúlyvesztéssel, a növekedés erőteljes lelassulásával, a beruházási ráták zuhanásszerű csökkenésével is. Az életszínvonal szinten tartásának, vagy legalábbis visszaesése csökkentésének érdekében ugyanis nélkülözhetetlenné vált a kiegészítő jövedelemszerzés lehetősé-

[76] *Cserkúti Ferenc:* A közös és a háztáji. Népszabadság, 1979. június 22.

[77] *Fazekas Béla:* A mezőgazdasági kistermelés új vonásai. Népszabadság, 1980. augusztus 6.

gének a megnyitása, szélesítése. De ugyanilyen fontos lett a lakossági szolgáltatások állami beruházás nélküli fejlesztése is. A nemzeti jövedelem 25–27 százalékáról 10 százalék körüli szintre zuhant beruházási ráta nem tette volna lehetővé, hogy az amúgy is elmaradott szolgáltatási szféra fejleszthető legyen. Végül, mind a nemzetgazdaság, mind a családi gazdálkodás szempontjából nélkülözhetetlen többletmunka-ráfordítás legnagyobb ösztönzését is ebben a szektorban lehetett biztosítani. Így alakulhatott ki az a pardox helyzet, hogy miközben – az életkörülmények javítása érdekében – éppen a gazdasági helyzet romlása idején került sor a munkahét figyelemre méltó rövidítésére (először a 44 órás, majd az ötnapos, 40 órás munkahét bevezetésére), ugyanakkor a másodlagos tevékenységek széles körű kibontakozása révén ezekben az években a valóságban teljesített munkaórák lényegesen növekedtek.

Mindezek nyomán a nyolcvanas évek elejétől a kis- és magántevékenység minden korábbi reformszakasztól eltérő módon és mértékben minőségileg új helyet kapott, és a magyar gazdasági modell sajátos, fontos új elemévé vált. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1980 februárjában nagy jelentőségű és azonnali gyakorlati folyamatok kiindulásává vált határozatot hozott „a másodlagos gazdaság szerepéről és fejlesztésének lehetőségeiről".

A határozat alapjául szolgáló előterjesztés megállapította, hogy a másodlagos gazdaságban a társadalmi összmunkaidő-ráfordításnak mintegy 16–18 százaléka realizálódik, s ez az állami és szövetkezeti szektor egész munkaidőalapjának egynegyedét teszi ki. Az aktív keresők közül mintegy 3,5, a nem aktív népességből 1–1,5 millióan, vagyis együttesen az ország lakosságának fele vesz részt a másodlagos gazdaság valamelyik formájában.

A Politikai Bizottság a korábban legnagyobb részt nemlétezőnek tekintett, sőt sok területen egyenesen tiltott, üldözött szektorról megállapította, hogy „a másodlagos gazdaságban általában hasznos tevékenység folyik; hiányokat pótol, fejlődésünk

fontos pótlólagos forrása. A reálisan jelentkező igények és szükségletek egy részét – a szocialista szektor mellett – a másodlagos gazdaság elégíti ki."

Hadd idézzem föl a realitásokkal szembenéző ezen határozat gondolatvezetését: „A másodlagos gazdaságot – szögezik le – szervezettebben a társadalmi előrehaladásunk szolgálatába kell állítani . . . A másodlagos gazdaságot szorosabban össze kell kapcsolni, integrálni a szocialista szektorral, hogy a társadalmi szervezettség e területen is érvényesüljön . . . Megoldást jelenthet a vállalati formák, méretek nagyobb változatossága, a kis- és középüzemek (szövetkezetek, alkalmi társulási formák, munkaközösségek stb.) elterjesztése, a kis- és középüzemek működési feltételeinek egyszerűsítése . . . A célszerű munkamegosztási formákra példával szolgálhat a magyar mezőgazdaság, amely a szocialista nagyüzem és a másodlagos gazdaság sajátos integrációját alakította ki. Az itt alkalmazott alapelvek általánosabban is érvényesíthetők, főként az építőipar, a kereskedelem és a szolgáltatások területén.

Azokban a tevékenységi körökben, ahol a szocialista szektorhoz való integrálás gazdaságilag nem célszerű, ott a kereslet és a kínálat egyensúlyát, a monopolhelyzetek megszüntetését több működési engedély kiadásával, gazdasági versennyel kell szabályozni . . . Fokozatosan fel kell számolni azokat a gazdasági, jogi és szemléleti korlátokat, amelyek a nem központilag kezdeményezett szervezőképesség kibontakozását gátolják. Ennek érdekében a szocialista szervezeti formákat ötvözni lehet az egyéni kezdeményezéssel, valamint a lakosság saját megtakarításai terhére eszközölt kockázat vállalásával . . . A munkával szerzett és a munkával arányos magas jövedelmeket – beleértve a másodlagos gazdaságból származókat is –, el kell ismerni . . . Az adózás a társadalmilag elismerhető jövedelem kialakítását és felhalmozását úgy szabályozza, hogy közben a jövedelemelvonás mértéke a tevékenységre való törekvést ne akadályozza."

A határozat azt is egyértelműen megfogalmazta, hogy a szocialista szektorban szükségszerű szerkezeti átalakítások és az ennek nyomán elengedhetetlen munkaerő-átrendeződés munkaerő-felszabadulással is jár, és a felszabaduló munkaerő egy része a másodlagos gazdaságban találhat új munkalehetőséget.

A Politikai Bizottság e szektor kifejlesztésének határait és korlátait is egyértelműen igyekezett megjelölni. Miközben hangsúlyozta, hogy a másodlagos gazdaságban végzett tevékenység társadalmi hasznosságának megítélésében egységes szemlélet kialakítására kell törekedni, azt is leszögezte: „tudatosítani kell, hogy a politikai elismeréssel nem a magántevékenységet szélesítjük a szocialista szektor terhére, hanem ezt jobban bekapcsoljuk egész gazdasági rendszerünkbe, a tervgazdálkodás hatáskörébe." Ugyancsak egyértelműen leszögezték, hogy „a szocialista szektor és a másodlagos gazdaság kapcsolatainak jogi és szervezeti rendezésével egyidejűleg határozottan – társadalmi-gazdasági és jogi eszközökkel egyaránt – fel kell lépni a másodlagos gazdaság tevékenységében tapasztalható mindazon káros jelenségek ellen, amelyek elért vívmányaink hitelét rontják, a szocialista társadalmi rendtől idegenek, a társadalmi tulajdont károsítják, s így rossz társadalmi-politikai közérzetet váltanak ki, további fejlődésünket gátolják".[78]

Érdemes megjegyezni, hogy e határozat gondolatrendszerének megfelelően már néhány hónappal korábban, 1979 szeptemberében állásfoglalás született a munkajogi szabályozás módosítására vonatkozóan is. A Politikai Bizottság ebben a határozatban már leszögezte, hogy: „A módosítás járuljon hozzá a munkaidő hatékony felhasználásához, és tárjon fel pótlólagos foglalkoztatási lehetőségeket. Ennek érdekében lehetővé kell tenni, hogy az eredeti munkáltatónál a rendes munkaidőt meghala-

[78] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 1113–1116. o.

dóan önként vállalt rendszeres munkavégzésre kerülhessen sor akár a munkakörhöz kapcsolódóan, akár attól független egyéb tevékenység esetében. Meg kell engedni – ahol a munka jellege megkívánja és munkaidőn belül nem végezhető el –, a munkakörhöz kapcsolódó előkészítő és befejező munkák munkaidőn túli végeztetését díjazás ellenében . . . Indokolt mértékben enyhíteni kell a fizikai dolgozók főálláson kívüli foglalkoztatásának egyes korlátait . . ."[79]

A kormányzat ezzel tulajdonképpen megvalósította a társadalomkutatás felismeréseiből levonható gyakorlati követelményeket. A kérdés egyik legjobb kutatója a következőképpen érvelt: „Az ellentmondások kiéleződése a második gazdaság sok szempontból tisztázatlan helyzetéből és változékony hivatalos megítéléséből, kezeléséből is fakad. Ennek következtében ez a szektor mindmáig nagyobb részt a legalitás és illegalitás határmezsgyéjén egyensúlyozva működik . . . A kutatási eredményekből leszűrhető a gyakorlati cselekvés vezérfonalának tekinthető legfontosabb következtetés. Az 1980-as évek gazdaságpolitikájának, ezen belül a munkaerő-politikának – különösen, ha a szocialista szektorbeli gazdasági növekedés és az életszínvonal-emelkedés kényszerű mérséklését is tekintetbe vesszük – az eddiginél nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani, és fontosabb szerepet kell adni a szocialista gazdálkodó szervezeteken kívüli termelő- és szolgáltató tevékenységnek. Ezt elfogadva, helyes kiindulópontnak az a feltételezés látszik, hogy a mainál megfelelőbb, változatosabb *legális* működési keretek és formák kialakítása és e szektor kiegyensúlyozottabb kezelése egyidejűleg növelné a második gazdaság teljesítőképességét, és enyhítené a jelenlétéből adódó mai konfliktusokat."[80]

[79] Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a munkajogi szabályozás módosítására. 1979. szeptember.

[80] *Gábor R. István:* Második gazdaság. Szabályozásra várva. Figyelő, 1980. november 12.

A „második gazdaság" valóban végrehajtott legalizálása a gazdaság rendkívül széles területére hatott ki.

Mindezek nyomán – ebben a vonatkozásban még hasonlóan a korábbi reformhullámok időszakához – a különböző kedvezmények és ösztönzések hatására megindult a magánkisipar és -kiskereskedelem fejlődése. A magánkisiparban az 1975-ben működő nem egészen 36 ezer kisiparoshoz képest 1985-ben már több mint 43 ezer kisiparos működött az országban, és a foglalkoztatottakkal együtt ez a létszám 83 ezerről 96 ezerre emelkedett.

Még nagyobb arányú volt a magán-kiskereskedelem fejlődése: 1975-ben alig több mint 9 ezer magán-kiskereskedő és nem egészen 900 magán-vendéglátóhely működött az országban. Ezzel szemben 1985-re a magánüzletek száma megközelítette a 20 ezret, a magán-vendéglátóhelyek száma pedig jóval meghaladta az 5 ezer egységet. A magánkereskedők összlétszáma tehát 10 ezerről több mint 25 ezerre ugrott.[81]

A magánszektor erőteljes fejlődése, amint a magánkisiparosok és kiskereskedők, valamint alkalmazottaik létszámának közel 40 százalékos növekedése is mutatja, határozottan fokozta-e szektor jelentőségét, de korántsem hozott messzemenő változást az önálló magánszektor népgazdasági súlyát illetően. A nemzeti jövedelem előállításában való részesedés arányát tekintve a magánszektor 1980. évi 3,5 százalékos részesedése 1985-re közel megkétszereződött, 6,3 százalékra emelkedett. Ez az arány azonban a gyors növekedés ellenére, nemcsak néhány más szocialista országhoz képest, de a korábbi időszakhoz viszonyítva is alacsonynak tekinthető. (1960-ban, a mezőgazdaság kollektivizálásának gyakorlati befejezése évében a magánszek-

[81] Statisztikai Évkonyv, 1985. KSH, 1986. 89., 208. o.

tor 9 százalékkal részesedett a magyar nemzeti jövedelem előállításából.[82])

A nyolcvanas évek reformfolyamatában azonban nem elsősorban a magánszektor tevékenységének a bővítése érdemel figyelmet. Sokkal fontosabb – mint az idézett politikai bizottsági határozat is hangsúlyozta – a különböző közösségi tulajdonformák és a magántevékenység újszerű, sajátos kombinációinak a létrehozása. A mezőgazdaság tapasztalatai alapján így jött létre a szolgáltatási szektorokban az állami tulajdon és családi magántevékenység kombinációjaként az állami kisüzletek és a kis vendéglátóipari egységek szerződéses és magánbérleti rendszere. A szerződéses rendszerben működő boltok száma például még 1981-ben is alig haladta meg a 400-at, 1985-re viszont már 4500-hoz közelített. A vendéglátóiparban az 1981. évi valamivel több mint másfél ezer szerződéses vendéglátóhellyel szemben 1985-ben már jóval több mint 7 ezer ilyen jellegű egység működött. Összességében: 1981-ben alig több mint 2 ezer szerződéses rendszerben működő kiskereskedelmi bolt vagy vendéglátóhely, 1985-ben pedig már majdnem 12 ezer ilyen jellegű egység található az országban. A versenypályázati alapra helyezett bérleti rendszer a kisebb és korábban az állami vállalati hálózaton belül ráfizetéses kereskedelmi, vendéglátóipari üzemeket nemcsak nyereségessé tette, de nagyban hozzájárult a lakossági szolgáltatások javításához is.

A szerződéses üzemeltetésre az vállalkozhatott, aki a vállalattal a szerződés megkötésekor munkaviszonyban állt, ám egy újabb feltétel: legfeljebb öt évre köthető szerződés, s az újabb ötéves szerződést vagy bérletet csak újabb nyilvános versenytárgyalás alapján lehet elnyerni. Ez utóbbin – közjegyző jelenlétében – licitálásos versengés folyik, s az nyeri el a bérleti vagy szerződéses jogot, aki az üzlet bevételéből a legmagasabb díj befize-

[82] Uo. 24. o.

tésére vállal kötelezettséget. Igen gyakran a jó helyismerettel rendelkező korábbi üzemvezetők pályáztak. Az érdeklődés mértékét jól érzékelteti, hogy például a Dél-Budai Vendéglátó Vállalat tíz üzletére több mint ötvenen pályáztak, s gyakran a meghirdetett díj 20–30 százalékkal is emelkedett a licitálás során. „Remélhetőleg olyan szocialista vállalkozási forma született – tudósítanak az intézmény születésének első lépéseiről –, amelynek tapasztalatai a népgazdaság egyéb ágazatában, így mindenekelőtt a *szolgáltatások* körében is hasznosíthatók lesznek, s melyek várhatóan milliárd forintos nagyságrendben fogják a következő években gyarapítani a népgazdasági bevételeket."[83]

A rugalmas és nehézkes apparátus nélkül működő szerződéses vendéglátóüzemek a korábbi ráfizetéssel szemben jelentős nyereséget biztosítottak az államnak. 1982 első felében például a szerződéses alapon működő vendéglők alkalmazottai a vendéglátóipar létszámának mindössze 10 százalékát tették ki, ugyanakkor az összes árbevétel 18 százalékát érték el, s félmilliárd forintos üzleti nyereségük megegyezett a létszám 90 százalékát foglalkoztató hagyományos állami szervezetben dolgozó vendéglátóipari vállalatokéval.[84]

Bizonyos szempontból a közösségi (állami vagy szövetkezeti) tulajdonban lévő vállalati tevékenység és a kiegészítő magántevékenységek kombinációjának tekinthető az a gyorsan kiépülő és szélesedő rendszer is, amely a főállásban végzett munka mellett felszabadította és legalizálta a munkaidő után végzett különböző javító-szolgáltató tevékenységeket. Ennek keretében a munkaidő után vagy a hét végén végzett televízió- és rádiójavítás vagy vízszerelés, az építkezéseken történő segédkezés vagy a

[83] *Schagrin Tamás:* Vállalkozás a kereskedelemben. Figyelő, 1981. március 4.

[84] *Merner Ernő:* Jó üzlet a szerződéses üzemeltetés. Figyelő, 1982. szeptember 23.

személygépkocsi felhasználása magántaxizásra egyaránt megfigyelhető, egyben lényeges hozzájárulást biztosít a lakossági szolgáltatásokhoz. Rendkívül jellemző a magántaxi-szolgáltatás engedélyezésének az esete, amely a fővárosban egyetlen jóváhagyó rendelkezés kibocsátása nyomán a nyolcvanas évek első felében – egyetlen fillér állami beruházás nélkül, sőt, az adóbevételek növekedését is elérve – jóval több mint megkétszerezte Budapest taxiparkját.

Kísérletként az állami nagyiparban is megjelent a magántevékenység új beépített formája, a közösségi állami tulajdonnak és a kiegészítő magántevékenységnek a sajátos kombinációja. A nagyvállalatok keretei között ugyanis létrejöttek a vállalati gazdasági munkaközösségek. 1980-ban ez az intézmény még nem létezett. 1981 novemberében – központi biztatás nyomán – a Csepel Autógyár vezetői körlevélben fordultak dolgozóikhoz, „tegyenek javaslatokat, hogy milyen jellegű – nagyvállalaton belüli – kisvállalkozások szervezését tartják indokoltnak, lehetségesnek." „S a javaslatok nem is késtek soká. A nagyvállalat dolgozói – első nekifutásként – *8 kisszövetkezet és 33 gazdasági munkaközösség* szervezését ajánlották." Létrejött egy szerszámszerkesztő mérnöki munkaközösség, amely a gyár „szűk keresztmetszetében", az újonnan megvásárolt szervókormány készítésének felszerszámozásában működik közre, havi 50 óra többletmunkaidőben. A célgépszerkesztők két gazdasági munkaközösséget hoztak létre.[85] 1982 nyarán ad hírt a sajtó a Dunai Vasműben megalakult 56 gazdasági munkaközösségről. Ezeknek tapasztalatai „. . . megrázó eredményre vezettek. A kisvállalkozásban a munka termelékenysége átlagban másfélszer, esetenként pedig háromszor nagyobb, mint a főmunkaidőben. Az okok között vannak egészen kézenfekvőek is. Az első mun-

[85] *Bossányi Katalin:* Kisvállalkozások a Csepel Autógyárban. Népszabadság, 1982. március 12.

kaközösségek ugyanis a legjobb, a leginkább vállalkozó kedvű dolgozókból jöttek létre. Nagyon megválogatták, kit vesznek be a csapatba. Kétségtelen tény az is, hogy . . . mindenütt rendkívüli módon ügyelnek arra: a munkaközösségek ne álljanak anyag-, gép- vagy szerszámhiány miatt . . . Nagy hajtóerő a magasabb kereset is." „Reggel hattól kettőig dolgozgatni, kettőtől hatig keményen hajtani, és háromszor annyit keresni ugyanannak az embernek, ugyanabban az üzemben a tudathasadás tipikus esete – jegyzi meg a riporter. De hát tulajdonképpen az történt, amit az új rendelkezések a többi között el akartak érni: megteremteni a lehetőséget arra, hogy a magasabb teljesítményt arányosan meg is lehessen fizetni."[86]

A következő év tavaszán a Dunai Vasműben ekkor működő 125 vállalati gazdasági munkaközösségben 1500-an dolgoztak. Az üzemek szakszervezeti titkárai által összegezett tapasztalatok között azonban ekkor már igen sok aggályt is megfogalmaztak: „Az üzemi kisvállalkozások terjesztik az anyagias szemléletet, elveszik az időt a családtól, a magánélettől, a tanulástól, a művelődéstől, a társadalmi munkától, a politizálástól; gyöngítik a szakszervezeti mozgalmat, a munkaverseny összetartó erejét; egyeseket érdemtelenül juttatnak magas jövedelemhez, veszélyeztetik az árualap és a vásárlóerő egyensúlyát; felborítják az üzemek rendjét, lazítják a munkaerkölcsöket, és végső soron támadják szocialista értékeinket."„Az a baj – fogalmaztak mások –, hogy nagy zavar van a fejekben. Úgy vélik sokan, hogy a főidőben végzett munka az szocialista, a kisvállalkozásban végzett az *nem* szocialista. Pedig a dolgozók ugyanazokkal a szocialista tulajdonban lévő eszközökkel termelnek, szocialista üzem javára. A különbség csak annyi, hogy a kisvállalkozás legalább

[86] *Karczagi László:* Tudathasadás kettőtől hatig. Népszabadság, 1982. július 7.

kétszer termelékenyebb, és jobban meg is fizetik. Talán ettől nem szocialista?"[87]

Az ipari államtitkár a teljesítménykényszert sürgetve hívja fel a figyelmet: „a vállalati gazdasági munkaközösségek munkaidő után végzett, de közvetlenül ösztönzött teljesítménye – egyébként azonos felszereltség mellett – nemegyszer 25–40 százalékkal is nagyobb, mint a normál munkaidő alatti."[88]

Az új intézmény okozta vállalati-társadalmi feszültségek mindennapi beszédtémává váltak az országban. Miért nem lehet a főmunkaidőben megoldani az ösztönzést és a nagyobb teljesítményt? „*Kedvezőtlennek,* vagy legalábbis *megkérdőjelezhetőnek* tartom – fogalmazza meg sokak véleményét a Figyelő cikkírója –, hogy tartósan elviselhető-e *azonos szervezeten belül kvázi kettős teljesítmény- és jövedelem (bér)színvonal* kialakulása."[89]

A vállalati munkaközösségek egyszerre váltak vitatottakká és nélkülözhetetlenekké. Bővítik a vállalatok kapacitását, megfelelő feltételeket teremtenek a szükséges kiegészítő tevékenységek ellátásához, de egyben – mint az előbb idézett szerző joggal állapította meg – „mintegy kritikája is a vállalati munkaszervezésnek", továbbá „rávilágít a bér- és keresetszabályozás korlátaira, teljesítménykorlátozó hatására . . ."[90] A Dunai Vasmű tapasztalatai – az a tény, hogy a munkaközösségek 60 százaléka karbantartással foglalkozott – arra is rávilágít, hogy a munkaközösségek létrehozását elsősorban „a jelenlegi bérszabályozás állította korlátok megkerülése motiválta".[91]

[87] *Karczagi László:* Aggályok és vállalkozások. Népszabadság, 1983. május 6.
[88] *Juhász Ádám:* Teljesítménykényszert! Népszabadság, 1983. március 5.
[89] *Varga György:* Termelő munkaközösségek a Dunai Vasműben. Figyelő, 1982. március 10.
[90] Uo.
[91] *Varga György:* A vállalkozás előiskolája. Figyelő, 1982. december 9.

Hogy vajon életképesnek bizonyul-e majd ez a kísérlet, illetve milyen közvetlen és közvetett hasznot hajthat, az kérdéses. Annyi mindenesetre elmondható, hogy gyorsan meghonosodtak. Az 1981 végi rendelkezések után számuk 1982-ben mindösszesze 1634 volt, és alig több mint 18 ezer munkás, mérnök vett részt bennük. 1985-re azonban a vállalati gazdasági munkaközösségek száma már jóval meghaladta a 13 ezret, a munkaközösségekben foglalkoztatottak száma pedig elérte a 168 ezer főt. A vállalati gazdasági munkaközösségek a főmunkaidő után végzett többletmunkaórákban, illetve a hétvégeken az iparban elvégzett munkaórák mintegy 3 százalékában – a vállalatokkal kötött szerződés keretei között – az üzemek gépeit és felszereléseit használva, olyan munkálatokat végeznek el vállalataik számára, amelyek esetenként más vállalatokkal vagy külföldi cégekkel történő kooperációt helyettesítenek. Nem egy jelentékeny gyár, illetve termelési szektor esetében a termelés fontos területein érdemben járulnak hozzá az ipar tevékenységéhez.

A kiegészítő magántevékenységek keretében végül ugyancsak említést érdemelnek a magánszemélyek által alapított gazdasági munkaközösségek, amelyek a termelő- és a szolgáltató szektorokban egyaránt megtalálhatók. 1980-ban ilyen intézmény még nem létezett. 1981 őszén viszont a Népszabadság már a nagy érdeklődésről ad hírt: „Bár az új kisvállalkozások alapítására csak a jövő év elején dördül el a startpisztoly, a közelmúltban megjelent jogszabályok ismeretében már több területen hozzákezdtek az előkészítő, szervező munkához . . . *Mihaleczky Vilmos* jelenleg nyugdíjas, korábban az Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt kereskedelmi tanácsosa volt.

– Harminc ötletgazdag társammal újabb kisvállalkozások szervezésére kívánunk kisszövetkezetet alapítani. Abból indultunk ki, hogy rengeteg olyan kihasználatlan lehetőség van az országban, amit népgazdasági érdek is kamatoztatni, csak eddig – különféle okokból – nem találkoztak azok, akik meg is csinál-

ják. Mi az ilyen parlagon heverő témákat felkutatjuk, majd pedig összehozzuk a vállalkozó partnereket . . .

A „Soft-Coop" kisszövetkezet viszont már szeptember közepén megalakult. Az elnök *Pintér László*, a hazai számítástechnikai szakma egyik neves képviselője.

– Mi alap- és alkalmazott softwereket, vagyis számítógépes programokat készítünk, hazai és külföldi megrendelésre. Minden olyan kisebb-nagyobb megrendelést vállalunk, amit eddig a nagy számítógépes szervező intézetek »nem éri meg!« felkiáltással elutasítottak. S hogy mennyire van ilyen igény, azt jelzi, hogy már eddig 1,4 millió forint értékű szerződést kötöttünk. Egyelőre 26-an vagyunk, zömében nem kezdő, inkább középkorú, nagy tapasztalatú számítógépes rendszerszervező, fejlesztő szakemberek."[92]

1983 elején, a kisvállalkozások első évének mérlegeként 11 ezer új kisszervezet működéséről adtak számot, de ezeknek több mint a fele a kereskedelemben és a vendéglátásban működött.[93] Az iparban 1982-ben 800, 1985-ben közel 3 ezer gazdasági munkaközösség dolgozott, melyekben a foglalkoztatottak száma nem egészen 4 ezerről 16 ezerre növekedett.

A mezőgazdaságban már a hatvanas évek óta hagyományosan kialakult kombinációt, a szövetkezeti közös üzem és a háztáji családi gazdaság jól bevált, és a hetvenes évek végétől felvirágzó együttműködését is figyelembe véve, a termelés és szolgáltatás rendkívül széles területein bontakozott ki a kiegészítő magántevékenység, nagyrészt nem önálló magánszektor formájában, hanem a közösségi tulajdonnal kombinált megoldásokban.

Miközben tehát a valóban önálló magánszektor a nemzeti jövedelemnek mindössze 6 százalékát állítja elő, a számítások és

[92] *Bossányi Katalin:* Három kicsi elindul. Nem könnyű kisvállalkozást alapítani. Népszabadság, 1981. október 14.

[93] *Bossányi Katalin:* Kerekasztal a kisvállalkozások első évéről. Népszabadság, 1983. február 12.

becslések alapján ennél sokszorta nagyobbnak ítélhetjük a kiegészítő magántevékenységeknek a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulását.

A kiegészítő magántevékenységek szerepére vonatkozó különféle számítások és becslések összegezéseként Földes István már 1980 tavaszán meghökkentő számokat sorakoztat fel: „Ha a másodlagos gazdaságba sorolt tevékenységek teljes skáláját vesszük alapul, tehát a másodállásoktól a háztáji és kisegítő gazdaságokig és a fusizásig . . . és ha ide soroljuk a kisipart és a kiskereskedelmet is, becslések szerint az aktív keresőknek mintegy 75 százaléka (3,5 millió ember), valamint az inaktívak közül is másfél millió fő, tehát az ország népességének legalább a fele vesz részt a másodlagos gazdaság valamilyen formájában. Ez azt is jelenti, hogy a családoknak körülbelül 70–75 százaléka részesedik másodlagos gazdaságbeli jövedelemből. A különböző számítások, becslések szerint a vezető beosztásúak 10, az értelmiségiek 20–25 százaléka, az egyéb szellemi dolgozók egyharmada, a nem mezőgazdasági fizikaiak 60–70 százaléka, a mezőgazdasági dolgozók 80–90 százaléka, az inaktívak 40 százaléka végez rendszeres különmunkát, illetve szerez többletjövedelmet a másodlagos gazdaság keretei között. Ez azonban az érintett családok mintegy 70 százaléka esetében csak az átlag körüli jövedelem szintjére egészíti ki a családi jövedelmet, és mindössze néhány tízezer családban képződik viszonyaink között kimagasló nagyságú jövedelem."

„A háztáji és kisegítő gazdaságok adják – a szocialista nagyüzemek és az állam sokoldalú segítségével – a *mezőgazdaság* bruttó termelésének egyharmadát. E gazdaság keretei között épül fel évente 35–40 ezer *családi ház*, az összes felépített lakások 40–45 százaléka. A *szolgáltatási* szükségletek körülbelül háromnegyedét a másodlagos gazdaság elégíti ki, a *fizetővendéglátás* biztosítja az összes kereskedelmi szálláshelyeknek csaknem a felét . . . Le kell számolnunk azzal a tévhittel – amit a magyar

valóság is sugall –, hogy a szocialista termelés egyenlő a nagyüzemmel."[94]

A magánkisipart, a vállalati gazdasági munkaközösségeket és az egyéb magántevékenységeket is figyelembe véve, a magántevékenység az ipari termelésben is szerepet játszik.

Mindezek alapján a kis- és magántevékenység a nemzeti jövedelem létrehozásában a nyolcvanas évek közepére rendkívül jelentőssé vált Magyarországon: a nemzeti jövedelemnek egészében mintegy harmadát állítja elő.

Ezek a tények önmagukban is bizonyítják, hogy a magyar gazdaság tulajdonviszony-szerkezetében – bár a kiegészítő magántevékenységek elsősorban a közösségi tulajdonnal kombinált formában, vagyis jórészt a társadalmi tulajdon keretei közé illeszkedve bontakoztak ki – érdemi változás, egyfajta pluralizálódás indult ment, s ez a tulajdonviszonyok korábbi monolitikus felfogásából és gyakorlatából a negyvenes–ötvenes évek fordulóján végrehajtott „túlállamosítás" korrekciójával új, reálisabb tulajdonszerkezet kialakulása felé vezethet.

A magántevékenység bemutatott, uralkodó formái, miközben modellértékű változásokat hoztak, és érdemi átalakulási folyamatokat indítottak meg, vitathatatlanul magukon hordták az erőteljes kompromisszumok jegyeit is. A túlállamosítások nyomán kialakult tulajdonviszonyokkal és tulajdonszerkezettel – az elméleti-politikai tisztázás és újragondolás igényével – a kormányzat nem kívánt ugyanis szembenézni, és ezért a különböző kiegészítő magántevékenységek főként a második gazdaságban realizálódhattak. Ez utóbbi azonban nemcsak teret nyitott, de egyben az indokoltnál szűkebb korlátokat is állított a magántevékenység útjába.

E folyamatok alapos elemzése a magántevékenység intézményes kereteinek lényeges továbbfejlesztését igényli.

[94] *Földes István:* „Másodlagos". Népszabadság, 1980. május 1.

A második gazdaság kibontakozása ugyanakkor az évtized közepére ismét lángra lobbantotta a vitákat. „Helyenként ismét elhangzanak azok a bíráló vagy aggodalmas vélemények, – figyelmeztet Varga György már 1981-ben – amelyek annak idején az 1968. évi gazdaságirányítási reformot is bírálták."[95] 1983-ban például – mintegy rehabilitációs igénnyel – hirtelen előástak egy 12 évvel korábbi esetet, egy kertészét, aki a kidobásra szánt meggymagot saját zsebére értékesítette, s akit ezért 3 év és 2 hónapi börtönbüntetésre ítéltek. „Az ő esete bukkant most fel a képernyőn, a rádióban, az újságokban, mint a kisvállalkozás követendő példája, példa arra, hogy ugyanúgy kapjon erőre az ötlet, a szellem, az egyéni kezdeményezőkészség, a bátor vállalkozókedv, »mint a meggymagosnál«. És a tévében szereplő tudóst meg a rádióriportert hallgatva, a közírót olvasva már-már elfogadjuk, hogy »azt az ötletes kertészt, aki értékesítette az ostobán kidobásra ítélt meggymagot, s ezért pénzt kapott«, valójában felmentsük. Csakhogy – óv ettől az állásponttól különösebb meggyőzőerő nélkül az újságíró – a tények mást mondanak, a hiteles tények, amelyeket tételesen felsorol az igazságszolgáltatás ez ügyben hozott első, majd másodfokú ítélete."[96]

Összecsaptak az indulatok a munka nélkül szerzett, indokolatlanul magas jövedelmek, a spekuláció, a lánckereskedelem, a sokmillió forintért épített villák, a közösségivel szemben előnyben részesített „reprivatizálódás" körül. Anélkül, hogy megkísérelném az egyes sajtómegnyilatkozások igazát vagy igazságtalanságát mérlegelni, hadd fűzzek ide egy szemelvényt egyetlen irodalmi-politikai hetilapban tallózva. Érdemes felfigyelni, hogy

[95] *Varga György:* Tisztázzuk a félreértéseket! Népszabadság, 1981. október 28.

[96] *Szabó László:* Meggymag és legenda. Népszabadság, 1983. március 5.

a *tulajdon* (legyen az csupán személyes tulajdon) erőteljesebb és nyilvánosabb megjelenésére is milyen természetes reflexszel kapják fel fejüket a lap írói. „Csak belenéz az ember az újságba – olvashatjuk 1982 végén az Élet és Irodalom »páratlan oldal«-án – az apróhirdetéses oldalak »Ingatlan, vétel, csere, eladás« című rovatába, és máris érzi, milyen izgalmas területre tévedt. »Családi ház«, »telek«, »villa«, »nyaraló«, »körpanoráma«, »igényesnek«. A *tulajdon* keresletének, kínálatának a piaca ez . . .”[97]

A glosszaíró szerint ismét tulajdontörténeti változás tanúi vagyunk, a felszabadulás óta immár harmadszor. Tehát változott a tulajdon és megszerzésének morális megítélése is. Honnan szerzik egyesek a millióikat? – teszi fel a kérdést: a „harmadik gazdaságból” – adja meg azonnal a választ is.

A következő év elején Beke Kata Tulajdontörténeti változások című írása mintha folytatná az idézett glossza gondolatsorát. A rossz szájízt ők okozzák, szögezi le, „akiknek *lététől* eltorzul mások *tudata*”. A munka öröme helyett a gyors, sőt lehetőleg minél gyorsabb meggazdagodás eluralkodó törekvését hibáztatva, a „tartás és mértéktartás” fontosságát, a „szolgálat méltóságát” hangsúlyozza.[98]

1983 végén az idézett irodalmi-politikai hetilap olvasója már aligha értesülhet másról, mint a kisvállalkozások „gomba mód szaporodásáról”, a „maszekok csodás meggazdagodási lehetőségeiről”. „Mindenki boldog ma Budapesten, lázban ég, kavarog a város . . . csillogó kirakatok, zsúfolt teraszok és utazási irodák . . . soha ennyi gazdag ember, pompa, grácia. Rátarti zöldségesek, vidám vendéglősök, árusok serege . . . szorgos kőműyesek, iparosok, szerelők . . .” – tudósít Bruck András, s szembeállítja a felrajzolt képet a Hamletet alakító népszerű színész helyzeté-

[97] Élet és Irodalom, 1982. december 3.
[98] Élet és Irodalom, 1983. február 3.

vel, akinek csak Trabantra telik, míg a maszek zöldségesek vagy butikosok „autócsodákon" járnak.

Akkor miért nem csap fel mindenki kisiparosnak – teszi fel a cikkíró a kérdést. Azért, mert „. . . sokan vannak, akik egyszerűen szeretik a hivatásukat" – hangzik a válasz.

Az óhaj, hogy a „társadalom kilábaljon a jelenlegi igazságtalan egyenlőtlenségből, és eljusson az igazságosabb egyenlőtlenség állapotába", a legtöbb publicisztikában valamilyen módon megjelenik.[99]

Bertha Bulcsú a maszek kenyérárusításról, autóalkatrészpiacról tudósítva – bár hangsúlyozza, hogy örülni kell a választék bővülésének, a minőség lényeges javulásának, de – kiemeli, hogy a magánkereskedők túlságosan felverik az árakat, és az ütött-kopott teherautók, leselejtezett lakókocsik „árusítóhelyei" csúfítják a városképet. Ennél is súlyosabb helyzetre utal, hogy a maszekok nagy tételekben felvásárolnak bizonyos árucikkeket (gyakran ily módon lesz hiánycikk az adott termék), hogy felárral adják tovább azokat. „Örülök, hogy sok üzlet nyílt . . . de sajnos ugyanazt a keveset osztják el drágábban és bonyolultabban . . ." – írja Bertha Bulcsú. Cikke harmadik részében pedig ő is eljut a leggyakrabban szóvátett jelenséghez: milliós értékű telkeken, milliós értékű villák épülnek; vajon miből?[100] 1984 nyarán a népszerű irodalmi-politikai lapban. Az élet szép . . . címmel kétrészes riport foglalkozik a „halmozottan előnyös helyzetűek" életmódjával. Felsorolja a tömérdek „földi jót", amely az újgazdagokat körülveszi, és bemutatja, mennyire természetes életvitelként alakult ki az átlag állampolgárt meghökkentő életforma Magyarországon.[101]

Mogyoró Katalin joggal teszi szóvá 1984 őszén, hogy „A gaz-

[99] *Bruck András:* Hamlet Trabanttal. Élet és Irodalom, 1983. december 2.
[100] *Bertha Bulcsú:* Jelenségek. Élet és Irodalom, 1984. január 13.
[101] Az élet szép . . . Élet és Irodalom, 1984. július 13. 20.

dagok meg az ÉS, úgy tetszik, ellentétbe kerültek egymással". A rendszeres olvasók – állapítja meg – szinte számíthatnak rá, hogy a lapban menetrendszerűen megjelenik egy-egy riport, publicisztika, amely a jólét „fertőjéből" hoz példát. A lap hangulatkeltő írásaival saját szociológiai felmérési munkájának eredményeit és az elegáns II. kerületi adóbevallások alapján végzett kutatást állítja szembe. Mindezek alapján azt állítja, hogy a nagyértékű ingatlanok és luxuskocsik tulajdonosai között csak afféle „hazai »szegénygazdagokkal«" találkozott.[102]

Asperján György részben az előbb idézett cikkre is reagálva, személyes, szenvedélyes hangú írásban szögezi le: „ha megteremtődik egy társadalomban az értékzavar, mindig gazdasági talajból eredezteti gyökerét, de mindig politikai lombkoronát bont."[103]

Az „értékzavar" ezekre az évekre úgyszólván divatszóvá vált, s alaposan összekuszálta az amúgy sem könnyen rendezhető fogalmakat. Sokan már akkor is értékzavarról kiabáltak ugyanis, amikor a korábbi hamis vagy utópisztikus-irreális értékdeklarációkkal szemben a valóság követelményeiből vezetett le új értékelveket a cselekvés.

A viták visszatérő motívumaként kapott hangsúlyt a magántevékenység elmarasztalása. Erről a kérdésről nyitott vitát 1987 elején a Kritika című folyóirat is. „Szerintem egy rossz kompromisszum született – írja a vitaindító cikk szerzője – azzal, hogy a magánerőket felszabadítottuk, léptünk ugyan előre, de nem értük el a célt: nem emelkedett az ország termelékenysége. Nem is emelkedhetett, hiszen a magátevékenység szférája – mint ezt gyakran a vezetés is hangsúlyozza – az egész népgazdasághoz ké-

[102] *Mogyoró Katalin:* Szegény gazdagok. Élet és Irodalom, 1984. szeptember 7.

[103] *Asperján György:* Értékzavarok. Élet és Irodalom, 1984. szeptember 14.

pest viszonylag kicsi. Ugyanakkor sikerült ezzel rossz közhangulatot kelteni az ország lakosságának nagy részében."[104]

A nyolcvanas évek elején-közepén tehát mintha felújult volna az egy évtizeddel korábbi vita, kifejezve, hogy a szocializmus hagyományos felfogásától való eltérés azonnal heves kritikákat vált ki, és egyfajta támogatást biztosít – akarva-akaratlanul – a konzervatív „értékvédelemnek".

A tulajdonviszonyok valóságigényeknek megfelelő pluralizálása, s e folyamatok jövedelemdifferenciáló hatása természetesen nehezen feldolgozható változásokkal, s gyakran nem is jól kezelt mellékhatásokkal jár. A szóvá tett jelenségek többnyire valósak. Csakhogy, tartható-e az utopisztikus egyenlősítés, a tudatra apelláló érdekeltség és tulajdonosi magatartás-várás, tartható-e a szocializmus megvalósult tényként kezelése és az ebből levezetett értékelvek számonkérése. Vagy keményen szembe kell nézni a valósággal, s nem azt próbálni beleszabdalni-csonkítani az elképzelt ideál Prokrusztész-ágyába, hanem a valóság próbáján felülvizsgálva az elveket, az ideológiát kell korrigálni. Kell-e mindazt, ami érdektelenségben merevíti a társadalmat, és a világgazdaság nagy átalakulása idején jóvátehetetlen leszakadásra, lemaradásra kárhoztatná az országot, természetes kiindulásnak tekinteni és őrizni. E kérdésekre nyilvánvaló a racionális válasz. Mégis e folyamatok kellős közepén nehéz megítélni, hogy a megindult, de még korántsem kiteljesedett változás vajon új lendületet nyerve valóban új modell kialakulására vezet-e. Ezt legalábbis két tényező gátolhatja. Egyrészt a szocialista tulajdonviszonyok hagyományos felfogása, amely alapkövetelménynek ítéli a kis-magántulajdon megszüntetését, illetve jelentéktelenre korlátozza a közösségi tulajdon úgyszólván kizárólagos uralma közepette. Ilyen ideológiai felfogás fennmaradása

[104] *Kiss Dezső:* Néhány szempont az értékrend kérdéséhez. Kritika, 1987. február.

esetén a kényszerhatások megszűntével, a gazdasági viszonyok konszolidálódásával a magántevékenységnek tett „engedményt" – mint nemegyszer korábban is – visszavonhatják, megszorításokkal, korlátozásokkal válthatják fel.

Nyilvánaló elméleti-ideológiai újraértékelésre van szükség ahhoz, hogy a politika tartósan beépítse a kis- és magántevékenységet a gazdaság működési rendjébe, szerkezetébe. Ehhez az első lépést az MSZMP KB 1987. júliusi állásfoglalása megtette. A gyakorlat ennek megfelelő, tartós változásához érdemi ideológiai tisztázás is szükséges. Többek között a szocializmusba való átmenet korábbitól eltérő felfogásának érvényesítése, amely évtizedek helyett évszázados időmértékkel méri az átmenet korszakát, s ebben – az elmaradott – közepes fejlettségi szintű országok adottságai között, valamint a huszadik század második felének új fejlődési tendenciái, a kis- és magántevékenységek reprodukált szükségessége és tartósodása alapján – viszonylag jelentősebb magántevékenységet tart szükségszerűnek. E tisztázás megindulására utal az 1988 folyamán elkészítendő új társasági törvény, amely mind a magán-, mind a külföldi tőke számára új lehetőségeket nyit, továbbá a társulások és a részvényes működés új feltételeit is megteremti.

A másik, ennek ellenére is lehetséges gátló tényező a magántevékenységből származó, a másodlagos gazdaságban keletkező, esetenként kiemelkedően magas jövedelmek társadalmi feszültséget keltő hatása. A jövedelemdifferenciálás, különösen a gazdaságilag kedvezőtlen, a reálbérek stagnálása vagy csökkenése által jellemzett időszakban, s a jövedelemegyenlősítés több évtizedes megszokottsága után, önmagában is nehéz, feszültségeket keltő. Sokkal nagyobb mértékben áll ez fenn, ha a differenciálást nem a főtevékenységért fizetett munkabér hordozza, hanem a kiegészítő tevékenység jóval nehezebben irányítható, ellenőrizhető szférája biztosítja. A nyolcvanas évek első felében, a másodlagos gazdaság bemutatott fellendülése nyomán,

már számottevő társadalmi elégedetlenség és feszültség jelentkezett bizonyos szűk rétegek vagyonosodása, a munkával arányban nem álló jövedelmek létrejötte, az egyenlőtlenségek szélsőségesebb újratermelődése nyomán. A jövedelmek átrendeződése, esetenként több forrásból származó halmozódása már elengedhetetlenül nepirendre tűzte a korábbi gazdasági környezetben jórészt felesleges és ismeretlen egységes, progresszív személyi adózási rendszer megteremtését. Erről már az 1984-es reformhatározat is említést tett, kidolgozására azonban csak 1987-ben, bevezetésre pedig 1988 januárjától került sor. A személyi jövedelemadó új rendszere viszont ismét a jövedelmi nivellálás és ezzel a többletteljesítmény visszafogása, az érdekeltség csökkentése irányában hat.

A reformfolyamat érdemi előrehaladása és annak politikai-ideológiai környezete döntheti el tehát, hogy a magántevékenységek nyolcvanas években lejátszódott erősödése tartósan beépülhet-e a magyar gazdasági modell építményébe.

A reform tehát – éppen a folyamat mozgása következtében – még jócskán változóban, átalakulóban van. Annál is inkább elmondható ez, mivel a magyar gazdaság belső feszültségei a nyolcvanas évek közepén, második felében rendkívül erőteljesek, egyértelmű megoldást követelnek. A megbomlott egyensúly, a lelassult fejlődés és növekedés gondjait az évtized első felének egy ideig eredményes restrikciós politikája – miközben a teljes egyensúlyvesztést évekre elhárította – nem tudta megoldani. A szükséges erőteljes műszaki-szerkezeti korszerűsítést, a valóságos szelektivitást a gazdasági folyamatok erőteljesebb monetarizálása, a világpiaci hatások érvényesítése nélkül aligha lehet biztosítani. Az elmondottak nemcsak a reform felgyorsítását, hanem újabb, átfogó továbbfejlesztését is szükségessé teszik, ám nemcsak a gazdaság szférájában, hanem a működését erőteljesen befolyásoló kapcsolódó szférákban is, az oktatástól a társadalmi-politikai intézményrendszerig terjedően. Mindehhez a

nemzetközi közeg, az egyes szocialista országok határozott reformtörekvései kedvező politikai feltételeket is biztosítanak.

A mai előrejelzés tehát, különösen az átfogó reform kereteit felvázoló 1987. júliusi központi bizottsági állásfoglalás, s még inkább az 1988. májusi országos pártértekezlet nyomán, a magyar reform újabb fejezetének a lehetőségét ígéri. Ebben az irányban hat az a gazdasági kényszer is, amely az egyensúly helyreállítása és fenntartása, a világgazdasági igazodás gazdaságpolitikája számára megfelelő eszköztárat igényel. A közvetett szabályozás rendjétől ez esetben tovább léphetnénk a piacgazdaság kiépítéséig. A folyamat bonyolult társadalmi-politikai összefüggésrendszere az országon belül és kívül sok kiszámíthatatlan vagy nagyon is kiszámítható reakció lehetőségére is felhívja azonban a figyelmet. A magyar reformfolyamat egész története világosan bizonyítja, hogy a három évtized során egymásra rakódó rétegekből emelkedő „reformépület" munkálatai bizony időről időre leálltak. Sőt, az építkezés nemcsak elhúzódott, de esetenként a már felhúzott falakból is igyekeztek ledönteni valamit. Ez ellen a jövő sem adhat garanciát, s a már kialakult társadalmi feszültségek magukban rejtik az azok kiaknázási lehetőségére építő konzervatív reformellenesség átmeneti felülkerekedésének a lehetőségét is. A reform azonban – mint az előző évtizedek is tanúsítják – kiállta a viharokat. Szükségessége a huszadik század végi világban egyre nyilvánvalóbb. A Szovjetunióban kibontakozó gorbacsovi nyitás kedvező, sőt inspiráló közegében Magyarországon az 1988. májusi pártértekezlet után széles körű elemző- és reformmunkálatok bontakoztak ki. Az Alkotmány felülvizsgálata és széles körű jogalkotási tevékenység hivatott intézményesíteni a politikai demokratizálást. A tervek szerint 1988 őszén az Országgyűlés elé bocsátandó új társasági törvény a tulajdonviszonyok és -formák gyökeres megújításához kíván kereteket teremteni. Az 1988. július 8-án létrehozott, széles körű társadalmi alapon szervezett reformbizottság az új, átfogó

reform koncepcióját és működési módját dolgozza ki. Az MSZMP a hatalom önkorlátozásával értékeli újjá saját szerepét és hatáskörét, s tűzi ki a különböző platformok szabadságának pluralizáló átalakítását.

A nyolcvanas évek ellentmondásos, az átfogó reformot hosszabb ideig elutasító, csak részleges, fokozatos korrekciókat befogadó politikája vereséget szenvedett. 1988 tavaszán-nyarán erőteljes, új reformfordulat bontakozott ki az országban. A reform eddigi fejlődésének útja már visszafordíthatatlanul új modellt teremtett, s ennek továbbfejlesztése nemcsak nélkülözhetetlen, de történelmileg megállíthatatlan is. A magyar reform nemzetközileg is felértékelődött, tapasztalatai Kínában, a Szovjetunióban és több más országban is érdeklődést keltenek, sőt referenciaként szolgálnak. Ez nem mond azonban ellent annak, hogy a reform útja még hosszú és buktatókkal, akadályokkal van teli.

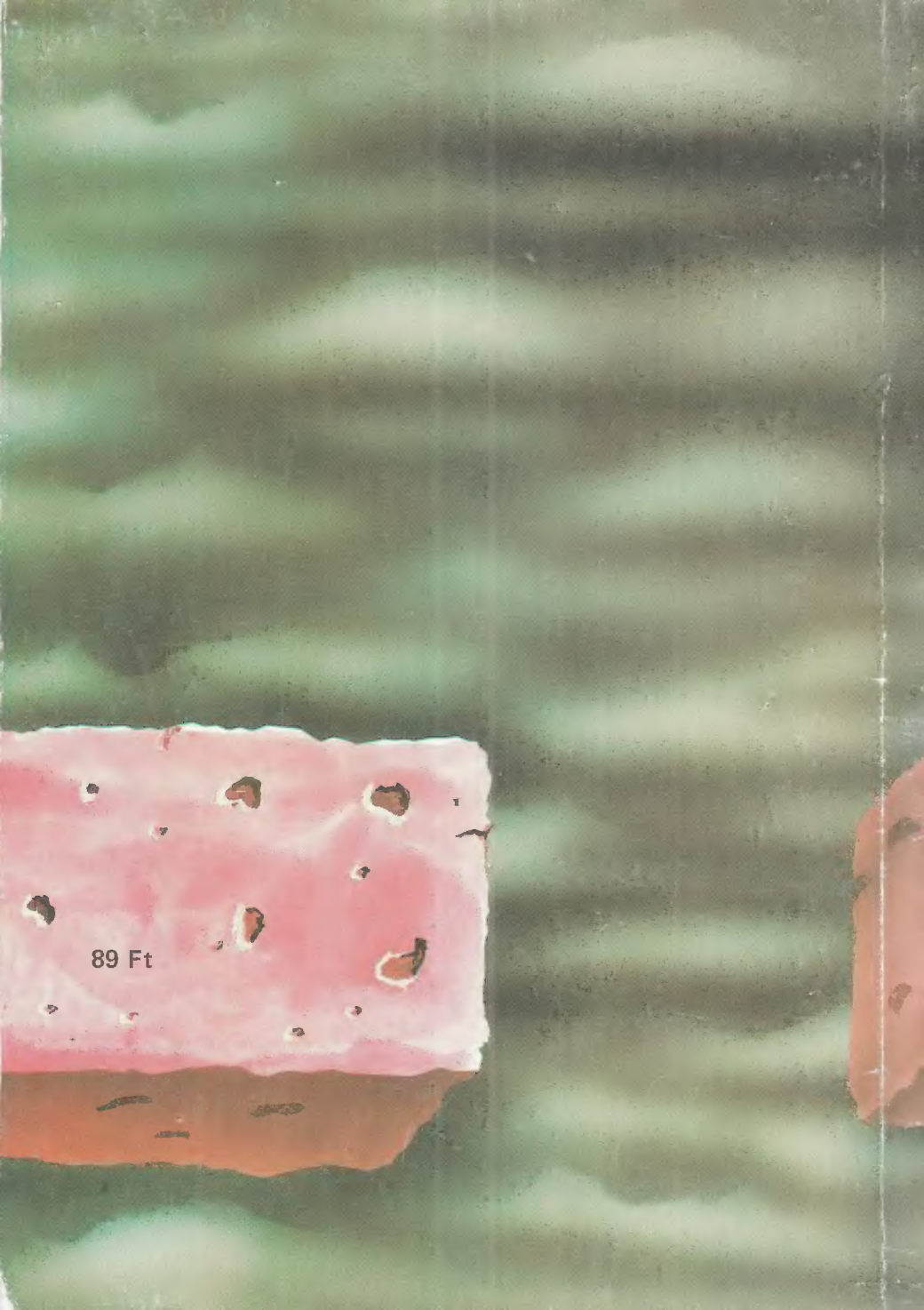
89 Ft